

Asqad MUXTOR

CHINOR

Roman

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent – 2018

UO‘K 821.512.133-32
KBK 84 (50‘)6
M 93

Muxtor, Asqad

Chinor (Matn): roman. /A.Muxtor: – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 448 b.

Asqad Muxtor nasrining mavzu-mundarijasi rang-barang, qahramonlari xilma-xil va o‘ziga xos. Yozuvchining asarlari markazida mehnat mavzui, o‘zi yashagan asr kishilari obrazi turadi. Siz “Chinor” romanini o‘qish asnosida bunga yana bir bor amin bo‘lasiz.

UO‘K 812.512.133-32
KBK 84 (50‘)6

ISBN 978-9943-5318-7-1

© Yoshlar nashriyot uyi
2018

Tog' bag'ridagi huv o'sha bulut bulut emas, chinor. Darvoqe, tog'ning o'zi ham, qishloq ham uning nomi bilan: Chinortog', Chinorqishloq deb ataladi. Bizning Ochil buva shu yerda tug'ilgan. Men gapni to'g'ri shu kishidan boshlamoqchi edim-u, lekin bu joylarda chinorsiz hech narsani tushuntirib bo'lmaydi. Hatto guzar, undagi katta, gavjum choyxona haqida gap ketganda ham, «Chinorda chaqchaqlashib keldik», «Chinorga borib bir osh qilaylik», deyishadi. Butun qishloq shu chinorning soyasiga joylashgan.

Ochil buva bugun chinor bilan xayrlashmoqda. Butunlay emas, albatta. Vaqtincha. U safar oldidan, har gal shunday qiladi, tirik odam bilan xayrlashganday uzoq tikilib, pichirlashib xayrlashadi.

Hali oppoq tong. Nur uyg'otgan qushcha tovushining ilk kumush halqachalari osmonga o'rlab ketdi. Nim shabadada yashil bulutning har joy-har joyi sovunday ko'pirib, azim chinorning sirli bag'ridan chiqib kelgan sokin va qudratli shovillash olamni tutdi. Quloq solmaganga bu tovush eshitilmaydi ham, lekin Ochil buva uchun hozir tong ham go'yo mana shu shovillashdangina iborat edi. U guzardagi katta oq tosh supada tikka turibdi. Ana shu tog' qishlog'ida bunday qoyatosh serob, ular yo'lkalarda zinapoya, ariqlarda ko'prik, chashmalarda bosma, choyxonalarda supa vazifasini o'taydi. Chinor ham ana shunday qoyatoshdan o'sib chiqqan-u, lekin uning tomirlari tosh ostidagi ona tuproq bag'rida Chinortog'ning il-dizlari bilan tutashib ketgan, deyishadi.

Hali oppoq tong. Guzarda ham, qishloq ko'chalarida ham bir kimsa yo'q. Faqat Ochil buva bilan chinor yuzma-yuz turishibdi.

Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Dono suhbatdosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan. Ming yil! Uning navnihol paytini ko'z oldiga keltirib bo'lmaydi. U vaqtlar yil sanog'i faqat uchta raqam bilan ifodalangan bo'lsa kerak. Ming yil! Har bahorda yangi libos, yangi hayot. Uning o'n to'qqiz quloqli g'o'dir tanasi o'zining minglab qatlamlari bilan go'yo hayotning manguligini tasdiqlab turadi. Son-sanoqsiz panja barglari ham betinim qimirlab, nurli havodan rizqini terib olayotganday, yuksaklikka intilgani-intilgan. Ochil buva uni doim yosh ko'radi. Mana hozir ham oppoq tongda, navqiron gurkirab, butun vujudidan sarin yoshlik barq urib turibdi. Tarvaqaylab o'sgan silliq, yashil butoqlaridan ko'z o'rmalab tepaga chiqqan sari tanasi sutday oqarib boradi. Guzar ustiga og'ib turgan yettinchi butog'i hali juda yosh, borgan bo'lsa besh yuz-olti yuz yashardir, uning tanasi qiz siynasiday oppoq, sof. U Ochil buvaning yigitlik chog'ida ham xuddi shunday edi, o'shanda ham uning ko'ngliga shu qiyos kelgan.

Ha, chinorga tikilib Ochil buva butun umrini eslaydi. Unga qarab tursa ko'z oldida dengizday bir cheksizlik, yam-yashil cheksizlik ko'rinadi. Umri cheksizday tuyuladi. Go'yo o'zi ham ming yillardan beri yashayotgandek-u yana ming yillar umr ko'radigandek. Shunda u chor atrofga, butun tabiatga xuddi xo'jayinday nazar tashlaydi, tog'lar orqasidagi qora bulutlar, uzoqda yilt-yilt etgan chaqmoqlar bilan senlab gaplashadi:

– Qo'y endi, tongni qiynama, tong otib olsin!

Uzoq tikiladi buva chinorga. Uzoq suhbat qiladi, xayrlashadi. Oxiri ko'ksida soqoli sal titrab, tovushsiz, ko'z yoshsiz yig'lab yuboradi. Yo'q, u qattiq g'ussa chekayotgani yo'q. Chamasi, yig'lagan ham uning o'zi emas, go'yo boshqa birov...

RIVOYAT

Bu chinorni Ochil buvaning uzoq ajdodlaridan biri vabo yili o'tqazgan deyishadi, o'shandan beri bu yerlarga bironta ofat yo'lamagan ekan. Shuning uchun chinorning ziyoratiga atrof-tevarakdan har yili tumonat odam kelib ketadi. Shun-

day bo'lsa ham, uning g'o'dir po'stlog'ida pichoq yarasi u yoqda tursin, bironta tirnoq izi ham yo'q. Chunki chinorning tanasiga tig' tegsa qon tirqirarmish...

Bir yili, u vaqtlarda Ochil buva yetmishlardan endi oshgan payt ekan, qishloqning qariyalari chinorning yoshini hisoblab, uning mingga kiradigan faslini taxminlab, e'lon qilishibdi. E'tiqodga ko'ra, chinor mingga kirgan soati o'zidan-o'zi lovillab yonib ketishi kerak ekan.

O'shandan keyin Chinorqishloqda ham, uning atroflarida ham necha haftagacha tahlika hukm suradi. Chinorning atrofi, guzar, hatto qishloq ham huvillab qoladi. Xalq qirga, dalaga ko'chib chiqqan, tog' etagidagi yashil bulutdan kecha-yu kunduz ko'z uzmaydi. Qariyalar toat-ibodatdan bosh ko'tarmaydi, hamma karomatli yong'inni vahima bilan kutadi.

Bu vahimali kutishdan toliqqan aholi oqsoqollardan aniq kunni belgilashni talab qiladi. Chollar uzoq kengashib, chinorning o't olish paytini aniq aytishadi.

Voqea safar oyi ikkinchi jumasining yarim kechasi yuz berishi kerak edi.

Bu bashoratga faqat Ochil buva ishonmaydi. Chunki bolaligida bobosidan eshitgan hikoyalar hamon yodida edi. Chingizxon zamonida chor atrof tutun ichida qolib, dalalar, qishloqlar, bog'lar lovillab yonganida ham, shu chinorning ulkan yashil borki xuddi hozirgiday gurkirab, «Hayot mangudir, hayot tugamaydi!» degandek, asta shovillab turavergan ekan.

Yo'q, Ochil buva chinorning yonib ketishiga ishonmaydi. Yo ishonmay, yo lovillab o't oladigan bo'lsa, qadrdoni bilan birga yonib ketish niyatida, o'sha kechasi o'zi yolg'iz chinor qoshiga ketadi.

Qishloq aholisi uni shovqin-suron, yig'i-sig'i, qarg'ish, duo, mehr-shafqat, la'nat, hayrat va tahsinlar bilan kuzatib qoladi. Ochil buva Chinorso'qmoqdan asta yurib, tun qorong'iligiga singib yo'qoladi.

Safar oyining ikkinchi juma kechasi bu atrofda yosh-u qari tun bo'yi bedor, Chinortog' etagida haybat bilan qorayib turgan chinorga uzoqdan tikilib tong ottiradi.

Chinor yonmaydi.

Ochil buvaning o'zi bu kecha haqida biron vaqt bironta odamga batafsil hikoya qilganini hech kim bilmaydi-yu, lekin xalq orasida u haqda ertasigayoq duv-duv gap tarqaladi. U kechasi bilan guzardagi o'sha tosh supada tik turib, chinorga tikilib chiqqan emish. Bir soat, ikki soat, o'n soat tikilibdi, go'yo qismatini kutganday, ko'zlaridan yosh tirqirab chiqquncha tikilibdi.

Chinor yonmabdi.

Chinor yonmabdi-yu, lekin bir dam tilga kirib, xuddi inson singari gapirgan emish.

– Men yonib ketsam, zamon oxir bo'ladi! – deganmish chinor.

O'shandan buyon odamlar unga tikilishadi. Lekin chinor oxir zamonnini emas, mangulikni eslatadi odamlarga. Yuzdan oshgan chollar ziyoratga kelganda: «Yoshligimda uni qariya deyishardi, endi o'zim qariyaman, u bo'lsa o'sha-o'sha», deyishadi. Hozir uning yoshini hech kim bilmaydi. Uning yoshini sanash gunoh ham hisoblanadi.

Bu voqea atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odamning umri boqiy bo'larmish.

Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmayman, lekin Ochil buva hamon hayot, bu yil qovun pishig'ida to'qson to'rtga kiradi, hali chinorday baquvvat. Unga qarab tursangiz chinorning gapirganiga ham ishongingiz keladi. Chinor bilan yolg'iz ro'baro' qolib, astoydil ixlos bilan quloq solsangiz, siz ham uning asriy xayollarini eshitganday bo'lasiz. U zamonlar haqida, hayotning kuchi, zavolsizligi haqida gapiradi. O'yga tolsangiz, uning sokin shovillashida inson tovushini ilg'aganday bo'lasiz. «Nahotki, nahotki mening ham umrim...» deb pichirlaganingizni bilmay qolasiz. O'z tovushingizni eshitib hushyor tortasiz-u jilmayib qo'yasiz. Chinor hamon shovillaydi.

Yo'q, chinorning gapirganiga birdan-bir guvoh hozircha Ochil buva. Buning rivoyatligini ham hamma biladi, haqiqatli-

giga ham hech kim shak keltirolmaydi. Yuqorida aytganimdek, chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta'rifiga kirishish ham qiyin. Chunki bu gaplarni bilmagan odam ham, Ochil buvani ko'rsa, albatta bir azim kuch esiga tushib: «Chinorday odam ekan!» deb, bir karra hayrat barmog'ini tishlamog'i bor.

...Ochil buva o'rtancha o'g'li brigadir Tolibjon bilan birga hovli to'ridagi alohida xonada istiqomat qilardi. Irg'ay tayog'ini to'qillatib guzardan qaytib kelsa, hovlida mashina tayyor turgan ekan. Tolibjon ham uvali-juvali, xotin, bola-chaqasi bilan chiqib boboni kuzatgani otlangan edi. Bobo shofer bolaning salomiga alik oldi-da, ayvonga chaqqon chiqib, qoziqdagi safar chakmonini bilagiga soldi. Keyin kelinining, nevaralarining peshanalaridan bir-bir o'pdi.

– Azimjon, kun tig'iga qolmay yo'lga chiqib olaylik! – dedi Ochil buva mashina tomon yurib. Ichkaridan hali ohori to'kilmagan yangi beqasam to'n kiygan, jussasi kichik, mul-lavachchaga o'xshash rangi siniqqina bir yigit ikkita tugun ko'tarib chiqdi. Azimjon shu edi. Ochil buvaga qaraganda u boshqa bir olam: g'archli yaltiroq etik, ipak ko'ylak... hammasi bejirim, hammasi nafis, taxi buzilmagan. Ayniqsa beqasam bilan chust do'ppini endi kiyganga o'xshaydi, xuddi omonatday ehtiyot qilardi. Ochil buva uning oldida tog'dek. Chang qo'nsa bilinmaydigan qum rang ko'n etikning brezent qo'nji baquvvat boldirida yumshoqqina yig'ilib turibdi. Uzun oq yaktak ustidan pastgina, bo'shgina bog'lagan qiyiqlar belning qadimiy navqiron kuchini ardoqlayotgandek. Boboning keksaligi faqat katak-katak charmddek pishiq ko'ksini to'ldirib turgan qorday oq to'rva soqolidangina bilinar edi. Ochil buva o'tkir qora ko'zli, serqosh, chiroyli yigit bo'lgan. Uning yigitlik ko'rki hozir ham mo'ylovining bir uchi bilan-gina jilmayishidami, sal cho'kkan ko'zlarining yiltirashidami, qirg'iz qalpoqni qiyaroq, qo'ndirishidami – nimasidadir saqlanib qolgan.

Ular tugunlarni joylab, ochiq mashinaning ikki yon kursisiga chiqib o'tirishdi.

– Akamni so‘rab qo‘ying, buva! – deb qichqirib qoldi Tolibjon chug‘ur-chug‘ur bolalarini qo‘ltig‘iga olib.

Biz-chi, azizlarim, biz qayerga o‘tiramiz? Biz ham borishimiz kerak-ku, Ochil buvadan gap ochgan ekanmiz, u bilan yo‘lga chiqishimiz zarur. Bu uning umr yo‘li desak, katta ketgan bo‘larmiz, yo‘q, bu uning har yilgi oddiy safari. Lekin bu safarda ham u mana shu ona-yerga, haligi azim chinorday tomir yoygan katta oilasining bir qismini aylanib, jigarbandlarining holidan xabar olib, otalik burchini o‘tab qaytadi. Ne-ne odamlar, voqealar, taqdirlar...

Qiziqmi? Qiziq, deganlar yuraversin.

Ketdik.

Siz bilan bizga joy ham zarur emas. Chetdan kuzatib ketaveramiz.

Mashina hademay asfaltga chiqib oldi. Hali quyosh ufqda, yo‘llar shabnamdan qorayib, uzoqlarga chorlab turibdi. Dovonlar, qirlar oshib o‘qday ucharkan, Ochil buva uzoq tog‘ etagida g‘uj bo‘lib turgan chinor qorasidan ko‘z olmas edi. Azimjon esa ufqqacha qizarib yotgan kakra gulining tungi uyqudan bosh ko‘tarishini birinchi ko‘rishi. Bu cheksiz gilamning lovillashidan ko‘zi tolqandagina, bobosiga qarab gap qotadi.

– Qaysi yo‘ldan yuramiz, bobo?

Uzoqda oltinlangan bug‘doyzorlar, paxta dalalarini shartta kesib ufqqa sanchilgan yo‘llar yaltirar, yaylovlarda ilon izi so‘qmoqlar chuvalashib yotar edi.

– Bu yo‘llarning qaysi biridan yursang ham bironta jigarbandingga duch kelasan, bolam, – dedi Ochil buva olis-olislarini ko‘zi bilan birato‘la ilg‘amoqchiday uzoqlarga qarab. Xo‘rsindimi, dala havosidan o‘pkasini to‘latib nafas oldimi, soqol enlagan ko‘ksi qalqib ketdi. Ochil buva bolalari-yu nevaralaridan bir yuz o‘ttiz yettitasini biladi. Undan narisining – evara-chevaralarining hisobiga yetolgan emas. Bu oila butun o‘lka bo‘ylab yoy‘ilgan. Mana bu qadrdon ona tuproqning har qarichiga ildiz otgan bu avlod. Bir yeriga bir

nayza sanchsang, shularning tomiriga tegadi. Kattakon bir el. Lekin bobo uchun esa oddiy oila. «Bolalarim», deydi.

Azimjon qirqlarga borib qolgan bo'lsa ham, Ochil buva unga «bolam» deganida yarashib turadi.

- Hozir Orif tog'amnikiga boramizmi?
- Orif tog'angnikiga boramiz, bolam.
- Orif tag'am kattamilar, mening oyimmi, bobo?
- Sening onang katta edi, bolam.

Bir haftadan beri savolga tutayotgan Azimjonga u qarindoshlarining ko'plari haqida gapirib berdi. Orifjon tog'asi haqida ham hikoya qildi. Lekin hammasini gapirib tugatib bo'ladimi? Qaysi birini aytsin? Bularning hammasini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko'rish oson. Buning ustiga, bobosining hikoyalariga Azimjon uncha tushunqiramayapti ham shekilli. Urug'ini zamon shamoli uchirib, begona yurtda unib chiqqan bu zaif nihol boboning dengiz dovuliday shiddatli va go'zal hikoyalarini ko'tarolmadi chog'i, oxiri ishonmay qo'ygani bilinib qoldi. Shuning uchun Ochil buva uni o'zi bilan safarga olib chiqishga qaror qildi.

Azimjon begona yurtda tug'ilib katta bo'lgan. Ota yurtimda qavm-qarindosh-u avlod-ajdodimiz tamom qirilib ketgan, degan fikrda ekan. Daf'atan butun bir el, yuzlab jigarbandi, bu tuproq, bu manzara, bu tarix, bu afsonalar-u bu voqealar – barchasi o'ziniki ekanini hali aqliga sig'dirolganicha yo'q.

Azimjon o'zi badavlat korchalon. Yigit yoshidan buyon qorako'l bo'yicha noyob mutaxassis. Tug'ilgan yurtidagi katta qorako'l firmasida salmoqdorgina ota meros ulushi bor ekan. Esini tanibdiki, bobolar yurtiga bir ziyorat qilishni orzu qilardi, mana, Leningrad auksioni bahona bo'lib kelib qoldi. Avval xalqaro auksionda mashhur bir firmaning eksperti to'satdan yo'qolib qolib, anchagina to'polon bo'ldi. Keyin, Azimjon bobosini topgandan so'ng, qayerdaligini va bu o'lkada bir fursat qolajagini bildirib, g'avg'oni tinchitdi. Mana, bir haftadirki, u buvasi bilan birga. Ota-bobo rasmiga havas qilib, g'archli etik, shoyi qiyiq, beqasam to'n, chust do'ppi olib kiydi. Bularni olib

ham ketmoqchi. U yerda yevropacha kiyinadigan boyvachcha ulfatlari ko'rib hayratda qolishlari turgan gap...

Azimjon o'zicha jilmayib qo'ydi. Oh-ho, ularni hayratda qoldiradigan anvoyi gaplar ko'p hali. Bobo-chi? Chinor-chi?

– Bobo, chinorning gapirganini eshitganingiz rostmi?

Bu vaqt ular Qoraqarg'a degan dovondan oshib, ko'z ilg'amas keng, tekis yaylovga chiqdilar. Nayzaga kelgan oftob mashinaning oldingi oynasida charaqlab, ko'zni oladi, ro'paradan esgan issiq shabada yuzlarni yalaydi. Bu – ulug' sahroning etagi edi, ufqlar sarg'ish, garmsel ham o'shaniki. Yaylovda podalar yoyilgan. Yo'l chetida chor burchak qilib qirqilgan, supadek-supadek marmarlar yumalab yotibdi. Kon yaqin, samosvallar buzilib, yukini tashlab ketgan shekilli.

Issiqdanmi, kamxo'raklikdanmi – podalar juda sust jilar, mollar o'tlashdan ham ko'ra bir-birlariga biqinish, suyanish payidan edilar. Ochil buva qoshini chimirganicha o'y surdida, mashinani to'xtatib, xarsang soyasida bir-birlarining pinjiga biqinib suyanib turgan ikki qo'yning oldiga bordi. Cho'p bilan junlarini ag'darib, titkilab ko'rди. Qichqirib cho'ponni chaqirdi. Nariroqdagi o'tovdan ovoz kelmagach, shoferga imo qildi, shofer ustma-ust bosib uzoq signal berdi. O'tovdan bola ko'tarib chiqqan cho'pon u yoq-bu yoqqa shoshib alangladi-da, mashinani ko'rgach, yo'l tomon yurdi. Bu juvozkunda singari g'o'labir, norg'ul yigit edi.

– Qo'yga oqsil tushibdi-ku, bola, nima qilib o'tiribsan? – dedi Ochil buva.

Cho'pon dovdirab, tutilib qoldi, oqarinqirab ketdi. Nima deyishini bilmay, qo'lidagi chaqaloqni ko'rsatdi.

– Buning oldidan ketolmay qoldim, ota, tobi yo'q.

Ochil buva bolaning qovog'ini, og'zini ochtirib boqdi.

– Buni kelinga olib kirib ber, kabob qilib, ikki qoshiq selidan ichirsin. O'zing mashinaga chiq.

Cho'pon bolani olib kirib, xotiniga berdi-da, yugurib kelib mashinaga chiqdi.

Ochil buva keta-ketguncha unga tayinlab bordi: darrov karantin e'lon qilish, yo'llarga dorilangan qipiq solib, post-

lar qo'yish, ko'plab veterinar olib kelib, saratonga qoldirmay ofatni bartaraf qilish... Girdig'um yigitning ko'zlari borgan sari katta ochilar edi. U ahvolning jiddiyligini endi tushundi shekilli, qo'ton oldida mashinadan tusharkan:

– Xo'p bo'ladi, Ochil buva, xo'p bo'ladi, Ochil buva, – deb tinmay takrorlardi.

– Qimizning bormi?

Yigit yugurib borib qo'ton orqasidagi o'tovlarning biridan meshda qimiz olib keldi. Ochil buva, Azimjon, shofer navbatlashib ikki kosadan shimirdilar. Bobo yo'l chetidagi oq quvray gulini uzib chakkasiga qistirdi-da, joyiga chiqib o'tirdi.

– Hoy bola, qaysi joy bu? – deb so'radi u mashina jilgach. Mesh qo'ltilqilagan cho'pon sovxozining nomini atab qich-qirgancha to'zon ichida qoldi. Ular posyolka yonidan burilib, uzoqda sarobday ko'ringan yassi tog'lar sari yo'l oldilar.

Tabiat sokin, ufq jimirlaydi, tikkada tinmay chuldiragan to'rg'ay tovushi jaziramani sal kesganday bo'ladi.

– Cho'pon ham bo'lganmisiz, bobo? – yana ingichka ovozi eshitildi Azimjonning.

– Ha, chorva ham boqqanmiz, paxta ham ekkanmiz, qilich ham chopganmiz, bolam.

– Chinorning gapirganini...

– Ha, el og'zidan eshitgan bo'lsang, unisi ham rost bo'lsa bordir... Mana, yerning ham nafasini, yurak urishini eshitsa bo'ladi.

– Eshitilmaydi-ku?

– Go'dakmiz-da, go'dakmiz. Go'dak ona siynasiga yopishib emishni biladi, uning nafas olishi-yu, yurak urishi bilan ishi yo'q...

– Siz ham go'dakmisiz, bobo? – kulib so'radi Azimjon.

– Ha, men ham go'dakman. Mana bu yaylovlarda yalang oyoq shabnam to'kib yurgim keladi. Maysalarda chaqaloqday yumalagim keladi. Qurbim kelsa yer yuzidagi jamiki yo'llarni yayov kezib chiqardim. Kapalakning qanotiga yoki biron oddiy bargga uzoq tikilib qaraganmisan? Gulni hididan taniysanmi? Uzumning xillarini sanaganmisan? Hammasini ko'rib to'yish, hammasi bilan... xayrlashish kerak.

Bobo jim qoldi, Azimjon bilan shofer bola ham anchagacha indamay yurdilar. Bobo davom etdi:

– Agar men yozuvchi bo'lsam, butun umrimni bittagina kitob yozishga sarflardim.

(Mana bunisi endi, azizlarim, menga tegishli. Butun umrni bitta kitobga sarflash? Bu qanaqa kitob ekan?)

– U qanday kitob, bobo?

– Xayrlashuv kitobi. Tabiat bilan, uning husni, ko'rki, ulug'vorligi bilan, barglar, gullar, to'rg'aylar, chashmalar, yulduzlar, sahrolar, jamiki go'zalliklar bilan to'yib, xo'rsinib, yig'lab xayrlashuv kitobi. Shunday kitob yo'q, bolam. Shunday kitobni yozgan odam bearmon ketardi...

Ochil buvaning gapi menga ham ta'sir qildi, azizlarim. Lekin men avvalo Ko'rishuv, Tanishuv kitoblarini yozardim. Chunki san'atkor tabiatning mo'jizalari bilan ko'rishmay, tanishmay o'tib ketayotgan odamlar ham ko'p.

Azimjon oddiy jazirama cho'llarni, ko'z qamashtiradigan osmon gumbazini endi ko'rayotganday, es-hushi tevarak-atrofdan, yo'l bo'yida lip-lip o'tayotgan taka soqol qo'ng'iroqlarini ushlab ko'rgisi kelar, yovshan taglaridan uchgan bulduruqlarni ko'zi bilan uzoqlarga qadar kuzatib qolar edi.

Ular yana uch soat yo'l yurdilar, yo'lyursalar ham mo'l yurdilar. Bu cheksiz kengliklarda cho'ponlar tashlab ketgan eski hujralarning guvala devorlaridan o'zga hayot asari ko'rinmas edi. Uch soatdan beri biron kimsa duch kelgani yo'q.

Kechga yaqin ular yaylov tugab sahro boshlanadigan yerga yetib keldilar, sarg'ish barخانlar, chiroyli gullagan saksovil butalari ko'rindi. Botayotgan quyosh nurida uzoqdan bir nima oltinday charaqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust. U asfalt yo'l tugab, dasht-biyobonga son-sanoqsiz karvon yo'llari, cho'pon so'qmoqlari kirib ketadigan joyda, kichkinagina, chanqoq gulzor o'rtasida, yo'nilgan xarsang ustida turibdi.

Cho'qqi soqolli, kekxa odam. Kechki oftobda nurlanib turgan yuzining chuqur ajinlari bu biyobonlarning qadimiy fojialaridan, uzoq zahmatkash umr va ajoyib g'olibona taqdirdan darak berardi. Kekxa cho'pon bu sahrolarni tiz cho'ktirgan bahodirday qisq ko'zlarini ufqlarga tikib turardi.

Azimjon bahaybat xarsang atrofini aylanib, haykalga uzoq tikildi, Oltin Yulduzga barmoqlarini tekkizib ko'rdi. Haykal qarshisigacha ataylab kelgan tikka asfalt yo'lga, kim-sasiz bo'shliqlarga, dengiz ufqiday uzoq, shafaqdan tovlangan ufqqa tikildi. Keyin kekxa cho'ponning oltin chehrasiga yana razm soldi.

– Jabay?! Buva, Jabay emasmi?

U qahramonning portretini Leningrad auksionida ko'rgan edi.

– Ha, otang rahmatlikning halokatli xatosini tuzatgan Jabay shu, – dedi Ochil buva toshga o'tirib. U Jabayga tikildi, lekin ko'z o'ngiga boshqa qiyofalar, tahlkali zamonlar keldi.

Salqin tushdi, so'lg'in gulzorga jon kirdi, chigirtkalar chirillay boshladi. Bunday oqshom o'y o'ylatadi.

HIKOYAT

Tush payti. Shabada o'tovning keragalarini asta g'irchillatadi, saraton yaylovining boshni aylantiradigan epkini olib keladi. Atrof tinch, cho'ponlar quyosh tig'idan qochib, mizg'igani kirib ketishgan. Bozorqul bunday paytlarda bosh egib xomush o'tirardi, bugun esa serg'ayrat, jonsarak. Shabada keltirgan quvuroq pichan hididan, allaqanday yovvoyi gullar hididan boshi aylanib, to'lg'anib turibdi. Bugun Onabibi shu yerda.

Ana u o'tov soyasida ivirsib yuribdi, goho qadam tovushi, goho kuvi pishgani eshitaladi. Bozorqul eshikka kelib tashqariga quloq soldi, Onabibini ko'z oldiga keltirdi: u anordek tiqmachoq, durkungina, otash...

Eshik pardasiga yaqinlashishini poylab turib, bilagidan mahkam ushladi, ichkariga tortdi. Onabibining tarang

ko'kraklari qizil bo'z ko'ylak ichida dirkillab ketdi, undan pishloq hidi kelardi.

– Voy, u nimasi... Kuppa-kunduzi... – dedi u Bozorqulning serjun ko'kragiga panjasini tirab. Bozorqul pardani qiya ochib, u yoq-bu yoqqa qaradi.

– O'g'riday alanglaysiz-a... – piq etib kulib yubordi Onabibi.

– Onabibi...

– O'g'rilikka o'rgangan bo'lmang tag'in yaylovda yurib... – erkalanib, bo'shshib shivirladi Onabibi.

Yigit uni bag'riga tortdi. «Nega yalang oyoq yuribsan?» deb qulog'iga pichirladi. Onabibi javob bermadi. Cho'ponning murti qattiq botgan edi tomog'iga...

Onabibi Bozorqulni sevib tekkan. Eri har zamonda Chinorqishloqqa tushib turadi-yu, lekin Onabibi yugurib yaylovga kelgani kelgan. Podachining halim go'jasidan semirib, ikki yuzi lo'ppi, las kamzul ustidan zebigardon, qo'ltiq tumor taqib yurardi, bekorchilikda o'sma tortib, xol qo'ndirardi. Bu yerda biroz noqulay albatta, nuqul yosh-yalangning ko'z o'ngida, bir dam yolg'iz qolishlari ham mahol. Ammo shunday bo'lsa ham, shu yer yaxshi. Onabibi biladi – Bozorqulga ham shu yaxshi. Ular bir-birlarini ko'rmasalar darrov so'lib qoladilar.

– Bozorqul... yomon yigit ekansiz, – degan shivirlash eshitilardi o'tovda.

Bozorqul yomon yigit emas. Yaylovda o'sgan bo'z bola, keng yag'rinli, hayotga o'ch. Qarshi begining bilimdon gumashtasi rahmatlik Omonqul-farangning bitta-yu bitta o'g'li edi u. Omonqul-farang uni qorako'lchi boy qilolmay o'lib ketdi. Niyati juda katta edi. «Buxoroning qorako'li Farangistonda naqd tilla, – derdi u o'g'liga, – bunaqasi hech qaysi yurt-da yo'q, olamda qorako'l bozorining kindigi o'zimizda, bilib qo'y, qorako'lchi boy bo'lmasang rizo emasman!» Omonqul-farang bekning moli bilan Yevropaga qatnar, hatto bir marta amirning karvoni bilan Parijga ham borgan edi.

Bozorqulning onasi juda chiroyli xotin edi, to'y-xashamda tavan boshi bo'lib yurib o'lib ketdi. Bozorqul yig'lab-siqta-

madi ham, u otasini yaxshi ko'rardi. Otasi havasmand kishi edi, buni ham havasmand qilib o'stirdi. Hozir u yetim bo'lsa ham, shu yoshida bekning to'qqiz suruviga bosh cho'pon, qorako'lchi boy bo'lish uchun bundan qulay bo'sag'a bormi?

- Niyatinga yetaman, mana bu to'polonlar o'tib olsinchi...
- derdi u Onabibiga,

Lekin «to'polonlar» uch yildan buyon davom etyapti, o'tib ketadiganga o'xshamaydi; zamona qalqib turibdi, bek tugul, amirning o'zi ham qutquda emish. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan ishlar, bekning yaylovlaridan gohida ot choptirib qizil askarlar o'tib qoladi.

- Menga hech nima kerakmas, o'zingiz omon bo'lsangiz bas, - derdi Onabibi uning tikandek mo'yloviga barmoqlarini qadab. Barmog'idan doim pishloq hidi kelardi.

Onabibi yaylovga bir kunga deb kelardi-yu, Bozorqul oqshomda o'tov ostonasidan kirib, xurjunini yelkasidan tashlamasdanoq, bo'yniga osilib: «Chinorqishloqqa ertaga ham ketmasam maylimi?» deb erkalanardi, Bozor bo'lsa bu gapga: «Sen yaylovda shirinroqsan», deb hazillashib qo'ya qolardi. Shu bilan Onabibi yana bir-ikki kun qolib ketardi.

Lekin bugun...

Bugun Onabibi «Ertaga ham ketmasam maylimi?» deb erkalganida Bozorqul hazillashmadi, o'zidan xavotir olganday, g'alati bir vahima bilan bag'riga bosdi-da:

- Onabi... sen ketma, sira ketma! Uqdingmi? - dedi.

Bu ehtiros emas, bu qo'rquv edi. Onabibi payqadi: yigit o'z sevgisining mustahkamligiga ishonchi komil emasdek, sevgilisini kimdir, nimadir tortib olayotgandek qo'rquvda edi. U bir necha kun shu holatda yurdi. Onabibi erkalanib ham, noz qilib ham ko'radi, hazil boshlaydi, quvnoq, kulgi bilan ovutmoqchi bo'ladi. Lekin Bozorqul o'sha-o'sha. Unda sirli bir o'zgarish bor. Kechalari sovuq terga botib, uxlamay chiqadi, kamgap bo'lib qoldi. Xotini qishloqqa qaytishni o'ylamay ham qo'ygan, lekin u har zamonda: «Sen ketma, sen keta ko'rma!» derdi negadir sevgilisining yuziga qaray olmay.

So'nggi marta Onabibi uning tovushi qaltirab ketganini sezdi.

– Bozorqul aka, nima bo'ldi? – dedi ko'ziga tikilib. Shu vaqtgacha qiz boladek sho'x, erka Onabibi Bozorqulning oldida birinchi marta shunday jiddiy qiyofada turardi. Bozorqul chirkin xayol bilan qo'lga tushgandek, oqarinqirab ketdi.

– Hech gap yo'q... Hech.. Hech... hech nima bo'lgani yo'q, – dedi u tutilib. – Begimiz suruvlarini Ko'hikofning narigi tomoniga haydamoqchi.

– Ha, nima bo'пти?

– Hech nima.

Ular uzoq jim qoldilar. Onabibi kuvisi bilan ovora bo'ladi, lekin ishi yurishmaydi.

– Ko'hiqofning u yog'ida nima bor ekan?

– U tomonda... u yog'i begona yurt.

– Ha-a... Xo'sh, nima bo'пти?

– Hech nima.

Onabibi bundan hech xavotir oladigan narsa topmaydiyu, lekin yana qo'li ishga bormaydi, ko'nglidan vahima arimaydi.

– Gapirsangiz-chi! – deydi u toqati toq bo'lgach, baqirib.

– Nimani gapiray?..

– Nimani o'ylaysiz? Sizga nima? Haydatsa haydataversin!.. Begingiz o'ziga bek.

– Cho'pon-cho'liq saralayapti.

– Kim?

– Bek-da.

– Ha, nima bo'пти?

– Hech nima...

Onabibi shundagina bu «hech nima»da gap ko'p ekanligini birdan payqadi. Qo'lidagi koptokdek pishloqni bo'yraga yumalatib, erining oldiga bordi.

– Siz...

– Bek o'zi saralab olyapti. Yetmish kishi kerak ekan.

– Bu qancha qo'y bo'ladi?

– Hozircha ellik suruv... Bola-chaqasiz, baquvvat odamlarni tanlab olyapti.

– Shunga nima bo'пти?

– Hech nima.

– Boring-e, «hech tima, hech tima» deyverasizmi! – jahl bilan qo'l siltab o'tovga kirib ketdi Onabibi. Uning eriga birinchi marta shunday dag'al gapirishi edi. Bozorqul keragaga suyanib o'tirganicha yer chizib qoldi.

...Bu hayajonlardan charchagan Onabibi qattiq uyquga ketgan ekan, yonida bedor to'lg'anib yotgan eri saharda uyg'otdi:

– Onabi... Onabi... Cho'ponga yuz sovliq, cho'liqqa qirq sovliq va'da qilyapti bek.

– A? Nimaga?

– O'sha yoqqa haydab borganga-da.

Onabibi eriga azob berayotgan jumboqqa tamom tushundi. O'rnidan turib ketdi. Chang'iroqdan g'ira-shira yorug' tushib turardi. Juvon yoqasi ochiq oq surp ko'ylakda, sochlari to'zg'igan, ko'ksi sutdek oqarib ko'rinar edi. U keragaga orqasi bilan suyandi. Eriga qaradi-yu, so'z topolmadi, uning niyatini payqab, titrab ketgan edi.

– Har cho'ponga... har cho'liqqa... – deb eri bir nimalarni sanar, hisoblar edi. Onabibi bularni eshitmadi. Miyasida erining avvalgi shunchaki aytgan so'zlari endi temirday jaranglar edi: «O'zi tanlab olyapti... bola-chaqasizlarni... Cho'ponga yuz sovliq...»

O'tovdagi turmushning lazzati qochdi. Onabibi yolg'iz qolganida o'zini koyiydi: «U, tashlab ketaman degani yo'q-ku? Qayoqdan oldim bu xunuk, bachkana xayollarni? Xotin kishi ming qilsa ham xotinligiga borar ekan. Tavba, mol-dunyo deb sevgan qaylig'ini tashlab ketarkanmi?! Shu o'ylagan yomon o'ylarimni bilsa bormi, tilkalab tashlasa ham arziydi!»

U o'ziga shunday tasalli beradi-yu, ko'nglining qaysi bir burchagida dahshatli haqiqat hamon pusib yotganini sezadi. Shunday bo'lsa ham Bozorqulni kutganda ichidagini bildirmay, xushchaqchaq kutadi. Bozorqul ham o'tovga yugu-

rib kirib keladi, sevgilisini ko'rib ko'zidan sarosima qochadi. Xotinini xuddi yo'qotib qo'yayotgandek ilgarigidan ham mahkamroq quchadi.

– Sen nima, tashlab ketadi deb o'yladingmi?

– Yo'g'-e, nega endi? Qayoqdan oldingiz bu gapni?

Shunday qilib, har kuni ikkalasi ham bir-biriga yolg'on gapiradi.

Bu uzoq davom etishi mumkin emas edi. Bir kuni ular shunday bir-birlariga dalda berib quchoqlashib turganlarida Bozorqul yig'lab yubordi.

Bu xunuk yig'i, erkak yig'isi orani ochiq qildi, hayotni ham, muhabbatni ham yondirib yubordi. Hamma narsa sovigandan keyin Bozorqulning yuragidagi illat yalang'ochlana boshladi. Bek unga alohida iltifot qilib bir yuz o'ttiz sovliq yozganini xotiniga aytdi. «Men albatta qaytib kelaman, uch oylik yo'l ekan, haydab boramiz-u qaytaman, beknikiday qo'ramiz, suruv-suruv qo'ylarimiz bo'ladi, dadamday qorako'l ortib, Farangistonga qatnayman, beknikini emas, o'zimmikini. Jaraq-jaraq tilla qilib qaytaman...»

Onabibiga bu gaplar gap emas, allaqanday sovuq vishillash bo'lib eshitar edi.

– Tezroq keting, jo'nang! – deb baqirib yubordi u bir kuni. Muk tushib yig'ladi. Bozorqul uning yig'i-sig'isiga ko'nikib qolgan, o'z ahd-u niyatlari bilan mast edi.

– Hademay jo'naymiz. Bek o'zi ham shoshyapti. Qoraqum-eshonning fotihasiga qarab turibdi, – dedi Bozorqul sovuqqonlik bilan. U endi ishchan, o'zini ancha bosib olgan edi.

...Qoraqum-eshon beknikiga dabdaba bilan uch izvosh haydatib keldi-yu, fotihasi cho'zilib ketdi. U kelganidan beri bekning avzoyi buzilib, ishi yurishmay, uch haftagacha suruv-larini yo'lga chiqarolmadi.

Nihoyat duoyi fотиha bo'ldi shekilli, bosh cho'ponlarga otlar berildi. Bekning qo'ylari har kechasi yetti suruvdan bo'lib to'qqiz kungacha yo'lga chiqib jo'naydigan bo'ldi. Bozorqullar uchinchi kechada ko'tarilishdi. Uning oti «Qirg'iy» laqabli besabrgina

qora to'riq edi, tungi shovqin, cho'liqlarning «qur-ey, qur-ey», bo'ribosarlarning cho'l osmonini boshga ko'tarib hurishlari bilan g'ayratga kirib, tun o'tganini bilmay ham qoldi. Tong otganda qarasa, oldinda hov necha toshgacha yer-u osmon qopqora bulut: tepada chang buluti, yerda suruvlar... Orqadagi yer ham shudgorday qop-qora... Tuni bilan shunday yurilgan bo'lsa, orqadagi suruvlar changdan bo'g'ilib o'lmadimikan? Bozorqul darrov oldinga ot choptirdi: quduqdan keyin suruvlar enlatib, ikki-uch yo'lga solinsin.

Quyosh chiqqandan keyin itlarning ovozi tindi. Aqlli bo'ribosarlar suruvlarni bo'ylab oldinga chopib boradilar-da, to hammasi o'tib bo'lguncha cho'zilib yotib dam oladilar.

Birinchi quduqda suruvlarni enlataman deb ancha ivir-sib qolishdi. Kechga yaqin quyoshning qizg'in nurida bugun chiqqanlarning ham buluti qorayib ko'zga tashlandi. Dashti biyobonda uzoq ufqlardagi sharpa ham ko'rinadi. Sharpa – uzoq, harakat bilinsa – yaqin, ovoz eshitilsa undan ham yaqin. Cho'ponning masofa o'lchovi shu. Bozorqul orqadagilarning shoshilayotganini fahmladi. Keyin bilsa, oldindagilar ham jadallash haqida buyruq olishgan ekan. Oldinda quduqmaqduq yo'l boshlovchilar bu biyobonlarning har bir qudug'ini, har bir so'qmog'i-yu, karvon yo'llarini yod biladigan keksalar. Bozorqul ularni tanimaydi. Bu minglagan suruvlar ham, cho'pon cho'liqning hayot-mamoti ham shular qo'lida. Bozorqul o'ylab qarasa, bu yerda taniydigan odami juda kam, hammasi begona. Bozorga o'xshash mol-dunyo dardi bilan omad izlab chiqqan tavakkalchi bo'ydoqlar bo'lsa kerak-da...

Kechasi ular har joy har joyda chovgun osib, to'p-to'p bo'lishdi. Orqadagilarning ham ba'zilar yetib keldi. Bozorqul ular orasidan Chori-daqqi degan tanish cho'liqni topib oldi, dardlashib yotdilar. Tizza-yu tirsaklari qadoq bo'lib ketgan jikkakkina Choridaqqi boshqa gap qurib qolgandek, Qoplarning dumini qanday chopib tashlagani, qulog'iga qalampir sepib o'ziga yedirsam ham, qopog'on bo'lmagani, lekin odamga sodiqligi haqida gapirardi. Bozor esa bu birinchi kechada negadir o'ksib Onabibini esladi. O'choqlardan oqquvray isi

aralash pishloq hidi kelar edi. Bozorqul yotolmadi, o'rnidan turib ketdi, kelgan iziga tikilib qaradi, lekin u ko'rinmas, uni cheksiz qora tun yutgan edi.

Cheksiz qora tun, cheksiz biyobon. Hali yo'l ham cheksiz. Birinchi tuni endi o'tyapti. Birinchi azobli tun... Hechqisi yo'q, avval shunaqa qiyin bo'ladi, keyin o'rganish bo'lib ketar.

Lekin ikkinchi, uchinchi kechalar undan ham og'ir bo'ldi. Chori-daqqidan turmush haqida biron bama'ni gap chiqmaydi. Bekning to'plagan odamlari allaqanday bir-biriga el bo'lmaydigan, olchoq odamlar ekan, ularning jirkanch qiliqlari, peshtaham gaplari Bozorning ko'nglini aynitar edi. Uni yolg'izlik qiynardi.

O'n ikkinchi kuni orqadagi suruvlardan, ikki cho'pon o'ldi, degan xabar keldi. Bu gap odamlarni ahillikka sal moyil etdi, kechalari gurunglar kattaroq, to'plar jipsroq bo'ladigan bo'ldi. Faqat Bozor qovushmas edi, u diliga yaqin odam topa olmadi.

Ammo u tetik. Anovi ikkov o'lsa o'libdi-da, o'zlari aybdor, mijozlari nozik bo'lsa yo'lga chiqib nima qilishadi? Bozorning bu jihatdan ko'ngli to'q, uning zuvalasi pishiq, uncha-munchaga bo'sh keladigan emas. Biroq...

Yarim oydan keyin turmush qattiq o'zgardi. Qora to'riq ham endi gijinglamasdi, it ovozlari ham onda-sonda hazin eshitiladi. Ikki suruv yo'lda qolib ketdi: ba'zi cho'ponlar ish-ratga berilib, tajribasiz cho'liqlar bu suruvlarni g'ira-shirada shag'aldan haydab qo'ygan ekan, tuyoqlari tushib ketibdi, oyoqlari qip-qizil go'sht, bir-birining ustiga yiqilgan... tashlab ketishga to'g'ri keldi. O'sha kuni alamzada cho'pon bir cho'liq bolani urib mayib qilibdi, endi uning holi nima kechadi...

Ofat birin-ketin kela boshladi. Ikki kun ko'zlab borilgan quduq quruq chiqib, aylanish yo'ldan uch dovon oshib suv izlashga to'g'ri keldi. Tashnalik, oziqsizlik yangi ofatlar keltirdi, oqsil tushgan suruvlarni ajratib dashtga quvdilar. Sirtlari, etlari shilimshiq bo'lib oqib tushayotgan jonivorlar jaziramada yo'lsiz kengliklarga o'lim izlab ketar ekan, Bozorqulning yuzlaridan sho'rtak yosh oqib tushar edi. Bu kunlari ko'p odam

o'ldi. Qo'y kamaygan sari odam ortiqchalik qilib, ularni birov ataylab o'ldirayotganga o'xshardi... Shunday xunuk fikr miyasiga kelganidan Bozorqul o'zini koyidi: «Tavba, astag'firullo! Tavba, astag'firullo!» deb yomon o'ylarni ko'nglidan quvdi. Lekin endi uning o'ziga ishonchi ilgariydek zo'r emas edi. O'limning sabablari bu qadar ko'pligini, ajalning har qadamda poylab turishini endi bilyapti. Birovni qoraqurt chaqqan, birov go'shtdan zaharlanib o'lgan, birini oftob urgan... Ajab, cho'ponni ham oftob uradimi?

Bozorqul ba'zida chalopdan ichi quldurasa yoki kechasi suyaklari zirqirasa ham cho'chib ketadi. Qirq kundan beri yo'lda. O'sha-o'sha jazirama, o'sha-o'sha cheksiz ufqlar, jimir-jimir hovur... Endi u olamdan uzilgan, orqaga yo'l yo'q, mana shu suruvlar, mana shu Xudo urgan odamlar nima bo'lsa u ham shu.

Bir kuni, toqqa yetganlarida, ungurdan koptokdek yumalab chiqib kelgan Chori-daqqi hovliqib Bozorni bir chetga imladi. Hozirgina quturgan itdan qutulgandek, ko'zlari ola-kula, qonsiz yuzlaridan sharros ter oqib tushmoqda, tili zo'rg'a gapga keldi:

– Bugun suyuq ichmas ekansiz, bir cho'liq bola tayinladi, – pichirladi u alanglab, – bekning odamlarini tanisang aytib qo'y, dedi.

Bozorqul tushunmadi.

– Bekning odamlari?..

– Ha, Qoraqum-eshonning odamlari ham bor ekan-da. Orqadan kelib qo'shilgan o'ttiz suruv o'shaniki ekan.

– Suyuqni nega ichmas ekanmiz?

Chori-daqqi qutsiz ko'zlari bilan atrofga alangladi. «Qaydam», dedi-da, toshdan toshga sakrab, jo'nab qoldi.

Dovonning eng mashaqqatli joyi kelgan edi, tog' yo'llari aylanish, xavfli, tosh. Yantoq yo'q, keksa cho'ponlar ham bilmaydigan allaqanday o'lanlar quvrab-qovjirab yotibdi. Qorako'l qo'ylari o'zimizning o'sha tunganmas, dag'al beor yantog'imiz bilan tirik edi. Ularning shu yaxshi xususiyati bu yerda ofatga aylandi, yantoq yo'q...

Nimalarni o'ylayapti Bozorqul?.. Chori-daqqi nima deb ketdi-yu, bu nimalarni o'ylayapti! Suyuq? Eshonning odamlari? Choliq bola aytdi? Jinni bo'lib qolmadimikan bu Daqqi? Juda ko'zlari bejo edi? Pichirlagancha jo'nab qolishi ham g'alati...

Bu yo'lda har nimaga ishonsa bo'ladi. Bozorning o'zi ham keyingi haftalarda uyqudan qoldi, kechgacha egarda zo'rg'a o'tiradi. «Qur-ey!», «Qur-ey!» bilan it vovillashi asabi-ga tegadigan bo'ldi, qulog'iga paxta tiqsa ham, hatto tip-tinch kechalari ham «qur-ey, qur-ey!» bilan itlarning ulishi naq miyasida shang'illab turadi. Keyingi paytlarda odam o'lishi hech gap bo'lmay qoldi. O'ttiz-qirq chaqirimga yoyilgan bu qora bulut ichida ne hollar bo'lmaydi! Chorig'i chaqa qilib, yarasi qurtlab ketgan cho'liq bolalarni biyoboniga tashlab ketishayotganmish. Bozorlarning tungi gulxaniga ahyon-ahyonda bundan ham xunuk xabarlar yetib keladi...

Bugungi qo'nim yovvoyi tog'-tosh orasida, bo'ri in qo'yadigan zax ungurda bo'ldi, tuni bilan itlar ulib chiqdi. Bozorqul o'choq ustida vaqirlagan qozonni ko'rib, yuragi orqasiga tortib ketdi. «Suyuq ichmas ekansiz...» Nima gap o'zi? Chori qani?

Bozorqul o'choqma-o'choq hansirab yurib Chorini topib keldi. Ajab, shu Chori-daqqi yonida bo'lgani uchunmi, yuragi biroz bosildi. Tinchlanib cho'zilib yotdi. Chori suyuq ichadigan kosasini xurjundan olmadi ham, o'z meshlaridan ayron shimirib, yonboshlab yotishdi.

– Chori, nima gap? – dedi biroz tinchigan Bozor.

– Fahmlayapsizmi, o'lib, yo'lda qolib ketayotganlar hammasi bekning odamlari...

Bozor turib o'tirdi, Choriga tikildi. Daqqi jinniga o'xshamaydi. Badani uvushib ketdi. Bir nimani tushungandek bo'ldi-yu, bu o'yni zo'r berib ko'nglidan quvar edi.

– Bo'lmagan gap.

– Eshon kallakesarlarni yollab, yo'lda bizni qirib tashlashni buyurgan bo'lsa-chi?

Bozor ham xuddi shuni o'ylab o'tirgan edi. Qonida mol-dunyo dardi qaynagan Bozor buni tez tushundi. O'zining

yigirma suruvi bilan quvib kelib, chegaraga yetgandagina birovning ellik suruvini ham o'ziga qo'shib olish va yetmish suruv qorako'l bilan dorilomon musulmonobodda birdan paydo bo'lish niyati chakki emas. Lekin Bozorqul buni eshondan kutmagan edi. Eshonda bunday niyat bo'lishi bek odamlarining xayolida ham yo'q.

Bek odamlari?... Bozorqulning vujudi muzlab qolgandek edi. Bek odamlari kimlar? Bozorqul ularni tanimaydi-ku? Bu yo'lda odamlar allaqachon aralashib ketgan. Har kim o'zini biladi, xolos. Ochiq gaplashish, surishtirish, o'z odamlaringni atrofingga to'plash xavfli...

– Bizni asta-sekin qirib tugatadi ular, – dedi yarim tunda Chori-daqqi. Uning tovushi vasiyat qilayotgan odamning tovushiga o'xshardi.

– Senga o'sha gapni aytgan cho'liq kim o'zi?

– Menga o'xshagan bir bola. Nozikkina-yu, juda mard, ko'rkam. O'choq boshida sho'rvaga zahar solganlarini ko'ribdi, – Chori yuzini yerga berib yig'ladi.

– Qo'rqma, Chori! – dedi Bozorqul, negadir o'rnidan turib, belbog'ini siqib bog'ladi. Chori ham turdi. Ular atrofga tikilib, bir qadam, ikki qadam nari-beri yurib, oyoqda tong ottirdilar. «Qo'rqma, Chori, qo'rqma», deb qo'yardi Bozorqul har zamonda.

Lekin shundan keyin uning uchun azobli kunlar boshlandi. Shu kuni tongdayoq ikki cho'ponni tosh bosibdi, degan xabarni eshitib, tizzalari bo'shshib ketdi. Tikka qoyalarga qarab, orqaga chekindi. Tog' yo'llarida ko'pincha ot yetaklab yurishga to'g'ri kelardi. Egarga o'rgangan odam yerda o'zini kuchsiz sezadi, uzoqlar ko'rinmaydi, qandaydir noma'lum xavf-xatar kutib turgandek bo'ladi.

Bozorqul endi otda yursa ham, yayov yursa ham har qadamida ajal xavfi. Kushandasi kim, do'sti kim, pichoqqa duch keladimi, toshgami, zahargami – bilmaydi. Bu yerda hali hech kim birovni himoya qilgani yo'q. Tog' yo'llari, qora tunlar, yolg'izlik, bu dahshatli o'ylar – bari sening dushmaning. Bozorqul bir-birini yeyayotgan odamlar orasida qoldi.

Har daqiqa tahlkada yashash, har sharpaga, har soyadan yurak hovuchlash, tunlari uyqu o'rniga sovuq terga pishib yotish, har qultum suvdan o'lim kutish Bozorqulni cho'pdek qilib qo'ydi. Tosh ustida kaltakesak lip etsa ham yuragi uzilib tushgandek bo'ladi-yu, holdan toyadi. Chori ham ko'rinmay ketdi. Tirikmikan? Tirigida haligi cho'liq bolani ham yaxshiroq surishtirib olmadi. Yosh bo'lsa ham, nozik bo'lsa ham har qalay yoningda tirik jon...

«Oh, Onabibi, Onabibi!.. O'zinggina emas, har bir so'zing bir botmon tilla ekan, jonginam! Yonginangda bo'lsam oyoqlaringni o'pardim... Uzoq ketdim, uzildim. Endi orqaga yo'l yo'q».

Oldinga-chi?

Bozorqul podalar yopirilib, qop-qora bo'lib yotgan tog'larga qaradi. Tinmay siljib ketayotgan bu suruvlar endi uning yuragini hovliqtirmadi, kelajak boylik bo'lib emas, qora ofat bo'lib ko'rindi. Oldinda mana shu shum mavhumlikdan o'zga hech narsa yo'q edi.

U dunyoning qaysi burchagida yuribdi? Nega? Bu yo'llarning, bu jaziramaning oxiri bormi? Insonlar qani, insonning issiq chiroyi, mayin kulgisi qayoqqa ketdi? Bozorqul kechasi mana shu chalkash o'ylar bilan azobda yotar ekan, o'ttiz qadam narida bir nimaning qorasi ko'rindi. Pichog'ini qinidan olib, qimir etmay yotaverdi, nafasi tezlashib, ko'kragi qalqib-qalqib tushar edi. Sharpa qimirlamadi. Bozor ham undan ko'z uzmad, har ehtimolga qarshi darmon yig'ib yotdi. Gulxanlar o'chgan edi. Qayoqdandir xunuk ovoz keldi, suruvlarning bir to'lg'anib qo'ygani eshitildi. Tun to'la dahshat. Bozor qaltiroqdan, qo'rquvdan tamom tolib, mudrab ketgan ekan, ko'z ochib qarasa, tong otibdi. Haligi qora hamon turibdi – tikka tosh ekan...

Bunday paytda odam kuladi. Bozorqul bo'lsa g'azabdan boshini toshga urgudek bo'ldi – o'zining bu ayanch kunga qolgani alam qilardi.

Shu kuni birinchi marta oyog'ida turolmay, cho'l qalqib ketgandek bo'ldi. Otining bo'ynini quchoqlab ancha turib

qoldi. Chorig'idanmi, meshdanmi allaqanday qo'lansa hid chiqdi. Ko'zi tinib, bir nuqtaga tikildi, xurjun sirtidan semiz bit o'rmalab ketib borardi.

Bugun kuni bilan ot yetaklab yayov yurdi. Uzangiga o'rgangan oyoq shilini ketdi. Oqshomga bazo'r yetib, ko'ngli aynib yiqildi. Shundagina kuni bilan tuz tatimagani yodiga tushdi. O'choq tomondan kalla-pocha isi kelib yana ko'nglini ag'dardi. U chalqancha yotar, bit talagan tanini qashishga majoli yo'q edi. Kechasi qandaydir kekxa odam kelib oyog'iga namakob qo'yib ketdi. «Olqindi bo'lib qolibdi», degani Bozorning qulog'iga chalindi, u behush edi.

Bozorning ko'zlari kosasiga cho'kib, terisi suyagiga yopishib qolgan. Qimirlashga darmoni yo'q, ichida bir joyi lo-villab yonadi, to'rsiqdagi iliq suvni ichgan sari qora ter bosadi tanini.

Kechalari ertagi yurishni o'ylasa o'limiga rozi bo'lgudek. Birov qorong'ida kelib pichoq ursa, yoki zahar berishsa ham mayli, endi unga baribir, faqat bedarmon holda biyobonga tashlab ketishmasa bas. Quyosh tig'ida yonib, chirib-sasib necha kunlar davomida azob bilan asta jon berish, yoki tirigingda qashqirga yem bo'lish... Bu o'ylarning o'ziyoq Bozorqulni tobora qovjiratar, ado qilar edi.

Yana bir kun odamlarga bildirmaslikka urinib, ot yoliga osilib, sudralib, kalovlab yo'l bosdi-yu, undan keyingi kuni o'rnidan turolmadi. Hushiga kelib ko'zini ochsa, yonida ot yo'q.

– Qirg'iy... Qirg'iy!.. – deb chaqirdi boshini ko'tarib. Ovozi o'zidan bo'lak hech kimga eshiltigani yo'q, boshi shilq etib tushdi. Quyosh ko'zga urardi.

– Qir-g'iy... – dedi Bozorqul. Bu gal ovozi ham chiqmay, so'nggi umidi – «Qirg'iy» labida qoldi.

Bozorqul yerga quloq soldi – tinch. Yelga quloq soldi – jimjit. Ketishdi! Tashlab ketishdi! Ablahlar, yirtqichla-ar!..

G'azab kuch berib, o'zini ko'tarib yerga urdi, qiyalikdan yumalab ketdi, yuzlari, qo'llari shilini, toshga borib taqaldi. Ichida bir nima uzilgandek, tizzasini quchoqlab, tirishib qol-

di.To'rsig'i oftobda yumalab yotibdi, xurjuni egarda ketgan, badanlari shilingan, qonli, kir, qo'lansa, juldur kiyimda xuddi eski lattaday kichkinagina bo'lib tosh soyasida yotardi.

Og'riq bosilib, ko'zini ochsa, quyosh butunlay erib yoyilib ketgandek, osmon yonar, tepasida pashsha g'uvillar edi. Boshini ko'tarib qaray olmadi. Nima bor ekan atrofda? Nahotki bu azob, yolg'izlik va o'limdan o'zga hech narsa bo'lmasa. Nahotki o'ylagani kelsa? Oftobda qurtlab o'lish, ko'ksingni qashqir g'ajiganini ko'rib yotish... Ivv... ivv...

Bozorqul yig'layolmas, na ko'z yosh, na darmon bor edi. U «ivv-ivv!» deganicha yengil qaltirab yovvoyi bir tovush chiqarar, shu bilan iztirobini bosib, har zamonda hushidan ketar, tinib sal darmon yig'ar edi. Tushga borganda tili shishib og'ziga sig'may qoldi. Nariroqda to'rsiqda suvi qaynab yotipti, tikkaga chiqib ololmaydi, toshning soyasi ham qochdi. Bozor so'nggi darmonini yig'ib, to'rsiq tomonga intildi-yu, issiq toshlarni changallab yuz tuban yotganicha hushidan ketdi...

Uni kimdir yuziga sovuq suv sepib hushiga keltirdi. Qorong'i edi. Bozor labidagi suv tomchilarini yaladi. Birpasdan keyin og'zida qo'y sutining ta'mini sezdi. Boshidagi odam ho'l latta bilan uning yuzini, ko'kragini artar, o'zi esa boladek hansirar edi. Keyin u hansiraganicha Bozorni ko'tarishga harakat qildi. Ko'tarolmadi. Birpas nochor o'tirib, nafasini rostladi. Yana urindi. Bu safar bir iloj qilib opichdi, tog'dan pastga tushib ketdi. Bozorning qulog'ida nimadir qattiq shovillar edi – nima ekan: toshlar yumalayaptimi? Dovulmi? Shalolami?..

Bozorqul keyinroq fahmladi – ko'tarib ketayotgan odamning nafasi, yurak urishi shunaqa eshitilayotgan ekan. Bozor unga kuchi boricha tarmashdi-yu, kimligini so'ramadi. Baribir emasmi – odam-ku, qashqir emas. Odam bilan birga bo'lishdan katta baxt bormi! Qayoqqa olib borsa ham mayli, nima qilsa ham mayli.

Endi odam uni ikki qo'ltig'idan olib, oyoqlarini sudrab tushib ketyapti. Lekin Bozor payqamay qoldi: bu o'sha kungi ketishmi, yo boshqa kunmi? Qanchadan beri sudrab ketyapti ekan? Bozor har zamonda hushidan ketib turar, og'zidan qo'y

sutining ta'mi ketmas edi. Hushiga kelganida haligi shovillash yana qulog'iga eshitildi. Bozor endi buning nima ekanligini biladi, najotkorining qattiq azob chekayotganini, uning badaki qora terga botib, har zamonda yiqilib qolayotganini sezadi, yiqilganida tizzasi toshga tilinib, tish orasidan asta ingraganini ham payqadi. Lekin jussasi kichkinagina bu odam uni qayoqqadir eltish uchun jonini o'rtaga qo'yib qasam ichgandek, bolasini tishlab qochayotgan yirtqich singari bardoshli, o'ziga rahmsiz edi. Bozor hali uning yuzini ko'rolgani yo'q, qorong'i. Shuning hammasi tunmi, yoki hushsizlikmikan?

Qancha yurganlarini bilmaydi, bir vaqt Bozorqul ko'ksida muzdek nafas, butun badanida huzurbaxsh bir salqin sezdi. Qarasa, jilg'achada yotibdi. Tong. Suv tiniq. Osmon ham tiniq. Odam uning boshini etagiga qo'yib o'tirgan edi.

- Tuzukmisiz?

Bozor, yana hushimdan ketyapman, deb o'yladi. Bu ovoz uning yuragini tilib ketgan edi. Toqatsiz to'lg'anib, «Kasalman, meni yomon dard chalgan», deb pichirladi, yana to'lg'andi, zaif tovushi bilan faryod qildi:

- Onabi! Tovushing qulog'imga eshityapti!... - Keyin nafasini bosib, najotkoriga murojaat qildi: - Xotinim... Xotinimning tovushi eshityapti qulog'imga. Siz kimsiz? Nega meni qutqazdingiz? Bu qayer? Ust-boshim qani?

- Juda juldur bo'lib ketgan ekan, yoqib tashladim.

Yana o'sha ovoz. Bozor qaltirab ketdi, boshini ko'tardi.

- Tuzukmisiz, Bozorqul aka, menman, menga qarang..

U Bozorni suvdan chiqarib o'tqazdi. Bozorqul o'tirardi-yu, ko'zi tingan edi.

- Menman, Bozorqul aka, men, Onabibi.

Bozorqulning xira ko'zlariga chindan ham Onabibining qiyofasi ko'rindi. U o'xshardi ham, o'xshamasdi ham. Cho'liq chakmon kiyib belini chilvir bilan bog'lagan, taqir boshida kulohmi, taqiya...

Bozorqul uni titroq qo'llari bilan paypaslar, yuziga tikilar, lablari titrashidan o'pkasi to'lib kelayotgani bilinar edi. U birdan xunuk tovush bilan yig'lab yuborib, Onabibining

titilib ketgan chorig'iga yopishdi, oyog'iga panjalari bilan tirmashib, yuzlariga surdi.

Onabibi ham yig'lardi, hushsiz yotgan, cho'pday bo'lib qolgan erining soqol bosib ketgan betlarini silardi.

– Siz ketgach besh kundan keyin, Qoraqum-eshon ham odam tanlayapti, deyishdi. Sochimni qaychilab tashladim-da, cho'liq bola bo'lib kiyinib bordim. «Yosh ekansan, jo'na bola», deyishdi, biroq keyin bir nima bo'lib qoldi shekilli, darvozadayoq ushlab hammamizni suruvga haydashdi, o'sha kuni yo'lga chiqdik. Yo'l-yo'lakay hammamizni xatga olishdi. Kuning kalta kelgur eshon odamlarining yomon niyatini ikkinchi kuniyoq payqadim. Qo'rqmaslikka, charchamaslikka qasd qildim. Bilardimki, siz ketgan tomonga ketib borardim. Chori degan cho'liq bola bilan sirdosh bo'ldim, unga anovilarning niyatini aytdim, u sizlar tomonga borib kelib turdi, bekning odamlaridan taniganlarini ogohlantirdi. Keyin Choridan sizning qayerdaligingizni bildim. U bechora qoraqurt chaqib o'lib ketdi. Menga sizni topib berdi-yu, o'lib ketdi... Egarga minolmay qolganingizda men yoningizda edim, uzoqdan kuzatib yurdim yiqilib qolishingizni poylab. Bilardimki, yiqilib qolganlarni tashlab ketishyapti... Siz yiqilib qolgan kuni kechasi men ham uzoqda toshlar orasida yashirinib, karvondan qoldim. Ular uzoqlashishi bilan qosh qorayganda sizni borib topdim...

Bozor bu gaplarni eshitmadi. U hamma voqeani anglagan edi. U faqat ro'parasida Onabibi o'tirganini miyasiga sig'dirolmas edi, xolos.

– Onabibi... Onabibi... – derdi yuz-ko'ziga tikilib, – sochingni oldiribsan... Meni kim ko'tarib keldi?

Onabibi uning bu gapidan, yana esi og'yapti, deb o'yladi. Lekin Bozorqul davom etardi:

– U vaqt kuyov bola edim. Dadang menga shunday degan: «Mol-u dunyo dardi boshingni yeydi, oshiqlik dardi joningga ora kiradi». Esimda.

– Dadam har kimning o'ziga tegishli gapni aytadilar...

– Onabibi... men endi o'lmayman. Ajalning sovuq sharpasi

yonimdan o'tib ketdi. Endi senga nima qilay? A? Oyoqqa turganimdan keyin aytasanmi?

– Yo'q, hozir aytaman... Meni seving,

Bozorqul ho'l ishtoni yopishib turgan qoq suyak oyoqlariga, ingichka bilaklariga, kichkina boladek bo'lib qolgan jusasiga boqdi. Ikki qo'li bilan yuzini to'sib, boshini egdi.

– Mening qanchalik pastkash ablah ekanimni hali ham tushunmadingmi?.. – dedi u yerga gapirgandek.

Onabibi indamadi. U nima bilandir ovora, belbog'ini titar, ivirsir edi.

– Qayerdamiz? Sen bilasanmi? – deb so'radi Bozor anchadan keyin.

– Hozir bilamiz-da! – deb Onabibi o'rnidan turdi.

...Bir tog' qishlog'ida u Bozorqulni uch oy parvarish qilib oyoqqa turg'azdi. Qishloq odamlarining tili, urf-odati yot bo'lsa ham, g'urbat chekkan musofirlarga imo-ishora bilan mehr ko'rsatishdi, avval boshpana topishdi, keyin Onabibiga ish, kir-chir berib turishdi. Lekin Onabibi keyingi haftalarda tog'dan shox-shabba yig'ishga, kir yuvishga qiynaladigan bo'lib qoldi. Bo'yida bor edi. Xali olti oyga yetmay, oyog'i juda og'irlashib tog'da uzoq o'tirib qoladigan, butun vujudini og'riq tutib qiynaydigan bo'ldi. Onabibi bu dardni eriga aytmay, anchagacha andisha qildi-yu, oxiri aytishga majbur bo'ldi. Uni yotqizdilar.

Shunday qilib, Bozor turdi-yu, xotini yiqildi. Endi ular bu begona qishloqning o'z kishisi bo'lib qolishgan edi. Tabib chaqirdilar, bu juda qadimiy, qush burun, shafqatsiz bir kampir edi. «Ahvoli yomon, homilasi ikki-uch oyligida og'ir yuk ko'tarib qo'yibdi», dedi u.

Bozorqul boshini ushlab yerga o'tirib qoldi. «Og'ir yuk» – uning o'zi edi. Umuman, u bu dunyoda keraksiz og'ir yuk bo'ldi, xolos...

Onabibi bolasini yetti oyligida tug'di.

Tug'di-yu, o'zi olamdan ko'z yumdi.

Azimjon begona yurtda qon yig'lagan otasining qo'lida qoldi.

Azimjon haykal soyasida o'tirar, biroz xafaroq edi. Alla-qachon o'lib ketgan dadasining «halokatli xatosi» haqidagi gap yoqmadi shekilli, anchadan keyin:

– Dadam meni telpagiga solib katta qilgan... – deb qo'ydi.

– Men ham Onabibini katta qilaman deb umrimning yigirma yilini bekning ostonasiga to'kkanman. Dadangni yomonlamoqchimasman. O'sha yili yo'q bo'lib ketgan o'zbek qorako'lchiligini yana tiklash uchun butun bir avlodning umri kerak bo'ldi. – Ochil buva haykalning g'udur xarsangini kafti bilan urib-urib qo'ydi. – Yantoqdin tilla qiladi, azamat! – dedi oltinlanib turgan do'sti Jabayga «xayr» degandek qarab.

Endi ular chorrahadan burilib, uzoqlarda ko'karib ko'ringan tog' tomon yurdilar. Asfalt yo'l tugagan edi. Mashina orqasidan uzun chang buluti sudraldi. Kech salqin, onda-sonda uchraydigan quvoqlarning soyasi uzun, quyoshning ufqda qolgan kichik parchasi cho'g'dek yonar edi.

Azimjon bosh egib o'tiribdi.

– Dadamning eng katta gunohi – meni vatangado qilganidir, deb o'ylar edim... – dedi o'ychan.

Ochil buva unga qaradi-yu, indamadi. Bu nevarasiga birinchi marta shunday rahmi keldi. Taqdiri notayin. Qirqqa kiray debdi-yu, hali uylanolmabdi. Davlati katta emish... Davlatni nima qiladi? Vatangado. Muncha kichik jussasi ham? Chumchuqdek. Hozir shunday kichkina bo'lib qoldimi, yo ilgari ham shunaqamidi? Ochil buva uning boshini siladi. Azimjon boshini ko'tarib bobosining yuziga qaradi. Ko'zining qorachig'i xira, nam edi.

– Orif tog'amning bolalari nechta?

– Orif tog'angning farzandi yo'q, bolam.

Qorong'i tushdi. Mashinaning chirog'i uzoqlarni, yo'lning past-u balandini yoritar, unda chang, chivin-chirkay g'ujg'on o'ynar edi. Soat o'n birlarda ular tog' etagidagi vodiya kirib keldilar, bir-biriga tutash qishloq ko'chalari, qator terak dala

yo'llari boshlandi. Guzarlar, choyxonalar hali gavjum, suv sepilgan tuproq hidi, gul-u rayhon hidi anqigan, mashinani laycha itlar vovillab kuzatib kelar, ro'paradan chiqqan mashinalar lip-lip ko'z qisar edi.

Tuman markaziga kiraverishda yana asfalt boshlandi, son-sanoqsiz chiroqlar, hali so'nib ulgurmagani tungi shovqin kutib oldi ularni. Bu qishloq ham emas edi, shahar ham. Bir tomonda endigina podadan qaytgan targ'il bo'kiradi, ko'prik boshida kallaklangan tutlar, ikkinchi tomonda kunjara hidi, elektr simlariga oppoq paxta gardi ilashgan, yog' zavodining quvvat beruvchi stansiyasi gup-gup ishlab turibdi. Ochil buva hali bu joyni ko'rmagan edi, Orifjon bu yerda yangi. Tog' joylarini ham, cho'ldagi yangi yerlarni ham o'ziga qo'shib olgan katta joy tuman, deyishadi.

– Hoy bola, – dedi Ochil buva chiroq tagida pista chaqib turgan o'smirlarga qarab, – Orif Ochilovning hovlisi qaysi?

– Hov, muyushda. Garajli darvoza.

Darvoza ochiq edi. Hovli to'rida dasmolqovoq bilan to'silgan ayvon, yonma-yon ikki xona, birida chiroq yonib turibdi. Mashinadan tushganlarga daraxtzor hovlining salqini urdi. Bobo-nevara chiroqli darvozaga qarab yurdilar, ochiq oynadan uch bolaning o'rtasida o'tirgan Orif tog'a ko'rinar edi. Bolalardan biri kichkina. Orifning tizzasida o'tirib, qolganlarga xalaqit beryapti. Qolgan ikki bola, biri qiz, biri yigitcha, ikkisi ham 15 – 16 yoshlarda, masala yechish bilan ovora. Orif ikkalasining yozuvini kuzatar, dam biriga, dam ikkinchisiga izoh berib, goh ular bilan olishib ketar, goh peshanasini tirishtirib o'ylab qolar edi.

Ochil buva bilan Azimjon tugunlarini ko'targancha to'xtab, kuzatib turishdi. Azimjon hayajonda edi, bobosiga savol nazari bilan boqdi, Ochil buva mo'ylovining bir uchi bilan kulib labiga barmoq bosdi: «jim!»

Stol atrofida janjal boshlandi. Qiz bilan yigitcha masala talashib shovqin solishdi, Orif ham nimanidir baqirib gapirar, lekin bir-birlarining gaplarini eshitmas edilar, Orif tog'a qizning boshiga bir shapati tushirdi, kichkina chinqirib yig'lay

boshladi, yigitcha dastro‘mol bilan uning burnini chimchilab artib oldi, daftarlar yerga sochilib ketdi...

Bu payt shofer mashinani garajga kiritayotgan edi, Orifjon motor ovozini eshitib o‘rnidan turdi, hammasi jim bo‘ldi.

Ochil buva yo‘taldi. Orifjon chiqib keldi, bolalari derazadan sakrab tushib ketishdi. Ota-bola ayvonda uzoq quchoqlashib turishdi.

– Tan-joningiz omonmi, dada? Shuncha yo‘l bosib... O‘zim borardim... Tolibjon bardammi?—dedi Orif yo‘lda charchagan keksa otasiga qayta-qayta tikilib qarab.

– Hammalari salom deyishdi. Sen ishli odamsan. Meniki bir umrlik otpuska, – dedi Ochil buva so‘ri labiga o‘tirib soqolini silarkan. – Mana, jiyaning Azimjon, dunyoning narigi burchidan topib kepti.

– Azimjon?

Azimjon tugunni qo‘yib, yo‘lda changib ketgan etigi, ust-boshiga o‘ng‘aysizlanib qaradi, tog‘asi tomon odimladi.

– Yopiray! O‘sha o‘zimizning Azimjon-a! – Orifning qora-charoq, sergo‘sh tuzida mehr balqib turardi. Uning keng quchog‘ida Azimjon yo‘q bo‘lib ketdi.

– Obbo jiyani-ey! Til bilasanmi?

– Bilaman, Orif tog‘a.

– Qani-qani, ichkariga kiringlar, etikni yeching, dada... Onabi, qayoqdasan, ko‘rpacha sol mehmonlarga! – Orif suyagi buzuq og‘ir gavdasi bilan qandaydir chaqqon harakat qilib, quvonchda ivirsir, gapirar, so‘rar, savollarga javob berar edi. Javonlar ochilib ketdi, qaymoq, asal islari keldi. Tashqarida o‘choq yallig‘landi.

– Onabibini tanimabman.

– Ha, dastyor bo‘lib qoldi.

– Anovilari qani?

– Ulari qo‘shnimizning bolalari, Yormat bilan Normat, Ochil buva keldilar, deb suyunchi olgani chopishdi shekilli, – kuldi Orifjon qo‘liga to‘kilgan shinnini yalab.

– Meni bilishar ekan-da... Sen-chi, – Ochil buva Onabibiga qiziqib qaradi, – sen meni taniysanmi?

– Ha, – dedi Onabibi tetik turib, – osmon gumbazini qur-ganda g'isht uzatib turgan ekansiz, to'g'rimi?

Ochil buva o'g'liga qaradi: «Shunaqa deganmiding?» Ro-hat qilib kuldilar.

Mehmonlar yuvinib bo'lguncha, rux samovar keldi, tu-nuka barkashga jiz-jiz etib cho'g'i tushardi. Orif non sindira turib Azimjonga qaradi, hozir uning uchun qizig'i Azimjon edi: qayerdan, qanday qilib paydo bo'ldi, qanday odam, fikrida, ko'nglida nima bor? Qanday katta bo'ldi, taqdiri qanaqa?

Ochil buva bularning hammasini bir boshdan hikoya qila boshlaganda stolchadagi telefon jiringlab qoldi. Orifjon turib kursiga o'tirdi-da, trubkani oldi.

U avval ruxi tushibroq, anchagacha indamay quloq soldi. Lekin ko'nglida norozilik kuchaya borgani yuzidan bilinar edi.

– Xo'p, Mariya Vasilyevna, lekin men bunga qarshiman. Senga ilgari ham aytgan edim, hozir ham aytaman... Xo'p, xo'p, sen olib kelgansan meni, lekin endi yo sen ishlashing kerak, yo men. Masala shunday bo'lib qoldi... O'zing baqir-yapsan! Odamgarchilik qolmabdi senda, yurak qolmabdi... A? Yana o'sha gap! Unday bo'lsa sekretarliging kerak emas menga, men avvalo odamman, ha! – Orifning tovushi to-bora balandlashar, g'azabga aylanib borar edi. – Sendan yaxshi tushunadi o'shalar! Nima qilsang qilaver, faqat telefonda baqirma! – u trubkani taraq etib qo'yib qo'ydi.

Onabibi ostonada ikki kosada shirchoy ko'tarib turardi.

– Mariya Vasilyevnang o'sha Maryammi? – so'radi Ochil buva ham ishtahasi bo'g'ilib.

– Ha., Ha-da. Erkak odam bo'lsa-ku, yetti pushtini yo'qlab bir so'kardim-u xumorimdan chiqardim...

– Viloyot boshlig'i bilan ham shunaqa gaplashadimi odam?! O'zing kimsan? – ovozini ko'taribroq so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi.

Orifjon boshini solganicha o'tirar edi...

Azizlar, yo'lovchilarimiz birinchi manzilga yetishdi. Vaziyatga qaraganda biz ham bu bekatda to'xtab, bir qissa eshitamiz shekilli. Lekin ibrat uchun avval

RIVOYAT

Sir yoqasidagi Forob qishlog'ining mardumi Muhammad ahli donish orasida jumla jahonga ma'lum va mashhur edi. Ilm-u hikmat bobida Arastudan so'ngra ustodi soniy bo'lib, Al-Forobiy nomi bilan musharraf edi. Alqissa, yunon safaridan qaytarda minglab g'aroyibot qatori bir mo'jiza olib qaytmish erdikim, uning oti naydir.

Attangki, ustodning qaytishi bu daf'a elda shodiyona bayram bo'lmadi. Boiskim, fuqaroning aksari, jumladan, Al-Forobiyning yakka-yu yagona jigarband og'asi ham Bilujiston mulkiga asir tushib, yoppasiga haydab olib ketilgan edi.

Ustod iztirobi beaded chekdi. Nay chalib nola qildi. G'urbat-u hijron dardida «Cho'li Irog'»u «Ushshoq» yanglig' ko'p sitamgar navolar ijod etdi. Nihoyat bardoshi tugab, aqalli jigarbandini tilab olish umidida Bilujiston shohining arki ma'shumiga qarab ravona bo'ldi.

Bu dargoh baayni jahannam, falak gumbazini oh-nola tutuni tutgan, qiyomat qoyimning xuddi o'zi edi. Ustodning og'asi yanglig' mo'r-malax qullar yasoq-yasoq bo'lib qaynoq kun tig'ida qora terga botib zahmat tortar edilar. Ustod bu bedodlikni, inson qadrining nechog'lik tuban tushib ketganligini ko'rib, og'asini ham, niyatini ham faromush qildi.

– Bu nadirki, bu azobda bino qilursiz? – deb savol qildi ustod.

– Shohimiz jahonning sakkizinchi mo'jizasini barpo etmoqdalar, – dedi qamchisidan qon tomgan sarkor, – sen jahongashta darvishga o'xshaysan, shavkatli shohimizni duo qil.

Ustod undan yuz o'girib qullar orasiga kirib ketdi.

Terisi ustixoniga yopishgan, majolsiz qullar uzoqdan xarsang tashir, tuproq qazir, balandlikka tosh ko'tarib chiqar edilar. Ular och-yalang'och, xasta, tanlari yara-chaqa, shom-u sahar betinim zahmat chekib, tunlari chivinga talanar ekan-

lar. Eng mudhishi ulkim, bu bewatan bechoralar orasida noma'lum bir ofat, kasal tarqalibdi. Bu dardning na bir sababini, na davosini biron kimsa bilmasmish. Qullar andoq qirilmoqda ekanki, shohning o'zi ham tahlikaga tushibdi: uning qullari bu ofatdan qirilib, tugab ketsa, sakkizinchi mo'jizani kim bino etadi? Shoh shon-shuhrat qozonmoqchi, jahonga nom chiqarmoqchi axir!

Binobarin, shoh qullariga muruvvat qilib, beradigan yemagini andak oshirib, haftaga shir, oyga bir go'sht ham ulashtiradi. Ishboshilarga tilla taratadi: qullar o'lmasligi kerak! Ammo ofat chekinmas, qullar hamon pashshaday qirilar edi.

Ustod bu miskinlar orasida uzoq yurdi, birga yotdi, birga turdi, hamdard bo'ldi. Kunlardan bir kuni uni sarkor ko'rib, so'roqqa tutdi:

– Hoy musofir, sen darvishga o'xshamaysan, kimsan bu do'zaxni ixtiyor etgan?

– Men Al-Forobiyman, – dedi ustod.

Sarkorlarning esi og'ib qolay dedi, ko'zlarining soqqasi chiqib ketdi. Ular avval asta tisarilib, so'ngra tirqiragancha orqalariga qaramay qochdilar.

Shu kuniyoq Forobiyni navkarlar olib ketdi, shoh uni o'z huzuriga da'vat etgan edi. Ustod arkoni davlatning hashamatli saroylarida necha chaqirim poyonozlarni bosib o'tib, shavqatli Bilujiston shohining huzuriga yetdi. Shoh surmaday qora soqolli, banoras to'n va oltin toj kiygan yoshgina, Yusuf alayhissalomdek husni barkamol bir zot ekan. U taxtidan qo'zg'alib Al-Forobiyning istiqboliga chiqdi.

– Bizning mulkimizga tashrif buyurgan ekansan, biz mamnunmiz. Ammo nechun bizga ma'lum etmading?

Shohning imosi bilan uning oyog'i ostiga bir tovoq oltin to'kdilar. Ustod pinak buzmadi, u bunday shohona daxmazalar, «muruvvat»larni ko'p ko'rgan edi.

– Nega chorladingiz, shoh? – so'radi u soddagina qilib.

Kamida «shavkatli shahanshoh», «shohi jahon» deb ulug'lashlariga o'rgangan shoh bunday muomalaga bu safar g'azablanmadi.

– Bizning sodiq qullarimizga qirg‘in kelibdi, uning davosini topib ofatga barham bergaysan, – dedi u, kattagina charm xaltada tillani uning oyog‘iga o‘zi tashladi.

– Bu mening qo‘limdan kelmaydi, shoh.

– A? – dedi g‘azablanib shoh, jadal borib taxtiga o‘tirdi. – Sening ilm-u fuzul aro shuhrating, Ustodi Soniy noming g‘alatmi? Sen bu ofatning qayoqdan kelganini, nima ekanini bilmaysanmi?

– Bilaman, shoh. Lekin davolash qo‘limdan kelmaydi.

– Kimning qo‘lidan keladi?

– Bu faqat sizning qo‘lingizdan keladi.

Shoh taxtdan sakrab turdi. Saroy ahliga farmonlar berdi: ustodi Soniy saroyda qoladi, unga tillado‘zi to‘n kiygizilsin!..

– Xo‘sh, ustod? Bu qanday ofatdir va biz uni qay yo‘sin davolay olurmiz?

– Bu sog‘inish-sarg‘ayish, firoq dardidir, shoh... Buning davosi ularni o‘z vatanlariga qaytarishdir. Faqat shundagina tirik qoladilar. Aks holda qirilib ketgaylar, – dedi Al-Forobiy.

– Sen donishi suxandonsan, bilamiz, hazil-mutoyiba qilmoqdasan. O‘z vaqtida buning ham qadriga yetgaymiz. Ammo hozir so‘zning chini...

– So‘zning chini shu.

– A? Bilasanki, biz qullarni o‘z vataniga qaytarmaymiz, bundan ko‘ra ularning qirilib bitguncha shu yerda mehnat qila turgani biz uchun afzal.

– Bilaman. Ammo kasal shudir va o‘zga davosi yo‘q.

Shohning g‘azabi tug‘yon urdi:

– Yo‘qot! Oyog‘iga kishan solib qullikka tashla! – deb baqirdi.

... Shunday qilib, ustodi Soniy shoh saroyidan qul bo‘lib qaytdi, kishanini zo‘rg‘a sudrab yurgan ming-minglab majolsiz qullarga kelib qo‘shildi.

Kunlar, oylar tubanlikda, g‘urbatda o‘tdi. Minglar bilan taqdiri bir edi ustodning. Qirg‘in barotni, o‘limni bo‘yinlariga olgan qullar uchun u tan-u jon, birdan-bir ravshan fonus edi.

Bir oqshom ustod qo'ynidan nay olib, nola mashq qildi. Quloqlari zangli kishan jarangidan batang bo'lgan qullar nozik nay navosini eshitib titrab ketdilar, yotgan, turgan, o'tirgan joylaridan jilmay qoldilar. Nay navosi dam barglarda o'ynagan bahor yeli, dam uzoqdan momaqaldiroq nafasi kabi, to'zonli shom havosini lim-lim to'ldirgan, juda uzoqlardan chorlab kelganday qalblarni tolptintirar, har kimning aytolmay yurgan mungli tuyg'ularini hikoya qilar edi.

Qullar har oqshom nay tovushiga to'planadigan bo'ldilar. Navolarning dardli avji dillarni tilkalar, odamlar esa bu jarohtdan lazzat topib o'zligini unutar edi.

Odatda nola tinglaganda, go'yo gunohlari yuvilgan beg'ubor qalb oynasi chil-chil sinadigandek, azongacha hech kimsa indamas edi. Ammo bir gal kimdir uh tortib qo'ydi. Shu uh sukunatni chil-chil sindirdi-yu, jonlanish boshlandi.

– To'lqinlar... – deb pichirladi kimdir.

– O'tloqlar... – dedi birov.

– Zangori gumbazlar...

Bu gaplardan nimanidir anglagan ustod o'zining «Peshravi diyor» degan uzun va dardnok nolasini chala boshladi.

– Bu bizning Sayxunimiz-ku... – dedi bir qul kuy tugagan-da.

– Chaling, ustod!

– Bu navo bizning Forob bog'larini namoyon etdi!

– Chaling, ustod!

Bu tovushlar avval faryoddek eshitildi. Ammo so'ngroq qullar Forobiydan: «Yurtimizni namoyon eting, ustod!» – deb iltimos qiladigan bo'ldilar. Har oqshom nay sadosi yangrar edi. Ranglariga qon yugurdi. Ular navo go'zalligida namoyon bo'ladigan vatanga ko'ndilar, ko'nikdilar. Endi ular yig'lar, kular, o'y surar edilar. Ajal ofati chekindi...

Jahonning sakkizinchi mo'jizasi bino bo'ldimi, yo'qmi – roviylar bilmaydilar. Ammo odam qalbidagi go'zallik tuyg'usi mo'jizalar mo'jizasi ekanki, inson usiz inson emasdir...

QISSA

Odam hamisha go'zallikka intilishi kerak.

Onore de Balzak

Shu yili mayning o'rtalari edi-yu, lekin ob-havo erta bahorgidek mayin, ahyon-ahyonda momaqaldiroq gul-durab, iliq yomg'ir sevalab, tuproq hidi yurakni hovliqtirar, ko'ngilda yashirinib yotgan quvonchlarni yuzga, ko'zga qal-qitar edi. Orif akaning dilida esa pinhoniyl quvonch ko'p. Avvalo, bu tuman, o'ylamagan joyda bu qadrdon tumanga kelib qolganligi...

Shaharda, ochig'i, «yuzga chopar»ligi tufayli uni qayoqqa qo'yishni bilmay qolishgan edi. Keyingi yili silliqqina qilib sanoat obkomiga o'tkazishdi, shaharning sanoati esa ikkita paxta tozalash zavodi bilan bitta ta'mirlash ustaxonasidan iborat edi. Orif aka yaxshi tushundi: bu – undan qutulish, uni faoliyatdan mahrum qilish niyatida qilingan ish. Shuning uchun ham eski qadrdoni Mariya Vasilyevnaning bu viloyatga, xususan bu yangi rayonga ishga taklif qilib qolishi Orif akaning naq ko'nglidagiday bo'ldiki, nimasini aytasiz!..

Orif akaning bu yerga kelishga allaqanday ichki, hazin sabrsizlik bilan rozi bo'lishiga yana bir nozik sabab bor edi. U ham bo'lsa Saragulning xotirasi.

Saragul rahmatlik Ko'yki degan tog' tumanining Shivilg'on qishlog'idan edi. Ko'yki hozir shu yangi joyga qo'shilib ketgan.

Shivilg'on!.. Shivilg'on... Orif akaning eng shirin yigitlik paytlari uning sirli manzaralari bilan, butun umri uning unutilmas xotiralari bilan bog'liq. Saraguldan judo bo'lganidan buyon u yerlarga borgan yuragi dov bermadi, lekin tushida ham, o'ngida ham o'sha yerning amlari, quvonchlari uni chorladi.

Mana endi borishi mumkin. Borishi kerak. Kelganidan beri shuni o'ylardi. Endi u Shivilg'onga shunchaki ko'ngilchanlik, ziyorat deb, emas, ish yuzasidan ham borsa bo'ladi. Bugun Mariya Vasilyevna uni tuman hokimligi kengash a'zolari bilan

tanishtirganida ham Orif akaning xayolida shu edi. Kengash a'zolari hurmat va sipolik bilan qo'l berishdi-yu, ko'plarining na qiyofasi, na ismlari yodida qoldi. «Ertagayoq Shivilg'onga!», «Avvalo Shivilg'onga!» deb ta'kidlar edi ko'nglida.

Ertasiga yana allaqayoqda bo'g'iqqina momaqaldiroq guldurab, beozorgina yomg'ir sevalab o'tdi, bo'liq tuproq hidi anqidi. Raykomning to'zon rangidagi kichkinagina eski gazigi dik-dik sakrab dala yo'lga chiqqanda rayon markazida hali kun uyg'onmagan, onda-sonda chiranchoq jo'jaxo'rozlarning qichqiriqlarigina eshitar edi. Orif akaning tongda turib yolg'iz yo'lga chiqqanini hech kim bilmaydi, faqat Mariya Vasilyevna payqagan bo'lsa ehtimol. Kecha kengashdan keyin, viloyatga qaytib ketish oldidan uyga kirib, Onabibining sochiga yangi qizil lenta taqib qo'ydi. Bir piyola choy ichib ketdi.

Mariya... Maryam... Vaqt o'taverar ekan. U ham ellikdan oshdi shekilli. Orif esini tanibdiki, u ishda. Charchamaydi, qarimaydi. Lekin sog'lig'i uncha yaxshi emasga o'xshaydi. Jilmayishida g'alati bir ma'yuslik bor, kulgichlarining atro-fida mayda ajinlar yig'iladigan bo'libdi.

Ammo ishda o'sha-o'sha dadillik, biroz hissizroq qat'iyat, keskin va samimiy gaplashish...

– Bilib qo'y, Orif, og'ir joy, katta tuman. Asosan yangi xo'jalik, yodingda bo'lsin!

– Nega erga tegmading, Mariya Vasilyevna?

– Asosan yangi sovxozlar, bilib qo'y.

Kecha xayrlashayotganda ularning gapi shu bo'ldi. Hoy-nahoy u hozir uyg'oq. Orif akaning tongda turib Shivilg'onga jo'nashini kechayoq payqagan edi. Payqagan edi-yu lekin ikkalasi ham bu haqda gap ochmadi...

Tong otdi. Yomg'ir yuvgan tiniq havo ufqdagi tog' tizmalarini ham sof zangori rangga chaygan; sal namiqqan ilon izi yo'llar ruldagi yo'lovchining yuragini hovliqtirib uzoqlarga chorlab yotardi.

Orif aka bu yo'llarni yaxshi biladi. Bu yo'llarni yayov kesgan baxtiyor yillarini unutgan emas.

Bugungi safar uning uchun yoshlikka qaytish, to'g'rirog'i, yoshlikning qaytib kelishi edi. U qayerda bo'lmasin, o'n yillardan beri bu joylarning qadrdon suratini ko'nglida saqladi. O'rkach-o'rkach ishkomlari-yu, salqin buloqlarigina emas, yo'l yoqasida o'sgan har bir otquloq bargi ham jonga yaqin, ko'zga issiq, cheksiz xotiralar manbai edi.

Orif aka shuncha yo'llar, shuncha ellar kezib, na o'z yurtimizda, na Yevropa mamlakatlarida Shivilg'onday go'zal tog' qishlog'ini uchratoldi. Sobiq Ko'ykida («Sobiq!» Negadir uni «sobiq» qilib qo'yishibdi!) har bir kichkina qishloqning ham o'ziga xos chiroyi, o'ziga xos fazilati bor.

Shivilg'on tog'-tosh orasida ko'm-ko'k ishkomlarga ko'milib yotgan qishloq, mashhur shivilg'oni uzum shu yerdan tarqalgan. Orif aka Saragulning oldiga Shivilg'onning ko'rkini bahona qilib kelardi.

Darhaqiqat, bahona qilsa arzirdi-da. Qishloqning katta ko'chasi dan tog'dan pastga qarab oqqan Shivilg'onsoyning shovillashi ham, muzdek shabadasi ham uzoqdan ko'krakka urardi. Qishloqqa kirib kelgan odam, kim bo'lmasin, tepadan shovillab, ko'piklanib tushayotgan sershalola soyga qarab anchagacha turib qolardi. Soyning ikki qirg'og'i bo'ylab tikka chiqib ketgan tabiiy oq xarsang zinalar hovlilardan devor oshib egilib tushgan yashil tok soyasida doim namchil, unda qizil ko'ylak kiygan qizaloqlar yalang oyoq chopqillagani-chopqillagan. Shalola zarralaridan ularning kokillari doim yaltirab ko'rinar, ular istagancha qichqirib shovqin solishar, ovozlari eshitilmas edi. Orif aka Saragulni ham birinchi marta mana shu ko'chalarda uchratgan...

Orif aka o'sha paytlarda ham, keyin Saragulga uylanganida ham, Shivilg'onga kelib qolsa mana shu ko'chaning pastida turib tepaga, son-sanoqsiz shalolalarga tikilishni yaxshi ko'rardi. «Petergof! Petergof!» derdi har safar hayratda qolib. Eng tepada, uzoqdagi muzli cho'qqi ertalab zangori, kunduzi ko'zni olgudek charaqlab, oqshomda esa qashqa buzoqning kallasiday qora-qo'ng'ir ko'rinar edi.

Bu markaziy ko'chadan ikki tomonga kirib ketgan tor ko'chalar tog'-u tosh orasida shu qadar past-u baland, hovli-larni qoplagan yaxlit tok ostida shu qadar qorong'i, shu qadar chakalaksimon bo'lib ketgan ediki, bunga pochtachilarning odatlanib qolgani-yu, odamlarning adashmay yurganiga Orif aka har safar hayratlanardi. Tog' havosining azbaroyi musaffolididan, bu yerda g'arq pishgan mevazor bog'larning xushbo'yigina emas, kichkina bir yovvoyi gul hidi ham, tog' bag'rida qovjiragan bir cho'p hidi ham dimoqqa o'tkir tuyular, sharsharalarning doim bir xildagi tinimsiz shovillashi asablar-ni allalar, butun qishloqqa yoyilgan sarin shabadasi esa odam-ni doim tetik tutar, bu yerning yosh-yalangi-yu qari-qartangi bir umr toshdan toshga sakrab yurar, toliqmas edi. Bu yerda istiqomat qiluvchi har bir kishi, bu yerning har bir o'g'il-qizi tok parvarishining ikir-chikirigacha bolaligidanoq o'rganib olar, qishloqdan tepadagi tog' bag'rida qorayib o'sgan cheksiz pistazor, yong'oqzor o'rmonlarning har bir so'qmog'ini yod bil-lar edi. Orif aka bilan Saragulning bu qorong'i so'qmoqlarda ataylab adashganlari, ini to'zg'igan arilar quvlaganida oydin buloqlarga duch kelib, muzdek suvda yuvinib quvonganlari, soyga gulchambar oqizib baxt sinaganlari... qachon edi bular-ning bari? Chindan ham bo'lganmidi? Yo tushmidi bular...

Orif aka GAZga tormoz berib, shimi cho'ntagidan ro'molchasini oldi, peshanasini artidi. Quyosh ko'tarilib qol-gan. Mashinaning yonginasidagi ariqda shildirab suv oqar, tikkadagi to'rg'ay dam kaltagina sayrab qo'yar, dam ariqning chuldirashiga quloq solgandek, to'xtab qolar edi.

Xayolidagi manzaralarga berilgan Orif aka birdan esladi: u yerda endi Saragul yo'q... U yerda ham, umuman, butun olamda ham yo'q.

Bir o'zi chiqmay, birontasi bilan birga kelsa bo'larkan. Yolg'izlik ezadi odamni. Birdan orqaga qaytgisi kelib qoldi.

Biroq darrov o'zini o'ngladi-yu, shaytonga hay berib, starterni bosdi. Ikki soatlarda sobiq tuman markazi Sumbul-tomchi keladi. Sumbultomchining o'zini ko'rish uchun ham kun-uzun yo'l yursa arziydi.

Bu joy o'zi tog' qishlog'ining o'rtasidagi bir tabiiy mo'jiza ismiga qo'yilgan.

Sumbultomchi noyob mo'jiza. Uni tasvirlab ko'z oldingizga keltira olishimga ishonmayman. Uni ko'z oldiga keltirish uchun albatta borib ko'rish, soatlab tikilib turish kerak.

Avvalo, Sumbulni ko'rganmisiz? So'raganimga xafa bo'lmang. Bu hamisha yam-yashil, noyob giyohni g'azallarda ko'p ishlatgan ba'zi shoirlar ham o'z ko'zlari bilan ko'rmagan ekanlar. U haqiqatan soch tolasi kabinozikva tim qora, bargi esa juda mayda, zargar qo'lidan chiqqandek nafis, qoramtir ko'kva yiltiroq bo'ladi. Sumbulning o'sishi uchun albatta buloq suvi, tosh va pastqam jarlik kerak.

Endi ikki qavatli uydek katta qoya toshni ko'z oldingizga keltiring. Shu qoyaning ichiga o'yilib kirib ketgan katta tabiiy g'or. G'orning tosh shiftidan to'rt-besh gaz uzunligidagi millionlab sumbul pastga qarab solinib yotibdi. Sumbulning har bargidan tiniq buloq suvi tomib turadi. G'orning og'ziga yaqinlashganingizda siz avvalo quyosh nuri va buloq suvi zarralaridan paydo bo'lgan ajoyib naykamalakni ko'rasiz, keyin ko'zingiz sal ko'nikkach bosh ustingizda qora soch tolalaridagi milliard-milliard yiltiroq bargchalarda ko'z yoshiday mo'lt-mo'lt etib turgan tomchilarni, ularning oyoq ostingizdagi oydin buloqqa yomg'irdek tominini ko'rasiz, tomchilarning ajoyib sirli, kumush tovushini eshitasiz, bag'ringizga rohatbaxsh, salqin kelib uriladi. Bu yerda hamma narsa doimiy. Yozin-qishin shunday. Mangu shunday.

Tabiatning bunday mo'jizalari boshqa yerlarda albatta qadamjoga aylanib, nodon bid'atchi-xurofotchilar qo'liga o'tadi. Sumbultomchi esa tog'da o'sib, yuzdan oshgan tabaruk qariyalar otalig'ida edi.

Orif aka ularning ko'pi bilan oshna edi. Ular bilan u dunyodan, bu dunyodan dono gaplarni gaplashib o'tirishni yaxshi ko'rardi. Hozir u o'sha otaxonlarni qo'msab, o'zicha ma'yusgina jilmayib qo'ydi.

Saragulning bobosi Halim buva ham shu qariyalardan biri edi. «Ochilni Sumbultomchiga olib kel, tanishtir», deya-deya olamdan o'tib ketdi bechora.

Bu tog' qishloqlari o'sha vaqtda, o'ttizinchi yillardayoq ko'pgina chirkin diniy urf-odatlardan negadir xoliroq, odamlari fisq-fasodni bilmas, qizlari erkin, ochiq bo'lar edi. Orif akani shunisi tortdimi, ishqilib, viloyatdan yoshlar vakili bo'lib yurib, mahbubasini shu yerdan topdi. Bu yerning olov qizlari butun vodiya mashhur edi.

Saragul, masalan, paranji yopingan emas. Uning yuzi doim yonib turardi... Birinchi marta yolg'iz qolgan oqshomlari hozir Orif akaning ko'z o'ngida xuddi chaqmoq shu'lasida yorishgandek gavdalanadi. Tog' yon bag'ridagi qandaydir cheksiz tokzorga kirib qolishgan edi ular. Pastda ham, balandda ham, tog'da, toshda, hamma joyda son-sanoqsiz so'rilar, ishkamlar. Uzumzor, uzumzor... Sira oxiri ko'rinmas edi. Ular xuddi sehrlanganday, chiqarga so'qmoq topolmay yurishar, adashdik deb piqirlab kulishar, oqshomda atrofdagi bukri ishkamlar g'alati, soyalar ertakdagiday sirli tuyular edi. Hamma yo'llar tanish-u sira qaytib chiqisholmaydi, kuz salqini badanlarni junjita boshladi, ular qo'ltiqlashib olib, bir-birlariga taft berib hamon aylanishar, ichlarida esa ikkovlari ham birdan yo'l topilib qolib ajralish payti yetib kelishidan qo'rqar edilar. Hamma vaqt, bir umr mana shunday bir-birlarining og'ushida, bir-birlarining mehr-u haroratlarini qalbdan sezib, yonmayon yuradigandek his qilardilar o'zlarini. Ular bu bog'larning har pastqam burchagi, har so'qmog'i, har qarich maysasini yod bilishar, lekin hozir negadir yo'l topib chiqib ketisholmas edi.

Astoydil qosh qorayganda Saragulning badanini titroq chulg'adi.

– Biz... biz aka-ukamiz-a, Orif aka? Men singlingizman, shundaymi? – dedi u negadir tovushi qaltirab. Orifning bag'ri unga iliq-issiq, lekin allaqanday qo'rqinchliroq edi bugun. Orif indamadi. Ular sodda edilar. Bir-birlariga intilishlarini chindan ham faqat do'stlik, aka-singillik hissi deb atashga urinardilar.

– Sovqotib yurma tag'in... – Orif uni pinjiga yaqinroq tortdi. Endi yurish o'ng'aysiz edi, ular sekinladilar, to'xtadilar, Saragulning vujudi qizib ketdi. Og'ush ikkalasini ham yondirar edi. Lovillagan yonoqlar, yuzlar asta bir-biriga siypalanib, ular o'zlari ham bilmay bir-birlarining lablarini izlab topishdi... Ko'zlar yumuq, atrof qorong'i, badanlarda xavotirli bo'shshuv... Bu azobli lazzat qancha cho'zilganini bilishmaydi, ikkovlarining ham lablari yal-yal yonib zirqirardi.

Qo'rqib ketgan Saragul titroq gavdasini asta chetga oldi. Shu holda birpas yerga qarab turdilar. Kuz salqini gupirib turgan qonni sal sovutganda, bosh ko'tarib bir-birlariga qaradilar, ularning ko'zlarida bir-birlariga minnatdorlik ham, bu otashin baxt onidan biroz qo'rquv ham bor edi.

– Yaxshi emas... – dedi Saragul.

– Nega, men akangman-ku... Men seni yaxshi ko'raman... Axir sovqotib ketuvdik... Anov birda ham...

– U... bunaqa emas edi, – dedi Saragul, lekin qorong'ida chaqnagan ko'zlarida birinchi muhabbat bo'sasining sirli lazzatini yana bir totish istagi yonib turardi. Orif choponini uning yelkasiga tashlab, yana bag'riga tortdi...

...Nimadir gurs etib, GAZning orqa g'ildiragi chuqurga tushib, kuzov qattiq sakradi, kabinaning ichi changga to'ldi. Shirin xayollari lip etib o'chgan Orif aka uyqudan uyg'ongandek atrofga qaradi: qayer o'zi bu? Mashina hamon sakrar, taraqlar, qiya bo'lar, toshga tegar, chang to'zg'itar edi. Eh-he, bu Sumbultomchiga kiraverishdagi asfalt yo'l-ku! Juda o'ydim-chuqur bo'lib ketib, asfaltdan har joy-har joyda parchalar qolibdi, xolos. Yo yo'l boshqa bo'ldimikan? Obbo, ko'prik ham chatoq-ku. Orif aka g'urra bo'lgan peshanasini ushlab atrofga qaradi, ko'prikda bir nima bo'lib qolsa tevarakda bitta-yarimta qarashib yuboradigan odam ham topilmasa kerak. U bo'ynidagi, yoqasidagi changni qoqib, omonat ko'prikka qarab yo'l soldi. GAZ jonivor ilang-bilang bo'lib yotgan chirik xodalarni bosib bir mo'jiza bilan ko'prikdan o'tib olgan edi, chiqaverishda shalop etib loyga botib qoldi. Besh o'n minut qo'ng'izdek vizillab yotib, undan

ham chiqib oldi-yu, ichi tashiga allaqanday qo'lansa balchiq chaplanib ketdi. Bu yo'llardan ko'pdan beri mashina yurmaganga o'xshaydi, Sumbultomchiga bora-borguncha shunaqa – o'yilib, shalag'i chiqib ketgan, chang, tosh... Yo'l-ku tushunarli: sobiq tuman! Lekin nega biron kimsa ko'rinmaydi? Sarg'aygan qiyaliklarda echki boqib yurgan bitta chol bilan bitta boladan boshqa hech kim uchramadi.

Orif aka dam to'xtab nafas olib, dam arava yo'lga o'tib, tog'-toshda motorini tarillatgancha buloqqa yetib bordi, markazga kirishga vaqt yetmas edi, kechgacha Shivilg'ondan aylanib qaytishi kerak. Hovliqib kabinadan chiqarkan tepalikdan buloqni ko'rib, yuragi orqaga tortib ketdi: buloq atrofi botqoq, chuqur tuyoq izlari, mol tezagi, tepasida ko'k pashsha buluti g'ujg'on o'ynardi. Supurgiday yulib tashlangan sumbul tolalari botqoqqa g'arq bo'lgan qiz sochlariday taralib, loyga botib yotibdi. G'orning og'zida sassiq shayton-taroq g'ovlab gullagan. Qoya tepasida sarg'ish tuproq nurab, o'pirilib, shabadada pastdagi suvga, o'tlarga, botqoqqa tinimsiz to'zon purkab turardi... Bu yerda ham hech kimsa ko'rinmadi. Orif aka horg'in, o'ychan orqaga qaytib, rulga o'tirarkan, birdan isitma tutganday bo'shashib ketdi...

Shivilg'onning yo'llarini ham qovjiragan kakra, shuvoq bosib yotibdi. Mashina sakrar, rul ham bo'ysunmay har zamonda traversi g'irchillab, g'ashga tegar edi. Orif aka zo'rg'a dovon oshib, yarim soatcha chang to'zg'itib yurgandan keyin, ko'zi juda toliqqach, qolgan yo'lni yayov bosgisi keldi. Shivilg'on ko'rinib qolgan edi. Tanish, juda ham tanish yo'llar. Yo'l yoqasidagi har tup na'matak, har tikka tosh yurakka jiz etib tegadi. Orif aka aziz ostonaga qadam qo'yganday, shimini qoqib bir poy qo'lqopini kamariga qistirdi-da, boshini ko'tarib uzoqlarga qaragancha qandaydir qadrdon, tanish belgilarni ko'zi bilan qidirib ketaverdi. Shivilg'onning quloqqa tanish shivillashi eshitildi, toqqa o'rmalab ketgan uzumzorlari qorayib ko'rindi. Lekin tinch, odam sharpasi ko'zga chalinmas edi.

Issiq, dim, quyosh endi oqqan payt; to'g'ri, bunday mahalda qishloq ko'chasida odam bo'lmaydi. Xarsang zinacha-

larda shalola zarralari bilan o'ynab qiyqirishayotgan qizil ko'ylakli qizaloqlarni ko'rmoqchidek, ilgari odaticha toshdan dadil sakrab, ko'cha boshiga chiqqan Orif aka taqqa to'xtadi. Avval shuni ko'rdiki, zina-zina bo'lib ketgan xarsang qirg'oqlarda hech qanday qizaloqlar yo'q edi. Ko'chaning ikki chetidagi uylarning ko'pi buzilib, sinchlari tashib ketilgan, eshik-derazalarga taxta qoqilgan, xarsang zinalarda botmon-botmon eski paxsa loy bo'lib somoni chiqib yotibdi. Sharsharaning zahridan Orif akaning eti uvushib ketdi. Qandaydir bir qadrdonini yo'qotgan odamdek, tizzalari bo'shshib, tepaga asta chiqib bordi. Tanish tor ko'chaga qadam qo'yishi bilan zax po'panak hidi nafasini bo'g'di: qarovsiz uzumlarga yoppasiga kul tushgan edi. Kimningdir zaif qo'llari bilan tol chiviqqa chala ko'tarilgan zanglarda onda-sonda charoslar qorayib ko'rinardi-yu, toklarni bachki novda bosib, g'ovlab yotardi. Xayolida o'tmish xotiralari, og'ir o'ylar, ko'nglida g'alati hislar chuvalib, Orif aka jin ko'cha-yu eski tokzorlar oralab ancha yurdi. Oyoq ostida xazon shildirar, chirigan uzum boshlarida ari g'uvillar edi. Bu orada cho'qqi ortiga yumalagan quyosh quriy boshlagan kimsasiz bog'larni xazonrezgi pallasidagidek sarg'aytirib yubordi. Orif aka daf'atan dilida qarilik yukini sezdi...

Kechki tinlikda qayerdadir «to'q-to'q» etgan tovush eshiltildi. Orif aka g'ovlagan kakra, supurgi orasida yer bag'irlab yotgan, kul hidi anqib turgan kasalmand uzumlarni oralab horg'in yurib bordi. Qarasa, notanish bir chol qiyshayib yotgan ishkom ostida toklarni bolta bilan chopib yiqityapti Orif aka uzoqroq to'xtab, cholning hansirashiga, «to'q-to'q-to'q» etgan yolg'iz bolta tovushiga quloq soldi. Bir vaqtlar uning birinchi muhabbat bo'ssasini begona ko'zdan yashirgan qadrdon keksa toklar gursillab yerga yiqilar edi. Orif aka chala vayron bir chaylaning ustuniga suyanib manglayini sidirib artdi, cholga nima deyishini bilmay uzoq turdi. Shivilg'onlikni tokka bolta urishga majbur etilgan bo'lsa, bu yerda ancha-muncha voqealar yuz beribdi-da...

- Ota...

Chol avval eshitmadi-yu, keyinroq g'ira-shirada begona odamni ko'rib, boltani belbog'iga qistirdi. Yaktagi ham oppoq, ko'ragini bosgan junlari ham oppoq, kichkina jussasi bukchayganroq, lekin paylari chayir edi cholning. Salomlashgandan keyin, o'rik yoyib qo'yilgan choponining bir yengiga o'tirib, nos otdi.

- Uvol bo'lyapti... Gunoh, - dedi mehmonning yuzida savol aralash achinishni ko'rib. - Vodiya kasal tarqatadigan joyga aylanib qoldi. Qaraydigan odam yo'q. Yaxshisi..

- Bu yerning odamlari cho'lga ko'chirilganmi?

- Ha, cho'ldagi yangi sovxozlarga. Tog' qishloqlarining hammasi ko'chgan.

- O'z ixtiyorlari bilan ko'chishganmi? - Orif aka ham ro'paraga chordana qurib, do'ppisini yerga qo'ydi.

- Sen kimsan o'zing, o'g'lim? Tanimay turibman, - dedi chol javob berish o'rniga. Ayyorroq ko'zlarini qisib qaradi.

- Ismim Orifjon. Hov, Halim otaning nevarasi Saragulni olib ketuvdim, esingizdami?

- E-ha, eshitganman. O'zingni ko'rgan emasman-u, eshitganman. Tan-joning omonmi ishqilib? Saragul anov do'xtir qiz edi-da, u ham olamdan o'tdi chamamda... Ha a, - Chol nosni tuf lab, oq cho'qqi soqolini siladi. - Qolganlarning umrini bersin... Ha ixtiyoriy, ixtiyoriy ko'chib ketishdi. Avvaliga norozilik, qarshilik ham bo'ldi-yu, keyin, gazetada chiqqandan keyin karnay-surnay bo'lib ketdi... Xizmat qayerda, o'g'lim?

- Shu tumanda...

- Ha, hukumatning o'zi biladi ishqilib. Xo'jalikda tuganmas xazina bor, deyishadi. U yerlar hukumatga juda foydali ekan.

- Hozir qishloqda hech kim yo'qmi?

- Bor. Besh-o'nta qari-qartang qolganmiz. Bizlarga foyda ham, xazina ham shu yerda, ota-bobomizning xoki poki....

- U yerlar ham begona emas, ota, - dedi Orif aka.

- To'g'ri aytasan, begona emas. Ammo bu yerlar-chi, begona ekanmi? Kimga begona ekan? Cho'ldan kelganlar taxta urilgan eshiklarni, ko'zi bekilgan buloqlarni, kul bosgan uzum-

larni ko'rib yig'lab qaytib ketyapti. Ming xazina topsa ham, odam ko'ngilchan bo'ladi, bolam. Faqat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odam ko'zining quvongani ham boylik.

– Yig'lab qaytib ketishar ekan, shu yerda qolaverishsa bo'lmaydimi? – deb so'radi Orif aka.

Chol yer tagidan qarab qo'ydi.

– Meni sinab nima qilasan, o'g'lim. O'zing tumanda ishlar ekansan... – «Rayon» degan so'zga endi e'tibor berib qoldi shekilli, chol mehmonga xavotir bilan razm solib o'rnidan turdi. – Bizni rayonda hamma biladi, bizga ruxsat berilgan. Yangi ekansiz, ishonmasangiz borganda nachaylikdan so'rang...

Orif aka birdan xavotir olib qolgan cholga rahmi kelib, indayolmadi. Chol uzoqlashib ketdi. Uning birdan g'alati bo'lib qolgan kichkinagina yuzi yo'lda bora-borguncha Orif akaning ko'z o'ngidan ketmadi.

Yo'l hali yorug' bo'lsa ham, Orif aka faralarni yoqdi. Tikka tushgan chiroq nurida o'ydin-chuqurlar qop-qora, vahimali bo'lib ko'rinar, oynaga son-sanoqsiz kapalaklar, chivin, chigirtkalar kelib urilar edi. Sobiq rayon yo'llaridan o'tguncha Orif aka holdan toyayozdi, bir yarim soatdan keyingina ravon yo'lga chiqdi-yu, xayollari sal tartibga tushdi. Kecha qorong'i, dim edi. Tog' qishloqlarining salqin epkini orqada qoldi. Lekin og'ir taassuroti hamon sudralib kelar, charchatar, xayolni chuvaltirar edi.

Sobiq rayonning ahvoli, tog' qishloqlaridagi xalqning cho'ldagi yangi xo'jaliklarga ko'chirilganligi, cholning aytgan ko'p gaplari Orif akaga avvaldan ham taxminan ma'lum edi. Lekin hozir cholning o'zi uning ko'z o'ngidan ketmay qoldi. Uning tovushi qulog'iga chalinadi: «Odam ko'ngilchan bo'ladi...» «Mehr ham boylik», «Odam ko'zining quvongani ham boylik». U nega Orif akadan cho'chidi? Orif akaning aybi nima? Xayrlashmasdan jo'nab qoldi-ya! Saragulni tanirmidi ekan? Balki urush yillaridagi hayotini bilar. Surishtirish, eslab, gaplashib o'tirish kerak edi. Bo'lmadi.

Endi tezroq haydash kerak. Onabibi kutib qolgandir. Xayriyatki, Onabibi bor. U hozir Orif akaning chalkash xayol-

larida birdan-bir yorug' nuqta. Orif aka og'ir xayollardan, o'tmishdan qochgandek, Onabibi sari intilar, gazni ustma-ust bosib, qora tunni yorib borar edi. Lekin o'tgan kunlar bosib kelib, xayolini yana chuvaltirdi.

Onabibi... «Mayli, emiz. Oti Onabibi bo'la qolsin...»

O'n besh yil avval edi. Orif aka urushdan keyingi tiklash ishlaridan, Belorussiyadan qaytdi. Qaytib kelsa, ostonaga qadam qo'yishi bilan – chaqaloq yig'isi!

Yuragi shig' etib ketdi. Nima gap o'zi? Doktor Saragulni tug'maydi, degan, ular tirnoqqa zor edilar. Yo o'zgarish bo'ldimi? Unday desa Orifjonning ketganiga qancha bo'ldi o'zi? Yoki...

Orifjon bir zumda ming xayolga borib, bir isib, bir sovib, ichkariga kirib borsa, Saragul beshik ustida alla aytib o'tiribdi.

– Qumrining bolasi, Qumri o'lib qoldi... – deb darrov izoh berdi Saragul erining ko'ksiga tashlanib.

– A?

Qumri – Saragulning hamqishlog'i, juda yaqin dugonasi, yetim qiz edi.

Fermada ishlab yuradigan bu qizni Orif tanir edi, yuragi achishib ketdi, xotininin boshini siladi.

– Tug'di-yu, o'lib qoldi o'tgan hafta. Qishloq kasalxonasida... – dedi Saragul yig'lab.

– Eri kim?

– Eri yo'q edi...

– Buning otasi bordir axir?!

–... Qiziqmisiz, – dedi Saragul Orifjonning ovozi bilan balandlatganidan xafa bo'lib, otasiz bola bo'ldimi, degan ma'noda.
– Xabar olmadi.

– Bilmagandir?

– Bilgan. Yomon odam ekan. Xabar olmadi. Qayerda ekanini bilmas edik. Keyin, qamalibdi, degan gap tarqaldi.

Orifjon beshik ustiga kelib, chaqaloqning yuzini ochib ko'rdi. O'ylab turib bir jilmaydi-yu, yana jiddiy tus oldi. Nima deyishini bilmasdi.

– Hujjatini ham olib keldim... – dedi Saragul, keyin: – ...emizdim, – deb qo‘shib qo‘ydi past ovoz bilan.

Orifjon nima deyishini bilmadi. Juda kutilmagan gap edi bu. Kechgacha bu haqda xotiniga bir nima demadi. Saragul safardan kelgan Orifjonga issiq suv, ovqat, non-choy, kiyimbosh tayyorlab ivirsir, dam beshikka, dam eriga qarab qo‘yar edi. Ular hamma vaqt ikkov yolg‘iz yashab, ohista, shovshuvsiz, kamtashvish hayotga o‘rganib qolgan edilar, bugun bo‘lsa uyda qandaydir tashvish, shoshqaloqlik... Kechqurun dasturxon ustida Saragul erkalanib eriga yaqinroq o‘tirgan edi, bola yig‘lab berdi. Eri xotin ko‘z tikishib qoldilar.

– Ol, emiz... – dedi Orifjon. Ko‘ngli ilib ketdi.

Begona bolaning xotining ko‘kragini cho‘lp-cho‘lp emishi avval erish tuyulib, g‘ashiga tekkanday, uni ancha bezovta ham qildi, lekin Orifjon o‘zini bosib olishga urindi.

– Oti Onabibi bo‘la qolsin... Opamning oti, – dedi.

Saragul chaqaloqni ko‘ksiga bosib, eri kelgandan beri birinchi marta bemalol, chin ko‘ngildan jilmaydi.

... Uyda hozir Orif akani shu Onabibi kutyapti. Juda zoriqib kutyapti, Orif aka buni biladi. Ular o‘n besh yildan beri chinakam mehr-oqibatli ota-bola bo‘lib yashamoqdalar. Orif aka ko‘p joyda mas‘ul ishlarda ishladi. Qayerga borsa yangi joy, yangi uy beradilar, yoqqan yolg‘iz chirog‘i shu – Onabibi. Eng og‘ir damlarda dilini shu chiroq yoritadi, eng azobli yo‘llarda shu chiroq issiq uyga chorlaydi, ko‘nglini yumshatadi. Faqat, qayerdadir unga ota tegish vijdonsiz bir odam borligini eslaganda qattiq xafa bo‘ladi Orif aka. Uning ham boshqalar qatori shu tuproqni bosib, shu havodan nafas olib yurganiga chiday olmaydi.

Balki u odam endi olamda yo‘qdir. Nima bo‘lsa ham kichkina Onabibi Orif akaniki. Saragulning evaziga qolgan jigarbandi. Taqdir uning bag‘ridan sevimli Saragulini yulib oldiyu, o‘rniga mana shu ovunchoqni, mana shu qimmatga tushgan jajji baxtni berdi.

Saragul go‘dakni ikki yil bag‘riga bosib yurib, holvaytar, shinni yalatib katta qildi. Onabibi hammaning havasi

keladigan, lo'ppi, sochlari jingalak, qiqir-qiqir kulganida kulgichi nur sohadigan qizcha bo'lib, tetapoya qilganida, Saragul eski o'rniga, Shivilg'ondagi kasalxonaga ishga kirdi. Orifjon partiya maktabiga o'qishga ketgan yil edi. Urushdan keyingi og'ir yillar, uch-to'rt qishloqqa bir kasalxona, na ixtisosli vrachlar, na transport bor, yo'llar buzuq, Saragul yolg'iz, qishin-yozin kecha-yu kunduz tinim bilmasdi. Lekin u charchamadi, qaytaga shu yillari juda ochilib, durkun juvon, obro'li «doktor opa» bo'lib ketdi. Uning sevimli eri, dilbar qizchasi, qutlug' kasbi bor, o'zi salomat, yosh, g'ayratli. Kuni bilan uyma-uy yugurib kasal boqar, maktab bolalarini emlar, uzoq tog' qishloqlariga otda borib kasallarga yordam ko'rsatar, kechalari o'tirib eriga xat yozar, Onabibisini erkalab to'ymas edi.

Baxtsizlik mana shunday kunlardan birida yuz berdi. Kichkina Onabibi difteritga yo'liqib, birdan nafas olishi og'irlashib qoldi. Saragulni ishdan chaqirib kelishdi, kelsa vaqt o'tib qolibdi, bolaning holi og'ir, emlashga vaksina kerak edi. Saragul o'zini u yoqqa urdi, bu yoqqa urdi – vaksina yo'q, aptekada ham, kasalxonada ham, ambulatoriyada ham yo'q. Kimdir qo'shni qishloqqa yugurdi, Saragul tumanga ot choptirdi. O'zi bolaning oldiga qaytdi, Onabibi dokaday oqarib ketgan, nafas olishga qiynalar edi. Saragulning jigar-bag'ri ezilib ketdi, ko'z oldida bolaning o'lim bilan olishuvi, ojizlik... U o'zining doktor ekanini ham unutib, sovuq devorga yopishib yig'lar, qo'shnisi bilan hamshira qiz unga taskin berishga urinar edi.

Olti soat deganda, – bu olti soat Saragul uchun olti azobli kunday imillab o'tdi, – tumandan xabar keldi: difterit sivo-rotkasi tumanda ham yo'q ekan, viloyatga telefon qilishgan – bo'lsa ertalab yetkazib berisharmish.

– Ertalab?!

Saragul paxtaligi bilan tivit ro'molini yo'l-yo'lakay qo'lga olib, ambulatoriyaga qarab yugurdi. Qosh qoraygan edi. Daralardan rutubatli sovuq shamol esib turibdi. Bu tog' qishloqlari qalin qorli yumshoq qishga o'rganib qolgan. Lekin bu yil

qish qahrli kelgan edi, qor yo'q, badanni junjitadigan qora sovuq.

Birpasdan keyin Saragul ambulatoriya hovlisidan ot egarlab chiqdi. Bu uning qishloqlarga minib yuradigan sevimli, yuvosh jiyron qashqasi edi. Hamshira qiz ham, qo'ni-qo'shni ham Saragulning viloyatga otlanganini tushundi.

– Doktor opa... – dedi hamshira vahimaga tushib. Saragul uzangiga oyoq qo'yarkan unga gap bermadi:

– Onabibining yonidan jilmang, jon singlim.

– Axir, opa, qop-qorong'i tun, izg'irin, ayoz! Boshqa birov...

– Rayonimizdagi bu ahvolga men o'zim aybdorman, – dedi Saragul, – undan keyin... Onabibi uchun kerak bo'lgan dorini hech kim mendan ko'ra tezroq olib kelolmaydi.

– U etik qo'njidan qamchi dastasini olishi bilan, jiyron qashqa yo'rtib, uchirib olib ketdi. «Doktor opa» qorong'i ko'chaning u boshida kichkinagina bo'lib bir ko'rindi-yu, zumda ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Kechasi bolaning ahvoli yana og'irlashdi, tongga yaqin nafasi tamom bo'g'ila boshladi. Hamshira qiz ojizlikdan sochini yulishga tayyor bo'lib turganda ko'chada ot dupuri eshitildi.

Saragulning qo'l-oyog'i yog'ochday qotib, qahratonda muzlab yerga tushgan polopon singari kichkinagina, duma-loqqina bo'lib qolgan edi. Tong yorug'ida ko'm-ko'k yuzi jonsizday ko'rindi. Lablari bir-biriga tegmay sal qimirladi, «Tirikmi?», deb so'radi shekilli. Ko'plashib uni zo'rg'a otdan tushirib oldilar.

Onabibi faqat vaksinaga qarab turgan ekan, ikki kun deganda boyagi-boyagiday lo'ppigina, kuldirgichli shirin qiz, tipir-tipir yurib borib onasini «achom» qiladigan bo'ldi. Lekin shu kuni kechasi baland isitma Saragulning ahvolini oshkor qildi. Uni darrov kasalxonaga olib ketdilar, Orifjonga telegramma berdilar.

Ikki kundan keyin Orifjonni oblast kasalxonasida qovog'i soliq bosh vrach qo'llarini ojizona yoyib kutib oldi.

– Kech xabar qilishdi, ikki taraflama zotiljam... – deb tushuntira boshladi u. Lekin dahshatli voqeani anglagan Orifjonning qulogʻiga gap kirmas edi. Vrach jim boʻlib qoldi.

– Xotiningizning qanday odamligini bilarmidingiz? – deb soʻradi u oxiri.

Orif aka oʻsha vaqtda bu savolga javob berolmadi. Oʻlim xabari bilan birga tugʻilgan bu savol oʻsha vaqtda uni gangitib qoʻygan edi. Hozir javob beroladimi? Qanday odam bilan yonma-yon yurganini, qanday odam bilan turganini keyin bilib qolar ekan kishi. Oddiy qishloq qizi Saragulning yangi-yangi fazilatlari oʻylagan sari koʻproq ochilardi, Orif aka ularni halihanuz kashf etib tugatolgan emas. Hozir sochlari oqarib ketdi ham, Saragulni oʻylaydi, dard-u alami ham, oʻksish-iztirobi ham, yupanch-quvonchlari ham shu oʻylarida.

Bir chekkasi bunga Onabibi ham sabab boʻlyapti. Uni Saragul oʻz oʻrniga shuning uchun tashlab ketgandek. Qiziq, ona suti bilan kirar ekanmi, qiliqlari, yurishlari doim Saragulni esga soladi. Shu boʻlmasa Orif aka boshqaga uylanib ketarmidi hali. Yoʻq, u unuttirmadi. Shu ovunchoq bilan umr oʻtdi. Endi u mana shu shirin qizchasi bilan, unga doim yoʻldosh boʻlgan azobli va shirin xotiralar bilan oʻtib ketishga qasd qilgan...

Orif aka yoʻlga tikilaverishdan koʻzi toliqib ariq yoqasida birpas toʻxtadi. Tormozni tortib qoʻyib, pastga tushdi. Tun qorongʻi, qop-qora osmonda yulduzlar charaqlagan, qirda traktormi, kombayn chiroqlari yiltillar edi.

Sal yozilib, sof havoga toʻygandan keyin, toʻsatdan hushiga kelganday, bir narsa esiga tushdi: qiziq, borishda-ku baxtiyor damlar, jami shirin, quvonchli voqealar lip-lip etib xayolidan oʻtaverdi, qaytishda boʻlsa nuqul xunuk, koʻngilsiz xotiralar chulgʻab olyapti. Nima gap oʻzi?

Orif aka oʻz holatiga oʻzi tushunolmadi. Hech qachon bunday boʻlgan emas edi. Bu kimsasiz tun, bu sovuq yulduzlar, bu yolgʻizlik unga birdan ogʻir tuyulib ketdi. Shartta chiqib oʻrniga oʻtirdi-yu, ustma-ust gaz berib, mashinasi tikka dasht yoʻlini chaqirirlab-chaqirirlab yamlay boshladi.

Onabibi mudrab o'tirgandir. Otasi qay vaqtda kirib bormasin, tong otguncha ham chirog'ini yoqib qo'yib, kutib o'tiradigan odati bor. Mashina ovozigaga yugurib chiqqan qizining muzdek peshanasidan o'psa, Orif akaning ko'ngli yorishadi ketadi. Tezroq haydash kerak.

Tuman markazi tungi uyquga tolgan, faqat yog' zavodining elektr stansiyasigina bir me'yorda gupillab turardi. Parkning rangdor marjon chiroqlari ham so'ndi, bog'ning burchak-burchaklarida vaqtni unutib kech qolgan yosh-yalang chiroq o'chganda sho'xlik bilan xandon kuldi-da, keyin yana hamma yoq jimjit bo'lib qoldi.

Derazada chiroq yo'q edi. Orif aka bu paytda Onabibining uxlashi kerakligini bilsa ham, negadir ko'nglida alamli yolg'izlik, g'ashlik sezdi. Garaj darvozasini g'irchillatmasdan sekin ochib, mashinani qo'ydi, qorong'i hovlidan o'tib, yechinmay, yuvinmay, hatto chang qo'lqopini ham yechmay, supaning burchagiga borib o'tirdi. Jim. Qorong'i. Olamda hech kimi, hech narsasi yo'qdek, faqat shu jimlik, shu qorong'ilik uni manguilikka chulg'ab olgandek edi. Qo'lqopini yechib chakkalarini ushladi, kuni bilan rulda o'tirib toliqqan vujudida qon horg'in-horg'in gupillardir. Birdan yuragi uzilgudek bo'lib qorni ochganini sezdi, lekin negadir kissalaridan papiros qidira boshladi. Papiros yo'q edi. Uyga kirdi, qorong'ida tokchalarni, eski plash cho'ntaklarini titkiladi – chekadigan biron chimdim narsa topilsa-chi! Bo'g'ilib ketdi, kursiga qoqilib bir nimalarni ag'dardi. Oshxonaga kirib, noiloj yana o'tirgan edi, stolda qo'li bir narsaga tegdi, qarasa bir quti «Belomor». Orif aka alamli jilmayib qo'ydi, o'ziga o'zi jahli chiqdi: «Nima gap o'zi, muncha bo'g'ilmasam!» Birpas o'tirib o'zini bosdi. Oshxonani tutgan shirin taom hidi dimog'iga endi kelib urildi. Ayyovonda chiroq yondi – kostryul qopqog'ining taraqlashiga Onabibi ham uyg'ondi shekilli.

– Dada, shovlani o'zingiz isitib yeya qoling... – dedi uyqu aralash.

Orif aka uqalagan papirosini chekmay qutiga solib qo'ydi, etigini tozalamay kirgani esiga tushib tashqariga chiqdi. Ay-

vonda ust-boshini qoqib, yuvindi. Uxlab yotgan Onabibiga tikilib turdi-da, qo'llarini ishqalab, tetik bo'lishga urinib, ichkari kirdi, iliq-miliq shovlani kosaga suzdi.

Lekin yana birdan ishtahasi qochib, haligi g'ashlik tag'in qaytib keldi, tetik bo'lishga ataylab urinayotganini payqab qoldi. Uyqusi kelmas edi, hozir yotsa azongacha dam u yonboshiga, dam bu yonboshiga ag'darilib, azob chekishini biladi. Birdan, yuz grammgina bo'lsa ham ichgisi kelib ketdi. Lekin bu uyda topilarmidi? Bu uyda biron marta erkak-xotin jam bo'lib tuzukroq ulfatchilik qilgan bo'lmasa. Nuqul chug'ur-chug'ur bola-chaqa. Shu ham tirikchilik bo'ldi-yu...

Orif aka o'zini qayoqqa qo'yishini bilmay ko'chaga chiqdi. Nariroqda selpo magazini bor edi. Zinasida choy yashiklaridan so'ri qilib Mustafo-cho'loq o'tiradi. Kechasi ko'chada hech kim bo'lmasa ham, Mustafoni topasiz, qishin-yozin shu yerda, o'qlanmagan eski miltig'ini quchoqlab mudragani-mudragan.

– Salom, qariya.

– Iyi, assalomag'alaykum, iptash...

– Chorakta topiladimi? – dedi Orif aka.

– A? – Mustafo-cho'loqqa kechalari har xil odamlarning ishi tushadi. Lekin bunday martabali odamning shunaqangi iltimos bilan kelishi uni biroz gangitib qo'ydi. «Interesniy kishi ekan yangi sekretaribiz», dedi ichida. Keyin oqsoqlanib, yashiklar orasida ivirsiy boshladi. – Tigimi... tobila, inim, tobila...

Choraktani bo'lib ichishdi. Mustafoning og'zi qulog'ida edi, Orif aka uyga kirmay, oyog'i tortgan tomonga qarab yurdi. Ufq g'ira-shira yorishib kelayotgan edi, ko'chada hali hech kim yo'q, u bo'lsa qayoqqa ketayotganini o'zi bilmaydi, haligindan og'zi bemaza bo'ldi xolos, ko'ngli yorishmadi. Kechasi qorovuldan aroq olib ichganini eslab, battar g'ijindi.

U o'z ahvolini bilar, lekin ko'nglidagi g'ashlikni nima deb atashni bilmas, uni so'z bilan birovga tushuntirish emas, o'zi uchun aniqlab olishdan ham ojiz edi. Bu dilxiralikni tarqatib yuborish kerak. Mana sarin tong otyapti, mana istirohat bog'i

tinch, qorovullarning yo'lkalarga paqirlab suv sepgani uzoqlardan eshitilyapti.

Ammo Orif akaga bu yerda ham hech nima xush kelmadi. Bog' nuqul akatsiya daraxtidan iborat ekan, shiraning uyasini. Bunday suvli janubiy tumanlarda istirohat bog'larida ko'rkam dekorativ daraxtlar o'tqazsa ham bo'lardi. Akatsiya boshqa daraxt o'smaydigan suvsiz cho'llarga noilojlikdan o'tqaziladigan fayzsiz daraxt-ku. Yo'lkalarning ham ikki tomoni yetti yillik haqidagi standart diagrammalar bilan to'lib ketibdi. Atirgullarni to'sib nima qilarkin...

Orif aka asta yurib hovuz oldidan chiqdi. Hovuz atrofidagi daraxtlarga, simyog'ochlarga qizil alvonlar, shiorlar osilgan edi. Daraxt tagidagi yashil o'tirg'chda yolg'iz odam ko'rindi. Gilam do'ppi kiygan bu cho'tirroq odam tuman gazetasining muharriri Nazarov edi, Orif aka uni uzoqdan tanidi.

– Xo'sh, ilhom kelyaptimi? – dedi Orif aka yaqinlashib.

– E, salom! – Nazarov qizarinqirab bloknotini yashirdi. – Barvaqt chiqib qolibsiz, ishgami?

– O'zlari-chi?

– Erta turib biroz aylanadigan odatim bor...

– Idora shu atrofдами?

– Yaqin, hov suvchilar idorasining ro'parasida. Qani birpas o'tiring, havo yaxshi.

Orif aka o'tirdi. Hovuzda qandaydir plakat suzardi, shamol yulqib uchirgan bo'lsa kerak. Bog'ning narigi burchagidagi choyxonaga saksovul tushdi, gursillagan tovush, aravakash bilan samovarchining gaplari baralla eshilib turardi.

– Gazetamiz bilan tanishyapsizmi, Orif aka? – dedi Nazarov. – Tuzukmi?

– Tanishyapman. Kampaniya o'tkazishga ustasi farang bo'lib ketibsiz, – dedi Orif aka. – Dashtga ko'chish – kampaniya, makkajo'xori – kampaniya, sog'liqni saqlash – kampaniya, ko'chat o'tqazish – kampaniya...

– Bu yaxshimi, yomonmi, Orif aka?

– Men baho bermirqchi emasman, uka. Ammo lekin hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yuboryapmiz... – Orif aka birdan

o'ygga toldi. U o'ziga ham aniq bo'lmagan bir gapni boshlab qo'ygganini fahmlab qoldi. – Mana ro'parangizdagi shiorni o'qing: «Kompleks mexanizatsiyani turmushga keng tatbiq qilaylik!» «...Keng tatbiq qilaylik!..» Xo'p... qaysi ma'noda?

– Gazetalarda shunday yoziladi, qabul qilingan...

– Bilaman. Kompleks mexanizatsiya ham yaxshi narsa. Lekin mana men, siz, konkret olganda, qanday «tatbiq qilamiz?» Nima qilishimiz kerak? Konkret?

Nazarov yelkasini qisdi. Orif aka davom etdi.

– So'ngra, bu yerda, istirohat bog'ida, shu shiorga jiddiy e'tibor bergan odam yonidagi sevgilisiga aytadigan gapini aytolmay qoladi-ku? Demak, jiddiy e'tibor berish shart emas, shunchaki, bezak...

Nazarov bu gapga qo'shilmaganini bildirib, hazillashmang, degandek, iljaydi.

– Yo'q, yo'q, nega, bezak, bezak! Buni endi hamma shunday deb biladi. O'z gazetangizda shunday deb yozapsiz: «Rayon klubining peshtoqi shior va chaqiriqlar bilan bezatilgan edi». Shundaymi?

– Ha, slyot oldidan...

– Demak, bezak. Chunki shior va chaqiriqlar o'z ma'nosini yo'qotib qo'yyapti. Shuning uchun undagi «keng tatbiqlarga ham e'tibor bermay qo'ygannimiz. Shuning uchun ularni istagan joyga yozib osaveramiz. Buni biz o'zimiz qilyapmiz. Urush vaqtidagi «Qasos ol!» degan plakat yodingizdami?

– Ha, ona surati solingan bo'lar edi...

– Ha, ona surati. U Vatan nomidan xuddi ko'zingizga qarab xitob qilar, sizdan aniq javob kutar, esingizni joyiga keltirar edi.

– Ha!

– Siz o'sha plakat qoqilgan joyni «chaqiriqlar bilan bezatilgan», deb ayta olarmidingiz.

– Yo'q, Orif aka.

– Barakalla.

Ular jim qolishdi. Nazarov ro'parasidagi o'nlab shiorlarga bir-bir ko'z qirini tashladi. U necha yildan beri yoz kunlari

deyarli har tong shu boqqa kirib bir aylanadi, shu vaqtgacha bironta shiorni razm solib o'qib ko'rmagan ekan.

– Ana, ro'parangizda yana bir alvon: «Ko'cha tozaligi uchun kurashni qizitaylik». «Kurash!» Buyuk, muqaddas, so'z. Har qadamda «Kurash», «Shon-sharaflar...» Bu mo'tabar so'zlarning qadri tushib ketyapti. Mana sof havoda o'tiribmiz, kislorodsiz yashab bo'lmaydi. Lekin biz har muyushda «Yashasin kislorod!» deb qichqirmaymiz-ku. Biz shunchaki nafas olamiz. Nafas olaveraylik-da axir!

– Gapingiz to'g'ri. Lekin nima qilish kerak?

– Bilmayman! – dedi Orif aka shartta kesib. Lekin bir zumdandan keyin davom etdi: – Chamamda, avvalo, o'zimiz samimiy bo'lishimiz kerak. Mana o'zingiz tabiatan qanday bo'lsangiz shunday. So'ngra, gazeta oddiy insoniylik haqida yozishi kerak. Kampaniyasiz, rasmiyatsiz, soxtaliksiz, insoniylik haqida...

Nazarov gapga juda qiziqib, uning og'ziga tikilib qoldi.

– Yana?

– «Yana?» Nima, siz mendan ko'rsatma kutyapsizmi? – Orif aka muharrirga qarab kuldi: – Bilib qo'ying, men sizga hech qachon ko'rsatma bermayman, «yana» emish. Bilmayman, vassalom! O'zingiz o'ylang. O'ylaganingizni menga ham ayting, mana men sizga aytganimday...

Orif aka soatiga qarab, muharrirga qo'l berdi. Nazarov kulari.

– Nega iljayayapsiz?

– Alomat odam ekansiz, Orif aka... – dedi Nazarov hamon kulib.

– Sekretar... sekretar haligacha ish boshlagani yo'q. Nimadan boshlashni bilmay yuribman, – dedi Orif aka ketayotib. U endi negadir jadalroq, tetikroq qadam tashlardi. Endi ko'nglida nimadir aniqlangandek, g'ashliklari o'yga aylana boshlagandek bo'ldi.

Biroq shu kun ham, ertasiga ham xayollarining ipini ushlolmay, fikrlarida yorug' bir nuqta topolmay parishon yurdi. Raykomda ham kunlari asosiy ishni tutib ololmagan-

day odatdagi tashvishlar, tanishishlar bilan o'tardi. Bo'lim boshliqlarini bir-bir chaqirib suhbatlashdi. Navbatdagi byuroda ko'riladigan masalalar bilan tanishib, xo'jalik ishlariga doir masalalarning hammasini tuman hokimligi kengashiga o'tkazib yubordi. Qishloq xo'jalik bo'limiga kirib, kichkina bir majlisga duch keldi. Majlisda boshdan-oyoq o'tirdi-yu gapirmadi, ko'pgina miroblar, raislar bilan tanishib oldi.

Kechqurun yakunlab qarasa, bironta amaliy ish qilmabdi. Unga nimadir xalaqit berardi. Odamlar bilan gaplashganda ham bo'lar-bo'lmasga tixirlik qilib, yana ancha-muncha dilxiralikni orttirib oldi. Temir yo'l vokzalining boshlig'i bilan gaplashganda ham yuk tashish grafigi u yoqda qolib, ikkinchi darajali gap bilan dilozorlik qildi.

- Katta viveskaga yozib, butun xalqqa pesh qilib qo'yibsiz, «Deputatlar xonasi» deb! Menga tushuntiring-chi, nimaga?

Vokzal boshlig'i haqiqatan ham bu haqda hech o'ylamagan ekan, tushuntirib berolmadi.

- Deputat hamma qatori zalda kutsa ko'z tegib qoladimi? Yo bilet ololmaydimi? Xalq boshqa-yu, deputat boshqa ekan-da? Yo u xalqni kamroq ko'rish kerakmi? Uni kim saylagan o'zi?

- Hamma joyda shunday, axir, o'rtoq sekretar...

- Hamma joyning o'z odamlari bor, jiyon. Bu yerda siz bilan biz o'ylashimiz kerak. Mening savollarimga javob berolmadingiz, shundaymi? Men ham javob berolmayman. Boring, o'ylang, salomat bo'ling.

Bu bo'shangroq yigit bilan xayrlashgandan keyin Orif aka yana o'zini koyiy boshladi. Bemaza, dag'al gap. O'zing javob berolmasang undan so'rab nima qilasan? «Boring, o'ylang!» emish. Birinchi ko'rib turgan odaming bo'lsa. Qanday kishi, o'y fikri nimada, xulqi qanaqa, balki yuragida dardi bor, balki bir yengiltakdir...

Hammamiz ham shunaqa. Insonni avvalo inson deb emas, faqat bir ijrochi deb bilamiz. Ehtimol uning boshida senikidan ham chigalroq savollar, balki go'zal fikrlar bor-dir. Kim so'raydi undan bu haqda? Senmi? Yo'q. Sen raykom

sekretarisan. Sen: «Bajardingmi?» deb so‘rashing kerak. Bajargan bo‘lsa yaxshi, bajarmagan bo‘lsa, «Boring, o‘ylang!»

Xo‘sh, uning o‘ylarini, bola-chaqasini, kayfiyatini birov so‘rashi shartmi? O‘zi kelib bemalol gapirsa bo‘lmaydimi? Raykomga-ya? Ha, raykomga. Odamlar orasida, oddiy odamlar bilan rahbarlar orasida, odamlar bilan raykom va hukumat organlari orasida shunday muhit yaratish mumkin emasmi? Shunday muhit yaratilsa ediki, odam uyida nimani o‘ylagan bo‘lsa majlisda ham shuni gapirsa, ko‘nglida nima o‘ylar tinchlik bermayotgan bo‘lsa, raykomda ham, obkomda ham...

Obkomda?

Orif akaning ko‘z o‘ngida Mariya gavdalandi. Uch-to‘rt kundan beri yo‘qotib yurgan narsasini birdan topib olgandek ko‘ngli sal yorishib, ertasiqayoq Mariyaning oldiga borishga qat‘iy qaror qildi.

«Boraman, boraman, – dedi Orif aka kechasi bilan shu xayolda to‘lg‘anib. – Ish boshlolmayotganimni, nimadir xalaqit berayotganini aytaman». Nima? Nima xalal beryapti? Buni u aytib berolmaydi. Orif aka tayyor formulalarni yoqtirmaydi. Suhbatda tug‘ilgan haqiqat puxtaroq bo‘ladi. Shuning uchun kim bilandir, yaxshisi Mariya bilan gaplashish kerak...

Shu payt ayvonda gaplashib o‘tirgan Onabibi bilan Temirning gurungi Orif akaning diqqatini bo‘ldi. Siyrakkina iliq yomg‘ir tomchilamoqda edi. Temir bilan yonma-yon, tizzasini quchoqlab o‘tirgan Onabibi kaftini yomg‘irga tutib qiqirladi:

– Voy, mana tom-di, iliq-miliq! Qo‘lingni olib kel-chi!

Temir jiddiy bola, kam gapiradi. U o‘ninchi sinfning a‘lochisi, Onabibini o‘z singlisidek doim himoyasida olib yuradi. U aqlli, bo‘y-basti kelishgan, ko‘rkam yigitcha. Yog‘ zavodi direktorining o‘g‘li, sal faylasufroq. Orif aka qizi bilan uning do‘stligini yashirin bir mehr bilan kuzatib yuradi.

Kech soat o‘n birlar. Nam tuproq va o‘t-o‘lan hidi ochiq derazadan kirib, uyni to‘ldiradi. Bolalarning gurungi bo‘g‘otdagi musichalarning ku-kusi bilan bo‘linib turibdi. Temir yo‘lkaga to‘shalgan soy toshlarini kuzatardi.

– Ko‘rdingmi, ba‘zi toshlarga hali yomg‘ir tommabdi, – dedi u salmoqlab. – Endigi tomchining qaysi toshga tushishini hech kim aytib berolmaydi. Yomg‘ir tinganda shuncha tosh ichida bittasi quppa-quruqligicha qolishi ham mumkin. Bunday holni odamlar mo‘jiza deyishadi. Aslida bu qonun. Tasodiflar natijasida tug‘ilgan qonun. Mana, hozir ho‘l bo‘lmagan bitta ham tosh qolmadi. Hammasi bir xilda tim qora. Millionlab tasodifdan qonun tug‘ildi. Demak, yomg‘ir nima?

– Qo‘ysang-chi, biz hali bularni o‘tmaganmiz.

– Tentak, bu dars emas. Biz ham o‘tmaganmiz.

– «Tasodif», «qonun...» Yomg‘irning iliqqligini aytsang-chi! Hidini qara. Mana, kaftimni hidlab ko‘r-chi...

Orif aka ichkaridan bolalarni ko‘rmayotgan bo‘lsa-da, ularning bexos yaqinlashib qolganda bir-biridan asta nariroq surilib o‘tirishganini, qarama-qarshi, chala-chulpa gaplari o‘zlariga juda ham ma‘qulligini, hatto Onabibining jajji kaftidan xom yong‘oqning achimsiqroq hidi kelishigacha bilib yotibdi. Onabibi hassos qiz. Go‘zallikdan zavqlana biladi. Temir bo‘lsa quruq mulohazachi. Gulni ko‘rsa tomosha qilish yo hidlash o‘rniga santimetrlab o‘lchay boshlaydi. Shuning uchun ham ular bir-birlariga zarur bo‘lsalar kerak. Shuning uchun ikkalasi ham yaxshi. Biri bo‘lmasa biri bo‘larmidi? «Ikki yorti – bir butun», deydi Orif aka o‘zicha xayolchan jilmayib.

Shu jilmayish uning og‘ir, chigal o‘ylarini ko‘nglidan ko‘tarib tashlaydi. Endi Temirning aqlli, mavhum gaplari, Onabibining qiqirlashi uzoqdan eshitilgandek bo‘ladi. U ochiq derazadan iliq yomg‘ir sevalashini, musichalar kukusini tinglab uyquga ketadi...

Mariya Vasilyevnaning kabinetini turli nav g‘o‘za tuplari, hosildorlik diagrammalari, iqtisodiy jadvallar bilan... bezatilgan edi. «Bezatilgan» demasak bo‘lmadi. Chunki bu yerda ularning boshqa vazifasi yo‘q. Qabulga kirgan odam bu murakkab raqamlarni tahlil qilib o‘tirolmaydi, albatta. Orif aka devorlarga qaradi-yu, ko‘nglidagi rosmalarni iliq gaplarni yo‘qotdi-qo‘ydi. Bunday joyda odam beixtiyor o‘zini

sipo tutishga, so'zlarigagina emas, tovushiga ham rasmiy tus berishga urina boshlaydi.

Lekin Orif akaning ro'parasida bolalikdan tanish, chehrasida hali ham sho'xlik shu'lasini saqlab qola olgan, istarasi issiqqina xotin o'tirardi. Mariya Vasilyevna yangi tuman rahbarining kelganiga juda xursand bo'lib o'rnidan turdi. U o'rta bo'yli bo'lsa ham, yoshi o'tib, ancha to'lishibroq qolganligidan pakanaroq ko'rinardi. Orif aka uning erkakcharoq siltab uzatgan qo'lini siqib, qabulga kirganlar o'tiradigan kresloga cho'kdi. Mariya Vasilyevna bir trubkani yelkasi bilan qulog'iga qisib, ikkala telefonda birdan gaplasharkan, kalendar varag'iga nimanidir yozdi, nimanidir o'chirdi-da, «ertalabdan shuncha ish!» degandek og'ir uh tortib, trubkalarni taraqlatib joyiga qo'ydi.

– Xo'sh, xizmat?

– Xizmat yo'q, shunchaki biroz gaplashaman deb kelgan edim...

Mariya Vasilevna qoshlarini baland ko'tarib, hayratomuz, sho'xchan tikildi:

– Bekordan-bekor-a?

– Ha, – dedi Orif aka sodda qilib.

Mariya Vasilyevna birdan qah-qah otib kulib yubordi. U chiroyli emas, yuzi hatto shiddatliroq, lekin kulsa ko'rkam bo'lib ketar edi, Orif aka hali kulgining sababini tushunib yetmasa ham, qo'shilishib kuldi.

– Voy Orifjon-ey, shunchaki gaplashib o'tirgani degin? Yana nima yoqadi! Guzarga choyxonaga chiqib ketayotib bu yerga adashib kirib qolgan bo'lma tag'in? – Mariya Vasilyevna yana xandon otib kula boshlagan edi, Orif akaning birdan qovog'i solinib qolganini ko'rib, to'xtadi.

– Maryam, sho'x kulgi senga juda yarashadi. Lekin ertadan kechgacha, – Orif aka devorlarga qaradi, – bunday qurshovda o'tirish odamni tarashaday quritib yuborsa kerak.

Mariya Vasilyevna buni o'rinsiz tanbeh deb tushundi. Og'rindi.

– Ishingni gapir.

– Ishni boshlayolmayapman. Bir nima xalaqit beryapti.
– Nima?
– Nimaligini bilsam senga kelarmidim.
– Ana xolos... Xo‘p, kelibsan, yaxshi, xursandman. Fikringni aniqlab, takliflaring bilan kelmaysanmi, sekretar?
– Men fikrimni emas, ahvolimni aytgani keldim. Shuncha-ki suhbat...

– Yosh bolamisan?.. Obkom bu!
– Ana... ana... – dedi jilmayib Orif aka, kresloga qulayroq joylashib o‘tirarkan, – sal suhbatlashuvdikki, tayyor fikr ham tug‘ilib qoldi: obkomga odam shunchaki o‘z hayajonlarini aytish uchun ham kelishi mumkin.

Mariya Vasilyevna tushunib turibdi: bekorchi odam emas-ku, bunday mas‘ul kishining dardlari, hislari ham ish bilan bog‘liq bo‘ladi. Ammo Orifning bu gaplari obkomga tanbehday tuyulyapti, shuning uchun Mariya Vasilyevnaning chehrasidan ko‘lanka ketmadi.

– Gapir, gapir, nima, yo‘q deyapmanmi, tashvish-hayajonlaringni gapir. Xizmat?

– Qo‘ysang-chi «xizmat»ingni... – dedi Orif aka peshanasini uqalab. U Mariyaning ochilib gaplashishga qo‘ymayotganini sezardi. Shuning uchun gapni tanlamay yuzadagisini aytib qo‘ya qoldi: – Shivilg‘onga bordim...

– Bilamiz...
– Tog‘ rayonni tugatib chakki qilibsizlar.
«Yana tanbeh», deb o‘yladi Mariya Vasilyevna.
– Tog‘ rayonining tugatilganini bilarding-ku.
– Bilar edim-u tugatishning bunday bo‘lishini bilmas ekanman.

– Qanday bo‘lar ekan?
– Ma‘muriy jihatdangina emas, uni nom-nishonsiz butunlay tugatib yuborishga qasd qilinibdi.
– Unchalik emas. Senga shunday tuyulgandir, bu tabiiy...
– Gap menda emas. Buloqlar qurigan, bog‘lar so‘ligan. Uzumzorlarni kul bosib yotibdi. Kimsasiz qishloqlar, taxta qoqilgan derazalar, ko‘rshapalak uyalagan qut-

siz uylar, gul o'rniga sassiqalif o'sgan hovlilar tog' manzaralariga qabristonday sovuq tus berib turibdi, yo'l yo'q, ko'priklar buzuq... Yurtning ko'rkam bir go'shasi edi-ya. Necha minglarga vatan... Behurmat qilinibdi, poymol etilibdi. Uvol... Mana bu yerda bir nimasi bo'lgan odam shunday qilmaydi! – dedi Orif aka ko'ksini mushtlab.

– Sen kimni ayblayapsan, Orif? Sening shaxsiy tuyg'ularingni men tushunaman. Lekin obkomda...

– Men hozircha seni ayblayapman. Bu yerda mening shaxsiy tuyg'um emas, inson tuyg'usi, go'zallik tuyg'usi, vatan tuyg'usi haqida gap ketyapti...

– Yo'q, bu o'zingning ko'ngilchanlik hislaring, Orif. Bilaman, og'ir xotiralar seni ezib qo'yibdi. Lekin buni obkom ishiga aralashtirish...

– Xo'p, sen aytganday bo'lsin: bu mening shaxsiy tuyg'ularim deylik. Lekin men ularii ichimga yutib ketolmayman axir! Xo'sh, ularni, bu tuyg'ularni qayoqqa qo'yishim kerak? Kimga aytishim kerak? Kimga...

– Menga qara! – Mariya Vasilyevna o'rnidan turib, majlis olib borayotgandek, qalam uchi bilan stoldagi oynani taqillatdi. – Hozirgi sening rayoningda biz yetti yildan beri qora terga botib ishladik, uning iqtisodiyotini qayta qurdik, pastdagi yovvoyi cho'lni jilovlab, suv chiqardik, hayot bag'ishladik, aholi ko'chirdik, u yerda oltita xo'jalikni barpo etguncha ona sutimiz og'zimizdan keldi. Bu xo'jaliklar oldiga bu yil o'z xarajatlarini qoplash vazifasini qo'rganmiz. Sen bundan ham bexabarsan. U xo'jaliklarda ahvol hali ham og'ir... Sen, raykom sekretari, u yerlarga haligacha biron marta bordingmi? Cho'l zahmatkashlarining g'ayrat-shijoatlarini ko'rdingmi? Yo'q. Bormay-ko'rmay turib xo'jalikning bo'yniga ayb qo'yyapsan... Ilk muhabbat go'shalaringni bir sayr etib kelib, ko'z yosh qilib yuribsan: «Oh-voh! Tabiat manzaralari!..»

Orif aka indamay bosh egib qoldi.

«Attang, bu ishim ham xato bo'ldi, – deb o'yladi u namiqqan peshanasini qo'lining sirti bilan artib. – Haqiqatan ham, hech

narsa ko'rmay-bilmay turib, da'vo, dimoq... Men bunday emas edim shekilli...» Qizishib gapirganidan hansirab qolgan Mariya Vasilyevna stol orqasida u yoqdan-bu yoqqa yurardi:

Mariya Vasilyevna kelib uning yelkasiga qo'lini qo'ydi-da, «Men-ku tushunaman...» degandek qarab, tasalli bergan bo'ldi.

– Gaping to'g'ri, Mariya Vasilyevna. Men hozir xo'jalikga ketaman.

– Xayr, – Mariya Vasilyevna qo'l berdi.

Yo'lakda papka qo'ltiqdagi sipo yigitlar, ortiqcha gap gapirmaydigan qizlar juda ishchan qiyofada u yoq-bu yoqqa o'tib turardi. Orif aka bosh ko'tarmay jadal chiqib ketdi. Akatsiya soyasida turgan GAZning kabinasiga kirib o'tirdi-da, peshanasiga tars etib urdi. «Ilk muhabbat», «Ko'z yoshi», «Oh-voh...» Ko'nglim cho'kib qorovuldan aroq tilab ichganlarimni, raykomdagi suhbatlarda odamlarni bekordan-bekor ranjitganimni bilsa nima der edi ekan! Cho'lda qilinayotgan ishlar u aytganday bo'lsa, men vahima qilib yurgan bu tashvishlarim haqiqatan ham kulgili...

Eng yaqin xo'jalikgacha bir yuz o'ttiz chaqirim yo'l. Shunday bo'lsa ham, Orif aka benzinni tekshirib ko'rdi-da, cho'lga qarab haydadi.

Changga botib to'rtinchi sovxozga kirib borganida qosh qoraygan edi. U charchaganidan hech kimni, hech narsani ko'rmadi ham, ko'rgisi ham kelmadi. Faqat rosa ochiqqanini va qorong'ida qandaydir g'uborli shamol esayotganini sezar edi. Uni kutib olgan kishi – ishchilar qo'mitasining raisi Uzairov – kir kepka kiygan, bukiroq, kekxa odam edi. U mehmonning raykom sekretari ekanini bilib, nuqul plandan gapiraverdi: bu yil falon tonna beramiz, yana yilga rentabel xo'jalik bo'lishni vazifa qilib qo'ydik, yaqinda gazetada ham yozishdi – davlatga katta foyda...

– O'rtoq Uzairov, oshxona qayerda?

– Mehmonxonaga boramiz, o'rtoq sekretar, ovqat tayyor.

Orif akaga biroz jon kirdi. Lekin mezbonning haligi gaplari hamon qulog'iga kirmasdi. Uzairov ancha xushomadgo'y

bo'lib chiqdi. Qo'lga suv quygan, kursi toza bo'lsa ham, mehmon o'tirishidan oldin ro'molchasi bilan changini artib qo'ygan, ovqat oldidan «yuzta»ni shama qilgan... Orif akaga bu qiliqlar yoqmasa ham, azbaroyi qorni ochligidan, mas-tavaga non to'g'rab indamay tushiraverdi. Keyin og'ir tortib, barvaqt uxlab qoldi.

Erta bilan mehmonni eshitib tashkilot kotibi yetib keldi. Bu To'lagan degan do'ng peshana, qop-qora, kamgap, kam-suqumgina yigit edi. Orif aka unga «Sovxoz shaharchasini birga aylanib chiqaylik», deb taklif qildi. Ular piyoda chiqib ketdilar.

Havoda to'zon, uzoqlar ko'rinmas edi.

– Shamol hali ham bosilmabdi-da.

– Endi boshlanyapti, – dedi To'lagan.

– «Afg'oni» degani shumi?

– Ha.

– Qancha davom etadi?

– Kamida uch kecha-yu uch kunduz.

Shundan keyin ular indamay yuraverdilar. Bir chaqirim, bir yarim chaqirim... Sovxoz shaharchasi asosan shu bir ko'chadan iborat edi. Hovli, tomorqa yo'q. Uylar hammasi bir xil: ikki qavatli, ikkita kichkina ayvonli, ikki oila uchun. O'n qadam ichkarida badrafxona. Hammasi shunday, bir uy, bir badraf, bir uy, bir badraf. Boshqa hech narsa yo'q, na bir qoziq, na bir jo'yak, na bir nihol... Ellikta, yuzta, ikki yuzta... Uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan. Oralarida «afg'oni» quturib yuribdi.

– Odamlar o'z uyini topadimi ishqilib?

– Topmay qaqqa borardi... – mujmalroq javob berdi kam-gap To'lagan. Shu bilan yana indamay ketaverishdi. Bir yarim kilometrcha yurgandan keyin To'lagan to'xtadi:

– Bu yog'i ham shunaqa, ketaveramizmi?

Ular qaytishdi. Qaytishda shamol orqadan edi, Orif aka ko'zini, quloqlarini artib, darrov qorayib ketgan ro'molchasini cho'ntagiga yashirdi. To'lagan yangi tuman hokimidan gap kutardi. Bunisi ham ilgarigilariday bo'lmasa kerak axir, hech

bo'lmasa bir g'azablanib qo'yar: «Bu yerda qanday turibsizlar? Yetti yildan beri biron ko'chat o'tqazsanglar, tomorqa, bog' qilsanglar bo'lmasmidi? Bu shamol, bu bir xildagi minglab badraflar manzarasi odamni sil qiladi-ku axir!»

Yo'q, sekretar bu haqda gapirmadi. Buning o'rniga To'laganning o'zini surishtirdi:

- Bola-chaqa bormi?
- Bitta qizimiz bor, - dedi To'lagan o'ng'aysizlanibroq.
- Ha, yaxshi. Mening ham bir qizim bor. Onabibi.
- Meniki Firuza.

Sekretarning muloyimgina o'ychan chehrasi, undagi tabiiy otalik mehri To'laganga yoqa tushdi. Shundan keyin u sal dadillanib, savollar yordamida bo'lsa ham, o'zi haqida gapirib berdi. Uni partkom sekretarligiga o'tgan yili saylashgan ekan. Ishining mazasi yo'q, uning o'z fikricha, eplolmayotgan ekan. Sovxozning xo'jaligi katta, ancha ishlar chalkash, hal qilinmagan. Eng muhimi - odamlarning kayfiyati... To'lagan hozir juda band, qishloq xo'jalik iqtisodiyot institutida sirt-dan aspirant, oilasi yosh, uch oydan beri qizchasi kasal. Ishni eplolmayotganiga shular ham sabab bo'layotgan ekan.

Orif aka bu gaplarga hech narsa demadi, o'git ham qilmadi, tasalli ham bermadi. Yana chuqurroq o'yga toldi xolos.

Tushdan so'ng ular to kechgacha partkomda o'tirishdi. Bo'lim boshliqlarini, keksa faxriylarni chaqirishdi. To'lagan Orif akaga juda ma'qul tushdi. U sovxozda rahbarlikni eplolmayotgan bo'lsa ham, odamlarni yaxshi tanir, har birining oilasi, uyi, dardini bilar, o'z shaxsiy ishlarini ham sovxoz ishlariga aralashtirib gapirar edi. Keyingi kuni ular ertadan kechgacha buxgalteriyada, hisobot bo'limida ishlashdi. To'lagan bu yerda Orif aka uchun ajab bir kashfiyot bo'ldi: u sovxozning iqtisodiy imkonlarini bosh finansist bilan buxgalterdan ham yaxshiroq bilar ekan. Zehni tez, tahlilga moyil, qaysi ko'rsatkich qaysi raqamga borib bog'lanishini, eski-yangi hujjatlarni, raqamlarni yod aytib berardi. Orif aka yana bir narsani sezdi, buxgalter bilan finansist unga shunchaki qobiliyatli talaba, yoqlaydigan dissertatsiyasini

yod bilishi kerak bo'lgan zehni chaqqon yigitcha debgina qarar ekanlar. To'lagan o'pirilishlarni tahlil qilganda ular: «At-tang, ish qolib ketdi, ha, mayli endi...» degandek, qoshlarini chimirib, «otalarcha» miyiqda kulimsirab turdilar. Ammo Orif akaning tasavvuricha, sovxozning olti yildan beri o'zini oqlolmayotgani ham, hosil va daromadning pastligi ham, ishchilarning og'ir kayfiyati ham mana shu ichki xo'jalik hisobotining chatoqliklariga kelib bog'lanar edi. Shuni tushuna boshlagandan keyin u To'laganni yonidan qo'ymadi.

To'rtinchi kun deganda garmsel tindi. Ammo nafas olish hali ham og'ir, uy havosi bo'g'iq, g'uborli; jihozlardan, deraza tirqishidan, kiyimlardan chang burqib turgandek edi.

Nonushtadan keyin Orif aka To'laganni boshlab ko'chaga chiqdi. Uchinchi uyning ochiq ayvonida bir oila choyshabdan soyabon qurib, nonushta qilib o'tirgan edi. Chug'ur chug'ur bolalar qurshovida o'tirgan qariyaning istarasi issiq ko'rindi. «Shivilg'onlik!» dedi Orif aka ichida. U shivilg'onliklarni al-animasidan, yuz tuzilishidan, jilmayishidan, chehrasidan tanir edi.

– Vaalaykum assalom, qani, choyga qarang, mehmon, – dedi chol. Chol deb, u Orif akadan uncha katta emas, faqat soqol qo'yib, dehqoncha, manglayiga qiyiq tang'iganidan keksaroq ko'rinar, ota degisi kelar edi odamning. Ayvon tor edi. Orif aka zinaga o'tirib, uzatilgan piyolani oldi.

– Tor joyga chiqib olibsizlar?

– E, bu la'nati garmselning dastidan uch kundan beri qamalib o'tirib dimiqib ketishdi bu churvaqalar, – dedi ota, – nonga qarang.

– Tog'dan tushganmisizlar?

– Topdingiz, mehmon, shivilg'onlikmiz. – Ota yangi bu-xankani olib, avaylab maydaladi. – Qani, To'laganboy, siz ham o'tiring.

– Men bir narsaga hayronman, aka, – deb choyni puflab gap boshladi Orif, – sovxozda ko'pchilik sobiq Ko'yki rayonidan ko'chib tushgan odamlar ekan. Bir umr sof havoda, tog'da yayrab o'sgan xalq, bir umr bog'-rog' qilib shirin-sharbat meva

yetishtirgan mirishkorlar, yam-yashil hovlilarni, tokzor-u buloqlarni tashlab kelib, bu yerning sharoitiga qanday chidab yuribsizlar?

Ota yer tagidan To'laganga qarab qo'ydi.

– Bu kishi tumanimizning yangi sekretari bo'ladilar, Mansur ota, dilingizdagini gapiravering, – dedi To'lagan odatdagi sodda ochiqlik bilan.

– Ha, endi dilimizdagi ko'rinib turibdi: oson emas. Ammo hukumat bir nimani bilib qiladi, mana keldik, besh yildan beri shu yerdamiz.

– Unisini bilamiz, bu sovxozlardan hukumatga, xalqimizga juda katta iqtisodiy foyda keladi. Lekin hukumat har bir kishining ko'nglidagini hisobga ololmaydi-da. Mana, siz, Shivilg'onni sog'inmaysizmi?

– Sog'inamiz. Bolalar-ku ko'nikib ketishyapti. Ammo biz keksalar... o'sha ko'kalamzor qishloqlarimizga achinamiz, uka. Qochib ketganlar ham ko'p bo'ldi, nimasini aytasiz!

– Qochib ketish mardlik emas. Biroq o'shalarining ham dilida cho'g'i bor ekan, bu ahvolga ko'nib qo'ya qolmabdi.

– Bizni ayblayapsiz chog'i, uka?

– Ayblayotganim yo'q, hayron bo'lyapman. Dehqonsizlar axir. Nahot yetti yildan beri biron bog' u yoqda tursin, to'rtta ko'chat ko'kartirib, ayvonchangizni garmseldan to'solmagan bo'lsangiz?

Mansur ota o'zini bosib anchagacha jim o'tirdi, piyola chaydi, dasturxondan non ushoqlarini terdi, bo'g'in-bo'g'in bo'lib qotgan qo'pol, keksa barmoqlari sal titrar edi.

– Yetti pushtim bog'bon o'tgan, uka. Mening ota kasbimdan ayrilib bu yerda yurishimni oson tutmang – tirnoqni etdan ajratganday gap bo'ldi bu. Bog' dedingiz, ko'chat dedingiz. Vodoprovoddan suv tashib deraza tagida ikki tupgina shaftoli ko'kartirishga ham urinib ko'rdim. Kulgi qilishdi, bu yerda bu bekorchilik nishonasi hisoblanarkan. Shunga ham qaramas edik, dehqonmiz axir, qani endi bir parchagina tomorqayu ihota bo'lsa, ko'chalarga ariq olinib, suv keltirilsa, biz bu garmsel la'natini yengolmasmidik! Bog' gurkiragan joyga

shamol kelmaydi. Ammo uka, eng muhimi – ko‘chat mana bularni boqmaydi, – Mansur ota chug‘urlashib dasturxondan turib ketishayotgan bolalarni ko‘rsatdi. – Shivilg‘onda boqardi, bu yerda boqmaydi. Bu yerda biz oylikni paxtadan olamiz. Ishlash kerak.

– Yashash-chi?.. Yashash ham kerak, – dedi Orif aka asta, o‘zi o‘ziga. Keyin choyga, suhbatga rahmat aytib, o‘rnidan turdi. Ular bir-birlarini tushunishdi, «Xafa bo‘lmaysiz», «Ko‘nglingizga olmaysiz», deyishdi bir-birlariga.

Orif aka bu kunlarda sovxozning o‘nlab turli odamlariga duch keldi. To‘lagan u bilan yuraverib, buncha suhbatlardan bu kishining miyasi achidi, fikrlari chuvalashib ketdi, deb o‘yladi. Ammo Orif aka nimanidir topgandek, savollarni hamon bir tomonga burar edi.

RTSning qo‘rasida qoramoyga bulangan pakanagina bir remontchi yigit uning kimligini surishtirmasdan do‘q qilib ketdi:

– Istamasam meni majbur qilolarmidi? Bekor gap! O‘zim, o‘z ixtiyorim bilan ishlab yuribman. Ko‘pincha oylik chiqmaydi, sovxoz kambag‘al, lekin ishlayman. Nega? O‘ylab ko‘ringchi? Yo non topib yeyolmasmidim? – Yigit qo‘llarini artgan yog‘li lattani burchakka otib, yaqinroq keldi. – Komissiyamisiz, aka, yozing. O‘tgan safar ham bittasiga ancha gap aytuvdim, muxbir ekan, gazetaga hamma gapimning teskarisini yozib chiqdi. Yozing siz ham! Lekin bir narsani ayting: bugun – dasht, shamol, ish; ertaga – dasht, shamol, ish; indinga – dasht, shamol, ish... Bu nima, yashash shuning o‘zimi? Keyin nima bo‘ladi, xo‘sh?..

Orif aka o‘rniga nariroqda siniq chorpoya ustida oyog‘ini chalishtirib, papiros chekib o‘tirgan duxoba do‘ppilik oliftaroq yigit tirjayib javob berdi:

– Nima bo‘lardi, yana o‘sha it yotish, mirza turish...

To‘laganning har kuni eshitib yurgan gaplari. Lekin Orif aka bu suhbatlarning har biri haqida soatlab o‘ylab, bloknotlarini to‘ldirib-to‘ldirib oldi.

– Bu keyingisi kim? Sillig‘i? – deb so‘radi u.

- «Sillig'i» - Ubaydullaxon degan, hozir klub mudiri. Asosiy ishi plastinka aylantirish, - dedi To'lagan.

Oltinchi kun deganda viloyatdan direktorning o'zi kelib qoldi.

- Ziyom Ziyoxonovich, - dedi To'lagan uni derazadan ko'rib. O'zi kutgani chiqib ketdi.

Orif aka ham deraza oldiga bordi. Direktorning uyi ko'chaning narigi yuzida ekan, «Volga» kelib to'xtashi bilan bolalari, haligi Ubaydullaxon, yana besh-olti kishi chiqib, bagajnikdan tugun, quti, bidonlarni ko'tarib kirib ketishdi. Shahardan kelgan sovg'alar ichida bir-ikki banka qaymoqdan tortib, dasta-dasta obi nongacha bor edi.

Ziyoxonov tumanning sobiq hokimi edi. Orif aka uni ishdan olinishi paytida, so'nggi yig'ilishda ko'rgan, u haqdagi gaplarni eshitgan edi: o'zi shahardagi uyida turadi, rayonga uch-to'rt kunda bir kelib «rahbarlik» qilib ketadi, deyishgan edi. Hali ham ahvol shu ekan-da...

Yarim soatdan keyin Ziyoxonov mehmonxonaga kirib, salomlashdi, uzr so'radi. U Orif akadan yoshroq, lekin yuzini ajin bosgan, ko'zlari chuqur botgan, qoshlari malla rang, yorg'oq boshi sarg'aygan o't orasida yotgan konserva qopqog'idek yaltirab ko'rinar edi.

- Bir haftadan beri shu yerdamiz, - dedi Orif aka kulib, - na qaymoq, na obi non. Dehqonchilikni yig'ishtirib qo'yibsizlar chog'i.

- Dehqonchilikning g'amida yuribmiz-da idorama-idora, - dedi Ziyoxonov kesatiqni tushunmaganga olib. - Biridan zapchast tilaysan, biridan ximikat.. To'lagan! Choy!

Orif aka direktorga hayron bo'lib tikildi-da, eshikni ochib To'laganni chaqirdi.

- Choyni keyin ichamiz, siz keraksiz.

To'lagan kirib o'tirdi.

- Ziyoxonov, - dedi Orif aka, - o'zingiz mas'ul xodimi bo'lgansiz... lekin bir hisobda, siz hech vaqt... bo'lganga o'xshamaysiz. Partkomning sekretari yosh bo'lsa ham, siz bilan bizning ilmimizni birga qo'shsa unikichalik bo'lmaydi.

Ziyoxonovning kayfiyati buzildi, yuzida ajini yana ham ko'paygandek bo'ldi.

– Raykom sekretari bo'lganingizdan keyin o'rgatasiz-da, gapiring, qulog'im sizda, – dedi ikki qo'lini stolga tashlab.

– Siz nima uchun ishdan olinganligingizni hanuz tushunmabsiz, Ziyoxonov.

– Nega tushunmas ekanman? Ko'ngilchanlik! Ko'ngilchanlik qildim. Kerak joyda qattiqqo'llikni ishga solmadim. Davr bo'lsa shiddatli, shafqatsiz. – Ziyoxonov qo'llarini ezg'ilab jim qoldi.

Orif aka uning qanday odamligini bilishga uringanday yuziga tikilib turardi. Ziyoxonov davom etdi:

– Boplab ta'zirimni berishdi, ayb o'zimda. Kelajakning muhtasham binosini quryapmiz-a, manguilikka quryapmiz. Bir million-yarim million pulni, ortiqcha besh-olti yuz odamni ayab o'tirish kerak emas edi. Uyqudan qol, ochlikka chida – ayama ekan. Asrlar uchun quryapmiz, avlodlar uchun.

– Bunday «qattiqqo'llikni» tushunarmikan avlodlar? – dedi Orif aka, – o'zingizni aldab nima qilasiz, Ziyoxonov, sizni buning uchun ishdan olishgan emas-ku axir. Aksincha, qattiqqo'llik haddan ziyod edi, odamgarchilik, oddiy insoniylik yetishmagan sizda.

– Mana endi siz kelibsiz, siz qiling odamgarchilikni.

– Gap shundaki, siz bu yerga kelib ham o'sha eski usullaringizni qo'llayapsiz. Sovxozda ishchilarning turmushi...

– Biz davlat xizmatidamiz, o'rtoq Ochilov.

– Siz odamlar xizmatidasiz. Odamlar, ishchilar, har bir mehnatkash rozi bo'lmaguncha davlat rozi bo'lmaydi.

– Sovxoz avvalo o'zini oqlashi kerak.

– Mana yetti yil bo'libdi, qachon oqlaydi? Ungacha-chi? Odamlarning tirikchiligi shu ahvolda qolaveradimi?

– Ahvoliga nima bo'libdi: Oq uy – ola bargak. Arz qilishgandir-da. Qo'riq yerlarni ko'rishmagan, u yerda azamatlar chaylada, yerto'lada yotishibdi. Odam tabiati ajab qiziq: rohatga darrov ko'nikamiz-da, qadriga yetmay qo'yamiz.

Orif aka Ziyoxonovga tikilmay qoʻydi, uning xayoli uzoq-roqqa ketib qoldi shekilli, gavdasini orqaga tashlab, hech kimga qaramay, goʻyo oʻziga oʻzi gapirdi:

– Odam ming yillardan beri yaxshi yashay deb intiladi, kurashadi, mehnat qiladi, zahmat chekadi. Bugunga kelib u sal tuzuk yashay boshlasa, nimaga hayratda qolishimiz kerak, tushunmayman? – U yana Ziyoxonovga qaradi: – Xoʻsh, nima qilamiz, direktor?

– Nima qilaylik, ayting. Paxtaning narxini tushirasizmi, planni kamaytirasizmi, shamolni toʻxtatasizmi? Yoki sovxozimiz hududidan bir xazina topib berasizmi?

– Bularning hammasini ham oʻylab koʻrish kerak, – dedi Orif aka. Kulib turgan Ziyoxonovning birdan qoshi chimirildi. – Xazinalardan biri boʻlsa, mana, yoningizda oʻtiribdi. Siz unga choy tashitib yuribsiz.

Ziyoxonov Toʻlaganga qarab, taqir boshini qashladi.

– Hozircha bir ish qilaylik. Toʻlagan, yaqinroq, oʻtiring, – dedi Orif aka papkasidan qogʻoz-qalam olib. Uchalasi toʻgarak stol atrofiga joylashdilar. Oq xalat kiygan bir rus xotin choy olib kirib, derazadan charaqlab tushayotgan olovli quyoshni oq darparda bilan toʻsib, devordagi soatni ham yurgizib chiqib ketdi. Xonaga fayz kirgandek, fikrlar chaqqonroq ishlab ketgandek, bu uch xil odam oʻrtasida allaqanday yaqinlik tugʻilgandek boʻldi. Keyinroq Uzairov bilan bosh hisobchi ham kirib oʻtirishdi.

– Tuman hokimining bir nuqsoni shuki, – deb boshladi Orif aka, – biz xoʻjalikka koʻpincha maʼmuriy yoʻllar bilan boshchilik qilamiz. Qoʻlimizda iqtisodiy dastak yoʻq. Xoʻjalikka ilmiy-iqtisodiy bir dastak kerak. Samarqand xoʻjaliklaridan birida men bir voqea bilan tanishgan edim. Xoʻjalik boshqaruv qoshida ilmiy konsultant sifatida iqtisodiy kengash tuzilibdi. Rais rahbar. Hamma iqtisodiy masalalarni, planlashtirish, hisobot ishlarini pravleniye majlisiga shu kengash tayyorlaydi. Kengash hisobchilar kurslari ochgan. Ekin yerlarining har bir qartasi oʻz pasportiga ega. Buni birovlar qartaning «daftari», baʼzilar qartaning «kasallik tarixi»

deb atasharkan. Bu daftarlarda haqiqatan ham har bir qar-taning tarjimayi holi, barcha ko'rsatkichlari, ochligi-to'qligi, foyda-ziyoni, talabi, dardi, bari ko'zgdugiday ayon. Bu dehqonchilikning iqtisodiy analizi. Kengashning maxsus xonalariga osilgan jadvallar barcha rezervlarni, kim qaysi ish jarayonida – o'g'it berishdami, haydashdami, qayerda nima yo'qotgan, buning sabablari, qaysi tadbirni amalga oshirishda qaysi brigada yo zveno, yoinki agronommi, suvchi-mi – kim aybdor – hammasining tahlili har bir savodli kolxozchiga ko'rinib turibdi. Bu manzara hamma uchun. Bunga qiziqqan, bilgan har bir kolxozchi o'zini butun kolxoz ishiga javobgar deb, xo'jayin deb his etadi. Kolxozchi ilgari qayerda haqini yo'qotgan, nega kam olgan – bilmasdi. «Mening nima daxlim bor», deb ketaverardi. Qaysi traktor qayerda ta'mirlanmasdan qolib, necha ming so'm zarar yetkazgan – bu bilan ishi yo'q edi, bilmasdi. Endi biladi! Talab qiladi! Bu tashabbusning ruhiy ta'siri ham katta. Odam ko'pchilik ora-sida o'z mavqeini his qiladi. Xo'jayinlik g'ururi, kolxoz boyli-giga javobgarlik hissi paydo bo'ladi. Biladiki, kolxoz yo'qotsa u ham yo'qotadi. Ilgari biz devorlarda va'dalarimizni yoki ish natijalarimizni pesh qilardik. Endi ishimiz tahlilini ochib tashlaymiz. Bu moddiy manfaatdorlik haqida quruq so'z emas, uning aniq yo'li. Iqtisodiy kengashning ishi ko'p, faoli-yati keng. Lekin hozircha sovxozda mana shu aytganlarimni qilib ko'rsak deyman. Qanday fikrlar bor?

O'tirganlar bir-birlariga qarashdi, indashmadi. To'lagan ko'zlari yonib turar, Uzairov qog'ozga allaqanday geometrik shakllar chizar, bosh hisobchi bo'lsa qamalib qolib derazadan derazaga qarab uchayotgan qushdek u yoqdan-bu yoqqa yurar edi. Ancha jimlikdan keyin hamma birdan gapira boshladi, savollar ko'payib ketdi. Kengashda necha kishi bo'ladi? Kimlar? Buni qishloq xo'jalik boshqarmasida qilsa bo'lmaydimi? Bu tajriba haqida biror kitobcha yo'qmi? Sa-marqandga borib kelinsa qanday bo'larkin?

Bu masalalar uzoq muhokama qilingandan keyin Orif aka taklif kiritdi:

– Raykom kengashni tashkil etish va boshqarish uchun To‘laganni tavsiya qiladi. Partkomning sekretari, moliya mutaxassisi, yosh, g‘ayratli...

Halidan beri indamay o‘tirgan Ziyoxonov birdan o‘rnidan turdi, «Kelishib qo‘ygan ekansizlar-da?» degandek, To‘laganga qaradi, bir yashirin fitna sezgandek bezovta bo‘lib qoldi:

– Siz kolxoz tajribasini gapirdingiz, o‘rtoq Ochilov, – dedi negadir stoldagi qog‘ozlarni yig‘ishtirib, – sovxozni davlatning o‘zi nazorat qiladi.

– Gap nazorat haqida emas, Ziyoxonov. Bu o‘z-o‘zini tahlil qilish. Doimiy tahlil! Tushudingizmi? – deb uqtirdi Orif aka. U Ziyoxonovning bezovtalik sababini tushunishga urinardi: nimaga rangidan qon qochdi? To‘laganning mavqei oshishidan qo‘rqadimi? Kengash huquqlarimni cheklab qo‘yadi, deb cho‘chiyaptimi? Yo boshqa biron xavotiri bormi?..

Orif aka yana to‘rt kun boshqa sovxozlarda yurib, charchab, unniqib, soqollari o‘sib uyga qaytganida qizi uning chang hidi kelib turgan bag‘riga o‘zini tashlab yig‘lab yubordi. Onabibi sog‘inganini bunday ochiq bildirmas edi, bir gap bo‘lganga o‘xshaydi.

– Nima gap, Onam? – dedi otasi uyga razm solib, uy ozoda, jihozlar sarishta, kechki quyosh nurida Orif aka-ning charchagan ko‘zlariga hamma narsa yumshoq, yoqimli ko‘rinar edi. – Biron voqea yuz berdimi?

– Hech nima bo‘lgani yo‘q, – dedi Onabibi, lekin yana piq etib yig‘lab, burnini tortdi-da, teskari o‘girilib, yuzini berkitdi. U sochini maydalab o‘rgan, yupqa batist ko‘ylagi ichidan o‘smirlarga xos uchli yelka suyaklari turtib chiqib turardi. – Sizni maktabga chaqirishdi...

«Hech gap emas ekan-ku...» Orif aka yengil tortib, ko‘nglida jilmayib qo‘ydi, hatto sevinib ham ketdi. Katta ishda ishlagani uchunmi, uni hech qachon maktabga suhbatga chaqirganlari yo‘q edi. Lekin sirtdan «jiddiylik»ni yo‘qotmadi.

– Nima qilib qo‘yding?

– Hech nima... Muallimam uyimizga kelmoqchi edi, o‘zlari boradilar, dedim. Hammaning dadasi maktabga boradi...

Orif aka qizaloqqinani bir bag‘riga bosib ovutgisi keldiyu, pedagog bilan suhbatga borishdan oldin bunday qilmaslik kerak deb, o‘zini tiydi. Maktabda albatta bir «ish» ko‘rsatgan-ku, bekorga chaqirishmaydi.

Orif aka ertasiga maktabga bordi.

Ilmiy mudir xonasida uni sinf rahbari Shafiq‘ullina kutib oldi. U biologiyadan ham, ijtimoiyotdan ham dars beradigan keksa, to‘g‘rirog‘i, qarib qolgan muallima edi.

– Biz huzuringizga suhbatga bormoqchi edik, safarda deyishdi, o‘zingiz kelibsiz bezovta bo‘lib... Kechirasiz, ya‘ni rahmat... Gap Onabibi to‘g‘risida.

– Noma‘qul ish qilib qo‘ydimi?

– Nima desak ekan?.. H-ha, ha. O‘tgan hafta rus tili dar-sidan «Bizning oilamiz» degan mavzuda insho yozdirilgan. Mana qizingizning «inshosi»! – Shafiq‘ullina inshoni ko‘zoynagiga yaqinroq keltirib, yana bir tikildi-yu, Orif aka-ning oldiga qo‘ydi.

Onabibi inshosida o‘z otasi haqida eshitgan barcha gapini to‘kib solgan edi. Onasining uni deb xor bo‘lganlari, uyatga qolganlari... Onasi kasal bo‘lganida ham xabar olmay, hatto o‘limiga sabab bo‘lganlari, Onabibi tug‘ilganida vijdotsizlar-cha tashlab ketganlari...

Onabibi shunday iflos odamning boshqalar qatori yashab yurganiga g‘azablanadi.

«U tufayli mening oilam yo‘q. Boshqalarniki singari onam, ammam yoki akam yo‘q. Hech bo‘lmasa bitta singlim bo‘lsaydi... Hozir ota tutingan bir mehribon odam bilan turib-man», – deb oxirida qo‘shib qo‘yadi.

Orif aka uzoq o‘qigach, shu bir bet qog‘ozni ushlagan-cha nam kipriklarini pipiratib uzoq o‘tirib qoldi. Yurak-bag‘ri ezilib ketganidan, qayerda o‘tirganini ham unutmagan ekan, Shafiq‘ullinaning:

– Ko‘rdingizmi? – degan xirqiroq tovushidan cho‘chib tushdi.

– Nimani aytyapsiz?

– Qo'lingizdagini.

– Ha... – dedi Orif aka qog'ozni hamon qo'lidan qo'ymay. Uning tovushida og'ir iztirob, ojizlik, horg'inlik bor edi.

– Ha.

– Bolalarni bunday tuban fikrlardan saqlash siz bilan bizing vazifamiz, – odatdagi nasihatga tushdi keksa pedagog.

– Ularni yuksak, pok hislar, porloq davrimiz haqida yorqin o'ylar ruhida tarbiyalash...

– Menga qarang, siz... – Orif aka inshoni ko'rsatib, sinf rahbariga hayron bo'lib tikildi, – siz buning uchun Onabibini ayblayapsizmi? Bu gaplarning hammasi to'g'ri-ku!

– Yosh bolaning oilasi haqida shunday o'ylashi pedagogikaga to'g'ri keladi, deb o'ylaysizmi?

– Pedagogikani... bilmadim, – Orif aka yelkasini qisdi, – lekin bularning hammasi to'g'ri. Mavzu shunday ekan. Har kim o'z oilasi haqida yozishi kerak ekan, shundaymi?

– Shunday. Ammo, mana, qarang boshqa bolalarning insholarini. Mana! Mana! – Shafig'ullina bir necha dasta iishoni stolga olib qo'ydi. – Hammasi yorqin! Ikir-chikirni kovlashtirmay, baxtli oila haqida, baxt haqida g'urur bilan yozishadi.

– Baxt... men aminmanki, Onabibi baxtning nima ekanini aytib berolmaydi. Gapning ochig'i, yoz, desalar, buni men o'zim ham yozib berolmasdim. Lekin Onabibi o'ylaganini, ko'nglidagini yozibdi. Bu yomon emas. Men buni taqiqlolmayman.

– Bu... xunuk axir, tushunyapsizmi? – dedi Shafig'ullina qo'lida Onabibining inshosini silkib.

– Bu – haqiqat! – dedi Orif aka.

– Siz, o'rtoq Ochilov, uyda kam bo'lasiz, kecha-yu kunduz safarda, daladasiz. Bola yolg'iz, o'z holiga tashlab qo'yilgan. Xulqi ters, og'ziga kelganini gapiradi, yozadi. Biz bunga yo'l qo'yolmaymiz.

– «Og'ziga kelganini» emas, o'ylaganini gapiradi, bolamni men ham bilaman, hurmatli muallima.

– To‘g‘ri, siz otasiz, lekin otalik mehri bizning pedagoglik izmimizga xalal bermasligi kerak. Adabiyot o‘qituvchisining arzlari hali sizga aytganim yo‘q.

– Yana nima?

– Onabibi o‘qituvchi bergan plan bo‘yicha yozma ish yozishdan bosh tortgan.

– Sabab?

– Sabab – mana, – sinf rahbari tortmadan bir parcha qog‘oz olib berdi, – mana, yozma ish o‘rniga o‘qituvchining obro‘sigina putur yetkazadigan mana bu xatni tashlab ketibdi qizingiz.

Orif aka qoshini chimirib bu xatni ham uzoq o‘qidi:

«Men Oneginning anketasini to‘ldirmayman. Ruksat bersangiz «Yevgeniy Onegin»ni sinfda to‘la aytib bergim keladi. Men uni yod bilaman... «Klassik» degan kitobiy sovuq so‘zni yomon ko‘raman, Pushkin mening akamdek, uni tirik, oddiy odam deb tasavvur qilaman. Tushimda ko‘rganman...»

– Ko‘rgan, ko‘rgan! – deb yubordi Orif aka, yosh boladek. – Bahorda edi, tongda yotog‘idan yugurib chiqib menga aytib bergan. Buning hammasi rost! Rost!

Shafiq‘ullina oq tushgan qoshlarini uyib, qari yuzini xunuk burushtirib, hayrat bilan qarab turardi. Orif aka, qo‘lidagi xatning o‘qituvchi arzini tasdiqlashi kerak bo‘lgan hujjat ekanini eslab, haligi bolalik quvonchini yo‘qotdi. Jiddiy gapirdi:

– Menga qarang, men buning uchun ham unga tanbeh berolmayman. U nimani o‘ylagan bo‘lsa shuni yozgan. Yo o‘ylaganini yashirishi kerakmidi? Dilda boshqa, tilda boshqa, shundaymi? Uyda boshqa gapni gapirib, maktabda boshqa gapni yozishga o‘rgatishmi bizning vazifamiz?

– O‘qituvchi shu xatga nima deb baho qo‘yadi, o‘ylang?! Biz imloga, fikr ifodasiga qarab baho qo‘yamiz. Bu bir parcha xat – betga choparlik... Biz baho qo‘yishimiz kerak. Nimaga qo‘yamiz? Qizingiz «ikki» olib o‘tirsangiz-yu siz qanaqa otasiz... – Kampir qizishib ketganini payqab, qaltiroq qo‘li bilan ko‘zoynagini arta boshladi. – Kechirasiz...

– «Baho qo‘yish kerak..» Bolaning nimalar o‘ylashi sizlarga baribirmi?

– Nega? Bola yorqin o‘ylar o‘ylashi kerak. Biz shuning g‘amini yeyapmiz.

– Ba‘zan ko‘nglida yorqin o‘ylar bo‘lmasa-chi? Soxtalik, ikkiyuzlamalik qilishi kerakmi? Maktabdaligidayoq-a?..

Kampir bu gapga darg‘azab bo‘libmi, yo javob topolmay, jim qoldi. Anchagacha yerga qarab turgandan keyin Orif aka davom etdi:

– Kechirasiz, xayolimga bir gap keldi: o‘sha... Onabibining otasini aytaman... uning soxtaligi shunaqa joydan boshlanmadimikan?

Shafiq‘ullina g‘azabdan bezovtalanib qoldi.

Orif aka birpasdan keyin o‘zicha o‘y o‘ylagandek sekinroq qo‘shib qo‘ydi:

– Ziyoxonovning ham... balki undan kattarog‘ining ham...

– A? Bir nima dedingizmi?

– Yo‘q, o‘ylab ko‘ray, deyapman. Yo‘qlaganingiz uchun rahmat, men suhbatimizni albatta o‘ylab ko‘raman. Xayr.

Orif aka kigiz qalpog‘ini qo‘ltig‘iga qisib chiqib ketdi.

Uyda Onabibiga nima deyishini bilmadi. Qiz xavotirda, otasidan bir gap kutar, ish bilan ivirsib turib, yer tagidan unga qarab qo‘yar edi. Onabibi so‘rida falsafa so‘qib o‘tirgan Temirni hovlidan haydab chiqardi, otasiga choy damlab keldi, yana yer tagidan qarab qo‘ydi. Orif aka sezib turardi, oxiri chiday olmadi, qizini bag‘riga bosdi. Ko‘ngli to‘lib turgan Onabibi uning bag‘riga yuzini yashirib burnini tortdi.

Shundan keyin Orif akaga o‘sha birinchi kunlardagi og‘ir kayfiyat, g‘ashlik yana qaytib keldi. Raykomda ham, prezidiumda o‘tirganida, safarda ham ko‘nglida bir nima toshdek bo‘lib turar, ishning jilovini ushlab olishga xalaqit berib, xotirini parishon qilar edi. Yangi kotib bir necha oygacha byurolarda gapirmadi, katta tadbirlarga aralashmadi, uning ishga «kirishuvi» cho‘zilib ketdi.

Bir kuni viloyat konferensiyasida Mariya Vasilyevnaning juda katta nutqini eshitgandan keyin to‘ppa-to‘g‘ri uning uyiga kirib bordi.

Mariya Vasilyevna noshud eridan ajralgandan beri, sochi oppoq oqargan bir ammasi ham urushda o'lib ketgan ukasi-ning ikkita bolasi bilan birga uch xonali uyda turardi. U hozir-gina vannadan chiqqan, yuzida muvaffaqiyatli ish kunidan keyin bo'ladigan odatdagi mamnunlik barq urib turar, sochini boshiga turmaklab, xonaki keng-kovul ko'ylak kiyib olgan edi, qomati nozik bo'lmasa ham, durkun ko'rindi Orif akaga.

– Kirganing yaxshi bo'libdi, – dedi u xushvaqt bo'lib, – o'zim ham chaqirmoqchi edim. Kuni bilan majlisda o'tirib, yana choy-poy ichmasdan yo'lga chiqish...

– Bu safar tayyor fikr bilan keldim.

Mariya Vasilyevna o'tgan safargi suhbatni eslab labini tishladi.

– Uyda ishdan gapirma, qani, o'tir, – dedi u stol atrofiga kursilarni qo'yib. – Amma!

– Hozir, Masha! – deb qichqirdi ammasi oshxonadan ruschalab. – Mehmon jindek ichadimi?

– Ichasanmi? Ichadi, ichadi! – dedi Mariya mehmonning javobini ham kutmasdan.

– Uyda gapirma degin? Uyda bo'lak gap, idorada bo'lak gap ekan-da? Uyda o'z o'ylaganimizni, o'z ko'nglimizdagini gapiraylik, majlisda bo'lsa nuqul o'zimizni yaxshi ko'rsatadigan, muxbirlarga, hujjatlarga, rahbarlarga kerak bo'lgan gaplarni so'qaylik, shundaymi?

Ularning ko'zlari uchrashdi. Mariya Vasilyevnaning ham-momdan keyin lovillab turgan chehrasi so'ndi.

– Sen nima deyapsan, Orif? Yana kayfing buzuq...

Orif aka tirsagini stolga tirab, manglayini kaftiga qo'ydi.

– Ha, juda ham dilozor bo'lib qolibman, Maryam. Kechir...

Amma chuqur tarekalariga qo'ziqorin sho'rva suzib keldi. Piyoladan qaymoq tomizib, eskicha guldor yog'och qoshiqlarni oldilariga qo'yib ketdi. Oshxonadan kotletning jizillashi eshitalardi.

Yaxshi ham o'sha jiz-biz bor ekan. Bo'lmasa bu jimlikda qoshiq taqillagani ham, sho'rva xo'rillagani ham eshilib, battar o'ng'aysiz holga tushar edi. Mariya Vasilyevnaning

ishtahasi bo'g'ilgan edi, qoramtir sho'rva ustida oydek bo'lib turgan qaymoqni atalab-atalab, qoshiqni surib qo'ydi.

– Gapir endi bo'lmasa... Mening dokladimni aytyapsanmi?

Orif aka sho'rvaga qaragancha jilmayib turardi.

– Nega iljayasan?

– O'zing bilarkansan. Men bilmasmikansan, deb o'ylardim.

Unda yana ham xunukroq bo'lardi. Darvoqe, ikkalasi ham dahshatli...

– Tushunadiganroq qilib gapirolasanmi?

– Ha... Odamlar o'zi uchun—xuddi o'zi, o'z insoniyligi, o'z o'ylari bilan... Idorada yoki majlisga borsa-chi, shundoq plakat bo'ladi-qoladi. Ba'zilar buni o'zi bilib qiladi, ba'zilar esa bilmay. Ya'ni, bir qiyofada ikki kishi bo'lib yashashga o'rganib, shunday tarbiyalanib qolgan. Buning ikkalasi ham yaxshi emas, deyapman.

– Xo'sh, men ham shunday ikki yuzlama ekanman, qani, gapir-chi.

– Men unday keskin so'zlarni qo'llamoqchi emasman. Doklading nimanidir pesh qilish, illyustratsiya qilish niyatida balandparvoz tarzda tuzilgan. Tahlil yo'q. Tahlil uchun plyus, minus, yaxshi-yomon kerak, haqiqiy ahvol kerak. Senda esa, u yo'q. Ya'ni, umuman senda emas, majlisdagi senda.

– Davom et.

– Misol. Tog' rayonidan sakkiz ming vatanparvar cho'lga ko'chib tushdi, deysan. Bilasanki, ulardan yetti yuztasi qochib ketdi. Lekin ko'nglingdagi bu gapni sen aytmayсан. Cho'lga hayot keltirdik, deding. Bilasanki, ayni paytda tog' bag'ridagi azaliy obod qishloqlar sarg'ayib so'lidi. Lekin sen bilib turgan bu gapingni ichingda saqlab qolasan. Azamat dehqonlarimiz tashabbusi bilan olti sovxoz qad ko'tardi, bu – davlatga uch yuz ming tonna paxta demakdir, deding. Bilasanki, bu sovxozlar yetti yildan beri o'zini oqlagani yo'q, garmsel azob bermoqda, hosil kam, daromad kam, azamat dehqonlarning turmushi og'ir. Lekin ko'nglingdagi bu gap majlisda chiqmaydi. Chunki sen u yerda mana bu Maryam emas, plakatsan. Bu gap plakatni buzishi mumkin.

Jamiyat qurishni hamirdan qil sug'urgandek oson deb o'ylamaysan, lekin shunday deb ko'rsatmoqchi bo'lasan. Har bir yaxshi ishning bir qiyinligi bor, qarama-qarshiliksiz ish bo'lmaydi – buni bilasan, lekin sen hamma ishni bir yoqlama, yaltiroq qilib ko'rsatishga urinasan. Buni zalda hammamiz bilib o'tiramiz, lekin hamon tinglaymiz, qarsak chalamiz. Nazarimda, biz ish qilayotganimiz yo'q, o'z-o'zimiz bilan bekinmashoq o'ynayapmiz.

– Xo'–o'p... majlisda o'sha ikkala tomonni ham barobar aytib solsak nima bo'ladi?

– Nima bo'ladi? Haqiqiy ahvol ko'z oldimizga keladi. Tahlil etamiz. Qanoat hosil qilamiz. Insoniyroq bo'lamiz. Samimiyat yuzaga keladi. Hayot tabiiyroq bo'ladi. Bir-birimizning qalbimizni ko'ramiz. Qani, ichadigan bor, degan eding shekilli...

– Amma! – deb qichqirdi Mariya Vasilyevna. – Xo'sh, har holda bir ish qilyapmiz-ku, oldinga qarab ketyapmizku, buni isbot qilish kerak emasmi?

– Kinga?

– Xo'sh, nihoyat, yutuqlarni targ'ib qilish, xalq ichida tashviqot ishi bor axir, buni ham bekor qilasanmi?

– Agar og'zakigina bo'lsa, bir yoqlama va yaltiroq bo'lsa, bekor qilaman, – deb kuldi Orif aka, keyin yarim ryumkagina aroq quyib ichdi.

– Sening gaplaring esa, og'zakigina emas, hatto xayoliy.

– Yo'q, mening konkret fikrim bor... Sening o'yingni bilib turibman: bu shunchaki mulohaza, deysan, senga mulohaza emas, amaliy ish kerak. Lekin meningcha, mulohazaning o'zi ham ish. Rahbar uchun his etish, ayniqsa odamarning ko'nglini his etish – astoydil ish. Bilasanmi, bir dehqon menga nima dedi? – Orif aka bloknotini olib varaqladi. – Mana: «Faqat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odam ko'zining quvongani ham boylik».

– Chiroyli mulohaza qilib, «his qilib» yuraversangiz, yana bir yilda xo'jaliklarning rentabelligini ta'minlamasangiz, ishdan olamiz.

– Bunga shoshmanglar. Xulqim og'irligi shundaki, men bu ikkalasini bir-biridan ajratolmayapman. Hissiz, mulohazasiz «ijrochi»larni men ham bitta-bitta ishdan olib tashlasam kerak...

– Rayonni uzoq aylanib shu fikrga keldingmi?

– Fikr o'sha-o'sha: Ko'yki rayonini tugatish, u yerdagi yetti pushti mirishkor bog'bon o'tgan muqim aholini ma'muriy yo'l bilan cho'lga ko'chirib tushirish noto'g'ri bo'lgan!

– Obbo, yana o'sha Ko'yki rayoni! – Shu joyda Mariya Vasilyevna o'zi ham yarim ryumkagina ichib yubordi. – Iqtisodiy zaif rayon edi axir. Rivojlanish kelajagi yo'q, yerini kengaytirib bo'lmaydi, xo'jaligi bir yoqlama – davlatga bergan mevasi bir kolxozning paxtasiga arzimaydi. Hududi tog'-tosh, xususiy uzumzorlardan, bog'lardan iborat. Xususiy mulkchilikning uyasi. Vodiyning bozorlari shivilg'onliklar bilan to'lib yotardi. Cho'ldagi sovxozlar bo'lsa – davlatga tayanch. Bu gaplarni bolalar ham biladi, men senga tushuntirib o'tiribman.

– Men bola emasman-da. Men bilamanki, cho'ldagi paxtani o'z ota kasbini muqaddas bilgan bog'bonlar dilini ranjitmasdan ham olish mumkin edi. Bizda qo'riqlar ochish tajribasi katta... Vodiy bozorlariga kelsak, men ularning doim mo'l-ko'l bo'lishini istayman. «Ko'yki – vodiyning ko'rki» degan gap bor edi ilgari. Hozir bu gap kulgili bo'lib qolibdi. Sen bilan bizdan kulishadi, Maryam. Go'zal qiz o'z husnini pulga chaqsa – shunday kulgi bo'ladi...

– Aynima. Iqtisodiy zaif tumandan davlat manfaatdor emas, bilasan.

– Bo'lmasa Kavkaz sohilidagi rayonlarni yopaylik, Qrimni ham tugataylik, u yerlarda shifobaxsh havo va azaliy dilbarlikdan boshqa narsa yo'q. Paxta bermaydi, axir, nima haqqi bor...

– Qo'pol kinoya. Kotleting sovib qoldi.

Mariya Vasilyevna o'zini bosib, kalta-kalta javob berib turibdi-yu, ammo ich-ichidan qaynab ketayotgani bilinib qo'lardi. «Bu nima qilmoqchi? Obkomning yetti yil davomida qilgan ishini, oblastning dong'ini chiqargan tashabbusni bekor

qilmoqchimi? Nega o'ziga choh qaziydi? Chalkash, mayda fikrlar, vaziyatni anglamaslik... undan kutmovdim. Nahotki yuqorida shu fikrni qo'llashar deb o'ylasa!»

Mariya Vasilyevna uning sal oqarinqiragan go'shtdor yuziga boqdi. Orif aka bu vaqtgacha ikki marta tushirib olgan edi. Aroq unga yoqmaydi, ichsa rangi o'chadi.

– Menga qara, Orif, jamiyatning moddiy-texnika bazasini yaratish degan gapni eshitganmisan? Butun mamlakat shu bilan band. Sen bo'lsang sentimental xayollaring bilan chuvalashib yuribsan. – Mariya Vasilyevna jahl bilan o'rnidan turib ketdi. Sal badani uvushganday bo'lib yelkasiga tivit ro'mol yopindi-da, shkafga suyandi. Orif aka o'tirgan joyida indamay bosh gib qolgan edi.

Shu xilda ancha vaqt o'tdi. Ko'chalarga allaqachon tun qorong'isi va sukut cho'kkan, muyushdagi katta fonarlar ham o'chgan edi.

– Nimani o'ylab qolding? – dedi Mariya Vasilyevna.

– Esimga tushib ketdi... – dedi Orif aka boshini ko'tarmay. U juda sekin, og'ir gapira boshladi. – Urushdan kelganimdan keyin, avval Ochil buvani borib ko'rdim. – Orif aka otasini hamma qatori «Ochil buva» deb atar edi. – Keyin Saragulni... ikkinchi kuni bo'lsa tong otar-otmas Sumbultomchiga yugurdim. Shunday uzoqdan ko'rishim bilan xayolimga bir gap kelibdi: «Urushda o'lib ketsam nima bo'lardi!..» Frontda men o'limni o'ylab bunchalik dahshatga kelmagan edim, shu yerga kelib... – Orif aka o'ylaganining hammasini aytmay, gapining yarmini yutib, dam sekin, dam ovozi balandlashib, uzoq gapirdi. – Sumbultomchini yana bir ko'rish uchun jon tiksa arziydi deb o'ylardim. U mening yoshligimni, mana shunaqangi g'alati qilib tarbiyalab qo'ygan ekan.

– Sumbultomchi...

– Ha. Mana, qora tun. Noma'lum so'qmoqlarda sharpa. O'lim sharpasi. Biz uning g'ashiga tegamiz. Qorong'ilik tuga-maydiganga o'xshaydi... Birdan quyosh! Qandaydir begona quyosh. Biz razvedkadan qaytamiz. Yana, bu safar ham omon qaytyapmiz. Shunda qayin tagidami, botqoqdami, qirg'oqda

yo vayronadami bir gulga, tiniq osmonday zangori gulga duch kelaman. Yoki yolg'iz vizillab yurgan bolariga... yig'layman... Itning bolasiday, ahmoq bir go'dakdek, do'stlarimdan yashirib yig'layman. Sumbultomchi esimga tushadi...

Mariya Vasilyevna uning yelkasiga qo'lini qo'yib, asta silkidi. Orif aka bosh ko'tarib, uning kulimsiragan yuzidan «Uyg'on, qayoqqa ketib qolding, mastmisan?» degan ma'noni o'qidi.

– Yo'q, menga qara, mana sen qancha raqamlar keltirding: tonnalar, gektarlar, ish kunlari, kilometrlar... Odamlarning quvonchlari-chi, mening o'sha ko'z yoshlarim, qorli cho'qqilarning, buloqlarning dillardagi jilvasi, keksa bir ko'ngilning ranjishi, orzular, odamlarning ixlosi, ishonchi, ko'ngil butunligi... Bularni nima bilan o'lchaymiz? Qayerda gapiramiz?

Mariya Vasilevna: «Bas endi, kech bo'ldi, kayf qilib qolding», demoqchi edi, «Qayerda gapiramiz?» deganini eshitgandan keyin, yana ro'paraga o'tirdi. Lekin endi ko'rdiki, Orif aka mast emas edi.

– Men To'ychi Eryigitovni yaqindan tanirdim, – dedi u mulohazasini davom ettirib. – Savodli, ongli yigit, yosh edi. Ko'plar bilmaydi, sen ham bilmaysan: uning yana bir fazilati bor edi – gul dastalar edi. Sira erinmasdi. Ba'zan ertalabdan kechgacha shu bilan shug'ullanishi mumkin edi. San'at deb bilardi gul dastalashni. O'z ko'nglidagiday dastalay olsa, unga kitob o'qiganday uzoq qarab qolardi. Yapon gulchilarining kitoblarini topgan edi. Qizlar uchun gul dastalash san'atini o'rgatuvchi kurs ochishni orzu qilardi... Seningcha, shu yigit DZOTga tashlanish oldidan nimalarni o'ylagan ekan?

– Guldastani demoqchimisan?

– Yo'q.

– Nimani, bo'lmasa?

– Hech nimani. Unday daqiqada odam hech narsani o'ylamaydi, vaqti bo'lmaydi o'ylashga. Endi sen javob ber: DZOTga qarab qanday kuch uni tolptirdi ekan?

– G'azab.

– G‘azab yo‘lbarsda ham bo‘ladi.

– Onglilik.

– G‘azab va ong bilan birga, qalb kerak. Katta, boy, oliy-janob, inson qalbi!

Mariya Vasilyevna ikki barmog‘i bilan peshanasini qisib, horg‘in tovush bilan stolga qarab gapirdi:

– Bu gaplaring hammasi to‘g‘ri. Lekin sen rayonning xo‘jalik ishlariga faqat shu nuqtai nazardan yondashsang, biz sendan plan o‘rniga gap olamiz chamamda...

«Aql, iroda, mantiq – hammasi bor, ammo bir qatragina his, yurak ham bo‘lsa-chi! – deb o‘yladi Orif aka uning qizlik chog‘larini ko‘z oldiga keltirib. – Bor edi. Bor edi! Ajabo, qayerda yo‘qotdi ekan...»

Maryam tirsillagan olma singari, kulgisi kumushdek yangroq, sapchib turadigan olov qiz edi. Rabfakda Orifdan bir kursgina keyinda o‘qir, unda jindek ko‘ngli ham bor edi shekilli, boshqa qizlarga rashk qilardi uni. Birov seni rashk qilsa qanday yaxshi! Orif uning tikanli qarashlarini ko‘rgan sari ko‘ngli o‘vardi. Hozir ham es-es yodida. 1927-yil edi shekilli. Orifni birinchi kurslik Nazmi degan soddagina bir qishloqi qiz yaxshi ko‘rib qoldi. Orifning juda chertib tanlaydigan qirchillama payti, nazar-pisand qilmadi. Bir kuni o‘sha Nazmining Orifga yozgan ishq-muhabbat xati nima balo bo‘lib direktorning qo‘liga tushib qoldi. Lapashangroq edi, yo‘lakda tushirib qo‘yibdi...

Hamma kurslarda, ustaxonalarda, uchkomda ham, kasaba uyushmasi ham, boshlang‘ch tashkilotda ham duv-duv gap bo‘lib ketdi. Bunday masala u vaqtda darrov majlisga solinar edi. Direktor umumiy majlis chaqirdi. Orifning ahvoli chatoq edi: majlisda Nazmini yoqlasa – ko‘ngli bor ekan deb o‘ylashi mumkin, yoqlamasa – qizni «nomunosib axloqi uchun» rabfakdan haydashadi. Haqiqatan ham majlis juda keskin bo‘ldi. Hech kim Nazmini himoya qilmadi. Hatto keksa muallimlar ham o‘quvchilar orasida axloqiy buzuqlikdan g‘azablanib gapirishdi. Shunda yolqinday lovillab Maryam paydo bo‘ldi sahnada. Orif akaning hali-hali ko‘z o‘ngidan ketmaydi: hech narsadan

qaytmaydigan, oppoq bilaklari ochiq, rabfakdagi hamma yigitlarning ko'zini yondirgan bu qiz zalni go'yo to'ldirib turar, u gap boshlashi bilan zaldagi yosh yuraklar go'yo o't olib bir-biriga tutashib ketgan edi.

– O'zbek qizining bugun «Sevaman!» deb baralla aytishining o'zi bir olam-ku! O'zi bir g'alaba-ku! – deb qichqirgan edi Maryam o'shanda. U uzoq yonib gapirdi, qarsaklar bo'ldi. Biroq Orif akaning yodida negadir faqat shu gap qolibdi...

Yo'-o'q, bor edi unda yurak! Bor edi...

– Sen bilan biz til topolmadik, Orif. Mayli, istasang, ertaga Birinchiga kir.

Orif akaning uzoqda kezib yurgan o'ylari lip etib so'ndi. Bu hozirgi Maryamning tovushi edi.

– Yo'q, – dedi Orif aka, papiros olib, tutatmay kuldonga ezib tashladi. – Men sen bilan gaplashaman. To'g'ri, bugun ko'p gapirvordim. Lekin oxirgi savolim, qani sen menga aytchi: qayerda, qachon yo'qotding... yoshligingni?

Mariya Vasilyevna seskanib boshini ko'tardi. Juda og'ir botdi unga bu gap. Javob berolmay qoldi. Nimagadir hayratda edi. Alamli o'ylar yurak tepishini tezlatdi. Oshxona eshigida ammasi ko'rindi – Mariyaga achinib, cho'pday quruq barmog'ini iyagiga tirab turardi.

– Meni nima desang de, lekin rayondagi ahvol haqida tasavvuring xato.

– Men odamlar bilan gaplashdim.

– Sen sobiq shivilg'onlik bozorchilar bilan, chayqovchilikda suyagi qotgan qochoqlar bilan gaplashibsan! – Mariya Vasilyevnaning tovushi kutilmaganda temirdek jaranglab ketdi. U o'rnidan turib olgan edi. Orif aka o'tirgan joyidan uning darg'azab yuziga qarab yumshoq gapirdi:

– Maryam, sen, obkomning sekretari sifatida, o'z o'rningda emassan.

Shu gap bilan u joyidan turib, qoziqdan pidjagini oldi. Eshik yonida turgan kampirga «Ujin uchun rahmat», dedi-da, qo'lini o'pib, xayrlashib chiqib ketdi.

Mariya Vasilyevna uni kuzatgani o'rnidan turib eshikka keldi, eshik yopilganda oq lakka bo'yalgan sovuq kesakiga manglayini qo'yib behol suyanib qoldi. Shoshib yetib kelgan ammasi uning sirg'anib tushgan ro'molini kiftiga yopib yelkasidan quchdi.

– Qachondan beri qiynaydi-ya. Erkak boshi bilan... Nega izm berasan unga? Nimaga dilingni og'ritadi? Nima haqqi bor! – dedi yig'lagundek kuyib-pishib ammasi Mariyaga juda rahmi kelib. Sal titragan iliq gavdasini yumshoq tivit ro'molga o'rab quchganicha, yosh boladek yelkasini silar edi. – Qo'y, qo'ya qol, oppoqqinam... – u Mariyani yig'layapti deb o'yladi. Biroq Mariya Vasilyevna yuzini eshikning kesakisidan olganda qarasaki, ko'zlari qup-quruq, hatto sal zaharxanda bilan jilmaygandek ham bo'lib ko'rindi.

...Ko'chada mashinalar qatnovi tingan, tim qorong'i, tungi shabada terak barglarida sirli shivirlardi. Orif aka kimsasiz yo'lkadan shoshib yarim kvartalcha yurdi-da, orqasiga qaytdi. Uchinchi qavatda faqat bir derazada, Mariya Vasilyevnaning derazasida chiroq yonardi. Orif aka do'ppisini ushlab o'sha derazaga qarab qo'ydi, so'ng birpas u yoq-bu yoqqa yurdi-da, yana ketdi. Obkom ro'parasidagi xiyobonda mashinasini topib, astoydil rayonga jo'naydigan bo'lib kabinaga chiqdi-yu, motorni yurgizmay, suyangancha o'tirib qoldi... Uzoq o'tirdi. Kayfi yo'q, ozgina bo'lsa ham, allaqachon tarqagan edi. Xiyobonda allaqanday qushlarning chug'ur-chug'uri, qo'nalg'a tanlab ivirsigani eshitalardi.

Orif aka tunga quloq solib o'tirib mudrab ketgan ekan, tush ko'ribdi. Tushida Onabibi labini cho'chchaytirib yig'layotganmish: «Bittagina kichkina singilcham bo'lsa ham mayli edi...» dermish o'ksib.

Orif aka uyg'ondi-yu, Onabibining inshosini eslab jilmayib qo'ydi. Tushda ko'rganlari xayollariga ulanib ketdi: yolg'iz, haqiqatan ham yolg'iz boyaqish. Mana hozir kanikul, Temir ham bolalar oromgohiga yetakchi bo'lib ketib qolibdi. Onabibi uyda yakka o'zi o'tiribdi intizor bo'lib. Ota bo'lsa bu yerda...

Orif aka qayerda mudrab o'tirganini endigina payqadi. Oppoq tong otgan edi. Shahar ko'chalariga birpasda jon kirib, asfalt yo'lkalarda to'q-to'q oyoq tovushlari, magazin, garaj eshiklarining g'irchillab ochilgani, sutchilarning chaqiriqlari eshitildi. Orif aka ko'zini ochmay, boshini orqaga tashlab birpas o'tirdi. Kimdir:

- Xo'jayka... binagrat chkanka! - deb bo'g'i q ovoz bilan qichqirib o'tdi. Orif aka beixtiyor jilmayib qo'ydi. Ko'zini ochib qarasa qichqirgan odam yo'q, mashinaning shundoq oldidan bir xotin uyqusiragan bolasini shoshib-pishib yetaklab ketyapti.

«Bitta kichkinagina singilcha...» Onabibiga shunaqasidan bo'lsa jonini jabborga berib, kun-tun parvona bo'lardi-da. Yo birontasini boqib olsammikan? Topilarmidi bu zamonda... Xom xayol. Topilib qolsa-chi? Topilib qolsa-chi!

Orif aka kabinadan chiqib, mashinasining atrofini aylandi, g'ildiraklarini tepib ko'rdi. Topilib qolsa-chi?.. Maslahat soladigan odam yo'q-da. Maryam... Maryamni xafa qildi. Chakki bo'ldi. Yo bosh egib borib uzr so'rasamikan?..

Nariroqda fontandan sharillab otilgan suv Orif akani hushiga keltirdi. Bu nima gap? Odamlar yangi ish kunini boshlayapti, u bo'lsa tushdagi xayollari bilan ovora.

U fontanga borib yuzini yuvdi-da, eski cherkovning naryog'idagi meva bozoriga o'tib, bir kosa qatiq ichdi. Endi jo'nayman deb shoshib kelayotganida haligi bo'g'i q tozush yana eshitildi:

- Xo'jayka... binagrat chkanka!

Orif aka tovushni tanidi.

- Simyog'och? - deb yubordi ro'parasidan chiqib. Bu shivilg'onlik Ergash edi. U yengil brezent etik kiyib, oq yaktak ustidan qat-qat qiyiq bog'lagan, qiyiqda gulqaychi, chorpichoq, payvantak, yana allanimalar osig'liq, yelkasida uzun dastakli qaychi.

- Iya, Orif aka... Haligi... assalomu alaykum! - ikki qo'lini uzatdi shoshib qolgan Ergash. U novcha emasdi, «Simyog'och» laqabi unga otasidan qolgan. Otasi dong'i ketgan bog'bon

bo'lsa ham, juda sodda bo'lgan ekan. Bir kuni unga bir sho'x montyor bola daladagi simyog'ochlarni sotib ketibdi. Montyor dalada elektr simi tortayotgan ekan, «Nima qilyapsan?» debdi chol. «Simyog'och o'tqazdik, – debdi bola, yarimta ichkisi kelib qolganmi, hazillashibdi: – O'tqazdig-u, xato o'tqazib qo'yibmiz. Endi tashib ketish juda qimmatga tushadi. Sotmoqchimiz», debdi. Simyog'ochlar ham tilsa juda so'ribop ekan. Savdo ko'pga cho'zilmabdi, chol hammasini arzon-garov sotib olib, bolaga bor pulini sanab bervoripti. O'shandan beri xalq orasida bularning laqabi Simyog'och bo'lib ketgan. Ergashga laqabgina emas, hunar ham ota meros. Ishkomda tug'ilib, chaylada katta bo'lgan bu istarali yigit sahibkorlikni o'n besh yoshidayoq egallab, san'at darajasiga ko'targan edi. Shivilg'onda hatto ashula ham bor:

Simyog'ochning bog'lari
Marjon uzum.
Marjon qilib taqa qol,
Shahlo ko'zim...

Sentyabr oylari ishkomlarda barg ko'rinmas, shig'il husayni, har boshi naq bir savat bo'lardi. Har donasi kahrabodek sap-sariq, beg'ubor, quyosh botganda ichida cho'g' yonib turganday ko'rinar edi.

– Nima qilib yuribsiz, S... sim... Ergash?

– Shundoq... – dedi otasi kabi sodda Ergash qo'lga tushib qolgan boladek, belidagi, yelkasidagi asboblarni qayoqqa qo'yishini bilmay. – Raykom bo'psiz, aka, eshitib xursand bo'ldik.

– Gapni chalg'itmang, siz cho'lga, xo'jalikga ko'chib tushmaganmidingiz?

– Ko'chib tushgan edik, aka.

– Bo'lmadimi?

– Bo'lmadi...

– Xo'jalikdan qochib, shaharda eshikma-eshik xomtok qilib yuribman deng?

Ergashning soqol bosgan yuzi bo'zarib ketdi, tipirchilab, atrofga qaradi.

– Kasal, aka, qaysi hovliga kirmang tok kasal. Tog'dan kul tushyapti, – dedi Ergash o'zining kasal bolasi haqida gapirgandek mung'ayib.

– «Xo'jayka binagrat chkanka»mish. Paxta ekish o'zi bo'l-maydi. Chidamapsizda-a?

– Men chidayman, aka. Har narsaga chidayman... – Ergash barg shirasi singib ketgan qadoq kaftiga boqdi, qattiq prujinalli bog' qaychisining dastasini g'irchillatib qisdi. – Bu yerda ham pulni so'qayotganim yo'q... Bog' bering menga, qaytib boraman, raykom aka!

Orif aka yigitning tovushida yig'lamsirash ohangini eshitgandek bo'ldi. Shu zumdayoq o'zining ko'ngliga ham bir nima soya soldi. Bu unga tanish g'ashlik edi.

– Qochgan bo'lsangiz yuravering! – dedi Orif aka jahl bilan va jadal qayrilib jo'nab qoldi.

Jo'nadi-yu, Ergashga juda achindi. Bir vaqt kimsan mi-rishkor bog'bon, hamma bog'dor rayonlarga dong'i ketgan, o'z o'rnini topgan, hayotdan mamnun, qo'li gul yigit edi. Hozir bo'lsa ko'chama-ko'cha... Uning ustiga, jerkib tashladi. Birovning hovlisidagi tokning kasalini yig'lagudek bo'lib gapiryapti. Uning aybi nimada? O'z qutlug' kasbiga shu qadar ko'ngil qo'yganidami?

Orif aka birpas toptanib turdi-da, haligi joyga qaytdi. Qarasa Ergash narigi muyushda bir yelkasi bilan devorga suyanib, bosh egib turardi. Orif aka uni chaqirmadi, oldiga bordi. Yo'taldi. Ergash cho'chib bosh ko'tardi.

– Esimga tushdi, nos chekardingiz shekilli, Ergashvoy, bormi?

– Ha... ha-ha, bor, – deb yigit qat-qat qiyiqlarini tita ketdi. Jez qoplagan nos qovoqning popukli tiqinigacha kul tushgan uzum novdasining zax hidi singgan edi.

– Ha, kul tushib yomon bo'libdi-da, – dedi Orif aka bir chimdim nos otib. – Yo'qotish qiyinmi?

– Yo‘qotish mumkin. Ammo lekin butun vodiya tarqasa yomon bo‘ladi.

– Ha... undoq deng. – Orif aka kamaridan qalpoqni olib, qoqib boshiga kiydi. Oftob qizita boshlagan edi. – Menga qarang, Ergash, siz., Shivilg‘onga qaytib boring.

Ergash ko‘zini pirpiratib, tushunmagandek, savol nazari bilan qaradi.

– Qayting, ha. Butunlay.

– Hazillashmang, Orif aka.

– U yerda ba‘zi kekxa bog‘bonlar bor. Mansur otani ham qaytaramiz. Kuchlaring yetganxa bog‘larni tiklanglar. Sumbultomchiliklarni ham asta-sekin qaytaramiz.

– Orif aka! Raykom aka! Chiningizmi?

– Aytganday, bola-chaqa qalay, sog‘-salomatmi hammasi?

– Ha.

– Olib keting barini. Uylarni, chaylarni tuzatib olinglar. Keyinroq bog‘larni borib ko‘raman. Pul-mul qalay?

– E-e, pul kerakmas menga! Kunimiz o‘tar. Baxtimizga o‘zingiz kelib qolibsiz, aka, rahmat! Shivilg‘onni yana gullatmasam, rahmatlik otam mendan rizo bo‘lmasin.

U soqollari o‘siq bo‘lsa ham, allaqanday ko‘rkam bo‘lib ketdi. Hovliqib qolganidan Orif akani quchoqlab ham olmoqchi edi shekilli, o‘zini bosib, qo‘pol qo‘llarini uzatib qo‘ya qoldi. Orif akaning ham ko‘ngli o‘sib ketdi.

– Simyog‘och! – dedi xayrlasharkan, yelkasiga qoqib.

Orif aka ishdan qaytib kelganida hovli to‘la bola edi. Shovqin-suron bilan mashinani qurshab olishdi, biri kabinaga kirib, biri kuzovning orqasiga osilib, biri tepasiga chiqib, rosa yayrab qichqirishdi. Onabibi otasining bag‘ridan qutulgandan keyin, bitta-bitta quvib yurib hammasini har yoqqa tiriqtirib yubordi. Hovli jimjit bo‘lib qoldi.

– Tirmizaklar!.. – dedi Onabibi xivichni tashlab. Keyin «parovoz-parozoz» o‘ynagani tashib chiqilgan kursi, primus, paqir, kitob, yana allanimalarni hovli yuzidan yig‘ishtirib oldi.

Orif aka maykachan, kavush kiyib chiqib, so'ri atrofiga shakarob qilib suv seydi. Radio operalardan mungli ariyalar eshittirar edi. Dim havoga rohatbaxsh salqin oqim sezilar-sezilmasgina oqib kirmoqda edi. Choydan keyin Orif aka kitoblarini, gazeta-jurnal podshivkalarini ko'tarib chiqib so'ridagi xontaxtaga ag'dardi. U bir necha kechadan beri tog' rayonlarining ekonomikasini o'rganardi.

Onabibi dasturxonni yig'ishtirgach, oyoq uchida cho'zilib xontaxta tepasidagi lampochkani burab yoqdi.

– Maryam xolamni ko'rdingizmi, dada?

– Ko'rdim, senga salom aytdi.

– Mehmonxonada yotdingizmi?

–... Ha.

Onabibi dam u yoqqa o'tib, dam bu yoqqa o'tib, dadasi-ning atrofida o'ziga ish topib, tinmay bidirlar edi.

– Mehmonxonada chiroyli-ya? Derazalari ka-tta! To'rtinchi qavatidamidingiz, dada?

– A? Ha, ha. To'rtinchi qavatida.

– Qip-qizil cho'g'dek poyondozlar solingan. Yaxshimi, dada?

– Kayfiyatingga qaraydi, qizim. Ko'ngling to'q bo'lsa, vaqting chog', ishingdan mamnun bo'lsang hammasi ham yaxshi. – Orif aka yonboshlab yotgancha daftarlariga nimalarnidir yozar, kitoblarning orasiga xatcho'p qistirar edi.

– To'g'ri, dada, mening ham ko'nglim har xil bo'ladi. Goho yaxshi, goho... Nimaga yaxshi, qandoq yomon – hech aytib berib bo'lmaydi. – Onabibi ko'rpachaga chiqib, ingichka, uzun oyoqlarini etagiga o'rab o'tirib oldi. – Temirlarning sin-fida-chi, dada, bir kuni rosa tortishuv bo'ldi. Temir hamma narsaning ta'rifi bor, hamma narsani tushuntirib bera olaman, deydi. U baxtni ham ta'riflab berdi, ko'nglini ham, muhabbatni ham...

– Nima dedi?

– Voy, esimda qoptimi? Keyin Komila opam uni bop-ladi. Ularning Komila opa degan o'qituvchisi bor. Bu yil

kelgan. Yoshgina-yu o'zi o'qituvchi, qiziq. «Qani bo'lmasa atirgunning hidini so'z bilan ta'riflab ber-chi?» dedi o'sha Komila opa, – Onabibi piq etib kulib yubordi, – Temir ta'riflab berolmay, rosa xijolatda qoldi. Ajab bo'ldi, maqtanmasin, a, dada?

– Ha, qizim, so'z bilan aytib berib bo'lmaydigan talay narsalar bor dunyoda... – dedi Orif aka, kitobini yopib ko'zini bir nuqtaga tikib qoldi. Radio tindi. Faqat chiroq zirillab yonar edi. Anchadan keyin qarasa, Onabibi o'sha o'tirgan joyida ko'rpaga o'ranib yotib olibdi, ko'zlari yumilib-yumilib ketayotgan edi.

– Menga hozir yaxshi, – dedi kipriklarini ko'tarolmay, cho'chchaygan lablari bilan shirin tamshanib. – Nimaga yaxshiligini ham bilaman. Negaki, bugun siz uydasiz... – shu so'z bilan pinakka ketdi.

Orif aka uning kichkinagina ma'sum yuziga tikilib ko'ngli g'alati bo'lib qoldi. Anchagacha ish qilolmadi. Keyin chiroqni o'chirib, Onabibining ustini yaxshilab yopib qo'ydi-da, daf-tarlarini qo'ltiqlab, oyoq uchida uyga kirib ketdi.

U tuman gazetasining eski taxlamlarini varaqlab o'tirarkan, tantanali bir sahifada Ergashning suratini ko'rib qoldi. «Simyog'och» kulaymi, kulmaymi degandek, mujmal-roq bir qiyofada chaqchayib turardi. Surat tagida maqolasi. Ergash hamma tog'liklarni cho'lga ixtiyoriy ko'chib tushishga chaqirar, «Ko'chishga bo'yni yor bermagan sharmandali eskilik qoldiqlari bizning oramizda bo'lishi mumkin emas!» deb qat'iy ishonch bilan xitob qilar edi. Ergash shunday til bilan yozardiki, uning oldida ba'zi so'z ustalari ham ip esholmasdi. «Sher o'mrovli azamat cho'lquvarlarning vatanparvar safida baxtiyorman...»

Bu oylarda gazeta har kuni «sher o'mrovli cho'lquvarlar»ning hayqiriqlari, chaqiriqlari bilan to'lib chiqqan edi. Go'yo cho'lda baxt-saodat, xazinalar mana men deb shundoqqina tayyor turibdi-yu, uni borib egallash shu vaqtgacha hech kimning xayoliga kelmagan; shuning uchun tog'dagi butun boshli qadimiy bog'dor qishloqlarni huvilla-

tib ko'chib ketishda bironta bahs yoki ikkilanish, qiyinchilik, yoki biron muammo asari gaz bergan emas.

Orif aka Ergashning suratiga yana tikildi. Bu yerda u nechog'li jo'n! Dovdirab qarab turishi ham, so'zlari, fikrlari ham. Ertalab shaharda uchragan Ergash bo'lsa – butunlay boshqa. Ko'zlariga boqib, soddagina gaplariga quloq solsangiz, o'ylarini, dardini, ishqini, ko'nglidagi ezguliklarni sezasisz...

Yo'q, hayotni jo'nlashtirib bo'lmaydi. U o'zining chigal, murakkab o'zanlari bo'ylab oqadi. Mana Orif aka kun-tun safarda, dalada, idorada. U uchratgan odamlarning hammasi sher o'mrovli azamat emas, bir-biriga sira o'xshamaydi, har biri bir boshqacha olam, lekin har biri alohida mislsiz xazina. Har bir kolxoz yoki sovxozning o'z muammosi, o'z fazilati, qiyinchiliklari bor. Haqiqiy cho'lquvarlar – harbiydan bo'shagan askar bolalar, oliy maktab diplomlarini ushlagan mutaxassislar, maktab attestati, zavod yo'llanmalari bilan yangi yerda muqim qoladigan haqiqiy ko'ngillilar yuzlab kelmoqda. Ma'muriy yo'l bilan ko'chirib keltirilganlar, adashib kelib qolib o'z bog'larini sog'inib, o'zini omonat sezib astoydil ko'nikolmaganlar esa ketib qolmoqda. Har kimning kelishi ham, ketishi ham alohida bir voqea. Ko'p o'ylar, xazinalar, insoniy munosabatlar bilan, oila, ko'ngil, kasb, taqdir bilan bog'liq.

Yo'q, odamni, hayotni jo'nlashtirib bo'lmaydi. Orif aka o'zi ham keyingi vaqtlarda bu hayotga astoydil sho'ng'ib, o'zida g'ayrat va qanoat seza boshladi. Uzoq qishloqlarda qolib ketadi, byurolarda ilgarigidek jim o'tirmaydi, hatto shiyponlarda ham nutq so'zlashiga to'g'ri keladi, ko'plar bilan nizolashib ham oldi, ko'p do'stlar orttirdi, chigal muammolarga duch kelib uyqudan qoldi, holdan toydi, ulfat topib chaqchaqlashdi, bularning natijalarini ko'ra boshladi. Endi uni hamma joyda yo sevishadi, yo yomon ko'rishadi, xullas, beparvo kutadigan yoki tanimagan odam yo'q.

Bir kuni uzoq xo'jalikdan kechasi qaytib, ertalab ishga kech keldi. Qarasa, qabulxona to'la odam. Raislar, sovxoz

direktorlaridan bir necha kishi, muharrir Nazarov ham shu yerda; Orif akaning ko'zi darrov To'laganga tushdi, uni o'zi yo'qatgan edi, esidan ko'tarilib ketibdi.

– Kechirasizlar, – dedi u o'tirganlar bilan salomlashgach. Keyin hammani birdan ichkariga taklif qildi. Kabinet kichkina, sodda, kursilar tartibsiz qo'yilgan, javonlar qiya ochiq, kitoblar sochilgan, onda-sonda gul. Bu rahbarning xonasidan ham ko'ra ko'proq yosh ilmiy xodimning ish xonasiga o'xshardi.

Orif aka stoliga o'tmasdan To'laganning yoniga kelib o'tirdi.

– Firuza qalay?

– Tuzalib ketdi, Orif aka, rahmat. Men... men dissertatsiyaning muddatini kechiktirishga ijozat oldim, mana telegramma.

– Nega? – Orif aka telegrammani diqqat bilan o'qib chiqdi.

To'lagan qop-qora qo'li bilan do'ng peshanasini ishqab, «gapiraveraymi?» degandek atrofga qaradi. Atrofdagilar dam o'zaro gaplashib, dam bularga quloq solib o'tirishardi.

– Xo'sh, nega? – takrorladi Orif aka.

– Bu iqtisodiy kengash deganingizning o'zi bir institut chiqib qoldi.

– Xo'sh, xo'sh?

– E, bu meni domiga tortib ketdi, Orif aka. Ko'r ekanmiz, paypaslanib yurgan ekanmiz. Ichki xo'jalik hisobi deganingiz bir xamirturush ekan deb qo'ydim. Hammaning ko'zi ochilib, har kim o'zi qimirlab qoldi: biron protsessda kimningdir kissasiga zarar yetkazmaslikka urinadi, u mustaqil, u javobgar. O'zi kam olsa, haqi kimda qolganini ko'rib turadi – avtoparkchilardami, mexanizatorlardami, aviatorlardami, suvchilardami... «Vodxoz» oltinchi uchastkaga bergan suvini bir yarim baravar ko'p yozib yurgan ekan. Kecha borsam, fermalarigacha elektrga ham, suvga ham schyotchiklar qo'yib qo'yishibdi. Har brigadir hozir mahsulotning tannarxini yil oxiridagina emas, har oyda bilib, hisoblab boryapti. Hisobchilarni o'qityapmiz... – To'lagan suyunchiga kelgan boladek hovliqib, tez gapirardi, nafasi ichiga tushib ketdi. Papkasidan

qog'ozlarni oldi. – Mana bular rezervlarimiz. Millionlarni yelga sovurib yurgan ekanmiz. Agar yanagi yilga plan oshirilmasa, tannarxini kamaytirish hisobiga sovxoz birinchi marta o'zini oqlaydi.

– Plan oshirilmasa.

– Ha.

– Buni o'ylab ko'ramiz... – dedi Orif aka To'laganning hisobot jadvallariga tikilib. Boshqalar gapga qiziqib, o'rinlaridan turishgan, bularni qurshab olishgan edi. – Menga qarang, To'lagan, kengash yana bir necha masalani ko'tarishi kerak: birinchidan, «afg'oni»ning qanotini sindirish masalasi! Olimlar bilan bog'laning. Rezervlarni hisoblab ko'ringlar: cho'lni ko'kalamzorlashtiruvchi maxsus brigadalar tuzishga kuchimiz yetadimi? Ikkinchidan, eski bog'dor dehqonlarning xohishini, yoshini, kasbini, vaqtini hisobga olib, ularga sovxoz shaharchasida bog'lar yaratish imkonini tug'dirish kerak...

To'lagan hammasini yozib borardi. Atrofdagilar jonlanib, shovqin kuchayib ketdi.

– Orif aka!.. O'rtoq Ochilov...

– Nima uchun...

Orif aka gapini tugatmagan edi, To'laganga qarab davom etdi:

– Modomiki, kengash astoydil ishga tushgan ekan, unga buyurtmamiz bor. Sizga birinchi buyurtma tuman hokimidan: musobaqada birinchilik kriteriyalarini ilmiy ravishda ishlab chiqish kerak. Oldin bajargan yutib ketaverishi kerakmi yo boshqa shartlar ham hisobga olinadimi? Mahsulotning tannarxi, masalan... Yoki kolxozda ma'muriy chora ko'rilganlar soni... Aytganday, Ziyoxonov qalay, yordam beryaptimi?

To'lagan nima deb javob berishni bilmay yelkasini qisib, o'ygga tolgan edi, telefon jiringlab qoldi. Orif aka stolni aylanib o'tib, trubkani oldi.

– Labbay! Kim?.. E-ha, Simyog'och!.. – deb yubordi xursand bo'lib, atrofdagilarga o'ng'aysizlanib qaradi-da, «Kechirasiz» deb qo'ydi kimgadir. – Qulog'im sizda, Ergashvoy... Bog'lar qalay? Nima-nima, kim? – Orif aka birpas jim

qoldi, rangi oqarinqirab ketdi. – Qachon? Mahallada. Xo’sh... Kasalxonada. Ha... Keyin ko’rinmadimi?

Trubkani qo’yib odamlarga qaradi. Lekin hech narsani ko’rmayotgandek edi. Keyin o’zini bosib, gap nimaga kelib to’xtaganini eslashga urindi. Ro’parasida Nazarovni ko’rib, hazillashmoqchi bo’ldi.

– Sizning qahramoningiz... Ergash.

Muharrir tushunmadi shekilli. Hech kim ham kulmadi, hazil chiqmadi. Orif akadagi o’zgarishni payqamagan direktorlardan biri haligi gapni davom ettirdi:

– O’rtoq Ochilov, bu nega bizlarda yo’q... kengash?

– Ha, rost, nega? Bizning sovxozning nimasi kam?

– Bizlar chetda qolaveramizmi?

– Bilmadim... – dedi Orif aka jilmayib. U suhbatning nimaga kelib to’xtaganini esladi. Ko’rib turibdiki, qabulga kelganlar o’z yumushlarini unutib, To’laganning gapiga diqqat berishdi. Ularga hozir boshqa hamma masalalar ikkinchi darajali bo’lib qoldi. – Raykom... raykom buni hamma kolxoz-sovxozlar uchun katta tajriba markaziga aylantirish niyatida, – deb tushuntira boshladi u. – Hatto shunday orzuimiz ham bor: kelgusida shu iqtisodiy kengashlar negizida qishloq xo’jalik ekonomikasining jamoatchilik ilmiy-tekshirish institutini ochish mumkin... Lekin nom berish oson. Buni hali ko’p o’ylash, tajribada sinash, ko’p ish qilish kerak. Istasanglar, mana To’lagan batafsil gapirib bersin. Fikrlashinglar. Men... Mening zarur ishim chiqib qoldi.

U shovqinli xonani bularga tashlab chiqib ketdi. Ko’chaga shoshilib chiqdi-yu, zinaning pastida to’xtab qoldi. Nimaga chiqdi? Qayoqqa borishi kerak?

U qayoqqadir borishi, shoshilishi kerakligini bilardi. Lekin qayoqqa? Nega?

Orif aka uyga tomon shoshib ketayotganini payqadi. Ha, uyga, Onabibining oldiga. Qayoqqa borsin bo’lmasa? Onabibini tezroq ko’rishi kerak...

Telefonda Ergash unga xunuk xabar yetkazdi. Onabibiga ota tegish o’sha Isroilov degan odam Shivilg’onni oralab yur-

ganmish. Odamlardan bolasini surishtiribdi, mahalla komissiyasiga, kasalxonaga kiribdi... «Niyati buzuqqa o'xshaydi, aytib qo'yay dedim, aka», dedi Ergash.

Nima niyati bo'lardi? Onabibida uning zarracha haqi bo'l-masa!..

Shunday bo'lsa ham Orif aka yuragining dukur-dukuridan qo'rqar, yo'lkada salom berganlarga ham alik olmay, tezlab borar edi. Darvoza oldida to'xtab, buklog'liq qalpog'i bilan peshanasini artib, nafasini rostladi.

Eshik ichkaridan tambalangan edi, tirqishdan qo'l solib ochay desa, hadeganda ochilavermadi, qo'li qaltirardi. Bir amallab ochdi. Hovli huvillab yotibdi. Vujudi sovib, eti jimirlab ketdi.

– Onabibi!..

Hech kim javob bermadi. Qo'shning itti vovilladi, xolos.

Orif aka birdan majolsizlangan oyog'ini bazo'r sudrab uyga qarab intildi. Agar shu mahal uyqusiragan Onabibi ko'zlarini ishqalab ro'parasidan chiqmaganda, yiqilib qolishiga ham ko'zi yetgan edi. Qizini bag'riga bosdi. Jajjigina, chuvakkina, issiqqina shu vujud unga darhol quvvat bag'ishladi. Shunday bo'lsa ham Onabibi bir nimani payqadi. Otasi hech qachon shoshib kelib uning peshanasidan bunday qaltirab o'pmas, sochlarini bunday silamagan, ko'zlariga bunday g'alati qaramagan edi.

– Nima bo'ldi, dada? Nimaga barvaqt keldingiz?

Orif aka uni bag'riga yana bir bosib, yonginasida ostonaga o'tirdi.

– Terlab ketibsiz. Men ham uxlab qolibman, biram dim. Choy qo'yay.

– To'xta, Onabibi... – dedi Orif aka uning qo'lidan ushlab. Keyin nima deyishini bilmadi-da, qo'yib yubordi. – Ha, mayli, bor, choy qo'y. – O'tirgan joyida qizi qayoqqa borsa undan ko'z olmay o'tirdi. Anchadan keyingina nafasi rostlanib, yuziga rang kirdi. O'shandagina o'zini o'ylab, kulib qo'ydi: «Tentak! Nimaga hovliqib yugurib yuribman? Qizimga birov tahdid solyaptimi? Tahdid solib bo'пти! Uni ko'rmagan, tani-

magan bir yaramas tahdid soladimi? Qizimning emgan ona sutidan tortib, ko'z nurigacha o'zimmiki!»

U tizzasiga shap etib urib o'rnidan turib ketdi.

Shu kundan boshlab Orif aka uydan kam chiqadigan bo'ldi. Chiqsa ham barvaqt qaytadi, eshikdan hovliqib kiradida, Onabibining tovushini eshitgandagina o'ziga keladi.

Dam olish kuni Onabibini shaharga olib borib o'ynatdi, gastrolga kelgan opera teatrining «Doktor Aybolit» degan spektakliga olib kirdi, ko'ylaklar olib berdi, bir bo'g'cha har xil sovg'alar bilan qaytib kelishdi. Onabibi shu kunlari sal ulg'aygandek, to'lishib, o'zgarib, quvonchi ichiga sig'may, kulganda chehrasi nur sochadigan bo'lib qoldi. Lekin u ochilgan sari Orif akaning ko'nglini bulut chulg'ar edi. Isroilov uning xayolidan ketmaydi. Bir kun emas, bir kun bezrayib kirib kelishi bor. Lekin uning basharasini ko'rishdan ham kutish azob bo'ldi. Ana keladi, mana keladi deb, yuragini hovuchlab yuraverish Orif akani juda ezib qo'ydi. Kechalari ham xayoli o'shanga ketib qoladi. «Kelib nima qiladi, qaysi yuzi bilan keladi-yu nima deydi? Qishloqqa borgan bo'lsa, yurgandir-da...» deydi bir ko'ngli. Lekin ko'zini yumsa allaqanday sharpalar eshitaladi qulog'iga, eshikni taq etib ochib kirib keladigandek...

Eng qiyini bu ahvolni Onabibidan yashirish edi. Orif aka yolg'on qiliqqa, ikki qiyofada yashashga o'rganmagan...

Ikki hafta shunday muttasil xavotirda yurgach, Orif aka charchadi. Isroilov qorasini ko'rsatmadi. Orif aka uning ablahligiga batamom ishonib, endi nafrati ichiga sig'may qoldi. Bu nafrat xavotirning ham o'rnini bosdi. Orif aka kerak joyga bemalol boradigan bo'lib, ishi ilgarigi iziga tushdi-yu, lekin diliga tugib qo'ydi: «Topaman men u ablahni! Manavi ishlarim bitsin-chi, qayerdan bo'lsa ham qidirib topib, basharasiga bir tupurib xumordan chiqaman!»

Orif aka saratonning jazirama kunlaridan birida, Ergashga bergan va'dasiga muvofiq, bog'lardan xabar olgani sobiq Ko'yki rayoniga chiqib ketdi. Cho'llar, soyliklar, yon bag'irlar qovjirab sarg'ayib ketgan bo'lsa ham, oftobda charaqlab yot-

gan qorli cho‘qqilar tagidagi ko‘hna tog‘ qishloqlari ko‘m-ko‘k bo‘lib gurkirab yotardi. Ungurlarda pistazorlar qorayib ko‘rinar, jilg‘alarning betinim sadosi eshitilar, uzilib tushgan qoyalar ostida qulab yotgan kekxa yong‘oqlarning yo‘d hidi anqib, atrofga, dim havoga asta taralar edi. Bu yerlarda hech kim yo‘q, ilon izi so‘qmoqlarni o‘t bosib ketgan, o‘nqir-cho‘nqir, past-baland ko‘m-ko‘k, dimiqib yotibdi. Ba‘zan qoyalar sirtiga tirmashib chiqsangiz, ro‘parangizda mislsiz manzara paydo bo‘ladi. G‘ovlab ketgan tashlandiq bog‘lardan ko‘tarilgan yengil hovur jimirlab, havo rang harir pardadek, tog‘ning vodiya cho‘zilgan etaklarini ko‘zdan yashirib turadi, tikilibroq qarasangiz, uzoqdagi tepalar, qirlar, mirzateraklar xuddi ertakdagi serminor qal‘alarning zangori ko‘lankasidek ko‘rinadi.

Shunday qoyalardan biriga chiqqanda Orif aka pastda ko‘zni olgudek charaqlab yotgan bir narsani ko‘rdi. Bu, shubhasiz, mashina edi, mashinaning oldingi oynasi quyoshda shunday charaqlayapti. Lekin kim bu, yo‘lsiz qanday kelib qoldi, nima qilib yuribdi bu yerda?

Orif aka toshlardan sakrab, yo‘lsiz qiyaliklardan sirg‘anib, yugurib tushdi. Biroq mashinaga yetmasdan to‘xtab qoldi: ne ko‘zi bilan ko‘rsinki, o‘nqir-cho‘nqir yo‘ldan asta yurib Mariya Vasilyevna kelardi. U qo‘lini soyabon qilib qorli cho‘qqilarga qarar, azim emanlar soyasida nafas rostlab, yana yurar, to‘xtab yovvoyi gullardan uzar, qo‘lidagi yo‘nilmagan tayoq bilan o‘t-o‘lanlarni titkilab bir nimalar qidirar edi. U yolg‘iz, qizlarga o‘xshab yengsiz kalta ko‘ylak, poshnasiz botinka kiygan, yupqa oq durrasini boshiga, peshanasini, yuzini oftobdan to‘sadigan qilib bo‘shgina tang‘ib olgan, yuzi, bilaklari issiqdan qizarib ulgurgan edi.

Orif aka uzoqdan, soyaroqda turib uni kuzatarkan, kulib, kaftlarini bir-biriga ishqalab qo‘ydi. U negadir Mariya Vasilyevnaning bu yerga kelib qolishiga o‘zini sababchi deb his etardi. Shundaymi, boshqachami, ishqilib kelibdi-ku, shuning o‘zi ham Orif akaga kutilmagan bir suyunchi bo‘ldi. Quvonib ketganini tan olmasa ham, Maryamga o‘zining gap-

lari ta'sir etgan bo'lishi mumkinligini ich-ichidan o'ylab qo'ydi.

Mariya Vasilyevna ham Orif akani ko'rib, qo'lga tushgan boladek, qizardi-yu ko'ngliga shunday o'y kelishini bilib, «Gapim ta'sir qilibdi, Ko'ykini ko'rgani kelibdi», demasin deb, o'zicha oldini oldi:

– Shundoq, ozgina sof havo olay deb... Hordiq chiqaray deb kelgan edim, – dedi beparvoroqqina, – dalada yurib o'pkalarga chang to'lib ketdi.

– Yo'q, Maryam, ochig'ini aytaver, mening gaplarimdan keyin tog' tumaniga qiziqib qolgansan. Odam ko'ngli tortgan ishni albatta qilishi kerak. Yaxshi qilibsan kelib.

Mariya Vasilyevna «qitmir!» degandek keskin qarab qo'ydi Orif akaga. Toshlar, g'ovlagan o'tlar, chakalakzor oralab, azim qayrag'ochlar soyasiga kirib yo'qoladigan so'qmoqdan chiqib borardilar. Tikkaroq yerlarda Orif aka uning tirsagiga kaftini asta tegizib, odob yuzasidan sal suyagan bo'ladi.

– Nima, menga chiroyli manzaralar sayohati, shunchaki tog' sayri yot deb o'ylovdingmi? Sizga iqtisodiy kengashning raqamlariga mukkangizdan ketish yarashadi-yu, bizga jindak lirika yarashmaydimi?

Ular ikkalasi ham atrofni yangratib kulib yuborishdi. Mariya Vasilyevnaning kulgichlari nurlanib ketdi. Orif aka o'sha rabfakdagi dum-dumaloq olov qizni ko'rgandek bo'ldi.

– Eshitibsan-da?

– Eshitganda qandoq! Kolxozlarda boshqa ishni yig'ishtirib qo'yishibdi-ku. Hammasini eshitib turibmiz. Deputatlar xonalarini yo'qotganingni ham, parklardan shiorlarni oldirib tashlaganingni ham, sovxozlarda tog'liklarga javob berayotganingni ham, maorif sistemasiga, gazetalarning uslubiga aralashayotganingni ham... bundan keyin yana nima karomat ko'rsatarkansan – faqat shunisini bilmay turibmiz.

Orif aka kulib turaverdi. Mariya Vasilyevnaning bu po'pisasi uning ishlarini ma'qullash bo'lmasa-da, qoralash ham emas edi. Bir dovonga chiqqanda ular tomiri bilan ag'darilib yo'lda ko'ndalang yotgan baqaterakka o'tirib dam

olishdi. O'ngda bir xil kiyingan, bo'y-basti ham bir xildagi behisob ko'k archalar uzun-uzun saf tortib qiyalikka chiqib ketayotgan askarlardek ko'rinardi. Tepada tik tog'lar chakalakzorlarga qora soya solib turibdi. Bu yerda hamma vaqt salobatli sukut hukm sursa kerak. Ayniqsa tong otganda... Yengil shabnam hali yerda, o't-o'lanlar, gullar orasida yotadi, tiniq osmon tagida butun vodiy ko'z oldingizda kaftdek yastangan, qayerdadir chashma ko'zi miltillaydi, havo sofligidan archa hidi, asal hidi anqiydi. Shunda namtob so'qmoqlarda yalang oyoq yurib, yerga jondoshligingni sezsang, ko'ngling allanechuk osoyishtalik, ezgulik bilan to'ladi.

– Bu joylar odamning chiroyli xayollariga o'xshaydi, Maryam. Odam... o'tib ketadi. Uning chiroyli xayollari qoladi.

Mariya Vasilyevna qo'lida o'ynab turgan bargni birinchi marta ko'rayotgandek, aylantirib-aylantirib tomosha qilar, nafis tomirlariga uzoq tikilar edi.

– Mana ko'rdingizmi, kungurachalariga, tomirchalariga, shakliga diqqat bilan tikilsangiz, shu bitta kichkinagina bargda ham qonuniyat bor. Onabibining do'sti Temirning isbotiga qaraganda, qonuniyat tasodiflardan tug'ilar ekan...

Mariya Vasilyevna bargchaning ajab murakkab simmetrik qonuniyatlarini bir san'at asaridek tomosha qilib, huzur qilar edi. Orif aka buni sezib, mamnun, sergap bo'lib qoldi.

– Ba'zi olimlarning faraz qilishicha, har bir narsa, mana shu barg ham, odam ham elektronlarning maxsus birikmasidan iborat ekan. Qachondir, million yillardan keyin shu birikma tasodifan yana bir takrorlanib qolsa, odam ikkinchi marta hayotga qaytib kelishi mumkin ekan. Agar qonuniyat, Temir aytganday, tasodiflardan tug'ilsa...

– Yaxshi yupanch.

– Lekin menga yoqmadi. Elektron, birikma, qonun... Undan ko'ra jannat haqidagi afsona chiroyliroq...

– Ikki bor yashash imkonidan mamnun bo'lmay, yana go'zallik ham talab qilasiz.

– Sen bo'lsang shu yerda ham go'zallikni unutyapsan.

– Gap fan haqida edi shekilli.

– Gap odamning ma’naviy dunyosi haqida...

Ular yana jim qolishdi. Oftob qizita boshlagandan keyin bu yerdan turib ketishdi. Orif aka tosh tagidan sizib chiqqan bir chashmadan yotib suv ichdi. Suv sovuq ekan, tishlari zir-qirab ketdi. Mariya Vasilyevnaga do'lana terib berdi. Keyin negadir Isroilovdan gap ochdi. Uning Shivilg'onga kelib yurgani, o'zining sarosimaga tushib qolganlari, Onabibi ham bir nimani sezib, kechalari turib kelib dadasining uyqusidan xabar olishi... hammasini batafsil gapirib berdi.

– Yo'q, men uni topaman, yerda bo'lsa qulog'idan, osmon-da bo'lsa oyog'idan tortib...

– Uni topib nima qilasan, tushunmadim, – dedi Mariya Vasilyevna. – Sudga berolmasang, isboting bo'lmasa... Qaytaga u seni sudga berib, bolani tortib olmasin. Bir umr ovunchog'ingdan ajrab qolasan. Shuncha mehnat sarflab, shuncha tarbiya qilganingdan keyin... Yolg'izlik seni yeb qo'yadi.

– Men unga g'azabimni aytmasam yuraginga sig'maydi! – dedi Orif aka negadir qadamini tezlatib. Keyin Maryamning orqada qolganini ko'rib qaytib keldi. – O'lgan xotinini, tirik bolasini tashlab ketgan, insonning insonlik tuyg'usiga tupurgan bir iflos. Boshqa joyda ham yana o'sha ishini qilib yurgan bo'lsa-chi?! Shunday odamning bu atrofda yurganini bila turib, men qanday tinch uxlayman?

– Tavba... – dedi Mariya Vasilyevna, qo'lidagi xivichni sindirib tashlab. – Zap topgan ekanmiz-da raykom sekretarini. Seni qanday qilib saylashganiga hayronman.

– Men odamman, – dedi Orif aka, tumanda bo'lsa, avvalo odam kerak. Darvoqe, obkomda ham. Mana, sen, sekretarlik burchingdan tashqari, nima ish qilding?

– Nima qilishim kerak edi?

– Men bola boqib olmoqchiman, Onabibi singilcha talab qilyapti. Maslahat ber, yordam qil, nima qilsam bo'ladi?

Orif aka dag'alroq tovush bilan gapirdi. U Maryamdan «Obbo, raykom sekretari bola boqib o'tirsa endi», degandayroq e'tirozni kutgan edi. Lekin Mariya Vasilyevna unday demadi, to'xtab avval uning ko'ziga, keyin o'mrovli

ko'kragiga tikilib qarab qo'ydi. Endi bu odamning qo'pol so'roq qilishlari g'ashiga tegmay qo'ygan edi. Qaytaga yolg'iz qolganida uning so'roqlarini o'ziga berib ko'rar, o'zining uzoq yillar davomida faqat ish bilan bo'lib sal quruqshagannamo yolg'iz hayotini o'ylar edi. Bugun bu g'alati odam uni o'zgacha bir dunyoga olib kirib, aylantirib chiqqandek bo'ldi.

Quyosh tikkaga kelganda ular xayrlashadigan bo'ldilar. Orif aka Ergash bilan Mansur akaning bog'larini borib ko'rishi kerak edi. Mariya Vasilyevnaning esa kechqurun shaharda majlisi bor ekan.

– Juda yaxshi nafas oldik, yengil tortib ketdim... – dedi u mashinasi tomon yurarkan. U do'lana terib yurgan shoferini chaqirib, motorini yurgizguncha Orif aka nariroqda qarab turdi. Mashinaga chiqay deganda Mariya Vasilyevna daf'atan bir nimani eslagandek Orif akaning yoniga keldi:

– Men ko'p o'zgartanman, ko'p narsani yo'qotganman. Bilaman, Lekin qachon? Qayerda? – U yerga qarab yelkasini qisdi. – Bu savolni sen bergan eding. Endi men o'zimdan so'rayapman...

U birpas jim turib mashinasi tomon ketdi. Orif aka uning quyoshda qizargan yum-yumaloq yelkasiga, qalin xazonni bosib ketayotgan o'ychan qadamlariga tikilganicha, turib qoldi. Mashina yurgandagina ancha gap esiga tushib, qichqirdi:

– Onabibiga singilchani maslahatlashamizmi?

– Maslahatlashamiz!..

– Tog' rayonini qayta tiklaymizmi?

– A?..

Orif aka qo'lini karnay qilib qichqirib takrorladi. Tog'lardan aks sado keldi. Lekin Mariya Vasilyevna eshitmadi. «Moskvich» pastlikda yillab bosilib yotgan o'rmon tuprog'ini changitib, qalin pistazorlar soyasiga kirib yo'qoldi.

Orif aka bilan Mariya Vasilyevna ba'zan mana shunday birlariga yaqinlashib kelgandek bo'lsalar ham, ularning qarama-qarshiliklari tugamadi. Ayniqsa ish yuzasidan ularning

fikrlari tobora keskin to'qnashar edi. Tumanda ham, ularning yig'inlardagi, kengash va byurolardagi, gazetalardagi dahanaki janrlariga ko'nikib ham qolishgan, biri so'zga chiqsa, ikkinchisi albatta qarshi gapirishini kutib turishar, ularning olishuvi bo'lmasa majlis ko'ngilsiz o'tganday tuyular edi.

Ammo keyingi tuman faollari yig'lishidagisi hammasidan oshib tushdi. Yig'ilishdagi shov-shuv boshqa tumanlarga ham yetib, butun xalq orasiga tarqaldi. Qayerga to'rta odam to'plansa: «Ochilov yana qovun tushirganmish!», «Juda boplabdi! Qachongacha...» «Endi nima bo'larkin?» deganday vahima gaplarni eshitasiz. Aslida hech narsa bo'lgani yo'q. Orif aka rayon aktivida so'zga chiqib, ko'nglidagi gapini aytib soldi xolos.

Uning asosiy takliflari shulardan iborat edi: cho'lga tog'dan ko'chirilganlar orasida o'z qishlog'iga qaytishni talab qiluvchilar bo'lsa — ularga javob berish; sovxozlarda muqim qolganlarning hammasiga, ikki yilda bog' qilish sharti bilan, tomorqa ajratish; sovxozlarning paxta sotish planini kamida ikki yilgacha hozirgi darajada qoldirish va undan oshirib bajarganlarga ustama mukofot belgilash; tog'da sobiq Ko'yki tumanini tiklash, uning o'ziga xos iqtisodi bilan alohida shug'ullanish...

Lekin bu takliflarni aytish uchun Orif aka ko'p idoralarning ichiga kirib chiqdi, ko'pgina xodimlarning avra-astarini ag'darib, ba'zilarning ma'naviy dunyoni mutlaqo unutib, nechog'liq soxtalashib, daqqi bo'lib qolganini gapirib berdi. Ayniqsa Ziyoxonovga, hatto Mariya Vasilyevnaga ham qattiq tegdi. «To'g'ri, azob va shafqatsizliklar hisobiga raport tayyorlash davrlari o'tib ketdi. Lekin, nazarimda, hozir ba'zi boshqa illatlar uchrab qolyapti. Masalan, ayrim rahbar xodimlar ijodiy kishilar emas, quruq ijrochilarga aylanib qolayotgani yo'qmi? Rahbarlik deganimiz goho ko'rsatma beradigan mexanizmga o'xshab qolmayaptimi? Xalq biladi: ko'pchiligimiz aqlli kishilarmiz. Lekin qalbimiz ham borligini bilisharmikan? Bordi-yu, odamlar rahbarni qalbsiz deb o'ylasa – bu dahshat-ku axir!»

Orif aka gapirganda Mariya Vasilyevna bir necha marta sapchib o'rnidan turdi. Bu zalda o'tirgan aktiv uchun odatdagi hol edi, ammo gapning bu safar odatdagidan keskin ketganligi zalni jonlantirib yubordi. Bu tortishuvga hech kim beparvo qololmadi. Zal dam guvillab qo'yar, ham onda-sonda qarsak yangrab, yana tinar edi.

– Taklifingizning birontasida davlat manfaati yo'q, – dedi Mariya Vasilevna. Qattiq olishganda ular «siz»ga o'tar edilar, bu ularni yana ham uzoqlashtirar, yana ham murosasiz qilib ko'rsatar edi.

– Ana shu-da, – deb ilib ketdi Orif aka, – biz biron mansabga o'tirsak, o'zimizni davlat manfaatining birdan-bir himoyachisi deb his etamiz. Go'yo boshqalar davlat manfaatini bizchalik qadrlay olmaydi, go'yo davlatni ulardan himoya qilishimiz kerak. Bu yerda o'tirgan har bir kishi biladiki, davlatimiz tobora qudrat to'plashi zarur. Lekin davlat mana shu o'tirganlar, dalada ishlayotganlar, odamlarimizning o'zi emasmi? Ularning manfaati, ularning farovonligi, ko'ngli butun bo'lishi, baxt-saodati davlat manfaati emasmi? Odamlarning davlatimizdan mamnunligi, aminligi, ma'murligi, unga ixlosi va sadoqati – davlatimizning beqiyos boyligi va qudrati emasmi? Turmushimizning afzalligi shundaki, inson manfaati bor joyda davlat manfaati bor.

– Aksincha!

– Va aksincha. Buni bir-biridan ajratgan odam yo obivatel bo'ladi, yoki byurokrat.

– O'sha birinchisi – siz! – dedi Mariya Vasilyevna barmog'ini nuqib.

– Ikkinchisi – siz... – deb yubordi Orif aka ham ovozi pastlatibroq. Lekin zal eshitdi. Zal gangiganday jim bo'lib qoldi. Faqat Ziyoxonov bilan yonidagi bir-ikkita odam kursilarini g'irchillatib, rohat qilib tirjayar edi. Aktiv kimga deyishini bilmay birpas lol qolganda, Ziyoxonov kursining suyanchig'iga tayanib, beparvogina o'rnidan turdi. U ko'pni ko'rgan, eski xodim. Bunday paytlarda aktivni noqulay holatdan qutqarib ketishi kerak. Uning minbarda pisanda

bilan pastdagilarga tikilib turishi ham faqat shu ma'noni bildirar edi.

– Biz ko'p aktivlarni, kengashlarni ko'rganmiz. Lekin shuncha rahbar o'rinlarda ishlab bunaqasini eshitganimiz yo'q edi, – dedi u ajin bosgan yuzini burushtirib. – Bu ikki rahbar o'rtog'imizning orasi buzuq ekan, bizning nima gunohimiz bor? Har majlisda bularning janjalini eshitaverib quloqlarimiz batang bo'ldi-ku, qachongacha chidaymiz? Bugun bo'lsa mana, obkomning sekretarini ochiqdan-ochiq byurokrat deb atadilar, bu balki to'g'ridir, balki... noto'g'ridir. Gap bunda emas. Lekin biz aktivlarning tarbiyasi...

Ziyoxonov bahsning mavzuiga diqqat qilmay, faqat «ikki rahbar o'rtoq»ning munosabatlarini o'ylab o'tirgan ekan shekilli, nutqida gapni o'sha tomonga burib yubordi. Orif aka ko'targan mavzu chuqurroq, odamlar bu mavzuda bahslashishga tayyor emas edilar, shuning uchun ko'pchilik indayolmay o'tirdi, shunchaki so'zga chiqqanlar esa Ziyoxonov boshlagan yo'ldan ketishdi.

– Biz sher o'mrovli azamat cho'lquvarlar qatorida tantana bilan, karnay-surnay bilan cho'lga ko'chib kelganlardanmiz. O'rtoq Ochilov bizga, javob beramiz, deyapti, bu biz uchun haqorat. Bizlarni kim deb o'ylayapsiz, o'rtoq Ochilov? Biz cho'llarni bo'ston qilish uchun...

Orif aka ravon yozilgan nutqni qog'ozga qarab o'qiyotgan duxoba do'ppilik silliq yigitni tanidi – bu o'sha to'rtinchi xo'jalikning klub mudiri Ubaydullaxon edi. U zalga emas, ayrim odamlarga, avval Mariya Vasilyevnaga, uning ko'zini uchratolmagach, muharrir Nazarovga, viloyat gazetasining muxbiriga qarab gapirdi.

Keyin To'lagan qo'zg'aldi. U zalga qarab emas, negadir ko'zini yerdan olmay gapirardi, ovozi past, gapi no'noq. Raqamlarga to'lib ketgan gapidan shu anglashildiki, bir-ikki yil plan bir darajada tursa tannarxini kamaytirish va ichki rezervlar hisobiga sovxozlar nihoyat o'z sarfini o'zi ko'tara boshlashi, ishchilar davlat buyurtmasini oshirib bajarishdan manfaatdor bo'lib, maishiy-ma'naviy qanoat hosil

qilishlari mumkin. Shunda «afg'oni»ni yengsa bo'ladi, hosil yana ham ortadi. Dashtni o'zlashtirildi. Bu yaxshi. Lekin «Dashtni o'zlashtirdik! Dashtni o'zlashtirdik!» deb, olti yildan beri ko'krakka uraveramizmi? Oldinga siljishni ham o'ylash kerak. Bu – dasht axir, garmsel tinmay quturib yuribdi. Buni ko'ykilik bo'lgani uchun gapirayotgani yo'q, bu yerda, bu sharoitda bog'lar oddiy bir ehtiyoj, bu yerda bog'siz, daraxtsiz yashash mumkin emas. Ayniqsa tog'dagi sof havo, ko'm-ko'k tabiatga o'rgangan dehqon xalq uchun... Tomorqa xususiy mulk sifatida emas, salomatlik uchun, ko'ngil boyligi uchun kerak. Shuning uchun Ochilovning taklifi to'g'ri. Ko'yki rayonini ham tiklash kerak. U vodiyning sayrgohi, ko'kalamzor bog'i. Tayyor bog'ni so'ldirish xalqimizning tabiatiga yot.

Aktivdan keyin Orif aka, Mariya Vasilyevna, yana bir nechalar foyyedagi bufetda limonad ichishdi.

– Majlisning pachavasi chiqdi... – dedi yuzidan qon qochgan Mariya Vasilyevna.

Orif aka kuldi.

– Siz Ziyoxonov fikrida ekansiz shekilli?

– Majlis yaxshi bo'ldi, – dedi jindek pivo ichib olgan Nazarov, – eshikdan chiqish bilan esdan ko'tariladigan silliq majlislardan ko'ra shu yaxshi, odamlarni uncha-muncha o'ylatadi. – U krujkadagi pivoning ko'pigini puflab, ko'tarib yubordida, og'zini yengi bilan artib, cho'tirlari qizargancha shoshib jo'nadi: – Ketdim, buni boshqacharoq qilib yoritish kerak.

Kech kirib qolgan, havo dim edi. Manglayini reza ter bosgan Orif aka Mariya Vasilyevnani kuzatib chiqdi, uyga bir piyola choyga taklif qildi.

– Xalqning gapini eshittingizmi? – dedi Mariya Vasilyevna taklifga javob bermasdan, o'z mashinasi tomon yurib.

– Xalq... haligi Ubaydullaxonmi? Menga qara, Maryam, – Orif aka uning orqasidan ergashdi, – axir u, xalqning dilidagi u yoqda tursin, o'z vijdoniga ham xilof gapirdi-ku. O'zi bilan gaplashsangiz: «It yotish—mirza turish...», majlisda bo'lsa, «Sher o'mrovli vatanparvar!..» Bu o'zimiz tarbiyalagan shunday bir toifa odamlarki...

– Siz meni shu toifa odamlarga qo‘shgan edingiz, esingiz-dami?

– Nima qilay, yomon ko‘raman!.. – dedi Orif aka ko‘ksiga qo‘lini qo‘yib. Mashinaga yetib borgandan keyin, Mariya Vasilyevna kabinaga chiqib o‘tiravermasdan, qayoqqadir, chetga qarab o‘ylanib qoldi.

– Ziyoxonovning gapi bugunoq Birinchiga yetib boradi...

– Mana Ziyoxonov boplab ketdi! – dedi Orif aka birdan esiga tushib. – Haqiqatan ham tajribali odam ekan. Endi uni ishdan olish mushkul bir muammo bo‘ladi.

– Nima, uni ishdan olish kerakmi? – hayron bo‘ldi Mariya Vasilyevna.

– Ha, shunday edi, sezib qolganga o‘xshaydi, endi ish qiyinlashadi: rahbarlarni tanqid qilganim uchun quvg‘inga uchrayapman, deb da‘vo qiladi, qarab turasan. Vaziyatdan foydalanish, deb shuni aytadi.

– U nima qilgan ekan?

– To‘laganning iqtisodiy kengashi ancha-muncha narsaga aniqlik kirgizyapti. Direktor ko‘p rezervlarni yashirib kelgan, sababi hozircha noma‘lum. Lekin gap bunda ham emas. Gap shundaki, Ziyoxonovda rahbar sifatлари yo‘q.

Mariya Vasilyevna indamasdan, asta kabinaga chiqib o‘tirdi-da, jo‘nab qoldi.

Ertasiga rayon aktivi haqidagi har xil shov-shuv hamma joyga yetib bordi. Gazetalar uni har xil yoritdilar: bi-rovlari bir tomonni, birovleri ikkinchi tomonni qoralab, yana birovleri «janjalli yig‘in»ni feleton ruhida yozib chiq-dilar. Nazarov o‘z gazetasida bahsning mavzuyiga zo‘r berib, jur‘atsizroqqina bo‘lsa ham, Orif akaning fikrlarini ma‘qulladi, oblast gazetasi esa kichkina xabarda asosan ikki rahbarning «jonga tekkan» nizolarini g‘azab bilan qoralab, faqat Ubaydullaxonning nutqini to‘la bosib chiqardi. Majlis-ning buzilganligi, Ochilovning kelishmagan g‘alati tezislar bilan chiqishi, oblast rahbarlaridan birini katta aktivda «byurokrat» deb haqorat qilganligi obkomning birinchi sekretariga yetib bordi. Aytishlariga qaraganda, Birinchi

juda g'azablanganmish. «Bo'ldi, ko'p toqat qildik, mojaroni bir yoqlik qilinglar: yo unisi ishlasin, yo bunisi!» deganmish. Orif akaning takliflari bilan tanishgandan keyin, bir kun kabinetida o'tirib olib, ertasiga byuro a'zolarini bitta-bitta chaqirib gaplashgan emish... Nima gap bo'lganligi ma'lum emas, xullas, ahvol jiddiy edi.

Orif aka bu g'alayonlar bilan bo'lib, yaramas Isroilovni qidirib topish niyatini ham yodidan chiqarayozgan edi, u ablah o'zi haqida o'zi eslatib qoldi. Shu asabiy kunlarda uning Onabibiga otalik haqini da'vo qilib Orif akani sudga berganligi ma'lum bo'ldi.

Buni Orif aka idorasida telefon orqali oblast sudining tergovchisidan eshitdi. Tergovchi suhbatga kelish uchun ruxsat so'radi.

– «Suhbat...» So'roq deyavermaysizmi... Kelavering, – dedi Orif aka.

– Biz sizni hech narsada ayblayotganimiz yo'q. Lekin raykomda noqulay bo'larmikan... – deb chaynaldi tergovchi.

– Juda qulay bo'ladi. – Orif aka suhbatni uyga tayinlagisi kelmasdi, bu tushunmovchilikni Onabibi bilmay qo'ya qolsin, deb o'ylardi. – Biz muhim ijtimoiy-axloqiy masala haqida gaplashamiz, shu yerga kelavering.

Orif aka buni mayda tushunmovchilik deb, e'tiborsiz qarashga urindi-yu o'zi asabini bosolmay tuni bilan hovlida yurib chiqdi. Umrda sud degan narsani ko'rmagan edi, mana tergovchiga ham ishi tushib o'tiribdi. Beor Isroilov badbasha-ra bir maxluq qiyofasida ko'z oldiga keldi. Endi uning yuzini ko'rgisi yo'q edi. Bir vaqt topib gaplashaman, deb g'azab bilan niyat qilib yurganiga endi o'zi hayron. Yo'q, u bilan gaplashadigan gapi yo'q!

Ertasiga tergovchini uyqusizlikdan charchagan, asabiy bir holatda kutib oldi. Tergovchi yiltirab turgan qora sochining farqini ochib silliq taragan, ozoda va puxta kiyingan, yuzi oq mumdan yasalgandek ifodasiz, loqayd bir yigit edi. Orif aka unga Onabibining butun tarixini, xotini Saragulning o'limini, keyingi yillarni – hammasini batafsil gapirib berdi. Gapirardi-

yu, shuncha hayajonli voqealar haligi yigitning yuzida hech qanday o'zgarish, hech qanday his uyg'otolmaganidan joni chiqar edi.

– Endi bildingizmi Isroilov degan shaxsning kim ekani- ni? – dedi Orif aka jerkib. Uning nazarida bu ochiq-oydin masalani shu sovuq odam ko'pirtirib yurgandek edi. – Xo- tini o'ldi – xabar olmadi, bolasi tug'ildi – xabar olmadi, mana yana o'n besh yil o'tdi – u biron marta bolam tirikmi, deb ko'zimizga ko'ringani yo'q. Endi nima unga? Ikki ayolning, qadrdon Saragulimning o'limi evaziga kelgan, qimmatga tushgan bola bu. Men bilan pachakilashmasin u yaramas, aytib qo'ying!

– Men unga hech narsa demayman, – dedi tergovchi, – mening uchun ikki tomon ham barobar...

– Barobar?!

– Ha, biz ikki tomonning ham fikrini eshitamiz, hujjatlari bilan tanishamiz...

– Mening hech qanday hujjatim yo'q. Mening hujjatim ana – sog'-salomat o'stirgan qizim! Men – otaman.

– Siz boqqan ota, u tuqqan ota, bizning vazifamiz, ajrim qi- lish.

– Ota? Nimasiga ota? Hali men u bilan teng bo'ldimmi? Hali meni u bilan bir kursiga o'tqazmoqchimisiz? Hali men... hali u...

Orif akaning shuncha tutaqqani yigitning parvoyiga ham kelmadi. Yozib-yozib o'rnidan turdi-da, qanday sovuq sa- lomlashgan bo'lsa xuddi shunday xayrlashib, eshik tomonga yurdi.

– Hali boladan so'rashingiz kerak, bilib qo'ying, qani, ko'- ramiz – bola nima deydi, – Orif aka kerilibroq gilam ustida u yoq-bu yoqqa yurdi.

– Albatta so'raymiz. Lekin bu bizga ma'lum, bola albatta sizni deydi, chunki u o'z otasini tanimaydi, – dedi yigit chiqib ketayotib.

– Ana shu-da! O'zingiz ham bilar ekansiz-ku! – Orif aka o'sha do'q ohangida tutaqib davom etdi. Tergovchi chiqib

ketgan edi, Orif aka uni quvib chiqargandek his etdi. – Ikki tomon barobar emish-a! Men ham ota, u ham ota emish-a! Tenglashtirganini qara, ovora bo'ladi!.. – deb g'o'ng'illayverdi u anchagacha o'zini bosolmay.

Keyin, uzoq, garang bir holatda yolg'iz o'tirib qoldi. Qo'li ishga bormasdi. Mariya Vasilyevna bilan gaplashgisi kelardi, ikki marta trubkani oldi-yu, yana qo'yib qo'ydi. Keraksiz qog'ozlarni titib hushtak chala boshladi... Qarasa, hammasi yolg'on, ish qilayotgani yo'q, dilini sovuq tosh bosib turibdi. Kechga yaqin yana vahima bosdi. Hovliqib uyga bordi.

– Dadajon!—deya quvnoq qichqirib, Onabibi qarshi chiqdi, uning sochlari yoziq, qo'llari qurum edi.

– Temir keldi lagerdan, – dedi u, – kitoblaringizni qarang, narvoncha qo'yib shiftgacha taxlab chiqdik. Yuring, bir ko'ring, – ichkariga sudradi u dadasini.

– Boshqa hech kim kelmadimi?

– Keldi, – dedi Onabibi, birdan tovushidagi, yuzidagi cho'g' so'nib, qo'llari osilib tushdi, – bir kishi keldi.

– Nima dedi? – Orif aka o'tirib, o'zini bosibroq so'radi.

– Haligi... o'z dadangni bilasanmi, dedi, yo'q dedim. Innay-keyin... bu dadangni yaxshi ko'rasanmi, dedi, ha, dedim. O'z dadangni topib beraylikmi, dedi, bilmasam dedim. Topsak qaysi dadang bilan turasan, dedi...

Orif akaning peshanasiga sovuq tomchilar qalqdi. Onabibining yig'lashga shaylanib, uchib turgan lablariga tikilganча, undan qismatini kutgandek jonsaraklik bilan sabrsizlanardi.

Onabibi birdan chinqirib uning bag'riga otildi.

– Dadajon, kerakmas! Kerakmas! Siz dadamsiz! Siz dadamsiz!

Badaniga iliq yugurgan Orif aka uning yelkasini silab, kuldi, yupatdi:

– Voy tentag-ey, albatta-da... Albatta-da. Qo'y, esingdan chiqar. U kishi bekorchi gaplarni gapirib yuribdi. Esingdan chiqar xo'pmi? Hech gap yo'q. – Orif aka kastyumini yechgani veshalka tomon bordi. – Temir semiribdimi lagerda? – dedi

quvnoq ovoz bilan. O'zi ko'zidan tirqirab chiqqan bir tomchi yoshni bildirmay artib oldi. – Zap yaxshi taxlabsizlar-da kitoblarni. Endi bir kitob kerak bo'lsa sira topolmayman.

Onabibi qichqirib kulib yubordi, dadasi ham qo'shildi. Qizcha yugurib kitobxonaga o'tdi, dadasi uning etagidan ushrololmay qoldi. Ular narvonchani tokchalarga tirkab qo'ydilar, avval Onabibi eng tepaga chiqib, kitob topish qanday osonligini ko'rsatdi, keyin Orif aka ham chiqqan edi, gurs etib yiqilib tushdi. Bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

Xonama-xona yurib kuldilar. Xonalar bugun qandaydir fayzli, yangroq, plita choynak ham qopqog'i shaqillab xuddi kulayotgandek biqirlab qaynar edi.

Qo'shni kampir osh olib kirdi.

– Qishloqdan ovsinim keluvdi, aylanay Orifjon, shovqinlaringni eshitib esimga tushdi. Nasibanglar... – dedi Yormat bilan Normatning buvisi dasturxonga o'ralgan lagandagi oshni so'riga qo'yib.

Choydan keyin Onabibi so'rida barvaqt uxlab qoldi. Orif aka, oyog'ida chuvak, qo'lini orqasiga qo'yib, anchagacha hovlida aylanib yurdi, tunga, asta cho'kayotgan jimlikka quloq soldi. Qo'shni hovlida Yormat bilan Normatning mashmashasi hali tingani yo'q, buning ustiga uzoqdan kelgan mehmonlarning gapi tugamas edi.

– Normatingiz shundoqqina dadasining o'zi-ya, aylanay ovsin! Quyib qo'ygandek...

Orif aka birovning mahram gapini eshitmaslik uchun devordan uzoqlashdi. Ketdi-yu, qulog'iga chalingan haligi gap shaytontaroqdek ilashgan edi unga. Qulog'ida yangrayverdi: «Dadasining o'zi-ya», «Quyib qo'ygandek...» Uyga kirdi ham shu gap eshitildi, kitob varaqladi ham shu gap tiliga kelaverdi...

Keyin u so'riga, Onabibining yoniga kelib o'tirdi. Qizcha oy yorug'ida shiringina pishillab uxlardi. Orif aka uning sochini siladi, doimiy kulgi kapalagi qo'ngandek, cho'chchayib turgan kichkina lablariga boqdi. «Qizim... sen-chi? Sen kimga o'xshaysan? U menga o'xshamaydi... U chiroyli».

Orif aka birdan ko'ngli o'ksib, tungi yolg'izlikning og'rig'ini sezdi. Engashib qizining boshiga peshanasini qo'ydi, bir nimalar pichirladi.

Boshini ko'tarib yana yuziga tikildi. Kimga o'xshar ekan? Marhuma onasi ham chiroyli emas edi...

Orif aka birdan o'zini orqaga tortdi. Otasiga! Nahotki? O'sha qallob Isroilovga-ya? Orif aka uni badbashara bir maxluq deb tasavvur etar edi. «Isroilov... To'xta! Sen chiroyli bo'lishing mumkin. Lekin sen vijdotsizsan. Sen bunga husn bergan bo'lishing mumkin. Lekin men ota mehrini berdim, bu ham tengsiz boylik. Yurak berdim».

Orif aka o'ziga tasalli beradigan ko'p dalillarni o'yladi-yu, yupanolmadi. Yana o'sha fikr kelaverdi boshiga. Nahotki o'xshasa? Yaxshi ham o'zini ko'rmagan ekan...

Qiz uni doim esga soladigan darajada o'xshash bo'lsa-chi? Bir umr. Yo'q, yo'q, ko'rmaydi, bormaydi.

Orif aka Onabibiga bo'lgan muhabbatiga gard yuqishidan, soya tushishidan qo'rqardi.

Ikki kundan keyin tergovchi yigit idoraga yana kelib bir necha savol berdi va ketishda konvertda sudning chaqiruv qog'ozini stolga qo'ydi. Orif aka buning nima ekanini darrov bildi. Yigitni to'xtatib, bosiqroq bo'lishga harakat qilib, so'radi:

- Har holda, ayting-chi, nima uchun oblast sudi ko'radi?
- Da'vogarning iltimosi shunday. Rayon sudi xolis bo'lolmasligi mumkin.

- «Da'vogar!» Demak men «aybdor» deb atalar ekanmanda! Marhuma xotanim bilan, biz insonga xos oliyjanoblik qildik, deb o'yildik. O'n uch yildan beri shu o'yda ko'nglim o'sib, o'zimdanda mamnun edim. Siz sovuq nazaringiz bilan nega poymol etyapsiz bu hislarni! Siz...

Tergovchining mumday harakatsiz yuzida biron tuyg'u ifodalanmadi.

- Sudda gapirarsiz gapingizni, - deb chiqib ketdi.
- Bormayman! Ovora bo'lasizlar! - deb qichqirib qoldi Orif aka orqasidan va chaqiruv qog'ozini yirtib-yirtib savatga tashladi.

U qilgan ishining to'g'riligiga amin edi. Shuning uchun ko'ngli ajoyib bir rohat og'ushida tinchidi. Bir kun o'tdi, hech kim bu haqda eslatmadi, ikki kun o'tdi, uch, to'rt, besh...

Orif aka o'zining sovxozlari, iqtisodiy kengashlari, garmselni yengish, tomorqa, bog'dorchilik brigadalari, tog' rayonini tiklash singari ishlari bilan band bo'lib ketdi. Kechqurunlari uyda Onabibi, ba'zan esa faylasuf Temir bilan suhbatda, Yormat bilan Normatni tizzaga olib, o'zini ovutar, dam olar edi.

Shunday oqshomlardan birida, esingizda turgandir, lop etib Ochil buva bilan Azimjon kirib keldi. Yormat bilan Normat yugurgilab suyunchiga chiqib ketishdi, Ochil buva kichkina Onabibi bilan, Orif aka umrida ko'rmagan jiyani Azimjon bilan tanishdi. Mehmon kutishdi. Orif aka ichki dardini bildirmadi. Keyin telefon jiringlab, qandaydir nizolardan darak berdi, esingizdadir?

Esingizda bo'lsa, mana endi qissaning bu yog'iga mehmonlar ham ishtirok etadi.

Obkomning sekretari bilan ham shunaqa gaplashadimi odam?! O'zing kimsan! – ovozini ko'tara tushib so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi. Orif aka boshini solgancha o'tirar edi.

– Obkomning byurosiga qo'yadigan bo'lishibdi... Mening «kirdikor»larimni, – dedi u anchadan keyin g'amgin kulib. – Masalani Maryam doklad qilar ekan. Eshitdingizmi ovozini?

Kechasi bilan mehmonlar uch-to'rt oylik voqeaning hammasidan xabardor bo'ldilar. Kechasi bilan uxlamay gapirib chiqqan Orif aka barvaqt turib byuroga tayyorlandi.

Ertalab Temir yetib keldi. Onabibi, Azimjon uchalasi kutubxonadan chiqolmay qolishdi. Azimjon ham nimasi bilandir bola edi. Har narsaga sinchkovlik qilgan, har narsaga hayratda qolgan... Ota-bolaning ular bilan ishi bo'lmadi. Faqat kitobxonadan har zamonda Onabibining chinqiriq ovozi eshitilib qolardi:

– Dada, dada! Azimjon akamning oyilari ham Onabibi ekan!

– Buva, buva! Temir muallimi bilan masala talashib qoluvdi, yengibdi!

Ota-bolaning qulog'iga bu gaplar kirmasdi albatta. Ochil buva Orif akaga dalda berar, «Nima bo'lsa ham, faqat ko'nglingdagini gapir, o'z o'ylagan o'yingga qildek soxta gap aralashsa, yutib chiqqaning bekor», deb o'g'it o'qirdi.

U o'g'lining ko'ngliga ishonch solib, yelkasiga qoqib kuzatdi. Orif aka ko'chaga chiqqanda eshikdagi pochta qutisiga ko'zi tushdi, ochib, qarasa, ko'ziga ilon po'stidek yashil qog'oz ko'rindi – yana sudga chaqiriq. Qo'lida ushlab birpas o'tirdida, g'ijimlab cho'ntagiga soldi. Tinchib ketdi, deb o'ylagan edi. Hali ham mijg'ishayotgan ekan-da. «Borib bo'pman, qolaversa, raykom sekretariman-a! Nima ham qilardi...»

U raykomga borib mashinani chaqirdi-da, to'g'ri oblastga qarab yo'l oldi. Keta-ketguncha boshqa narsani unutib, byuro majlisini ko'z oldiga keltirishga urindi: «Mening aktivdagi takliflarimni muhokama qilishadimi, o'zimmimi? Takliflarimni muhokama qilishsa – men ulardan qaytmayman, men ularni yana ham asoslayman. Obkom bilan oldindan kelishmagan bo'lsam, rayon aktivi bilan o'z fikrlarimni o'rtoqlashishga haqqim bor. O'ylaganimni hamma joyda baralla aytaman, ba'zilarning po'panagi to'zg'isin, mayli, meni haydashsa haydashsin, men his uyg'otaman, his! Maryam bo'zarib, chinqirib gapiradi-ku. Gapirsa gapirar, «byurokrat» deganimni ham qaytib olmayman... Menda obivatellikdan asar topgan bo'lsa balli, lekin unda ham byurokratlikdan ancha-muncha yo'q emas. Bilib qo'ysin».

Byuro majlisi juda kechikib boshlandi. Mariya Vasilyevna yo'q edi. Uni yana birpas kutishgandan keyin, birinchi sekretar asabiyroq qiyofada orqa eshikdan kirib, e'lon qildi:

– Mariya Vasilyevna yo'q, bugun kelmaydi, shuning uchun ikkinchi masaladan boshlayveramiz. – Birinchi sekretar pastakkina, yuzlari salqi, peshanasi keng, ko'zlari o'tkir kishi edi. U Orif akaga ko'z qirini tashlab, qo'shib qo'ydi:– O'rtoqlar, har xil mulohazaga bormasliklaringiz uchun aytib qo'yay, Mariya Vasilyevnaning kelmaganligi

uzrli, rayondan qaytayotib dashtdagi sovxozda to'satdan tobi qochib, yotib qolibdi. Yurak kasali, deb xabar berishdi.

«Titilib ketsam ham jang qilishaman», deb shay bo'lib o'tirgan Orif aka birdan qurolini oldirib qo'ygandek, sarosimaga tushib qoldi. Ko'z o'ngida Maryam, uning toqqa chiqqandagi og'ir hansirashi, oqarinqiragan yuzi ko'z oldiga keldi. Qayerda? Qaysi sovxoz? Garmselda qolib ketdimikan? Rutubatli garmsel nafasni bo'g'adi...

Orif aka chiqib ketmoqchi bo'libmi, beixtiyor bir o'rnidan ham turib qo'ydi-yu, u yoq-bu yoqqa qarab, yana asta o'tirdi. Majlis boshlanib qolgan edi. Qandaydir RTSlarning qarzlari haqida gapirishardi, Orif akaning qulog'iga kirmadi. Yurak!.. Yurak kasali. Orif aka o'z yuragining ham qinidan chiqqudek bo'lib dukillayotganini sezdi. Vujudi yonib ketayotgan edi... «Tez yordam» yuborildimi-yo'qmi, aytishmadi ham... Qaysi sovxoz? Uchinchi bo'lsa, ambulatoriyasi bor...

Odamlar hech narsa bo'lmagandek hamon gapirishar edi. Bir masalaning muhokamasi Orif aka nazarida besh-olti soatga cho'zilgandek bo'ldi. Bir ilojini qilib chiqish kerak... Chiqib ketish kerak.

Orif aka eshikni mo'ljallab, alanglab turganda birinchi sekretar salqi yuzini stoldan ko'tarmay so'rab qoldi:

– Siz-chi, Ochilov, sizning fikringiz qanday?

Orif aka o'zi bilan o'zi ovora, gapdan bexabar edi.

– Men... Mening fikrim yo'q, – dedi u.

– Qiziq. Shunday muhim masalada-ya?

Kabinet jim bo'lib qoldi. Hamma byuro a'zolari o'ziga qarayotganini Orif aka ko'rmasa ham, sezib turardi. Bir amal-lab bu daqiqani ham o'tkazdi. Tanaffus bo'lishi bilan yugurib tashqariga chiqdi. Mashinasining oldiga borib to'xtab qoldi. Miyasiga bir nima kelib, to'xtab qolmasa, jo'nab ketadigan edi. Qayoqqa?

Mashina atrofini bir-ikki aylandi. Ichkariga bir kirib, yana chiqdi, endi majlisda o'tirolmasligini bilardi. Sovxozga jo'nashga ham bo'yni yor bermadi. O'tirdi-yu, uyga qarab haydadi. Nega? O'zi ham bilmaydi.

O'chakishgandek, yo'lda remontchilar ish boshlagan edi, aylanib o'tadigan vaqtincha yo'llar o'ydin-chuqur, chang. Orif aka rulni siqib ushlaganicha, sakrab-sakrab, tezlab borar, peshanasidan sharros ter oqar, namchil yuz-ko'ziga chang yopishib asabiga tegar edi! Majlisda qatnashish kerak edi, o'tirolmadi, odamgarchilik yuzasidan bo'lsa ham Maryamdan xabar olishi kerak edi, borolmadi. Endi nima qilib, qayoqqa ketyapti? Uyda nima bor?

Haqiqatan ham uyda hech kim yo'q edi. Orif aka shoshib kirganicha hamma xonalarni bir aylandi. Jimjit.

Orif aka chang ust-boshi bilan Onabibining karavotiga gurs etib o'tirdi, qalpog'ini g'ijimlab, yerga qaradi. Qayoqdaykin bular? Yurak kasali... Yurak kasali har xil bo'ladi. Birdan olib ketadigani... Oylab qimirlatmay qo'yadigani...

Orif aka birdan o'ziga o'zi ayanch ko'rinib ketdi. Ayanch. Ojiz. Jur'atsiz. Bir qarorga kelolmaydigan. O'z hislarini idora qilolmaydigan...

«Nima qilib o'tiribman!» deb g'azabli alam bilan o'rnidan turganida ko'cha eshigi g'ichilladi. Ochil buva qaytib keldi, tizzasigacha tushgan uzun oq yaktagi sal g'ijim, etigi chang edi. Shoshmasdan kelib paqirdagi suvdan ichdi, savlatli soqolini kafti bilan silab artib qo'ydi. Uning vazminligi Orif akaning ham asabini sal tinchitdi. Ular katta mehmonxonada, stol yonida uchrashdilar.

– Qayoqda edingiz, dada?

– Maryamdan xabar oldim, – dedi Ochil buva.

Orif akaning yuzi lov etib ketdi. Ko'ngli to'lishibroq otasiga bir nafas qarab turdi-da, yosh boladek birdan bag'riga tashlandi. Chol boshini sarak-sarak qilib, burushgan qo'li bilan o'g'lining yelkasini asta siladi.

– Tentak... Ustingdan chang burqib turibdi...

– Ahvoli qanaqa? – so'radi Orif aka otasining oq jun bosgan ko'krigidan boshini ko'tarmasdan.

– Ahvoli yaxshi. Kasalxonaga yotqizishibdi.

– Rahmat, dada...

Orif aka tovushi o'zgarganidan o'ng'aysizlandi shekilli, yuzini chetga oldi. Ota-bola ko'pdan bunday quchoqlashmagan edilar.

Shu payt qayoqdandir o'ksik yig'i tovushi eshitildi. Cho'chib quloq solishdi.

– Onabibi!.. – Orif aka kitobxonaga yugurdi, hovliga chiqdi. Onabibi yo'q edi. Lekin yig'lagan – Onabibi, Orif aka buni darrov payqadi. Qayoqda, nega yig'layapti?

– Menga qara, Orifjon... – Ochil buva ichkaridan chaqirdi. Uning ovozi ilgariyidek vazmin, salmoqli bo'lsa ham, Orif aka unda bir sarosima asarini sezdi. Qaytib ichkariga kirdi. Ochil buva stol yonida bir varaq qog'ozni ushlagancha, o'g'liga vahimali savol nazari bilan qarab turardi.

– Mana bu... Stolda yotgan ekan, o'qidingmi?

Orif aka qog'ozni qo'liga oldi. Bu sud hukmining nusxasi edi. Orif aka avval negadir orqa-oldini aylantirib ko'rdi, hukm uzun edi, o'qib chiqishga toqat qani hozir, sarosimada qog'ozdan qandaydir so'zni, qandaydir hal qiluvchi jumlani qidirdi. Topolmadi. Boshidan o'qishga to'g'ri keldi.

Sud ikki tomonning ham arzlarini, dalillarini eshitib, hujjatlari bilan puxta tanishib, shunday bir xulosaga kelgan edi. Grajdanin Ochilov Orif bolani go'dakligidan boqib olib, qo'lidan kelgancha ta'lim-tarbiya berib, oliyjanob ish qilgan. Ammo bolaning asl otasi bo'lmish grajdanin Isroilov Muhammadamin o'z vaqtida shaxsga sig'inish xatolarining qurboni bo'lib, uzoq muddatga nohaq repressiya qilinganligi tufayli xotini va bolasidan xabar olish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Buning ustiga, bola o'qiyotgan maktabdan vakil qilingan pedagog Shafiq'ullinaning guvohligiga ko'ra Onabibining sog'lom tarbiya topishi uchun uyda munosib sharoit yo'q: grajdanin Ochilov xizmat yuzasidan muttasil ishda, safarda, komandirovkada bo'lib, bola kecha-yu kunduz yolg'iz qoladi, u o'z holiga tashlab qo'yilgan, pedagoglar bilan muomalasi dag'al, bola asabiy va qaysar bo'lib o'smoqda, binobarin, uni bu sharoitda qoldirish pedagogikaga xilof va yosh o'smirning kelajagi uchun xavfli.

Grajdantin Isroilov Muhammadamin endilikda har tomonlama to'la oqlangan, oilasi, uy sharoiti yaxshi va boshqa barcha huquqlarini tiklash bilan birga, otalik haqini talab etishga haqlidir.

Yuqorida zikr etilgan fakt va mulohazalarni nazarga olib, oblast xalq sudi masalani grajdantin Isroilov foydasiga hal qiladi.

Orif aka hukmni oxirigacha o'qiyolmadi ham, ko'z o'ngi qorong'ilashib, kursiga o'tirib qoldi. Tomog'i qaqrab, o'pkasi halqumiga kelgandek bo'g'ilar, ro'parasida stolda turgan choynak bilan piyolaga tikilar, quyib bir qultum sovuq choy ichish esiga kelmas edi. Qulog'iga haligi yig'i tovushi eshitildi. Qayerda, qani, demadi. Xuddi bu uyning yig'isi, o'zi yig'layotgandek edi. Ochil buva ham o'jiz. U nima qilishini bilmay, etigini yechib, kavush kiydi, yana bir nimalar qildi, hammasi behuda ivirsish edi.

– Onabibi!!! – deb qichqirib yubordi Orif aka birdan hushiga kelgandek. Onabibi o'rniga eshikdan Temir otilib kirdi. Orqasidan ostonada Azimjon ko'rindi, u issiqda yarashmagan beqasam to'nda, shu bo'yi bilan so'loqmonday bo'lib Temirning orqasidan ergashib yuribdi.

– Biz sizni qidirib shaharga bordik... – dedi Temir yerdan ko'zini olmay. Keyin yalt etib Orif akaning yuziga qaradi, ko'zida alam, g'azab o'ti chaqnardi: – Siz sudga bormabsiz, Orif amaki, Onabibini himoya qilmabsiz, bosh tortibsiz! – dedi-da, ichkariga kirib ketdi.

Orif aka o'rnidan turib, «Onabibi!» deb eshikka intildi. U Temirning Onabibini qayoqqadir yashirib ketganini payqagan edi. Hujrada bo'lsa kerak, yig'i tovushi o'sha yerdan kelardi.

Bu mahal darvoza oldiga taksi mashinasi kelib to'xtadi. Undan bir xotin, bir erkak tushib, to'g'ri hovliga kirib kelishdi. It yo'qmi, degandek u yoq-bu yoqqa alanglab, ayvonga qarab yurishdi. Bular ikkalasi ham o'rta yoshdagi, kelishgan, yaxshi kiyingan odamlar edi. Ayniqsa erkagi: yo'l-yo'l ipak ko'ylagining yoqasini ochib, pidjagini bilagiga solib olgan,

soqol-mo'ylvovini hozirgina qirdirgan, doim iljayibroq turadigan, odamning dilini xira qiladigan darajada shirin-chuchmal aftli bir kishi edi. Orif aka uni qayerdadir ko'rganday edi. Bir emas, bir necha marta ko'rgandek. Ko'chadami, muyushdami, o'zinimi, sharpasinimi...

Ular uyga kirganda Orif aka uning qo'lida qog'ozni ko'rduyu, tizzalari bo'shashib, oppoq oqargancha uy o'rtasida lol bo'ldi qoldi. Bu shubhasiz o'sha Isroilov edi. Yonidagi xotini. Ular Onabibini olib ketgani kelishgan. Kelganlar salomlashishdi shekilli, yana bir nimalar deyishdimi-deyishmadimi, Orif aka eshitmadi. Qiziq. U Isroilovni badbashara bir maxluq deb o'ylardi. Bu bo'lsa qizday qirmizi, birovga ozor beradigan odamga o'xshamaydi... «To'xta, men badbaxt nimani o'ylayapman? Nimani o'ylash kerak? Nima deyish kerak?..»

Bu mahal ichki eshikni ochib Onabibi chiqdi. Ko'zlari qizargan, yuzlariga ko'z yoshi iz solgan, chuvakkina vujudi qaltirar edi, qo'lida kichkinagina tuguncha. U avval Isroilov tomon yurdi. Ro'parasida to'xtab, suratdagiday muttasil iljaygan, shirin yuziga tikildi. Isroilovning orqasida og'zi katta, qulog'ida og'ir oltin isirg'a silkinib turgan novcha xotini kulishini ham bilmay, kulmasligini ham bilmay, yuzida ko'proq yig'iga o'xshagan sun'iy bir ifoda bilan, bo'lg'usi o'gay qiziga erining yelkasi orqali qarab turardi. Onabibi keskin qayrilib, Orif aka tomonga yurdi, uning ro'parasida to'xtab, qonsiz yuziga tikildi. U yig'lamas edi. Ertalabdan beri qorong'i hujrada yig'lab ko'z yoshi qurib qolganga o'xshaydi. Orif aka unga intilib, ikki qo'lini endi cho'zgan edi, qiz qo'lidagi tugunni uning oyoq ostiga uloqtirdi-da, Isroilovning yonidan yurgancha o'tib, eshikni bor kuchi bilan taraqlatib yopib chiqib ketdi. Eshik tepasidagi katta chamadon shaloplab tushib, ochilib ketdi, undan yangi yil archasi o'yinchoqlari sochilib chil-chil sindi. Hamma o'zini eshikka urdi. Onabibi chopgancha chiqib, taksining eshigini shartta ochib ichkariga kirib o'tirdi. Uning ketidan Temir yugurdi. Undan keyin iljaygan Isroilov bilan uning xotini lapanglab chiqib taksiga o'tirdilar. Mashina atrofida gir aylanib Temir baqirar, yig'lar edi. Orif

akaning yugurib chiqishga majoli kelmadi, u ayvonning ustuniga manglayini bosganicha suyanib qoldi. Ko'chadan taksi mashinasining motor tovushi, chang ichidan tipirchilab qichqirib qolgan Temirning ayanchli ovozi eshitilardi. Ochil buva o'g'liga kursi olib chiqib berdi. Orif aka ustunni quchganicha o'tirdi. U ko'chaga qarar, hech narsani ko'rmas edi...

Temir qaytib kirmadi. Azimjon bo'lgan voqeadan garang-sib, darvoza oldida anqayib turardi.

Orif aka hovlidagi jimlikdan qo'rqqandek uyga kirdi. Ostonadan hatlaganda poshnasi tagida po'rsildoq o'yinchoqlar g'irchillab maydalandi. Rang-barang shisha parchalari butun uyda sochilib yotibdi. Ilgarilari Orif aka hovlida bir shisha parchasi ko'rsa, egilib olib, allaqayoqlarga eltib tashlaguchi edi...

Polda yotgan tugunni oldi. Qiziga o'tgan yakshanba olib bergan qarg'ashohi ko'ylak bilan Onabibining bolaligidan yaxshi ko'rgan moviy ko'zli eski qo'g'irchog'i ro'molga tugilgan edi. Orif aka yana kursiga o'tirdi, ikki qo'li bilan boshini ushlab, peshanasini stolga urdi, butun alami yig'ilib endi diliga quyilgan edi, o'kirib yig'lab yuborishiga sal qoldi.

- Dada...

Ochil buva hovlida, u ham nimaga qo'lini urishini bilmay yuribdi. O'g'lining oldiga kirmaydi. Kirsya yo so'kishi kerak, yo yupatishi... Ha, yolg'iz yig'lasa yig'lab olsin, yig'lamasa sal so-vib o'ziga kelsin.

Chorak soatlardan keyin yana Orifning ovozi keldi.

- Dada!

Ochil buva kirdi, belbog'iga ikki qo'lini tirab o'g'lining qoshiga keldi. Orif aka boshini ko'tarmay so'radi.

- Maryam byuro haqida... hech nima demadimi?

- Yo'q... faqat, mana bu xatni... - Chol belbog'ining qatidan konvert chiqardi. U buni bularning o'zaro gapi bo'lsa kerak deb, berishga payt topolmay yurgan edi. - Berib qo'ying, devdi.

Orif aka xatni olib, ochmay stolga tashladi. Yana olib, unga ko'z tikkanicha o'ylab qoldi. Ocha boshladi.

Ochil buva o'g'lining xayoli haligi fojidan sal boshqa yoqqa chalg'iganidan ko'ngli yorishib, tashqariga chiqdi. Tok tagiga kirib, shira to'plab qolgan uzumlarga qaradi, og'ir boshlarini ushlab, ushlab ko'rdi. Jonivor rosa bo'lib beribdi. Bu kimsasiz hovlida bular endi kimning ko'zini quvontiradi?

Bobo o'g'liga rahmi kelganini o'zidan yashirishga urinib, uzumlarga achinganday gapirardi.

Shu mahal ichkaridan qattiq qahqaha eshitildi. Chol quloqlariga ishonmay uy tomon qayrildi. Oyoq ostida xazon shitirlardi. Qahqaha yana eshitildi. Bu safar Ochil buva qo'rqib ketdi. Uyda Orifdan bo'lak hech kim yo'q. Ha, Orif. O'shaning tovushi.

Ochil buva yuragini ushlab lapanglab yugurdi. Kulgi hamon eshitalardi, endi aniq, yangroq, quvnoq...

- Dada! Ha-ha-ha! Voy. Ha-ha-ha!

Bobo eshikni ochib ichkariga kirsam, Orif aka Onabibining kichkina karavotida chalqancha yotib, oyoqlarini osmonga ko'tarib, ichaklari uzilgunday qah-qah urardi. Bir qo'li qor-nida, bir qo'lida xat.

- Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib ketdi-ya! - deb kulardi Orif aka. U qog'ozni otasiga uzatdi.

Maryam yozar edi:

«Oblsuddagi ishdan xabar topib, men Isroilov deganni surishtirdim. Qanday bilganimni keyin gapirib berarman, hozircha senga kerak ma'lumot shu: Isroilov katta aferist. Sudga topshirgan hujjatlari qalbaki. U qalloblik va chay-qovchilik bilan qo'lga tushib, o'n ikki yil qamoqda yotib chiqqan, hozir «shaxsga sig'inish qurboni» bo'lib olib, yana ulgurji chayqovchilik bilan shug'ullanib yurgan bir mut-taham ekan. Bu juda aniq. Onabibi uchun xavotir olmasang bo'ladi. Men kecha ham u ishlab turgan shahar prokuratu-rasida edim. Ishni oxiriga yetkazolmay, qaytayotib mana bu yerda yotib qoldim... M.»

Orif aka o'rnidan turib ketgan, juda o'zgargan, hara-katchan, serg'ayrat edi. Dadasining atrofida aylanib, uyda

u narsani bu yoqqa, bu narsani u yoqqa qo'yib, go'yo tartib o'rnatar, tinmay gapirar edi.

– Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib ketdi-ya! – derdi nuqul, go'yo qizining umrida qilgan eng katta yaxshiligi shudek. – Qalay, keyin nima dedi, dada, qandoq yotgan ekan? Sizni darrov tanidimi? O'sha-o'sha-ya? Byuroni sira ham gapirmadi deng? – Ortiqcha ezma bo'lib qolganini o'zi ham sezdi shekilli, dadasining oldida to'xtab so'radi: – Birovniig ablah bo'lib chiqqaniga bunday xursand bo'lish yaxshi emas-a, dada, nima dedingiz? Lekin yo'q... men bunga suyunayotganim yo'q. Men uning qallobligini ilgaridan bilardim, ko'nglim sezardi. Uning qayerdadir bemalol yurganidan dunyo tordek tuyular edi menga. Endi suyunganimki... – yelkasini qisdi, yana kuldi, – bilmayman nega suyunganimni, aytib berolmayman. Buni Temir aytib beradi, u faylasuf.

U Azimjonni chaqirib Temirni topib kelishni buyurdi. O'zi oshga urindi.

– Jiyan, qaytishda ikki chimdim ziravor ham ola kelinglar.

– Xo'p bo'ladi. Haligi-chi, tog'a? Undan kerakmasmi?

Orif aka kulib yubordi.

– Obbo jijan, esing joyida. Olib kela qol, yigitlar yig'ilishib qoldik, – otasiga sho'xlik bilan ko'z qisib qo'ydi, – bir ulfatchilik qilaylik. Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib ketdi-ya! Voy, Onabi tushmagur-ey...

Orif aka qo'lida kosovi bilan turib o'ylanib qoldi. Eshik taraqlaganda uning dili qattiq jarohatlangan ekan shekilli. Shu gapni takrorlab go'yo yarasiga malham bosar edi.

– Tushmagur-ey...

Ochil buva unga qarab ko'zi quvonadi. Qorayib turgan osmonda oqshom sharpasi hukmron edi. Quyuq, zangori o'rik tutuni buralib-buralib g'ira-shira hovlini butunlay chulg'ab oldi. Bu tutundan uylarga oilaviy bir fayz kiritadigan, tanish, xonaki hid taralar edi.

– Obbo, qizalog'i tushmagur-ey... – dedi yana Orif aka. Qizigan qozonga jaz etib piyoz tashladi...

Shu bilan birinchi qissa tugadi. Endi mehmonlar ketishlari kerak. Orif aka tongda raykom garajidan mashina chaqirib, ularni shaharga, undan aeroportga eltib qo'yishni shoferga tayinladi. Azimjon unga qarab turib, o'ylardi: birinchi ko'rgan odaming ham bir necha kunda shuncha yaqin bo'lib qolishi mumkin ekan. U tog'asining butun ich-tashini, xulq-u xayolini, o'tmishini, tashvish-u orzularini batamom bilib olgandek edi. Jigarchilik ekan-da. Buning ustiga, shu bir necha kun ichida ular shuncha voqealar, shuncha ehtiroslar bilan bo'lib, bir necha oyning savobini topishdi. Xayrlashganda Azimjon tog'asining suratini diliga joylab qolgisi kelgandek, yuziga uzoq tikilib turdi.

– Diydor ko'rishish nasib qilmasa... omon bo'l, jiyani, yurtingga omon qayt, toleing yor bo'lsin, – dedi Orif aka. Nevarasining ko'ngli to'lishib kelayotganini payqagan Ochil buva oldini olib uning yelkasiga qattiq-qattiq qoqib qo'ydi:

– Endi bunga Komilani ko'rsataman, – dedi u, – keyin Akbaraliga o'tamiz, uni o'zim ko'rmaganimga ham olti-yetti yil bo'ldi chamamda. Yetim narsa, onasi ham nimjonroq edi, xabar olmay chakki qilibsani.

Orif aka otasi bilan quchoqlashib xayrlasharkan, aybini bo'yniga olib, Akbaraliga ko'pdan-ko'p salom topshirishni iltimos qilib qoldi. Mashina ertalabki namtob tuproqda jimjimador tasmadek ikkita iz qoldirib, rayon markazining katta ko'chasidan dala yo'liga chiqib ketdi.

Hali shabnam ko'tarilmasdan turib, uzoqlarda, cho'lda bo'lsa kerak, ikkita-uchta quyun anchagacha yo'rg'alab yurib, ufqda yo'q bo'lib ketdi. Qarshida esa qadimiy vodiyning pax-tazorlari, tog' etaklarigacha ko'm-ko'k. Onda-sonda ochilgan chanoqlar bu ko'k dengizda sadafdek yaltirardi.

Dalalarda terim taraddudi. RTS qo'ralarida zangori kom-baynlar karvon-karvon bo'lib turishibdi. Yaktagining bir yengini chiqarib belbog'iga qistirib olgan yigitlar shiyponning radiosini baland qo'yib, shoshmasdan xirmon shibbalashadi. Shiyponning soya tomonida esa qizlar, dam pichirlashib, dam qiqir-qiqir kulishib, pardozi qilishadi, etak tanlashadi, o'sma qo'yishadi. Uzoqda dori sepadigan, barg to'kadigan samolyotlar gurillab,

goho ularning qiyqiriqlarini bosib ketadi. Hali ish qizigancha yo'q. Lekin kuzning taraddudi hammani dalaga chorlagan.

Orif akaning shofyeri, pakanagina pishiq, cho'tir bola bu-
gun dimog'i chog' ekan, olamni to'ldirgan oftobga, nurga,
yorug'likka to'ymayotgandek, talpinib, gurkirab, g'ayratiga
sig'may haydab borardi. Yonida o'tirgan Azimjonning kimligi-
ni bilgandan keyin, dilidagini to'ka ketdi.

Kuz yaqin. O'zbekistonda eng dilbar fasl. Haqiqiy ol-
tin kuz – oq oltin kuzi. Hali barglari to'kilganda ko'rasiz: bu
cheksiz dalalar yoppasiga bodroqdek oqarib ketadi, uzoqda
xirmonlar charaqlaydi, yo'llar ham, jo'yaklar ham olisdan oqa-
rib ko'rinadi. Tut shoxlarida, telegraf simlarida pag'a-pag'a oq
paxta. Panjarali bunkerlar asta lapanglab kelib avtopoyezd
platformalariga bulutday ag'dariladi, yo'llarda paxta ortgan
mashinalar tinmay g'izillaydi, etakda paxta, qizlarning bosh-
larida paxta, tarozuda paxta, oyoqqa paxta ilashadi. Mezon
tolalari uchib kelib yuzlarga yopishadi...

Ba'zan paxtani terib tugatish maholdek ko'rinadi. Tun-
lar sovigan sari chanoqlar qars-qars ochilib, oydinga tishini
ko'rsatib jilmayaveradi, kechagina paxtasi terib ketilgan kar-
talar, ertasiga qarabsizki, yana oppoq bo'lib turipti-da.

Kech kuz yana ham fayzli. Dala shiyponining orqasidagi
hovuzga sumbula suvi to'lib, qayrag'och barglari qayiqday su-
zadi, hovuz atrofida cho'g'dek yongan gultojixo'rozning yerga
to'kilgan qop-qora urug'ini olib, tol shoxidagi to'rqovoqqa
shundoq sepsangiz shomda bedanangiz rosa kayf qilib sayray-
di-da. Bitbildiq, bitbildiq, bitbildiq... Chaylada pichan ustida
yotib qolganmisiz? Hidiga mast bo'lib uxlaydi odam. Shabnam-
dan ko'rpangiz nam tortib og'irlashganda boshingizni mundoq
chiqarib quloq solsangiz, qovun polizda ko'kchalarning tars-
tars yorilganini eshitasiz. Tong-sahar shabnam ko'tarilmay
turib, yalang oyoq yugurib o'sha yorilganini tong sovug'i bilan
karsillatib yeb olsangiz bormi! Oh-oh-oh...

Orif akaning shoferi o'zi gapirib o'zi rohat qilardi. Azimjon
bularning bittasini ham ko'rmagan, uning ko'zlari yaltirab,
og'zining suvi keldi.

– Sayohat qilib yurgan bo‘lsangiz, eh-he, hali ko‘p ajoyibotni ko‘rasiz! – dedi shofer.

Aeroportda Azimjon bu cho‘tir bola bilan zo‘rg‘a ajrashdi. Umuman Azimjon bir narsani fahmladiki, bu yerda eng ko‘ngilsiz narsa odamlar bilan ajrashish, xayrlashish ekan. Har safar ko‘nglining bir joyi uzilgandek bo‘ladi. Ikkinchi qaytib ko‘rmasligini bilganidanmi...

Aeroport katta, gavjum edi. Qandaydir sermulozimati yigitlar kelib Ochil buva bilan salomlashishdi. Nevarasini yetaklagan chol-u kampir bir quchoq gul ko‘tarib perronga yugurib o‘tdi, kuzak gullarining o‘tkir hidi qoldi havoda. Shaharlik, qishloqi, erkak, xotin, yelkasiga bo‘g‘cha osgan yoshyalang, sershovqin bola-chaqa – bari quchoqlashib ko‘rishgan, o‘pishib xayrlashgan... Bu yerlarda odamlarning qarindoshurug‘i muncha ko‘p!.

Ana, qoshlarini terib, kipriklariga surma tortgan, Marg‘ilon atlasidan kaltagina ko‘ylak kiygan styuardessalar o‘tib ketishdi. Bari durkun, bari barkamol, farishtadek, bari Fotma-Zuhromi, nima balo, bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Cho‘tir shofer aytgan ajoyibotdan biri shu bo‘lsa kerak-da...

Qiziq, bu yerda hamma narsa katta, cheksiz, keng. Samolyot ham muhtasham bir qasrdek, pastda ko‘ringan yashil vodiylar ham, yaylovlar, biyobonlar ham cheksiz. Ana, oqish bulutlarning tepasidagi qoramtir fazo ham cheksiz, azaliy, abadiy. Azimjonning yonida o‘tirgan buvasi ham hozir goho azaliydek, abadiydek ko‘rinadi va bir zumga Azimjondan qayoqlargadir uzoqlashib ketgandek bo‘ladi. U to‘qson to‘rt yoshda... Azimjon uni umrida birinchi bor ko‘rdi. U naqadar uzoq Azimjondan...

Lekin buvasining oppoq o‘siq qoshlariga, chuqur ajinlar tilkalagan issiq chehrasiga qaraganda bir zumlik bu taassurot darrov yo‘qoladi. Buvasining ko‘zlarida yerning tashvishlari. Azimjonning tan-joniga rohatbaxsh iliqlik yugurdi.

Ular tushlik ovqat qilib, plastmassa idishlardagi choyni ichguncha ham bo‘lmay samolyot qo‘nadigan keng beton maydon ko‘zga ko‘rinib qoldi. Bulutlar tepasidagi tubsiz qoramtir fazoning yuqini qanotlarida olib tushgan azim samolyotning

g'ildiraklari yerga tegdi. Yer bilan osmon go'yo shu maydonga kelib tutashardi.

Ular mehmonxonaga joylashguncha kech kirib, teatr oldidagi kamalak fontanlar ko'kka qarab sapchigan, atrofdagi gulzorlarda bitta ham bo'sh skameyka qolmagan edi. Azimjon mehmonxonaning boloxonasida turib pastda qaynagan ko'cha-yu maydonlarni, olisda yongan rang-barang neon viveskalarni uzoq tomosha qildi. Keyin choy chaqirib, tugundagi yog'liq patir bilan choy ichdilar.

Kela kelguncha bir-birlariga ikki og'iz so'z qotmagan bobo bilan nevara, ko'ngillarining teran bir yerida shu o'y saqlangan ekan shekilli, biroz dam olgandan keyinoq Orif akadan gap ochdilar. Ayniqsa Azimjon tashvishda edi: endi tog'asining ishi nima bo'ladi? Onabibini qaytib ololadimi, yo'qmi? Majlisda ishdan ham olib tashlashsa...

– Haligi o'ris xotin qattiq dushman ekan-da Orif tog'amga, – dedi Azimjon.

– Maryammi? – deb kuldi karavotga chiqib chordana qurib o'tirgan Ochil buva. – Ular bir-birlariga sira ham dushman bo'lolmaydi, bilib qo'y, bolam, – bobo soqolini tutamlab, keyin qo'lining sirti bilan tagidan ko'tarib silab, o'ychan jilmayib o'tirar edi. – Buni ba'zilar tushunmaydi-yu, ammo lekin bir kun emas-bir kun er-xotin bo'lib qo'ltiqlashib yurishsa, men sira hayron bo'lmasdim, ha.

– Orif tog'am bilan o'sha xotin-a?

– Bular bir umr olishsa ham-chi, ikkalasi bamisoli yalakat mag'iz, ha. Ularning orasiga hech kim ola sololmaydi. Bu do'stlikning ildizi, eh-he, bolam, juda ham chuqur. Juda ham chuqur...

Azimjon yana deraza oldida turib qoldi. Maydon hamon qaynar edi. Poytaxtning ulug'vor maydoni. Bir qarashda begona, bir qarashda esa shunday qadrdonki, yig'lavorging keladi. Do'ppilar, shlapalar, durralar, sallalar. Kimdir baxtini uchratgan, kimdir ilhaq, intizor...

Ochil buva chiroqlarni yoqmay, o'rnida cho'zilib yotib, gapni davom ettirar edi:

– Sen bilmaysan, jon bolam... bu juda ham eski, juda ham chuqur...

Azimjonning ko'z o'ngida boshqa bir maydon kelib gavdalandi.

HIKOYAT

Maydon xuddi mozor singari jimjit. Unda g'uj-g'uj odam guvaladay qalashib, tirband bo'lib turibdi-yu, lekin jimjit. Ah-yon-ahyonda bir o'q uzilib, ovozi maydon ustida uzoq yangrab turadi-da, yana mudhish jimlik cho'kadi.

Keng maydon u yog'idan-bu yog'igacha past-u baland qilib yirik-yirik tosh to'shalganday, lekin bu tosh emas, yaxlit yelkalar. Juldur yelkalar, yalang'och, oriq yelkalar, bukchaygan yelkalar. Olti ming odamning yelkasi. Ularning yuzini ko'rib bo'lmaydi. Ularga shunday ikki bukilib, yerdan ko'z uzmay turish buyurilgan. Bosh ko'targan otiladi. Ahyonda yangragan o'q ovozlari esa, botayotgan kunni yoki ona shahar vayronalarini bir ko'rib qolish uchun, yoxud biron jigari-ni izlab alanglagan, bebardosh sho'rliklarni uchirib ketar edi.

Olti ming egik bosh. Ertalabdan beri to'pga tutilayotgan isyonkor shaharning bir amallab jon saqlagan bir qism aholisi mana shu edi. Bular ko'proq bola-chaqa, xotin-xalaj, qari-qartang; garnizondan yetib kelgan jazo otryadlari ularni shahar chetidagi mana shu taqirga haydab chiqdi. Kappon sahni deb ataladigan bu joy doim oppoq sho'ri chiqib, qishin-yozin sizot suvdan botqoq bo'lib yotadigan bir maydon edi. Yoz kunlari unda qal'adagi soldatlar dupur-dupur mashq qilar, olachiq tikib o'q otar, qopga somon tiqib nayza sanchar edilar, shahar fuqarosi buni bekorchilikda devor raxnalariga tizilib toza tomosha qilar, bola-baqra bo'lsa atrofdagi do'ng tepalarda yopirilib yotar edi. Endi ma'lum bo'ldiki, o'sha mashqlar bejiz emas ekan. Ana o'sha soldatlar maydonning chetida, baland qo'rg'on tagida saf tortib, multiqlarining nayzalarini maydonga o'qtalib shay turishibdi. Kappon bostirmasi yonida ularga komanda berib turgan qip-qizil, jez mo'ylov, kelishgan ofitser maydonda hech kim bosh ko'tarmayotganidan zerikib

ketgandek, betoqat, oq qo'lqop kiygan qo'llarini bir-biriga ishqalab-ishqalab qo'yardi. Bugun u ertalabdan beri shunday ishladiki, boshqa birov bo'lsa cho'zilib yotib olardi. Endi esa zerikib qolayotganga o'xshaydi. Tuman tushdi, u junjikib ketyapti, soldatlarni dam u yoqqa olib borib saf torttiradi, dam bu yoqqa. O'q otilmaganda maydonda faqat shuning tovushi yangraydi. Komanda so'zlari anglashilmaydi, keskin yangroq tovush eshitiladi xolos:

– Hau-hau, hau-hau!

Maydondagi xalq uning ovozini ham, o'zini ham yaxshi taniydi. «Jezmo'ylov» deb atashadi. Tuproqqo'rg'onning eng johil, piyanista, qaysi qovoqxonaga kirsam birovni urib mayib qiladigan bebosh bir ofitseri edi. O'z xotinini ham bir kazakka rashk qilib, bolta bilan chopib o'ldirgan ekan. Hozir u zerikib ketyapti. Qo'rg'onning ichkarisida kattalari, maydondagilarni nima qilamiz, deb keksa general bilan maslahatlashyapti chog'i. Jezmo'ylovga aytsam-ku qiradi tashlaydi-ya. Bu hezalak cholning maslahati achchiq ichakdek cho'zilib ketdi...

Qosh qorayar, sovuq tuman quyurlashar, odam to'shalgan maydon ustida qo'lansa hovur ko'tarilar, onda-sonda yilt etgan inson chehrasi Jelezmo'ylovning imosi bilan shamdek o'char edi. Kimning kimi tirik, kim tul, kim yetim – hali ma'lum emas. Bu odamlarning butun alam-iztiroblari, butun achchiq faryodi hali ichida. Maydon o'likdek jim-jit. Faqat pastda, yelkalar panasida, oyoqlar ostidagina zaif hayot sharpasi yer bag'irlab asta g'imirlaydi. U yerda odamlar bir-birlarining yuzlarini ko'radilar, yerdan ko'z uzmaganda holda bir-birlariga pichirlab so'z qota oladilar.

– Shahar yer bilan tekislanib ketdi, Madumar, – derdi bolasining bo'ynidan bosib turgan Ochil-taqachi yonidagi qo'shnisiga. Madumar-kulol bo'qoq edi, uch soatdan buyon egilib turish unga go'r azobi bo'ldi. Lekin fikri xayoli bolasida. Uning ham bolasi yonida. Yolg'iz bolasi.

– Boshingni ko'tarma, – deb pichirlaydi har nafas bolaning kokilidan yerga tortib. O'n besh yoshigacha bolasining

kokilini kestirolmadi sho'rlik. Bu yil endi bitta echki orttirib Shohizindaga boradigan bo'lib turgan edi, mana bu falokat yuz berib... – Boshingni ko'tarma deyapman, o'risning yuzini ko'rib qolsang moxov bo'lasan! – derdi Madumar xirillab.

Ochil-taqachi Madumarni taniydi, kulollar rastasi taqachilikning shunday yonginasida. Madumar o'zi dilkash yigit, kasbi korlik odamni boshiga ko'taradi. Hamma kasblarning pirini bilar, Ochil-taqachini «Dovud payg'ambarning o'ziga qo'l bergansan», deb hazillashar edi. Lekin bir fe'li bor – o'risni ko'rgani ko'zi yo'q. Necha yil yonma-yon ishlab, necha yil bahslashib, Ochil-taqachi uning shu ko'r-ko'rona e'tiqodini sindirolmadi. Hozir ham uning bolasiga aytgan gapini eshitib, o'ylab turdi-yu, bu safar bir nima deyolmadi. Nima ham desin Madumar bechora? «Boshingni ko'tarma, o'q yeysan!» desinmi? Bolaga-ya?..

Pastda hayot oyoqlar oralab hamon o'rmalardi. Dam ilondek vishillab xunuk mish-mish taralar, dam taqdirga tan bergan birontasi Azroil haqida achchiq hazil tarqatar, kimdir, noumid shayton, degandek bilar-bilmas bashorat qilar edi.

– Eshitdingmi, yarim kechaga oborib hammani bitta-bitta otib tashlarmish...

Bo'g'i q faryod, yig'i yer bag'irlab bir-biriga ulanib ketadi.

– Shuncha odamni otolmaydi, shahar ko'chalarida yotgan o'liklarning hisobiga yetsin avval...

– Qo'zg'olonning boshliqlarini terib olarmish...

Kimdir xotinchalish xunuk tovush bilan yig'lab, burnini artardi:

– Men qo'zg'olonini bilmayman, mardikorga oladigani ni olib ketgan, ko'chaga ham chiqqanim yo'q, aytinglar, jon qo'shnilar, qozoq o'risga aytinglar, nachaylikka aytinglar...

– Nafasingni o'chir, ko'sa! – dedi unga kimdir. – Bitta senmidig! Son ming odam bosh egib turibdi bu yerda!

– Voydod, birodarlar, o'lib ketaveramizmi, gunohimiz nima!

O'q yangradi. Yana kimdir ketdi. Ochil-taqachi past-u baland gaplarga quloq solar, o'zidek chidam bilan ikki bukilib turgan

to'qqiz yashar bolasining belini silar, o'ylar edi. O'limni emas, bo'lib o'tgan voqeani o'ylardi. Nahotki shu bilan tamom bo'lsa? Yo'q, shuncha qon, shuncha qurbon bekor ketishi mumkin emas. O'zbek yerlarida hali bunaqasi bo'lmagan. O't tushdi, o't ketdi...

Madumar-kulol hadeb tipirchilagan bolasining kokilidan yerga tortardi. Tun ayoz, oydin. Chor atrofda soldatlar gulxan yoqib isinishar, qo'rg'on tagidagilar hamon saf tortib, maydonga miltiq o'qtalgancha turishar, Jezmo'ylov bo'lsa yonida qilichini salanglatgancha saf bo'ylab do'q-do'q yurar edi. Odamlar bir-birlarini suyab, diydirashar, loyga yiqilib qolgan paranjili kampir ustida kimdir bukilgancha yosin o'qir edi. Yarim tundan o'tganda Madumarning bolasini axiri o'q uchirib ketdi. Otasining shuncha xavotiri bejiz emas ekan, qaysarlik bilan bosh ko'tarib soldatlarga qarabdi bola boyaqish. Ochil-taqachi iztirobda qaddini rostlab jon-jahdi bilan nimadir baqirmoqchi bo'lgan Madumarni yelkasidan zo'rg'a bosib qoldi. Shundan keyin Madumar bolasining o'ligi ustida egilgancha azongacha g'iq etmadi.

Azonda ichkaridan o'ntacha zar pogonli ofitser chiqib, o'ntasi barobar osmonga o'q uzib, nog'ora chalgandan keyin, bitta ko'zoynakli tepalikka chiqib farmon o'qidi. General janoblari oq podsho hazrati oliylari nomidan marhamat ko'rsatib, fitnachi shahar aholisining og'ir jinoyatiga qaramasdan, fuqaroning hayotini saqlab qolishga qaror qildi. Oq podsho hazrati oliylarining irodasiga qarshi bunday fitnalarning oldini olish maqsadida bu shaharning aholisi shu soatdan boshlab Mirzoning cho'liga badarg'a qilinadi hamda ulardan birontasiga bironta shahar yo qishloqda panoh berganlar oliy jazoga tortiladi.

Maydon birdan qo'zg'aldi. Boshiga qon quyilgan, ko'zlari qip-qizil odamlarning qad ko'tarolganlari tentirab ketdi, belini yozolmaganlari qichqirib yubordi: biri og'riqdan, biri o'limdan qolganiga, biri «badarg'a» degan so'zning dahshatidan, biri Xudoni tilga olib, biri jigarining murdasini o'z qo'li bilan yerlolmay tashlab ketayotganiga...

O'liklarni oldirmadilar. Madumar ko'zida yoshi qurigan, qo'llari qaltiragan holda, bolasining kokilini kesib, qo'yniga soldi-da, soldatlar oyog'i ostida qolgan murdadan zo'rg'a ko'z uzib, olomon ichida kimlargadir suyanib, odimlab ketdi. Atrofida otliq soldatlar podachilardek hay-haylab baqirishib, qamchilab olomonni avval bir joyga g'uj qilishdi, keyin tong otmasdan cho'lga qarab haydab ketishdi.

Tong otganda Ochil-taqachi atrofida hech kimni tani-madi. Olomon to'zon buluti ichida asta sudralib hamon yurib borar, orqadan baqirib-chaqirgan otliq kazaklarning so'kinishlari eshitilar edi. Ochil-taqachi o'g'lining qo'lidan mahkam ushlagancha alanglab odimlar, «Madumar amaking qani? Ko'rmadingmi?» deb so'rar edi. Bola eshitmadi. Uning quloq-burniga tuproq to'lib, bitib ketgan edi.

Tong qorong'isida bo'lib o'tgan to'polonda kimlardir qochib ulgurdi, kimlardir otilib ketdi, cho'lda olomonni ikkiga bo'lib ham yuborishdi shekilli, xullas, hozir odam kecha kechqurungidan ko'ra ancha kam edi. Kun chiqib, yo'lsiz, kimsasiz cho'lning keng ufqi ko'ringandan keyin, quvg'indilarning yelkalariga oftob tegib, olomonga sal jon kirdi. Nima bo'lsa ham oyoq ostida yer, tepada osmon, tirik qolishdi, biron joyda rizqlari sochilib yotgandir axir, terib yeyishar, bundan yomon kunlar ham o'tgan-ku, bosh omon bo'lsin ishqilib. Juvonmarg bo'lib ketgan begunoh bandalar oz bo'ldimi shu uch kun ichida! Yigitning guli qirilib ketdi, o'sha kunlari ko'chaga chiqqan borki no-bud bo'laverdi, mahallalar xonavayron, bozor to'pga tu-tildi, shahar yer bilan yakson, machitning minorasigacha uchib ketibdi. Bu ketayotganlarni Xudo yarlaqab jonini saqlab qoldi. Mana bu orqadagi la'natilar ham nariroqqa borib zora qaytib ketishsa, o'shanda tirikchilik o'zlariga qoladi...

Biroq oftob tikkaga chiqqan sari yurish qiyinlashardi. Suv yo'q, yozi bilan qovjiragan cho'l lovillay boshladi. Qa-riroq xotinlar darmonsizlikdan paranjiga chuvalashib, kalov-lab qolar, yalang oyoq bolalar tovoniga tikan kirib g'ingshib

yig'lar, yiqilganlarni tetikroq erkaklar oyoqqa turg'izib suyab borar edi.

Otliq kazaklar, – ular ko'p emas, sakkiztacha edi, – cho'lining ichkarisiga kirgan sari olomonga uncha e'tibor qilmay qo'yishdi. Ular orqada qolib, bir nimalar kavshab, bir-birlaridan maxorka tutatishar, ba'zilari yalang'och bo'lib olib sariq junli badanini oftobga solgan, orqaroqdagilari bo'lsa, egarda bemalol uxlab kelishar edi. Ular bilardilarki, endi bu sillasi qurigan olomon na qarshilik ko'rsata oladi, na qochishga harakat qila oladi, yurib tursa bo'lgani.

Chindan ham yaydoq biyobonda podadek olomon o'z changi bilan birga siljib, tobora sekinlashsa hamki hamon sudralar, noma'lum manzillar sari hamon jilib borar edi.

Kechga yaqin otliqlar bir yerga to'planib, to'xtab qolishdi. Ularning soyalari sho'ri chiqqan taqirda uzun yastanib yotardi. To'xtashga buyruq bo'lmagani uchun odamlar madori boricha bir-birini suyab oldinga siljiyverishdi. Yarim soatlardan keyin sakkizta otliq uzoqda bir qora nuqtadekkina bo'lib ko'rindi, keyin esa, jo'nab ketishdi shekilli, ular turgan joyda bulutdek chang muallaq turib qoldi. Ajab, chang bulutining bir chekkasi qip-qizil edi...

– Ketishdi, Ochil, tashlab ketishdi, – dedi Madumar. Bolasidan judo bo'lgandan beri endi birinchi marta so'z qotgan Madumarning tovushida fojiiy bir tushkunlik sezildi. Soldatlarning tashlab ketishi go'yo bir qayg'u edi. Olomon orqaga va atrofga bir qayrilib qaradi-yu, ilgarigidek bosh ekkancha yuraverdi, chunki atrof bo'm-bo'sh, pesdek oppoq sho'rxok taqirlar, qovjiragan tikanak, chaqirtosh qum... Hayot asari yo'q, to'xtaydigan joy emas edi. Olomon yuraverdi. Go'yo oldinda bir manzil bordek...

Lekin oldinda hech narsa yo'q edi. Cho'l, cho'l, cho'l... Bir giyoh dardida yongan o'sha cho'l. Ne-ne karvonlarni yutib ketgan o'sha o'lik cho'l. Katta cho'l, Mirzacho'l.

Olomon kichkina bir dovon oshgandan keyin qiyalikda gapsiz-so'zsiz cho'kdi. Uni go'yo umidsizlik, darmonsizlik, tun qorong'isi yelkasidan bosib cho'ktirdi-yu, shu bilan to

tonggacha bosh ko'tartirmadi. Mudhish taqdir odamlarni bir-birlariga yaqinlashtirib qo'ygan edi, tanish-notanish, bir-birlariga hovur berib, g'uj bo'lib qotdilar, hech kim ahvolini gapirmadi ham, nima bo'ladi deb so'ramadi ham...

G'ovur-g'uvur ertalab boshlandi. Kechadan beri tuz totmaganliklari ham, ochliklari, tashnaliklari ham, bundan keyingi qismatning mudhishligi ham endi bilindi. Hech narsa ma'lum emas edi: endi nima bo'ladi, yegulikni qayoqdan topishadi, nahotki shu yerda qirilib ketish kerak bo'lsa?.. Kecha, tirik qoldik deb sevinib, bu yog'ini o'ylashmagan ekan, yoppasiga halokatga mahkum etilganliklarini endi fahmlashdi...

Bunday sarosimada ochlik, o'lim jadal bosib kelayotgandek bo'laverdi. Odamlar yana bir necha soat tentirashdi, biron alaf ko'karib ko'ringan yo sizot suvi yilt etgan joyga yugurishdi, umidsiz qaytib yana bir yerga to'planishdi; odam bir-birini topar ekan, bir-biridan doim madad izlar, bir-biriga muhtoj bo'lar ekan, tarqab ketishmadi. Sizot suvda ko'kargan bir parcha qamishzor panasiga makon qiladigan bo'lishdi. Orada eng tetik, tadbirliroqlari Ochil-taqachi bilan Madumar kulol edi. Ular yana bir-ikki odam bilan chiqib ketib, kechgayaqin qayoqlardandir bir etak boshqoq terib kelishdi. Uni uqalab, bolalarga ulashib chaynatishdi.

Kulfat tadbirkor qiladi kishini. Har kuni kimdir bir chora topar edi. Toshga yig'ilgan shabnam ham, yumron-qoziq inidagi don ham, qamish poya ham, sizot suv ham, qizg'aldoq piyoz ham – hammasi ish bera boshladi. Ammo jonga ora kirgani boshqoq edi. Oyog'ida darmon bor kimsa borki sahardan to oqshomgacha o'nlab chaqirim kezib, qir etaklarida o'rilgan bug'doy poyalarini oralab, bir cho'ntakmi, bir hovuchmi boshqoq terib qaytardi. Tunlar sovuq, kunlar issiq. Ochil bilan Madumar yerto'la kovlashni buyurishdi, yerga xashak to'shatishdi. Xotinlar o'choqqa xor-xas terib kelar, chollar qamishdan bordon to'qib kasallarning ostiga to'shar, bolalar tongda turib boshqoqqa yugurar edilar.

Bolalar... Ochil bilan Madumar ko'rib turibdiki, tirikchilik o'ziga yarasha bir izga tusha boshlagan bo'lsa ham, odamlar-

ning ko'zi so'niq, boshlari xam. Chunki, bu holda qachongacha kun kechirish mumkin, ertaga nima bo'ladi, qilichini olib qish kelyapti, yiqilib qolganlar, ochlikdan shishganlar ko'payapti. Bolalarning bolaligi yo'qoldi, o'yin yo'q, kulgi yo'q, otalari-ning ko'zlariga tikilishadi.

Ochil-taqachi yerto'lasida har oqshom o'z o'g'lini kutadi. «Bugun hammadan ko'p teraman, bir joyni bilib oldim», deb dadasiga dalda berib ketadi-yu, oyoqlari qonab, oriq boldirlari shilinib, barmoqlari ko'karib, tilinib, qaytib keladi. Bir kuni u chivin talagan yuzlari oppoq oqarib, o'pkasini bosolmay yig'lab kelib otasining etagiga darmonsiz yiqildi. Ota tushundi: u bir dona ham boshhoq topolmagan. Ochil-taqachi bolasining yara-chaqa boshini siladi: «Qo'y, shunga ham yig'imi, ana sholg'om qaynatib qo'ydim, yeb ol», dedi u o'zining ko'z yoshini zo'rg'a tiyib. «Sholg'om» degani keyingi kunlarda topilgan qandaydir chuchuk tomir edi. Keyin-keyin borib o'g'li yig'lamaydigan bo'ldi, hatto boshhoqqa borganda bir sherigi to'satdan yiqilib jon berganda, ko'tarib kelolmay, o'ziyoq ko'mib kelaveribdi. Buni u qaytib kelganda shoshmay, yig'i-sig'isiz gapirib berdi. O'lgan bolaning onasi ham faryod solgani yo'q. Ochil-taqachining o'g'lini bo'lsa, «Katta bo'lib qolibdi», deyishdi.

Odam ko'mish ko'pincha yig'i-sig'isiz o'tadigan bo'lib qoldi. Har kuni kimdir ko'z yumadi, birov ochlikdan, birov kasaldan, birov ishqorli sizot suv ichib... Ko'pchilik eshitganlar: «Qutulibdi sho'rlik» deb, tirikchiligiga ketaveradi. Bular taqdirga tan berganlar, o'zining o'ligi ham shu biyobonda qolib ketishini bo'yniga olib qo'rganlar edi. Lekin yozmishga bo'yin egmay, nimadir kutib ko'ziga uyqu kelmagan, ko'nglida isyon o'ti so'nmaganlar ham bor edi. Bular Ochil bilan Madumar atrofida. Maslahatlashishar, har xil taxminlar qilishar, odamlar to'plangan joyga borib, atrofda xalq, hayot, katta dunyo borligini eslatib, dillariga cho'g' solishga, hayot shamini so'ndirmaslikka urinishar edi.

– Birontasi eslar axir, do'stlarimiz bor edi...

– Yo yuqoridan marhamat bo'lib...

– Jo'nash kerak bu yerdan!

– Qayoqqa?

– Odamlar turgan yerga. Moxovga ham boshpana beradi kishilar. Ketaversak biron qishloq, shahar, aqalli bir o'tovga duch kelarmiz axir.

– Keyin sening dastingdan ularni ushlab dorga osishsin, qishlog'iga o't qo'yishsin, shundaymi? Yo'q, biz begunoh odamlarni balo-qazoga duchor qilolmaymiz.

Bir kuni shunday xashak tutatib o'tirganlarida qamishzor-da bir sharpa sezildi. Qorong'i edi. Shabada ekan, deb yana gapga kirishganlarida, kimningdir hansiragani aniq eshitildi.

– E, bu o'zimizning jinni-ku!

Haqiqatan ham bu keyingi vaqtda esi kirdi-chiqdiroq bo'lib qolgan kasalmand bir bukri edi. Biroq u o'zi yolg'iz emas, ikki qo'lida kichkina bir gavdani ko'tarib turibdi. Hamma o'rnidan turib unga qaradi. «Yana bir bola o'libdi-da», deyishdi. Bukri ko'tarib kelgan gavdani yerga qo'ydi, bu haqiqatan ham bola edi, qiz bola. Qamish tagidan suv hovuchlab yuziga sepd.

– Kim u, hey jinni? – deb qichqirishdi. Jinni indamadi. Qiz bola tirik ekan, boshini ko'tardi. Jinni uni avaylab turg'izib odamlar tomonga boshladi.

– O-o-ov! – dedi jinni uzoqlarni ko'rsatib. – O-o-ov! O'sha yerdan topdim, o'lib yotgan ekan... O-ov uzoqda!..

Qiz bola gulxan yorug'iga kelganda, shu'la shunday tushgan ekanmi, nima bo'ldi-yu hamma avvalo uning yum-yumaloq yuzini ko'rdi. Bu yerdagilarnikiga sira o'xshamagan bu lo'ppi, kichkina qirmizi yuz hayratda jilmayib turardi. Odamlar avval ko'zlariga ishonmay sarosimada qolishdi. Qizcha birdan qichqirib gulxan tomonga otildi.

– Haybola! Haybola! Men seni qidirdim, senga, senga keldim! – deb u yugurib borib Ochil-taqachining o'g'lini quchoqlab oldi. – Men seni qidirdim, men seni topdim! – dedi chinqrib.

– Qizimka... – dedi «Haybola» ham ichiga cho'kkan ko'zlarini katta ochib. – Dada, bu Qizimka-ku, tanimadi-

ngizmi? Qizimka, qayoqdan kelding, bizni haydashdi, sen nega kelding?

– Senga keldim, mana, mana, mana! – deb «Qizimka» qo‘ynidan uchta olma, fartukchasining cho‘ntaklaridan xo‘roz, g‘ildirak shaklidagi pryaniklarni olib «Haybola»ning etagiga to‘kdi.

Hamma ularni qurshab, nima deyishni bilmay, uchta olмага, shirin pryaniklarga allaqanday qo‘rquv va ishonchsizlik bilan qarab turar edi.

– Sen, Qizimka, non olib kelsang bo‘lardi, ana novcha Alimat ham, Mukambar xola ham o‘lyapti.

– Voy, pryanik nondan shirin-ku... – dedi Qizimka, – keyin birdan qo‘rqib, moviy ko‘zlari olayib ketdi: – O‘lyapti? Nimagaga o‘ladi?

Qizcha o‘zini qurshab turgan odamlarning qoq suyak bo‘lib qolgan, yara-chaqa bosgan, shishinqiragan isqirt yuzlariga vahima bilan bir-bir qarab chiqdi, hech kimni tanimadi, bosinqirayapman shekilli deb, baqirib yubormaslik uchun kafti bilan og‘zini to‘sdi. Gulxan chirs-chirs yonib tugayotgan edi, uning tutuni qo‘rqinchli basharalarni to‘sdi. Shunda olomonda g‘ovur boshlandi. Kimdir qichqirib yubordi:

– Jezmo‘ylovning bolasi! O‘shaning qizi-ku bu! – Orani yorib, yirtiq chorig‘i bilan tutab yotgan gulxanning kulini bosib, to‘zg‘itib, oldinga Madumar otilib chiqdi. Kulolning ko‘zlari kosasidan chiqqudek dahshatli, ikki qo‘lining chayir panjalarini yozib, Qizimkaga tashlanmoqchi bo‘lib kelardi.

– Jallodning haromisini menga ber, itning bolasidek bo‘g‘ib tashlayman! – deb qichqirdi u. Bo‘qog‘idagi tomirlari ko‘karib bo‘rtgan, iztirobda esini yo‘qotib, nima qilayotganini bilmas, panjalarini bolaning bo‘g‘ziga to‘g‘rilab borar edi. Ochil-taqachi uni siltab tashladi.

– Madumar!

Kulolning ko‘zlari hech narsani ilg‘amay, faqat qizchani ko‘rayotgandek edi, u yana qaytib kela boshladi. Ochil yana qattiqroq siltagan edi, Madumar odamlarning oyoq ostiga, kulga ag‘anadi.

– Go‘dakdan o‘ch olasanmi, nomard? – deb qichqirdi Ochil. Orada Madumarning tarafini olib ko‘ziga qon to‘lganlar ham yo‘q emas edi, buni payqagan Ochil, uning o‘g‘li, yana bir-ikki kishi Qizimkani gavdalari bilan to‘shid.

– Bolaning nima gunohi bor? – dedi yana Ochil.

– Bizning bolalarimizning nima gunohi bor edi?

– Qirilib ketganlarning, o‘ligi cho‘lda qolganlarning-chi?

– Mana bu o‘lim to‘shagida yotgan zaifalarning nima gunohi bor?

– Norastaning bunga daxli yo‘q, bu go‘dak axir, u bizni qidirib kelibdi! – dedi taqachi endi xaloyiqqa yalingansimon.

– Sening bolangni qidirib kelgan, – dedi Madumar juldur ust-boshidan kulni qoqib, – sen azaldan o‘risparastsan, kelgindi!

Ochil-taqachi jizzaxlik emas, olti yilgina avval Chinordan kelib, rastada taqachilik do‘koni ochgan edi. Usta taqachi. O‘ziga to‘q bo‘lsa ham, mehnatkash odam. Mehnati bilan mol orttirdi, obro‘ topdi. Shuning uchun «kelgindi» unga juda og‘ir haqorat edi. Qariyalar buni sezib bosdi-bosdiga o‘tishdi.

– Noma‘qul gapni qo‘y, Madumar, kelgindi bo‘lsa ham dardimizni tortishib yuribdi-ku... – deyishdi.

Xaloyiq asta tarqala boshladi. Qizimka Haybolaning orqasida, uning oyog‘iga suyanib o‘tirib uxlab qolgan edi. Ochil-taqachi uni ko‘tarib yerto‘laga olib kirib ketdi. O‘g‘li quvray yoqib, yoritib turdi, bolani bordonga yotqizdilar. U dong qotib uxlardi, uzun qo‘nqli qizil botinkachasi shilini ketgan, kraxmallangan fartukchasi kir, otasining mo‘ylovidek jez rang sochlari sepkilli yuziga sochilib yotibdi.

– Qizimka... – deb pichirladi Haybola yuziga tikilib. U birpas gaplashmoqchi, «qo‘rqma», deb tasalli bermoqchi edi. Eshitmadi.

Qizimka juda shaddod edi. Qo‘rg‘on tagida «yakkashta quloq» o‘ynaganda o‘g‘il bolalar bilan mushtlashgani-mushtlashgan, doim yuz-ko‘zi ko‘kargan, sopqon otishda o‘g‘il bolalardan qolishmas, Haybola bilan ham necha marta tim-

dalashgan, soch yulishgan edi. Bir kuni ular mushuklarini ayirbosh qilishdi. Haybolaniki yovvoyiroq baroq mushuk edi, qo'shni bolaning kaptarxonasidagi kaptarlarni bezillatib qo'ydi. Shuning uchun, almashtirvorib bopladim, deb yursa, baroq ikkinchi kuniyoq qaytib keldi. Qizimkaniki ham o'zi qaytib boribdi. Rosa kulishdi. Keyin ular mushuklaridan har xil narsa almashish uchun, bir-birlariga sovg'a yuborish uchun foydalanadigan bo'lishdi. Masalan, Haybola uning mushugining bo'yniga o'zi yasagan sopqonini taqib yuborsa, baroq o'sha kuniyoq beliga bog'liq xaltachada faqat oq podsho ofitserlarining uyida bo'ladigan «otnon», «pabrikon pryantik» olib qaytardi. Haybola pryantikni o'shanda yaxshi ko'rib qolgan. Afsuski, hozir Qizimka olib kelgan pryantiklardan Haybolaga bittasigina tegdi. Qolganini dadasi boshqa yerto'lalarga olib borib kasallarga bir tishlam-bir tishlamdan ulashdi. Olmalarning faqat bittasini Qizimkaga qoldirdi. Uyg'onganda yeydi, ana bordon ostida yashirig'liq do'ppayib turibdi.

Haybola olmaning hidiga anchagacha uxlolmay yotdi-yu, keyin ko'zi yumilib ketibdi. Dadasi bo'lsa bu kecha uxlagani yo'q. U tuni bilan dam yerto'laga kirib, dam dalada aylanib, bir nimalarni o'ylab chiqdi. Tong oldidan Qizimkani uyg'otdi.

– Yaxshi uxlab oldingmi? – dedi u kulimsirab. Qiz ko'zlarini uqalab, g'ira-shira yerto'laning qorong'i burchaklariga xavotirlanib qaradi.

– Endi sen qaytib ketishing kerak, Qizimka, – dedi Ochil jiddiy gapga o'tib. – Ko'rib turibsan bu yerda yeydigan hech narsa yo'q, suv yo'q, odamlar tashna, bolalar ochdan o'lyapti. Sen qaytib ket, kuzatib dovondan oshirib qo'yishadi, kechgacha shaharga kirib borasan.

Qiz tushundi.

– Haybola ham ketsin! – dedi u.

– Bizlarga mumkin emas. Haybolaga ham mumkin emas. Senga mumkin.

Qiz o'ylanib qoldi, indamadi. Bir kechada uning ham bolaligi yo'qolgandek edi. Ochil bilan o'g'li uning indamay qolganini rozilik alomati deb bilishdi.

– Borganda dadangga nima deysan, bu yerga kelganingni aytasanmi? – deb so‘radi Ochil.

– Yo‘q! Bormayman dadamga! – deb qichqirib yubordi qiz. Sepkilli yuzi o‘zgarib, ko‘k ko‘zlarida g‘azab chaqnadi. – Bormayman! Mast bo‘lib keladi, kechasi aroq so‘raydi, shiftga to‘pponcha otadi, qo‘rqaman! Bormayman dadamga!

Qizcha chinqirib, tipirchilar, yig‘lar edi. Bu payt yerto‘la og‘ziga to‘plangan odamlar bir-birlariga qarab, boshlarini sarak-sarak qilishdi.

– Tushida ham qonda suzsa kerak-da, odamxo‘r, bosin-qirab to‘pponcha otadi, – dedi oradan endi sal o‘ziga kelgan Madumar.

– Vijdon azobida Jezmo‘ylov!

– Vijdon nima qiladi unda!

Ochil-taqachi yerto‘ladan chiqib qaddini rosladi, oqarib kelayotgan ufqqa qaradi, tizzalarini uqaladi.

– Havoni to‘smanglar, yerto‘la dimiqib ketdi, – dedi odamlarni chetlatib. – O‘zi nariroqqa yurdi, nima qilamiz, degandek yigitlarga qaradi. Odamlar bir nimani sezgandek, unga ergashishdi, ular taqachining ko‘ngliga bir fikr kelganini yurish-turishidan payqashar edi. Ancha nariga borib, cho‘kkalashib o‘rtaga maslahat solishdi. Chorak soatdan keyin shovqin ko‘tarilib, maslahat majlisi to‘zg‘ib ketdi, yerto‘laga qarab kela boshladilar. Orada hammadan ham Madumar qattiqroq shovqin solardi.

– Ilon bolasi – ilon! Balki otasi o‘rgatgandir.

– O‘rgatishga o‘rgatmagan-ku, lekin bola-da, ishonib bo‘ladimi? Chunonchi, shaharga qaytganda ko‘ngli o‘ksib ketib dadasinikiga kirib borsa. «Qayerda eding?» «Falon joyda». «Nima deyishdi?...» Bola qo‘rqib hamma gapni aytib solsa...

– O‘sha zahotiyuq hammasi tapir-tupur ot solib keladi-yu, birimizni qo‘ymay qiradi-ketadi, – dedi Madumar, cho‘lda yotgan yuzlab o‘liklarni ko‘rgandek atrofqa qarab. Bu bo‘lishi mumkin bo‘lgan gap edi. Odamlar xavfsirab, Ochil tomondagilar ham ikkilanib qolishdi.

– Xo‘sh, nima qildik bo‘lmasa? – dedi Ochil bosiq o‘ychanlik bilan. – Ochlikdan qirilib ketaveramizmi? Hozir odamlarimizning yarmi o‘lim to‘shagida yotibdi. Ochlikdan tashqari, yana kasal oralab qolsa, bir haftaga bormaymiz. Bizga qayerdan najot kelishi mumkin? Nimani kutyapmiz? Bunday ojiz, sharmandali o‘limdan har qanday tavakkal yaxshi.

Madumarning telbalarcha baqirig‘i oldida bu mulohaza jo‘yaliroq tuyuldi. Ochil tomon yana bosib ketdi. Hech kim qarshilik ko‘rsatmagach, Ochil yerto‘laga kirdi.

– Qizimka, – dedi qizchanning yoniga o‘tirib, eplaganicha muloyimroq qilib, – Mayli, sen dadangga borma. Yo‘q, yo‘q, sira borma. Lekin shaharga qaytishing kerak.

– Haybola ham borsin!

– Yo‘q. Haybola bormaydi. Sen o‘zing borasan. Hozir kuza-tib qo‘yishadi, xumdonning tutunini mo‘ljallab yuraversang, kechasi shaharga kirib borasan. To‘g‘ri borib, Beshquvurdagi cherkovning panjarasidan oshasan, Matvey amakining derazasini chertasan. Tushundingmi? Matvey amaki bor-ku, qo‘ng‘iroqchi, taniysanmi?

Qizimka bosh irg‘adi.

– Ma, olmaning yarmini yeb ol.

Yerto‘la eshigida turganlar ichida yana Madumar qich-qirdi:

– Qo‘ng‘iroqchi! Yana o‘ris! Yana o‘risga tutib bermoqchi bu taqachi!

– Sen jim tur, bo‘qoq, chinqiraverasanmi!

– Sen o‘risdan nima yaxshilik ko‘rgansan? – deb kimningdir yoqasiga osildi Madumar-kulol. – Xotiningni otga bostirib o‘ldirgan kim? Kulbangni xonavayron qilgan kim? Ertaga sening ham suyagingni chiyabo‘ri g‘ajib ketadi!

Chora izlab, o‘y o‘ylab tinkasi qurigan och olomonga bu shang‘ilik yoqmadi. Madumarni chetga surib, yerto‘laga quloq solishdi.

– Qizimka, – derdi Ochil. Og‘zidan suvi kelib, yutinib o‘tirgan bolasining boshini silardi. Qizimka yarimta olmani bir tishlab, qolganini Haybolaga berdi.

– Qo'ng'iroqchiga aytasan: hammasi och, suv yo'q, yuz-tacha odam o'libdi, deysan, qolganlari ham ko'pi bordonga uzala tushib yotibdi, qirilishyapti, deysan. Tushundingmi?

Qizimka ustma-ust bosh irg'adi. Shaharga albatta borish kerakligini endi u ham yaxshi tushungan edi.

– Shunday qilmasang, Haybola ham ochdan o'ladi, bil-dingmi, yana juda ko'p bolalar ochdan o'ladi. Tushundingmi?

– Tushundim.

– Dadangga sira-sira ko'rinma. Matvey amaking nima desa shuni qil. Uyidan chiqma, mezanada, qo'ng'iroqxonasiga joy qilib beradi.

– Yana kelsam maylimi? Haybolaga non olib kelaman.

– Yo'q! Yo'q, yo'q! Sen mening gapimni qo'ng'iroqchiga yetkangsang bas. Shunda senga men ham dada bo'laman, Hay-bola ham senga aka bo'ladi, mana bu turgan hamma ama-kilaring ham dada bo'ladi, xo'pmi?

Madumarning yana jini qo'ziy boshladi, u peshanasiga tars etib urib, og'zi ko'piklanib bir nimalar deb qichqirdi. Uni yonidagilar bosishdi.

– Yana bitta gap bor, Qizimka, – davom etdi Ochil-taqachi. – Qo'ng'iroqchini xoli topib, ayt: Yarofey boboning mo'rchasiga tushar ekansiz, degin. Hov toshloq mahalladagi Yarofey-cho'loq bor-ku, bilasanmi?

– Tor ko'chada.

– Ha, balli. Yarofey-cho'loqning mo'rchasiga tushar ekan-siz, degin. Uqdingmi? Esingdan chiqmaydimi?

– Yo'q.

– Xo'sh, qani, nima deysan?

– Matvey amaki, Yarofey-cho'loqning mo'rchasiga tushar ekansiz, deyman.

Ochil-taqachi qizchani tizzasidagi o'g'liga qo'shib quchoq-lab, suydi.

– Barakalla, aqlli Qizimka.

Haybola bilan Qizimka xayrlashganda taqachining ko'zidan yosh chiqib ketdi. Yigitlar qizchani dovondan o'tkazib qaytib kelishdi. Hamma o'sha tomonga qarab turardi.

– Tetik bo'linglar, birodarlar, kasallarga qaranglar, ko'nglim sezib turibdi, do'stlar bizni qutqazishadi, – dedi taqachi ishonch bilan.

– Inshoollo... – deyishdi qariyalar.

Yoshlar qamish o'rgani, bolalar yorilib qonab ketgan oyoqlariga latta o'rab, boshqqa ketishdi, kimdir qalpoqda sizot suv tashib yumronqoziqni inidan chiqarishga urinardi, har kim o'z ishiga kirishdi. Lekin Madumarning atrofidagi ba'zi odamlar hamon shang'illashib, tahdid qilishar edi.

– Bu chayoning ertaga otliq qozoq, o'rislarni boshlab kelsa...

– Shuncha jonning uvoliga qolasan, taqachi.

– Bizni o'risga sotib qutulish niyating bo'lsa, biron otliqning qorasi ko'rinishi bilan avval sening giriboningdan olamiz, bilib qo'y, – dedi Madumar. Ular shunday tahdid bilan jo'nab ketishdi-yu, Ochil-taqachi yerto'la yonidagi toshga o'tirib, peshanasini ushlaganча yolg'iz qoldi.

Alamzada Madumarning gaplari xalqning ishonchini su-saytirib, Ochilga azob bermoqda edi. Kechin ular yana ham ko'payishib Ochilning oldiga kelishdi.

– Menga qara, Yarofey-cho'loqning mo'rchasidagi—qurol-mi?

– Ha, qurol, – dedi Ochil ham ochiqchasiga.

– Shaharning yer bilan tekis bo'lib ketgani yetmaganmidi? Hali ham tavbangga tayanmabsan-da? Senga o'xshaganlarning dastidan bo'ldi-ku bu xunrezlik!

– Hov, Madumar, sen Jezmo'ylovning gapini qilyapsan, – dedi bir chol. Bundan Ochil biroz dalda topdi.

– Birodarlar, – dedi u og'irlik bilan, – agar sizlarda biron boshqa tadbir bo'lsa, aytinglar, men bu yo'ldan qaytay.

– Ochil to'g'ri aytadi, o'ladigan ho'kiz boltadan toymaydi.

– Qurol — hozir birdan-bir yo'limiz, – dedi Ochil.

– Shunday-ku, ammo lekin shuncha odamning taqdirini bir go'dakning qo'liga topshirding...

– Qonxo'r jallodning arzandasiga...

– Bas qil, Madumar!

– Quroling boshingni yeydi! – dedi Madumar, ketayotib qo‘shib qo‘ydi: – Taqachini ko‘zdan qochirmanglar, yigitlar! Bir kori hol bo‘ladigan bo‘lsa, ha!..

Ochil yana tosh ustida yolg‘iz qoldi. Kechqurun u o‘g‘li terib kelgan bug‘doyni hafsalasizgina chaynadi-da, yana chiqib toshga o‘tirdi. Odamlar uzoqdan unga qarab-qarab qo‘yardilar. Birov xavotir bilan olar, birov ikki og‘iz tasalli berib ketar, «madumarchilar» bo‘lsa bo‘ridek yer tagidan tikilib, uni ko‘zdan qochirmaslikka tirishar edilar.

– Uxla, bolam, uxla. Uxlasang qorning ochmaydi... – deydi Ochil o‘g‘liga. Oriqlab musichadek bo‘lib qolgan o‘g‘li bordonga cho‘zilib uxlaganda, g‘amgin jilmayib: «Haybola», deb qo‘yadi shivirlab. Ko‘zida sal umid uchquni yonadi. Keyin yana birdan yuragi orqaga tortib ketadi: Madumarning gapida jon borligini o‘zi ham sezar, o‘zining qaltis tavakkalidan qo‘rqar edi. Jezmo‘ylov qizini qidirishga tushgan bo‘lsa kerak. Tutib, chirqiratib hamma gapni aytтира... Aytmasa o‘ldiradi ham, uning qo‘lidan keladi. Bola qo‘rqib aytib qo‘ysa, qurol ketadi, o‘rtoqlar halok bo‘ladi, Samarqandga, Xovosga ketgan iplar uziladi, bu yerdagilar... bu yerdagilar shunday ham qirilib ketadi...

Bu dahshatli manzara har zamonda ko‘z oldiga kelib, Ochilning butun vujudini karaxt qilib qo‘yar edi. Ikki kun og‘ziga bir don olmay, tunlari ham uxlamay toshda o‘tirdi. Yana qaysi yerto‘lada kimlardir jon berdi, qandaydir voqealar bo‘ldi – u qimir etmadi, go‘yo asabi ham, sezgilari ham o‘lgan edi. Odamlar endi unga, aqldan ozdimi, deb, xavotir bilan qaray boshladilar.

Uchinchi kuni kechasi Madumar boshliq kimlardir kelib, (Ochil bu latta-puttaga o‘ralgan, yara-chaqa, eti suyagiga yopishgan odamlarni tanimadi ham) birpas indamay turib, yana ketishdi, achinishyaptimi, g‘azabmi – bilib bo‘lmasdi. Yarim tun deganda butunlay kutilmagan tomonda o‘t ko‘rindi. Kechasi suyak yonadi deyishardi, balki... Yo‘q, uzoqda millatlagan o‘tlarning bir me‘yorda tebranishidan kimlardir mash‘ala tutib kelayotgani ma‘lum edi. Lekin kimlar? Nega cho‘l tomondan?

Ochil qimirlab qoldi. Hozir yo u yoqli, yo bu yoqli bo'lishi kerak. Qo'rqib yig'lagan xotin-xalajning, sovuq nafas qilgan – Madumarlarning ovozi o'chirib, gulxanlarni so'ndirishga, hammani ovoz chiqarmay yotishga buyurdi. Yigitlarni yoniga chaqirib, mash'alalar kelayotgan tomonga oldinroq chiqib, qorong'ida cho'kkalab turishdi. Bularning kimligini bilib, shunga qarab harakat qilish kerak edi.

G'ovur-g'uvur gaplar eshitila boshladi, ular ko'pchilik emas edi.

– O'rislar... – dedi Madumar.

– Sallotlar emas, ko'rinib turibdi.

– O'lasi bo'lib yotgan olomoni kishi bilmas bir yoqlik qilib ketish uchun to'rtta to'pponchalik mirshab ham yetadi.

– Jim!

Mash'alalar yolqinlanib turardi, ular yaqinlashib qoldi.

– Hoy jizzaxliklar! – dedi xirillagan bir tovush ruschalab.

Ochil o'rnidan turdi.

– Hoy xaloyiq! Bormisanlar! – dedi yana haligi tovush.

Ochil ular tomon yurdi, keyin birdan yugura boshladi, boshqalar ham yetib borishdi. Kelganlar mash'alalarni qumga suqib o'chirishdi. Boshlashib yerto'lalar yoniga kelishdi, jizzaxliklar ularni qurshab oldilar.

Bular yettita mujik edi. O'siq sochlari telpakday, soqollari ko'ksiga tushgan, bo'z xalta ko'ylaklari tizzadan, ikkitasi yalang oyoq, qolganlari chipta kavush kiygan. Hammasining yelkasida qop, qo'llarida yo'nmagan tayoq.

Qoplarini yerga qo'yib ustiga o'tirishdi. Holdan toygan edilar.

– Ochil kim? – dedi yuzini soqol bosgan, faqat sholg'omdek burnigina ko'rinib turgan eng keksasi. Ochil oldinga chiqdi. – Biz Balashovka xutoridanmiz. Xalq qalay?.

– Ahvol og'ir. Xalqning uchdan biri... Sizlar...

– Biz tong yorishmasdan xutorga qaytishimiz kerak, mana bu sizlarga: non, tuz, piyoz, jiyda, baliq...

Ular hech narsa demay qoplarni tashlab darhol yo'lga o'tlanishdi. Xalq nima bo'lganini hali ham tushunmagan-

dek, g'iq etmay turardi. Ochil mujiklar ortidan yugurib ergashdi:

– Sizlarga rahmat. Lekin gapiringlar axir, kim topshirdi, bu yog'i nima bo'ladi, hech kim hech narsa dedimi? Mening otimni qayoqdan bilasizlar?

Sholg'om burunli keksa Ochilning ro'parasida to'xtab, yuziga qaradi, bir qo'lini kiftiga qo'ydi.

– Bizga topshiriq shunday bo'ldi. Biz ham bir vaqt bu yerga surgun qilingan odamlarmiz. Xo'p, dedik. Boshqa hech narsa bilmaymiz, – dedi-da, jo'nab qoldi. Qorong'i tunda ularning qorasi tezda yo'qoldi.

Ochil yerto'lalar yoniga qaytib borsa, Madumar hammani tartibga solib, bosiqlik bilan oziq-ovqat ulashyapti. U qandaydir o'zgarib ketgan, odamlarga yaxshi muomala qilar, bolalarni yupatar edi. Hamma yoqni o'z tasarrufiga olgandek. Bosh ko'tarib qaramasa ham Ochil undagi o'zgarishdan mamnun bo'lib, «xo'jalik ishlari»ni butunlay unga qo'yib berdi.

– Haybola! – deb chaqirishdi uzoqdan. Ochilning o'g'lining oti «Haybola» bo'lib ketgan edi. – Dadangning ulushini ham olib ket.

Dadasi toshda o'tiribdi. U reja tuzishi kerak. Endi nima bo'ladi? Bu mujiklarning ishi hoynahoy «qo'ng'iroqchi»ning imosi bilan bo'lgan. Demak, Qizimka yetib boribdi. Odamlar yeb-ichib sal darmon yig'ib turishsin-chi, topshiriq bo'lib qolar. Shunday tashlab qo'yishmaydi.

Ovqatlari tugagan kuni tongotarda o'n bitta otliq kazak cho'lni changitib birdaniga ufqdan chiqib qoldi. Yelkalarida miltiq, yonlarida qilich. Qiyomat-qoyim bo'lib ketdi. Qiy-chuv, dod-faryod ko'targan xalqni sal tinchitib, Ochil otliqlarga peshvoz chiqdi. Nariroqda ular bilan gaplasha boshladi. Xaloyiq o'lim kutar, jimjit, faqat shoshib kalima keltirganlarning shivirlashi eshitilar edi.

– Ko'rdinglarmi, sotdi o'risga! – deb baqirib yubordi birov. Bu yana o'sha Madumar edi. – Aytmovdimmi, musulmonlar, men sizlarga nima devdim! – dedi u g'azab aralash yig'i tovushi bilan. – Bolasini ushlanglar sotqinning, bolasini

bermaymiz! – U Haybolani sersuyak yelkasidan mahkam ushlab oldingi safga tikka qilib qo'ydi, – ottirsin!

Lekin bular otadiganlar emasdi. Ularga quvg'indilarni Xovos temiryo'lchilari ixtiyoriga yetkazish topshirilgan ekan. Ochil buni xalqqa tushuntirgach, «otliq kazaklar» olomonni Xovos tomonga haydab ketishdi. Yo'lda uchragan ko'chmanchi chorvadorlarning o'tovlarida odamlar bularni «Ana, Jizzax qo'zg'olonchilarini Sibirga haydab ketishyapti», deb qarab qolishar edi. Bola-baqra, qari-qartang, ayniqsa kasallarning ko'pi o'sha ko'chmanchi qozoqlar bilan, bir vaqt Mirzacho'lga surgun qilingan rus mujiklari bilan qolib ham ketishdi. Qolganlari ikki kun deganda «konvoy» bilan kechasi Xovosga kirib bordilar. Bu yerda depo ishchilari ularning bir guruhini Farg'ona poyezdiga, bir to'dasini Toshkent poyezdiga o'tqazib, har yoqqa sochib, to'zg'itib yubordilar. Tetik yigitlarni esa deepochilar uyma-uy olib ketib yashirishdi. Yarofeyning mo'rchasi ostiga ko'milgan qurol yetib keldi. Keyin Yarofey-cho'loqning o'zi ham, Matvey-qo'ng'iroqchi ham Qizimka ham shu yerda paydo bo'lib qoldi.

– Hali ham ko'z oldimda turibdi ularning uchrashuvi, – dedi Ochil buva shiftga tikilib yotganicha. Uning keksa ko'zlarida uzoq o'tmishdagi bir kichik quvonchning zaif nurlari bor edi. – Qizimka loladekkina qirmizi ko'ylakda, lo'ppi yuzlarini sariq sepkil bosgan. Haybola bo'lsa juldur, ozg'in. – «Haybola!» – «Qizimka!» Qichqirganicha yugurib borib quchoqlashishdi, yana olma, pryanik. Bu qizaloq otasidan voz kechishni ham, shuncha xavfli yo'l bosib, shuncha mushkul ishlarni ham go'yo o'sha Haybolani yana bir ko'rish uchungina qilgandek edi... Qizimka o'sha Mariya Vasilyevna edi-da, tushundingmi? Haybola bo'lsa – Orif tog'ang.

Azimjon, tushunib turibman, degandek bosh irg'adi. Uning ham xayollari allaqayoqlarga ketib, Toshkent mehmonxonasinig bir xonasida o'tirganligi, vaqt allaqachon yarim tunga yaqinlashgani esidan ham chiqqan ekan.

– Yo‘q, ular hech qachon bir-birlariga dushman bo‘lisholmaydi, bolam. Bu oshnachilikning ildizi chuqur, – dedi Ochil buva, kechqurungi gapini yana takrorlab. – Men bu yerga o‘rislar kelgan yili tug‘ilganman. O‘risning har xilini ko‘rdim. Lekin yaxshisi bilan o‘sha kezlardayoq erish-arqoq bo‘lib ketganmiz, ha!..

Ular aeroportda tikka turganicha ikki sixdan kabob yeb olib, yarim soatdan keyin Nukusga uchishdi.

Bobo bilan nevara samolyotda, mashinada, otda, piyoda, paroxodda, poyezdda o‘lkani eniga-bo‘yiga kezib, hali ko‘p gaplashdilar. Bu elning deyarli butun tarixini yelkasida ko‘tarib kelgan bobo bilan begona yurtda o‘sgan nevaraning bir-biriga aytadigan hangomasi ko‘p. Ular gaplashib ketaverishsin, nasib qilsa, ular bilan endi Komilanikida uchrashamiz. Hozir esa, odatdagicha, qissa oldidan mana buni eshiting:

RIVOYAT

Ajoyib mamlakat, Sevgi mulki!.. Hamisha bahor, hamisha oftob, banoras osmonidek bepoyon ufqlari ham zangori, harir. Undan faqat gohi-gohida yengil hovur ko‘tarilib, shu‘la pardasi osha iliq yomg‘ir tomchilaydi-da, chamanlarning, barra o‘tloqlarning xush bo‘yini yer uzra taratadi.

Sevishganlarning qalblari shirin-shirin tolpingani-tolpingan. Ko‘zlaridagi mastona ehtiros tumani osha bir-birlarini ko‘radilar, xolos. Sevgi mulkining sultoni-yu malikasi ham, hokimi-yu fuqarosi ham shular.

Butun bir mamlakat ikkovlari uchun juda keng emasmi, dersiz? Yo‘q, keng emas. Tor ham emas. Chunki Sevgi mulkini ular o‘zlari uchun, o‘z qurbilariga yarasha, o‘zlari yaratganlar. Ular uchungina shunday go‘zal, nafis, poyonsiz. Uning chegarasi yo‘q.

Iya? Chegarasiz mamlakat ham bo‘ladimi?

Yo‘q, uning chegarasi bor albatta. Lekin qayerda? Hech qayerda. Va hamma yerda. Har qadamingizda. Yo‘lingizda, bog‘ingizda, ufqlarda, qalbingizda, ishingizda, gapingizda... U

shishadek nozik, bir ehtiyotsiz odim qo'yish bilan bosib olib, chilparchin qilishingiz mumkin.

Butun boshliq bir mamlakatni-ya?

Ha, butun bir mamlakatni.

Shuning uchun, rivoyatda aytilishicha, Sevgi mulkining chegara chizig'i bo'lmasa ham, posboni bor emish.

Kunlardan bir kun sho'x bir Navqiron chegaraga kelib, Posbonga yo'liqibdi.

– Xo'sh, yo'l bo'lsin?

– Malikani ko'rmoqchiman, juda dilbar emish.

Posbon uni kiritmabdi. Ro'parada Sevgi mulkining chamanzor vodiylari yomg'irdan so'ng gurkirab, kamalak rangida tovlanib yotar emish...

– Axir Malikaning go'zal jamolini bizdek sho'x navqironlar tomosha qilmasa...

– Yo'q! – debdi Posbon.

– Men u dilbarga bir jahon qaynoq muhabbatimni olib keldim.

– Yo'q, kirmaysan! – debdi Posbon, – Malikam muhabbatga muhtoj emas.

– Kirgizmaysizmi?

– Ota-onasi kelsa ham kirgizmayman.

Posbon Navqironni kirgizmabdi.

Ammo shu zahoti chegarada bir ayol paydo bo'libdi. Bu qomati raso, yuz-ko'zida mehr to'la, mushtipar ayol ekan.

– Yo'l bo'lsin?

– Men bolalarimning oldiga, – debdi ayol.

– Yo'q, kirgizolmayman.

– Men ularning onasiman-a! Ular mening mehrimga, o'gitinga muhtoj.

– Bu mamlakatda ular faqat yolg'izlikka muhtojlar.

– Och qolishlari bor, ehtimol, yo'lga solishim kerakdir.

– Ular to'q, ular muhabbat bilan to'q.

– Men bolalarimning oldiga kiray!

– Vallomati kelsa ham kirgizmayman! – deb yuboribdi Posbon.

Ona ham iziga qaytibdi.

Posbon o'zidan mamnun bo'lib, cheksiz shaffof osmon-u osoyishta chamanlarga mahliyo ekan. Shu osuda bir damda da'atan qattiq portlash yuz berib, Sevgi mulki chil-chil bo'lib ketibdi. Na sevgi-yu, na sevishganlar, na tiniq osmon-u va na chamanlar... Faqat tutun buruqsab yotganmish.

Buni chegaradan darg'azab bo'lib ketgan kishi qildi, deb o'ylarsiz?

Yo'q. Gap shundaki, sevishganlar och qoldi, deb o'ylagan rahmdil bir chumoli bug'doy donasini ortmoqlab, chegaradan yashirincha o'tgan ekan.

Ichkariga bir qadam qo'yishi bilan...

QISSA

«Buni faqat ikki kishi kashf etadi,
Uchinchisi, kim bo'lsa ham, oshiqcha...»

(Qayerdanligi yodimda yo'q.)

Komilalarnikiga ular kechga yaqin kirib borishdi. Katta hovlida hech kim ko'rinmasdi. Ochil buva chevaralariga olgan sovg'alar to'la xurjunni yelkasidan tushirib, yerga qo'ydi-da, salqin darvozaxonada turib hovli ichkarisiga ko'z soldi. Hovlini o'rab olgan paxsa devor baland, pishiq; devor bo'ylab shildirab oqqan ariq yoqasida tik qomatli qator yosh teraklar oqshom shabadasida dam oqarib, dam qoramtir rangga kirib, shitirlab turibdi. Hovli etagigacha olma, o'rik, olcha, shaftoli. Bo'sh joyning bir qarichini ham qoldirmay pomidor, piyoz, kartoshka, kashnich ekib tashlanibdi, jo'yaklar tekis sug'orilgan, namiqib turibdi. Uyning yonboshida sim to'r bilan to'silgan kattagina tovuq katagi, undan narida o'tinxona, molxona. Katta ayvon shiftiga qalampir shodalari, makkajo'xori so'talari osilgan.

Ochil buva nevara kuyovini eslab miyig'ida kulib qo'ydi. Sattorni u Komila shu hovliga kelin bo'lgan yillari ko'rgan, bosh ko'tarib odamning yuziga qaramaydigan uyatchangina

yigit ko'ringan edi. Pishiqqina ekan. Hovlisini qara, meva deysanmi, sabzavotmi, rezavormi, hammasi muhayyo! Supurgisigacha g'ovlab o'sib yotibdi.

«Ammo biron tup gul ekmagan ekan, shunisi chakki bo'libdi», deb o'ylab qo'ydi Ochil buva. Bu gap shunchaki xayoliga keldi-yu, zumdan keyin, shu o'ydanni, bir narsani sezibmi, ko'ngliga g'ashlik cho'kdi.

– Hov, kim bor! Uchqun, To'lqin! – deb evaralarini chaqirdi Ochil buva ayvonga chiqib. U hali ularni ko'rmagan, bultur Komila yuborgan suratlariga qarabgina bilar edi. Chopqillab chiqib qolishsa albatta taniydi-ku tirmizaklarni...

Ichkaridagi qaysi bir xonadan kichkina Uchqunni yetaklagan cha lapanglab Anzirat chiqdi. Sattorning onasi. U yosh beva qolib, hali ham husnini yo'qotmagan, dakanasini dol qo'ygan durkun, xomsemizroq xotin edi. Mehmonlarni ko'rib etagini lippasidan tushirdi-da, cho'ltoq supurgisini qo'lidan tashlamadi, beparvo qarab turaverdi.

– Omonmisan, Anzirat, tanimadingmi?

Xotin churq etmadi.

Bu sovuqlikni Azimjon ham payqadi, u xurjunni ayvonga qo'yishni ham, qo'ymaslikni ham bilmas, garangsigan edi. Ochil buva desa, ko'chadagilar, rayondagilar, aeroportdagilar, Markazkomdagilar, butun el-yurt taniydi-yu, qudasi tanimasa-ya!

– Nega tanimay, tanidim.

Ochil buva «qudamizning bo'lgani shu ekan» degan xayol bilan, qulochini yozib evarasi tomon yurdi, uning oldiga borib cho'kkaladi.

Uchqun yalang oyoq, beqasam to'ncha kiyib, ko'kragidan qiyiqcha bog'lagan, olti yoshlardagi shirin bola edi. Ochil buva uning qansharidami, iyagidami, yuzining qayeridadir Komilaga o'xshashligini topdi.

– Sen-chi, sen tanidingmi opoq buvangni? Qani-qani, beri kel-chi. Uchqunmisan sen? Ho-o, barakalla, katta yigit bo'lib qolibsani-ku. Qani, tog'asi, xurjunni ochingchi, Uchqunboga nimalar bor ekan, – Ochil buva evarasini qo'ltig'idan

olib, dast ko'tarmoqchi edi, Anzirat uni qiyiqchasidan ushlab o'ziga tortdi.

– Qo'ya qoling, aylanay, o'yinchoqlari bor...

– Nima gap, quda? – Ochil buva o'rnidan turib, Anziratga xavotirlik bilan qaradi.

– Quda demang! Qo'ying, bolada haqingiz yo'q. Bor, do'mboqqinam, bor qoqindiq, bor o'yiningni o'yna, – deb Anzirat Uchqunni ichkariga kirgizib yubordi. Bola uyga kirdi-yu, yangi aliflangan og'ir eshikni qiya ochib, tirqishiga burnini suqqanicha mehmonlardan ko'zini uzmay turaverdi.

– Mundoq tushuntirgin axir, Komila qani? Bir gap bo'ldimi?

– Komilangizning nima bo'lganini bilmayman-u, bizga hech gap bo'lgani yo'q, Xudoga shukur, ro'zg'orimiz but, boyagi-boyagidaymiz.

– Yotig'i bilan gapirsang-chi, kelinig qani?

– Unday kelinim yo'q mening.

– Komila...

– Komila yo'q... Yo'q, dedim-ku axir, ketgan, mana ikki bolasini tirik yetim qilib tashlab ketgan, ha! – Anzirat borgan sari asabiy bidillab, oxirida baqirib yig'lab yubordi: – Boshqa er qilib ketdi, eskidan jazmani bor ekan yer yutkur maqtagan nevarangizning, o'sha bilan yetaklashib ketdi bolaginamning yuzini yerga qaratib, behayo! – Anzirat qo'lidagi supurgini burchakdagi sandiq orqasiga uloqtirdi.

Ochil buva bo'shshib ketdi, u yoq-bu yoqqa qarab o'tirgani joy izladi. Azimjonning ham xurjuni yelkasidan sirg'alib tushgan edi, u bobosini suyadi.

– Yig'i-sig'ini qo'yib, avval mundoq, kelinglar, degin, axir, uzoq yo'l yurib kelganmiz, mana bu Komilaning amnavachchasi bo'ladi, chet eldan kelgan, joy qil, ko'rpacha sol, nafasni rostlab bafurja gaplashaylik. Ko'chaga quvib chiqarmassan axir, kech kirib qoldi... – Ochil buva sandiqqa o'tirdi. Anzirat hamon javrar edi:

– Komilangizni gapirmang menga, ha, hali bu ikkala gulday bolaning uvoli tutadi uni, qarab turing. Sattor qo'yday

yuvosh-u qaytib borsam yana bag'riga olaveradi, deb o'ylasa kerak. Eshigimga qadam qo'yib ko'rsin-chi buzuq!

– Sattor qani? – dedi so'nggi so'zdan nafs olingan Ochil buva.

– Sattorginam binoyiday ishlab yuribdi, martabasi, obro'si joyida, qirchillama yigitga nima ko'p qiz ko'p, hali shunday bir qizni olib berayki Xudo xohlasa! Ha!..

Bu payt maktabdan kelgan To'lqin buvisining keyingi gapidan bo'zarib ketdi. U bunday gaplarga uncha-muncha tushunadigan, o'n-o'n bir yoshlardagi bola edi. Yana xijolatga qolmaslik uchun Ochil buva bu evarasi bilan yengilgina so'rashib qo'ya qoldi. Buvisining gapini eshitib titrab ketganini ko'rib achindi. Bunday gaplar juda ko'p bo'lsa kerak bu uyda. Bola bechoralarga qiyin. Ularning tarbiyasi, asabi, ruhiyasi... Nima bo'ldi ekan-a bu Komilaga? Ochil buvaning eng yaxshi ko'rgan nevarasi. Kimsan Olimtoy darg'aning qizi, Amudaryo flotining atoqli kapitani! Bu nimasi? Nima bo'lyapti o'zi?

– Qayerdan topsa bo'ladi uni... – so'radi Ochil buva Komilaning ismi har safar qudasining asabiga tegayotganini sezgan edi, shuning uchun beixtiyor ovozini pasaytirdi:—Komilani...

– Bu nom hozir o'ziga ham xunuk eshitildi, uni bu uyda tilga olish haromdek sezilardi.

– Jazmanidan borib so'rang!

– U qayerda ekan? Kim?

– Ha, u kishi mening Sattoringa o'xshagan jo'n aravakash emas albatta. U kishi mulla, akadimning piliyanida ishlab mo'may pul toparmish. Puliga uchgan u o'lgir. Xudoga shukur, sil emish, ha. Tavbasiga tayanib qaytib kelib, bolalarim deb ko'rsin-chi, yaqiniga yo'latarmikanman?

Ochil buva boshini quyi solganicha, bo'shashib o'tirar, Komilani o'ylar edi. U har qanday og'ir ahvolda ham o'zini bunchalik yo'qotmagandi, hozir bo'lsa miyasi karaxt, tili lol bo'lib qoldi. Shuncha yo'ldan sevimli nevaram, jajji evaralarimni ko'raman, degan umid bilan kelgan, ularni Azimjonga ko'rsatmoqchi edi. Endi bu isnodga qanday chi-

daydi. Ochil buvaning urug'ida bunaqa gap sira bo'lmagan. Qanday sharmandalik!

Anzirat qaysi uylardadir yurib hamon shang'illar, kimlarnidir qarq'ar, Komilani har xil sifatlar bilan tilga olganida Ochil buvaning birdan bukchaygan yelkasi sapchib titrardi. Evaralari ham allaqayerda, burchak-burchakka pusishdi...

Komila bo'lsa bu mahal Chorjo'y portida reyddagi «Orol» teploxodining kapitan ko'prikchasida turib telegramma o'qir edi: «Yoqlash haftaning oxiriga belgilandi, o'paman Matniyoz».

Komila o'tkir ko'zlarini chaqnatib atrofga nazar soldi, paroxodlarning tartibsiz chinqiriqlari, kater motorlarining guvillashi, dispetcherlarning karnayda asabiy baqirishlari, portdagi kranlarning g'irchillashi orasida uning aqli tez ishlar, chora izlar, reja tuzar edi.

Xo'sh... Haftaning oxiri. Hozir atrofda o'n kundan beri prichal kutib reydda turgan og'ir yukli kemalar tirband bo'lib yotibdi. Qirg'oq devorida bir qarich bo'sh joy yo'q. Kutsa «Orol»ga bir haftada ham navbat kelmaydi. Undagi yukni bo'shatib, yangi yuk olish uchun ham kamida bir kecha-yu kunduz vaqt kerak.

Yo'q, bu ahvolda bo'lmaydi. Komila nima qilsa ham, barjani botirib sudga tushsa ham, piyoda yurib bo'lsa ham chorshanba kuni Nukusga yetib borishi kerak. Bu Matniyoz uchun ham, uning uchun ham hayot-mamot masalasi. Matniyozning yetti yillik azobli mehnati, bundan keyingi hayoti, sog'lig'i, respublika uchun muhim bir masala, Orolning taqdiri, qolaversa, Komilaning shuncha azob, iztirob va qurbonlar evaziga kelgan o'tli-cho'g'li muhabbati o'rtaga qo'yilgan. Chorshanba kuni u yerga respublikadan, deltadagi sovxozlardan, Toshkentdan ko'p mutaxassislar, orolshunoslar, xo'jalik xodimlari, iqtisodchilar, geograflar, geolog, gidrologlar, Matniyozning do'st-dushmanlari, shu jumladan, albatta professor Shuman ham yetib keladi. Uni yeb tashlashlari mumkin. Komila unga nimasi bilan yordam qila olishi, qanday dalda bera olishi mumkinligini bilmaydi-yu, lekin u

yoqlash kuni o'sha yerda bo'lishi kerak. Matniyoz o'zini o'tga uryapti. Komila albatta yetib borishi kerak.

Teploxodlar keng yoyiq daryo yuzini yangratib chinqirishar, barjalar moyli suvda tinmay chayqalar, qirg'oqda jonga tekkan «Vira!» «Mayna!» degan xitoblar quloqni qomatga keltirar edi. Komila qiyqirib o'zini to'lqinga urgan oqcharloqlarning dadil fidoyiliklarini tomosha qilib turdi-da, butun komandani palubaga to'pladi. Komanda, lotsman Qayipbergen akani hisobga olmaganda, hammasi norg'ul yoshlardan iborat edi. Ular o'zlarining tutgan yeridan kesadigan, ko'z tikkan joyini yondiradigan dovyurak kapitanlarini yaxshi ko'rar, uning uchun o'tga-suvga kirishga tayyor edilar. Faqat cholgina (komandada Qayipbergen akani «Chol» deyishardi) Komilaning «erkakchalish qiliqlari»ni yoqtirmaydi, yigit bo'lsa kallakesar bo'lardi, deb yuradi. Komila ham komandasi uchun har qanday qaltis ishga tayyor. Sehrgar Jayxunning ko'pni ko'rgan keksa kapitanlarini qoyil qilish qiyin, lekin Komilaning oqimga qarshi o'rlashdagi dadil manevrlari o'shalar orasida ham afsona bo'lib ketgan. Komanda yoshlari uni faqat shuning uchungina yaxshi ko'radi, deb bo'lmaydi albatta. «Orol» muttasil rentabel kema, uning machtasida sharaf tang'asi to'rt yildan beri hilpiraydi. Bunday kemandagi yigitlari har qanday port shahrining xiyobon-u restoranlarida paydo bo'lsa – qizlar uchun unutilmas voqea. Pul ko'p, kiyimlar bashang, tugmalar tilladay yiltillagan...

– Yo'q, ming qilsang ham, bizning kapitan manaday yigit! Olimtoy darg'aning qoni bor unda! – deyishadi ular. U nimai-ki buyursa, hammasi tayyor.

Bugun ham kapitanning bir imosi yeta qoldi. Orqada turgan «Orol» prichal devoridan bo'sh joy topib, aylanma, qaltis, tor yo'llar bilan, tiqilinchda surilib-sirg'alib o'tib, tasodifan bo'sh turgan bitta-yu bitta knextga g'ippa tirkaldi. Komila asabiylashib kalavasini yo'qotgan port boshliqlarini telefonda «ezg'ilab», gangitib, epaqaga keltirguncha matros-lar pristandagi qabulchi, hisobotchi qizlarni xushomad bilan qo'lga olib, ortishga qulayroq, prichalga yaqinroq yuklardan azmoyish olib, kranchi do'stlari bilan kelishib qo'ydilar.

Komila boshliqlarning roziligini «yulib» olishi bilan, yigitlar yukchilarni ham kutmasdan tryumga otildilar, kranlar temir izdan g'ildirab kelib, kechasi bilan «Orol»ga xizmat qilganiga boshqa kapitanlar garang edi. Qarab turishdi-yu, keyin ular buni noilojlikdan o'zlarining yigitona muruvvatlariga yo'yishdi.

– Mayli, izzati, qiz bolaning oldiga tushgan nomard, – deb sipolik bilan mo'ylovlarini silab qo'yishadi.

Nima bo'lsa ham, ikkinchi kuni tong-la «Orol» safarga tayyor edi. Tuni bilan mijja qoqmasa ham, ko'zlari yonib rubkada g'oz turgan Komila tong qorong'isida ilon izi yo'llardan ehtiyot bilan o'rnatib, chiroqsiz kemani reydgga olib chiqdi, faqat erkin suv yuziga chiqib «Polniy!» komandasi yangragandagina, hamma o'zining oyoqdan yiqilguday charchaganini payqadi. Shunda ham faqat cholgina yonidagilarga g'o'ng'illab qo'ydi:

– Bunaqa shoshishdan jahannamga yo'liqmasak-da. Buku kuyov bolaning qo'yniga shoshyapti, biz-chi, bizga nima naf bu qaltis ishlardan?

Unga hech kim javob bermadi. Ular Komilaga ishonishardi. E'tiqod shunday ediki, u nima qilsa ham – to'g'ri, hatto oilasini tashlab ketganini, boshqa erga tekkanini bilishganda ham, komandada uni choldan boshqa hech kim aybsitmadi. Shunday qilibdimi – demak, bir gap bor, bilib qiladi.

Bo'tana Amu keng yoyilib, to'lqinsiz, lekin sirli bir ulug'vorlik, haybat bilan, yuzadan qaraganda juda sekin, ammo kuchli, teran oqim bilan siljib borardi. Quyosh tik-kaga ko'tarilganda ikki qirg'oqda oltinlanib sarg'aya boshlagan chakalakar, kuz shamolini pisand qilmaydigan quyuuq, qoramtir yashil qamish o'rmonlari, tinmay nurab yotgan qumloq jarliklar suzib o'ta boshladi. Amu go'zal, ammo sehrigar, jodugar daryo. O'zani bo'sh, qirg'oqlari tayinsiz, kutilmagan joyda farvaterda qum tepalar, balchiq orollari, tosh to'g'onlar paydo bo'ladi. Loyqa daryo tubidan ularni payqab, o'z vaqtida chap berib o'tish uchun kapitan to'lqinlarning aroyishini, mavjlarning aldamchi jimjimalarini, oqimlarning

teran yo'llari, asov xulqi va hiylakor tovlanishlarini ko'z bilan ko'ribgina emas, ichki bir his bilan sezib, tez va dadil qarorga kela olishi kerak. Aks holda, kema ham, yuk ham, ekipaj ham har lahza xavf ostida.

Lekin hozir xatarli bahor emas, Amu kun sayin o'zini dam chapga, dam o'ngga tashlab, bema'ni to'lg'onmaydi, hozir kuz, qirg'oqlar o'sha-o'sha. Biroq kuzning ham o'z makri, o'z qiliqlari bor. Kuzda daryo daf'atan sayoz tortib, o'zanning toshloq joylarida o'tkir qoyalarni yalang'ochlab ketadi. Shulardan birontasi ko'ndalang turib qolsa, o'ziga to'qnashmasang ham, ikki tomonidagi kuchli oqimni yorib o'tish mahol bo'ladi.

Ammo hozir rubkada oqila va mohir kapitan Komila turibdi, shuning uchun karvon odatdagidan tez ketayotgan bo'lsa ham, ekipaj xotirjam. Uning bo'ydor xipcha qomatiga qoramtir havo rang forma yopishib tushgan, oq yoqa, erkakcha galstuk, baland ko'ksida durbin osig'liq; zarrin kokardali furajkasi tagidan kalta qirqilgan qora sochlari daryo shamolida o'ynaydi. Sal puchuqligi, iyagi oldinroq turtib chiqqanligi demasa, u ancha ko'hlik, chehrasi o'tli, qoracha juvon. Lekin u komandadagi yigitlarni ko'rki bilan emas, irodasi bilan asir etgan.

– Soldor to'lqin!

– Qiya oqim!

– Diqqat, taqir! – deb shturmanni keskin-keskin ogohlantirganida, losmandan tortib orqadagi barjachilargacha bu qisqa so'zlardan katta ma'no uqib, jadal harakatga tushishardi.

Faqat chol hamon chaynalib, o'zidan-o'zi to'ng'illaydi:

– Jazmanimga yetaman, deb, bizning boshimizga yetmasada bu mov mushuk! Oqimga qarab ketyapmiz-a! Tag'in yuk bilan! Bir barjani «qiya» tortib ketsa bormi, kemani qirg'oqqa urib chilparchin qiladi! Bizning ishimizda-chi, bolalar, kech qolish yaxshi emas, ammo shoshilish – asfalasofilin degan gap, ha.

Lekin karvon yaxshi ketyapti. Birinchi kechada biroz mig'ib olgan Komila tongda yana ko'prikchani o'zi egalladi.

Kuz quyoshining zaif taftini daryo shabadasi yalab ketar, barja etagida baliq sho'ruva qaynatayotgan matroslarning kichkina gulxanlari dilni o'ziga tortar edi, u yerda ajab sarguzashtlar, sho'x hangomalar bir-biriga ulanib ketadi odatda. Komila ilgari bunday gurunglarga quloq tutishni yaxshi ko'rardi. Hozir bo'lsa u o'zi bilan o'zi ovora, ko'zlarini qisib oldinga tikiladi, karvonni shoshiradi, Matniyozga intiladi, uni ko'z oldiga keltiradi, u bilan gaplashadi.

Matniyoz Orolida urushning oxirgi yili, o'sha og'ir qishning etaklarida paydo bo'ldi. U paytda endi yigirmaga kirgan, hammaga taniqli, puchuq, shaddod qiz Komila kombinatning baliqchi katerida ishlardi. Urush davrida dengiz bo'yi posyolkalarida odam kamayib, kombinatning ham puturi ketgan, motor xo'jaligi izdan chiqib, ov asboblari - eskib, titilib, ovga chiqish faqat tinch, ayoz kunlarigina bo'lar edi.

Qish chiqar oldidan Orol ancha quturib oladi. Deyarli har haftada allaqayoqlardan izg'irin, qora bulut ko'tarilib, bo'ron turadi-da, hech kim uydan chiqmaydigan, zerikarli, namchil, xira kunlar - dovul kunlari boshlanadi. Bu yerliklar dovulning boshlanishini bir kun oldin bilishadi.

Shunday namchil xira ertalardan birida Komila kapitanlar baragidan chiqayotib nariroqda bir begona odamni ko'rib qoldi. U eski prichalning chirib cho'kib ketgan sepoyalariga, sasigan baliq ustida qiy-chuv solib talashayotgan chorloq galalariga qarab, shamolda xayol surar, harbiy gimnastyorka ustidan yarashmagan qizil sharfini tomog'iga ehtiyot bilan o'rab, toqatsizlanar edi.

Bu yerda yangi odamning paydo bo'lishi siyrak voqea bo'lganidanmi, Komilaning sho'xligi tutib, soldatga bir tegishmoqchi bo'ldi chog'i, xullas, nimadir uni o'sha tomonga tortdi.

- Malikaning qizil yelkanini kutyapsizmi? - deb hazil-lashdi Komila.

Yigit ma'yus kuldi. Uning yuzi oriq, rangsiz, burni qirra, chuqur botgan katta ko'zlarining oqi allaqanday moviy edi.

- Nahotki ertakdagi shahzoda menday jo'n bo'lsa?

- Siz bu yerlik emassiz.

– Topdingiz, Xorazmdan keldim. Biron ish topilsa kirmoqchiman.

Komila qiyg'och qoshini uchirib yelka qisdi. Etikhasining uchlariga qarab:

– Xorazmda ish qurib ketgan ekanmi? – dedi.

Keyin gap to'xtab qoldi. Yigit negadir gapirolmadi, «Uyatchan ekan, shoshirib qo'ydim», deb o'yladi Komila.

– Lekin yaxshi qilibsiz, askarbop ishlar hozir Orol'da ham juda ko'p...

Dengizdan «yulg'ich» izg'irin kelib, gapning bu yog'ini uchirib ketdi, yigit shamolga orqa o'girdi-da, bir qo'li bilan ko'kragini ushlab, bir qo'lga ro'molcha olib og'zini to'sdi. Nafasi bo'g'ilgandek birdan yuzi bo'zara boshladi, ko'zlaridan tir-qirab yosh chiqdi. U o'pkasi uzilib ketgudek bo'lib yo'talarkan, oriq yelkasi uchib, ko'ksi temirchining eski damidek xirillar edi. Bo'ynidagi ko'k tomirlari o'ynoqilab ketdi. Yigit bir-ikki minut shunday azob chekkach, ro'molchasini cho'ntagiga yashirib, qizga gunohkorona qaradi.

– Aybga buyurmaysiz... vaqti-bevaqt shunday...

– Urushda yaralanib...

– Ha, oskolka o'pkaga tegib o'tdi.

U sharfining uchi bilan sovuq ter qalqqan peshanasini artdi-da, indamay qoldi. «Bu notanish qiz mening oldimga nega keldi-yu, men unga ahvolimni nega gapiryapman, shartmidi?—deb o'yladi yigit. – Sir bermay, ha, shundoq aylanib yuribman, deb ketaversam bo'lmasmidi?» Shuni o'yladi-yu, o'zi boshlanib ketgan oshkora gapni davom ettirdi:

– Doktorlar baliq moyi buyurishgan, ancha-muncha ichish kerak ekan, – dedi yigit. U yo'tal azobidan qutulgandan keyin, yuziga qizillik kirib qandaydir chiroyli bo'lib ketgan edi, qarashlari mayin, aqlli, ochiq. Komila bu o'zgarishga hayron bo'lib qarab qoldi.

– Shuncha baliq moyi qayoqda hozir!.. Toshkentda ham topilmaydi. Ba'zi tanishlarim «Orolga jo'na, o'sha yerda topiladi», deb maslahat berishdi. Shuning uchun kelganman

ochig'ini aytsam. Lekin biron ish topish kerak, ishlamaganga kim beradi...

– Yo'q, yo'q, siz hozircha ishlamasligingiz kerak, – dedi birdan Komila nimadandir qo'rqib. Lekin o'zi biron maslahat berishdan ojiz edi. To'g'ri, kombinatda kichkinagina bir qo'l bola usuldagi moyjuvoz bor. Salogreyka deyiladi. Lekin uning mahsuloti kimlarga beriladi, Komila buni bilmasdi.

– Bu yerda ishlaydigan tanish-bilishingiz yo'qmi?

– Bor edi-da, o'shani orqa qilib keluvdim... – dedi yigit. Uning tovushi pasayib, xirillabroq chiqdi. Komila «Yana yo'tali tutadimi», deb qo'rqib ketdi, yana tutsa unga qarab turolmasligini bilardi, bunday vaqtda bironni tashlab ketish esa odamgarchilikdan emas, yordam ko'rsatib ham bo'lmaydi, biron so'z bilan tasalli beraman desang, kim biladi, og'ir botadimi, notanish odamning ko'nglini bilib bo'lmasa.

– Uni topolmadingizmi?

– Urushda halok bo'libdi. Asanjo'lov degan. Kombinatda hisobchi edi urushdan oldin.

– Hozir qayerda to'xtadingiz?

– O'sha og'aynimning kampiri bor, shu yerda, Mo'ynoqda. O'sha yerda tunab yuribman. Hozircha...

Komila sal yengil tortdi. Agar yotadigan joyi ham bo'lmasa, nima qilardi? Tashlab ketib bo'ladimi? Qayerga ham joylardi? Kelib gap qotganiga ham pushaymon.

U og'ir, bemaza bir kayfiyatda ketdi yigit yonidan. Mo'ynoq ko'chalari tizzagacha qum, u oyog'ini zo'rg'a sudrab, sho'longa bordi, baliq tuzlovchi qizlar yoniga kirib birpas hangomalashdi, yana qum kechib uyga qaytdi. Lekin ko'ngli yozilmas edi. Ishsizlik. Yolg'izlik. (U qizlardan birgina bo'lgani uchun, kapitanlar baragida emas, Mo'ynoqning tor ko'chalaridan birida, bir cholnikida ijarada o'tirardi.) Tezroq dovul tugab, havolar ochilib ketsa-yu, dengizga jo'nay qolishsa, bu g'ashliklar unutilar edi. U yerda cheksiz kengliklar, o'ylar ham, hislar ham cheksizdek. Dengizning o'z qaltis yo'llari, qandaydir bebosh dadillik, tavakkalchilik talab qiladigan, ham majburiy, ham ixtiyoriy zahmatlari bor. U erkin

va shiddatli hayot urush majaqlagan ovul, shahar tirikchiligidagi dilxiraliklardan odamni uzoqlashtiradi, vaqtincha bo'lsa ham alahsitadi, ovuntiradi.

Mana o'sha g'ashliklardan biri hozir Komilani ta'qib qil-yapti. O'sha notanish askar, uning bo'ynidagi ko'k tomirlari, oriq yelkasining azobli titrog'i, shunda ham mardona soldatlik belgilarini yo'qotmagan ko'hlik yuzi, ma'yus, samimiy bo-quvchi qorachig'lari ko'z o'ngidan ketmayapti.

U o'sha xasta, ojiz musofir odamni o'ylayverdi. Dovul tugadi ham. Endigi dengiz safarlari ham ilgariigidek bo'lmadi. Komilaning uyqusi qochdi. Bir kuni ikki kechalik ovdan qayt-gach, tog'orada sovun ko'pirtirib sochini yuvayotgan edi, xayoliga bir fikr keldi. Bu fikr ilgariroq kelmaganiga hayron bo'lib, o'zini esi past, deb koyidi-da, kiyinib kombinatga yu-gurdi. To'g'ri moyjuvozga kirib bordi. U yerda Ajiniyoz degan yog'och oyoqli bir chol ishlardi. Eski-tuskidan yamab yasalgan par qozonni ishga solib, baliq jigaridan moy qaynatadigan bu qo'lbola juvozni amal-taqal qilib o'sha yurgizgan. O'zi buzar, o'zi tuzatar, o'zi yurgizar, mahsulotga ham o'zi xo'jayin, lekin o'lguday qo'pol, johil, berahm odam bo'lib, qo'li gulligi tufayli-gina ishlab turar edi.

– Ajiniyoz tog'a, menga... xo'-o'sh... ikki shisha moy kerak! – dedi Komila eshikdan bo'ronday otilib kirib.

– Nima qilasan?

– E-e... haligi... akamning bolasi, haligi.. sil bo'lib qopti. Kichkina bola. Mana mundoqqina, – Komila, ishonarliroq bo'ladi, deb o'yladi shekilli, bolani ham tizza bo'yigina qilib ko'rsatdi.

– Direktordan ruxsat olib kel.

Ajiniyozga yalinish foydasiz edi, Komila kombinat direktoriga yugurdi. Direktor, oltiquduqlik rus, Zosim Prokofyevich, bu yerda juda eski, vijdoni softligi, to'g'ri so'zligi bilan tanil-gan keksa odam, hamma bilan qoraqalpoqcha gaplashar edi.

– Senga bermay kimga beraman, shag'alay, yoz arizang-ni, – dedi u. Komilani yaxshi ko'rar, epchilligini oqcharloqqa o'xshatib, qoraqalpoqcha «Shag'alay» deb erkalar edi.

Lekin Zosim Prokofyevich rezolutsiyani «Bir shisha!» deb qoʻydi. Komila ham indamadi, «Hozircha mayli, kerak boʻlsa yana olaman», deb oʻyladi. U kasalga qancha moy kerakligini, uni stakanlab ichadimi, tomizibmi, bilmasdi. Xursand boʻlgancha, shishani qoʻyniga solib, Asanjoʻlovning kampirnikiga ketdi.

Avval yoʻtal eshitaman, deb xavotir olibroq yaqinlashgan edi, yoʻq, yigit qamish qoʻrada hansirab taxta randa-layotgan ekan. Taxtalar, payraha tasmalari orasida ochiq-sochiq kitoblari yotibdi, «Orolning geografiyasi», «Qora-boʻgʻoz...»

Yigit yuzlariga qizil yugurib, shimargan yenglarini tushirib, bosh egib salomlashdi.

– Bekorchilikda kampirning tomini yopib beray deb... – dedi u negadir oʻzini oqlashga uringandek. Uning nafas olishi uzoqdan eshitilardi.

– Mana! – dedi Komila qoʻynida isigan shishani chiqarib. Yigit ikki qoʻlini choʻzib unga intildi, shishani olib, uning kahrabo rangiga suqlangandek yoruqqa solib qaradi. Komila uning gʻamgin koʻzlarida quyoshli kundagi teran dengiz koʻrkini koʻrdi.

– Siz... siz ovora boʻlibsiz, men buning uchun nima qilishim, nima berishim mumkin sizga... – dedi yigit, keyin oʻrinsiz gaplar aytayotganini payqab, qisqagina: – Rahmat! – dedi,

– Voy, nima deyapsiz, biz baliqchilarga bu narsa dehqonchilik-ku.

– Qayerdan oldingiz?

– Ombordan! – dedi Komila kerilibroq, «bizga bu choʻt emas» degan maʼnoda.

– Ana, ishlaganlarga beradi-da, men ham albatta ishga kirib olishim kerak...

– Yoʻq, siz davolaning, – dedi Komila beparvoroq boʻlishga urinib. Lekin oʻzi bilardiki, bu yigit ishlay olmaydi, uni ishga olish ham mumkin boʻlmasa kerak, – moy boʻlsa topiladi.

Komila ketmoqchi edi, yigit toʻxtatdi.

– Shuncha yaxshilik qildingiz, otingizni ham bilmayman, kimga minnatdorchilik bildiraman...

– Mening otim Komila.

– Meniki – Matniyoz.

– Matniyoz... Buni qanday ichasiz, qanchaga yetadi? – dedi Komila.

– O... bu anchaga yetadi. Katta rahmat sizga. Men uni uch kunga yetkazaman. Rahmat.

«Uch kunga?» Bu yog‘i nima bo‘ladi?

Yog‘och oyoq Ajiniyozning patak soqoli, o‘taketgan pok vijdonli Zosim Prokofyevichning «Shag‘alay-Shag‘alay» deb turib so‘raganining yarmini bergani ko‘z oldiga keldi. Dehqonchilik emish! Maqtanib nima qilardim-a?

Lekin bu xavotirlar Komilaning esidan tez chiqdi. U soldatning quyoshda kulgan chuqur dengiz quvonchini eslatuvchi ko‘zlarini o‘ylardi. Matniyoz... Komila u bilan hamon gaplasholgani yo‘q. Direktorga yalinib yana bir shisha moy olib borganida Matniyozning yo‘tali tutib, yana gaplasholmadi. Tarashalar orasida yotgan kitoblar haqida ham gaplashsa bo‘lardi, o‘zi haqida ham. O‘yi, xayollari, maqsadi bordir...

Bir kuni dengizda uni vahima bosdi: ketib qolsa-chi? Unga ish berishmas... Keyingi borganidan uch kun ham o‘tib ketdi. Moyning foydasi bo‘lmayotganmikin? Yo‘q, doktorlar bilib aytgandir. Komila ham qaydadir eshitgan, baliq moyi davo deb. Qancha davolanishi kerak ekan? Bir oymi, besh yilmi? Komila o‘ylab qarasa, ko‘p narsadan bexabar ekan. O‘zining nodonligidan koyinib, dengizdan qaytganda albat-ta kutubxonaga borish, ensiklopediyalarni bir titishni niyat qilib qo‘ydi.

Katerning dumida baliqchi qoraqalpoq bolalar do‘mbira chalib, Ayabbergen yo‘lida nimadir kuylashar, Komilaning qulog‘iga kirmas edi. Qaytgisi kela boshladi. Keyingi vaqtda plan bilan ham ishi yo‘q. «Nima bo‘ldi o‘zi menga?» derdi u ba‘zan. «Ketsa ketibdi-da, begona bir odam bo‘lsa. Ha, nima bo‘pti? Xasta, musofir. Odamgarchilik yuzasidan qarashsam qarashibman-da!» derdi yana o‘z ahvolini o‘ziga tushuntirib.

Ovdan qaytgan kuniyoq yana direktorga kirdi. Zosim Prokofyevich arizani olib stolga qo'ydi-yu, qizga otalarcha ochiqlik bilan qaradi:

- Shag'alay, men seni yaxshi ko'raman, bilasan, lekin...
- Ajiniyoz boboni avrasam-chi, Zosim Prokofyevich?
- Unda uning ishi prokurorga ketadi.
- Zosim Prokofyevich...
- Sen ochig'ini ayt-chi, kimga?

Komila ochig'ini aytdi. Hammasini gapirib berdi. Direktorni yig'latgudek qilib gapirdi. Zosim Prokofyevich o'rnida boshqa birov bo'lsa erib ketardi. Lekin Zosim Prokofyevich yumshamadi.

- Menga qara, Shag'alay, Ajiniyozning bu teshik qozoniga ko'zini mo'ltillatib qarab turganlar ozmuncha emas. Gospitallar, yetimxonalar, bolalar... Bilasanmi, ular qancha? Leningraddan, Kiyevdan, Minskdan, Smolenskdan... Bu moyning har tomchisi o'lchog'lik...

Komila direktorga vahima bilan qarab turardi. Uning hikoyasi Komilanikidan ham ayanchliroq bo'lib chiqdi. Endi nima bo'ladi? Nima qilishadi? Ular bir-birlariga savol nazari bilan tikildilar.

- Berolmayman, Shag'alay, haqqim yo'q.

Komila kaltak yegandek, bosh egib chiqib ketdi.

Shundan boshlab Komila o'ziga joy topolmay qoldi. Kechalari ko'z yumsa Matniyozning azobli yo'tali eshitilgandek bo'ladi. Endi ketadi u. Xayrlashmasdan ketarmikan?

Yo'q, kampirning qo'rasida randa tovushi eshityapti, Komila tasodifan o'sha ko'chadan o'tayotib buni aniq eshitdi. Endi nima qilsa ekan? Kutayotganmikan... baliq moyini?

Komilaga ayniqsa dengizga chiqmaydigan kunlari qiyin. Dovul kutilgan bunday xira kunlar ayniqsa imillab o'tadi. Matniyozdan xabar olay desa, quruq qo'l bilan qanday kirib boradi? U bunga intizor bo'lib o'tiribdimi, unga dori kerak.

Komilaning ko'ngliga hech narsa sig'magan shunday kunlari anavi yelim ham jonga tegdi kelaverib. Xudoning

bergan kuni shu atrofda parvona, Komilaga chakacharviday ilashib qolgan Komila uni «yelim» deydi. Oti Sattor. Baliqchilar artelining motorchisi, posyolkada turadi. Ishga chiqilmagan kuni bo'lsa Mo'ynoqda ivirsigani-ivirsigan. «Ribojarka»da pivo ichadi, kapitanlar baragiga kiradi, Komilaning ko'chasidan o'tadi. Lekin zabondan bermagan, Komilaga qul bo'lishga tayyor-u ichidagini ayto olmaydi.

Qo'ydek yuvosh bu yigitning so'zsiz, jur'atsiz sadoqati ilgari Komilaga bir ermak edi, hatto ba'zan ko'nglida yorug' bir nuqtadek bo'lib ham ko'rinar edi. Hozir esa g'ashiga tegadigan bo'ldi, u eng ko'ngilsiz, bekorchi paytlarda paydo bo'lar, qovog'i soliq dovul kunlarining bir belgisidek bo'lib qolgan edi.

Bugun ertalabdan dengiz osmoni to'nkarilgan qora qozondek kunni to'sib, olamni zimiston qildi. Dengizda hali to'liqin yo'q, lekin u qo'rg'oshindek qorayib, nafasi sovib, havoni sho'rtak, zaxkash, yoqimsiz bir rutubat bilan to'ldirdi.

Oqchorloq galalari suv yuzalab, bezovta qiyqirib uchishdi. Bugun ham ish yo'q, ertaga ham bo'lmaydi. Kombinat prichalida birona kater yo motobot ko'rinmaydi, estakada huvillab yotibdi. Brezent saroyda baliq tuzlovchi qizlar yana havoni qarg'ab, pista chaqishadi, ish to'qishadi. Yog'och oyoq Ajiniyoz ham qozonni qantarib, asboblarini tozalab bo'lib uyiga ketdi.

Komila barak muyulishida yo'lini poylab turgan Sattorni imlab chaqirdi. Sattor avval ko'zlariga ishonmaganday kipriklarini pirpiratib turdi-yu, keyin yo'rg'alab yetib keldi. U pidjak ustidan qiyiq bog'lab, etik kiygan, o'rta bo'yli, yumaloq, chorpaxildan kelgan yigit edi.

– Dengizga chiqamiz, – dedi Komila.

Sattor garang bo'lib, badqovoq, past, qop-qora osmonga qaradi-yu, qo'lini ko'ksiga qo'yib:

– Xo'p bo'ladi! – dedi.

«Nega?» deb surishtirib o'tirmadi ham, Komilaning amri-ga mahtal edi bu sho'rlik oshiq. Lekin vahima bilan dengizga, osmonga qarayverganidan, Komila shoshib-pishib tushunt-

irdi. – Baliq moyi kerak. Juda zarur bo‘lib qoldi. – Kimningdir, Komilaga yaqin bir odamning joni xavfda... Sattor shuni anglagandek bo‘ldi. Unga buning ahamiyati yo‘q edi. Komilaning bir koriga yarasa, birpas yonida bo‘lsa bas. Shuning uchun bosib kelayotgan dovul ham, bunday paytda dengizga chiqish qat‘iy man qilingani ham, Komiladek tajribali dengizchining aqlga sig‘maydigan bu telbaligi ham, ko‘zga ko‘rinib turgan xavf-xatar ham xayoliga kelmadi. U yarus olib kelgani kolxozga yugurdi. Bunday kunlari baliq faqat yarusga ilinishi mumkin.

Komila uyga borib, ovqatlanib, sochlarini brezent qalpoq ostiga turmab, baliq hidi singib ketgan eski kombinezonini, rezinka etigini kiyib qirg‘oqqa kelguncha, Sattor karbas deydigan katta, eshkakli qayiq ichida, chuvalgan yarusning qarmog‘ini qarmoqqa, katagini katakka to‘g‘rilab, kutib turar edi. Paqir, yashiklar, taxlab tashlagan yelkan, tag‘in allaqanday yuklar bor edi qayiq tubida. Komila rulga o‘tirdi. Sattor eshkaklarga yopishdi.

To‘lqin qayiqni birdan olib ketdi. Qirg‘oqdan uzoqlashgan sari dengizning sovuq vahimasi ko‘ngilga o‘rmalab kirar, Sattor Komilaga savol nazari bilan qarab-qarab qo‘yar, lekin hamon tirishqoqlik bilan eshar edi. U biladiki, yarus bilan ovlash uchun Orolida kamida o‘n chaqirim ichkariga kirish kerak, buning ustiga, dovulni sezib, baliq borgan sari pastga qochadi. Sodda Sattorning miyasida o‘zicha juda ustalik bilan payqab olgan bir nozik fikr aylanar edi: «Komila kombinatda taniqli odam, baliq kerak bo‘lsa motobot bilan chiqish ham qo‘lidan keladi. Lekin u kolxozning karbasida yarus bilan chiqib ketyapti, bahona bu, men bilan chiqib kelishga bir bahona». Bu fikrdan Sattorning ichi yorishib, xayoliga kelmagan bir dadillik bilan hamon ichkariga qarab eshkak eshardi. Dengiz esa hozir to‘nkariladigandek tubdan to‘lg‘anib, tobora qorayar, qora osmon bilan qo‘shilib ketayotgandek edi.

Taxminlangan joyga yetganda ular yarusni bir boshdan qulochlab suvga tushirishdi. Endi kutish kerak, ish yo‘q. Sattor ikki yildan beri kuydirgan sanamiga tikilar, uning brezent

qalpoq tagidan chiqib to'liqin urgan soch tolalariga, dengiz shamolidan sho'rtak bo'lib ketgan (Sattor shundoq bo'lsa kerak deb o'ylardi) lablariga tikilib og'zi ochilib qolganini payqamas edi. U nihoyat Komila bilan yolg'iz. Gapirolmasa ham, u bugungi Xudo bergan g'animat fursatdan baxtiyor edi.

Komilaning bo'lsa, ko'zi ufqda. Qayiqni teran to'liqinlar chayqayapti. Bu qaltis ish halokatli xato bo'lmadimikan? Bunday kunda qayiqda dengizga chiqish o'z joniga qasd qilganning ishi, buni hamma dengizchilar yaxshi biladi, Komila ham sezib turibdi, hali kutish kerak, to'rni ko'tarish kerak, keyin uch-to'rt soatli yo'l...

Ko'p o'tmay, xuddi Komila kutgandek, Borsa-kelmas tomondan izg'irin turib, og'ir qora bulut qatlamlari ko'chdi, qayiq chetiga birinchi barra to'liqin kelib urildi. Bu tanish to'liqin. U qayerdadir, o'sha borsa kelmas tomonlardan makkor kuch yig'ib, mash'um sovuqligi bilan pastak qora bulutlarni yana ham og'irlashtirgandek, shamol, bulut, dovul – hammasini birga qo'shib, dengizning butun bir qalin qatlamini qirg'oqlarga olib kelib uradi. Bunday dovulda, qayiqdar u yoqda tursin, katta kemalar ham po'choqdek uchib, chilparchin bo'ladi.

– Ko'taramiz! – dedi Komila qat'iy. Ular chayqalayotgan qayiqda zo'rg'a oyoqda turib to'rni ko'tara boshladilar. Jigaridan yog' chiqadigan treska baliq siyrak bo'lsa ham, ov bororidan keldi, desa bo'lardi. Sattorning qo'llariga qarmoq sanchilib, qonab ketgan bo'lsa-da, baliqchi bolasi baliqchi emasmi, shamolga, xavfli to'lqinga qaramay, qiziqib ketdi, ikki yondan bitta-bitta uzib tashlayvergandan keyin, yashiklar ham, yashikning tubi ham tipirchilab turgan sadaf tangali yirik baliqlarga to'ldi. Olti pudcha kelardi.

– Bo'ldi, yig'ishtiring, – deya buyurdi Komila. Ufqqa bir qarab qo'yib, toyg'oq baliqlarni bosib, rulga o'tdi. – Haydang!

Sattor ho'l, shilimshiq yengi bilan yuzlarini artib, skameykaga sakradi. Tabiatan ochko'zroq bu yigit oving barakasini ko'rib jonlanib qolgan edi, lekin to'liqinda yukli qayiqning og'ir eshkagi uni tez bukdi. Shamol dam o'ngdan,

dam chapdan kelib, xuddi qo'l bilan itargandek, uni go'yo o'rnidan siljitishga urinar edi. Karbas tobora qattiqroq chayqala boshladi. Tepada quruq machta xunuk g'irchillar, dengiz bukchaygandek gardani bilan kelib, qayiq ostiga kirib ketar, lekin ko'tarib tashlash o'rniga, bir mo'jiza yuz bergandek, qayoqdadir asov kuchi sinar, shundan keyin bir zumda qayiq yana ham balandroq to'lqinning sirtiga chiqib ketar edi.

Qayiq oldinga siljimay, o'rkach-o'rkach to'lqinlar asirligida, yakkash bir o'rinda chayqalayotgandek edi, Sattor holdan toydi, peshanasini artadi, tani yonadi, og'zi, labi sho'r, to'lqin yuziga urib, quyruqda Komilaning nima deb qichqirayotganini eshitmaydi. U paxtaligini, chorig'ini yechib tashladi, yelka paylari tarang, bo'g'inlari oshiq-moshig'idan chiqib ketguday bo'lar edi.

Qirg'oq ko'rinmasdi, bulut quyuqligidan kun shomdagidek qorong'i. Taxminlab qo'ltiqqa yaqinlashdik deganlarida, qirg'oqdan qaytgan to'lqinlar karbasni ustma-ust ko'tarib tashlay boshladi. Komila taxlangan yelkan ustiga otilib tushdi, Sattor baliqqa toyib eshkaklarni qo'ldan chiqardi. Bu payt dengizda chinakam dovul boshlanib, to'lqin, yomg'ir aralash izg'irin kelib qamchiday savalab ketdi. Ko'z ochib bo'lmas edi, atrof, yer-u osmon suv, hech narsa ko'rinmaydi. Chakkasini nimadir tilib ketgan Komila jon-jahdi bilan baqirardi:

– Eshkakni qo'yib yubormang! Eshkakni! Eshkakni!

Qayiqni to'rt-besh metrqa yana ko'tarib, boshqa bir qahrli to'lqinning o'pqonday qo'yniga otganda, machtaga borib urilib beli mayishgan Sattor, ko'ziga ajal ko'rinib ketib, Komilani ham unutdi. Shunday tashlanganda qayiq yoni bilan tushsa bormi... Sattor mo'ljalni ham yo'qotdi, esini ham... Yo'q, esi joyida edi: u jon-jahdi bilan yashikni ko'tara boshladi, tomirlari o'ynoqlab, ikki pudcha baliqni qayiqning labiga ko'tarib to'lqin qa'riga itarib yubordi. Yana baliqlar ustida sirg'anasurila borib boshqa yashikka yopishdi. Komila dovulda avval uni yaxshi ko'rolmadi, keyin sharpasini ko'rgach, nima qilayotganini tushunmadi.

– Eshkakni qo‘yib yubormang! – deb baqirgancha, oqsoqlanib borib, rulni tutdi. So‘ng, quturayotgan to‘lqinlar orasida o‘lik baliqlarning yiltillagan sirtini, to‘lqin bilan qayiqqa kelib urilgan yashik taxtalarini ko‘rib, payqadi. Sattor tomonga otildi. Qarasa Sattor navbatdagi baliq to‘la yashikni uloqtirish uchun kuchanyapti. Komila unga tashlandi, butun gavadasi bilan qo‘llariga osildi.

– Nima qilyapsiz?! Nima qilyapsiz, deyaqman sizga!

Sattorning yuzida qon qolmagan, ko‘zi o‘lik qo‘ynikidek ma‘nosiz edi.

– Qo‘rqoq! Nomard! – deb baqirdi Komila uni bu ishdan to‘xtatishga kuchi boricha urinib. Uning ho‘l sochlari to‘zgi‘ib, yuz-ko‘ziga yopishgan, ko‘zlari o‘q bo‘lib sanchilgudek, chakkasi qonagan, tovushi bitgan edi. O‘limi ko‘z oldiga kelgan Sattor bo‘lsa og‘ir yashiklardan boshqa hech narsani ko‘rmasdi. Ammo Komila qattiq osilgan edi. Qayiq xatarli chayqalganda birga yumalashdi, lekin uning qo‘lini bo‘shatmadi.

Joni halqumiga kelgan Sattor alamidan baqirib yig‘lab yubordi:

– Cho‘kib ketaveramanmi sizni deb... hech kimga aytmay chiquvdim. Tashlash kerak bu la‘nati yashiklarni... Jon shirin emasmi sizga... – Keyin bir siltab Komilaning qo‘lidan chiqdida, yana bir yashikka tarmashdi.

– Yo‘q! – dedi Komila yig‘lagan bu erkakka nafrati kelib. Yana unga tashlandi.

– Axir shunda jon saqlaymiz! – Yana kuchandi Sattor.

– Yo‘q!

Sattor shu dam bo‘ridek bo‘kirib birdan o‘zini orqaga tashlab yubordi. Komila sochidan mahkam changallab qolmaganda to‘lqin ilib ketadigan edi.

Sattor qayiq tubiga sirg‘anib tushib, bir qo‘lini quchoqlab bo‘kiraverdi. Komila jon achchig‘ida uning qo‘lini tishlab, bir parcha go‘stini uzib olishiga sal qolgan edi, yengidan sharillab qon oqdi.

Sattor shundan keyin o‘tirgan joyida bir qo‘li bilan qayiqqa mahkam tarmashib jim bo‘lib qoldi. Komila

shoshib borib eshkakka yopishdi. Asabi sal tinchlanganidanmi, dovul ham biroz pasaygandek tuyuldi, butun kuchini yig'ib, qo'ltiqqa kirib olish uchun to'lqin bilan olisha boshladi. To'kilib, sinib yotgan yashiklar, qayiq tubida suvda suzgan paxtalik, bosilib uvildirig'i sitilib chiqqan baliqlar, majaqlanib yotgan paqir, chuvalgan arqonlar ko'ziga ko'rindi. Demak yomg'ir ham siyraklashib, havo yorisha boshlagan. Lekin qirg'oq ko'rinmaydi. Komila qayoqqa suzishni biladi, qirg'oqdan qaytarib urmasa bo'lgani.

– Rulga o'ting! – deb baqirdi u g'azab bilan.

Sattor bir qo'lini quchoqlaganicha rulga o'tdi, bir ozdan keyin Komilaning eshkaklarga kuchi yetmayotganini ko'rib, taxtaga kelib o'tirdi, eshkakning bittasini qo'lga oldi, ikkovlab esha boshladilar.

Qo'ltiqqa kirganda to'lqin pasaydi, lekin qirg'oq tim qorong'i edi.

Tongda Ajiniyozni uyg'otib, juvozxonaga yetakladilar. Uch pudcha baliq omon qolgan edi. Chol borining ichini ag'darib jigaridan ikki shishacha moy qaynatib berdi. Kahrabo rang moyning og'ir quyilib shishaga oqishini ko'rgan Komilaning butun charchog'i tarqab, dili yorishdi, kutilmaganda Sattordan uzr so'rab qoldi:

– Kechirasiz-da, jahl ustida...

Sattorning o'yi boshqa yoqda edi.

– Baliqni nima qilamiz?

– Baliqnimi?.. – Komila buni hech o'ylamagan ekan, hozir juda yaxshi fikr ko'ngliga keldi: – Moyi – menga, balig'i – sizga! – dedi u.

Sattor ichi tozalangan baliqni qayiqda uyiga olib ketdi.

– Qoyil-e, tirik chiqdik-e... – derdi u quvonib.

Komila ikki shisha moyni ko'tarib, Matniyoznikiga bordi. Yigit uni kutmay qo'rgan ekanmi, hayratda tikilib qoldi. Hayajonlanganidan yo'tala boshladi. Moyni ko'ksiga bosib yo'talar edi.

– Siz... siz buni qayoqdan olyapsiz, Komila?

– Voy, qayoqdan olardim, ombordan, – dedi qiz beparvolik bilan. – Vaqt bo‘lmayapti-da, kelolmay qoldim. Tuzukmisiz?

Matniyozning yo‘tali ilgarigidek emas, yengilroq edi, biroz et bitib, rang ham kirgan. Lekin u Komilaning qarashidan cho‘chib ketgandek, kamgap bo‘lib qoldi. Komila bu safar ham uzoqroq gaplasholmay ketishga majbur bo‘ldi.

Qish chiqib, dovulli kunlar kamayib qoldi. Komila ilgari o‘lgudek zerikarli bo‘ladigan o‘sha zax havoli, xira, izg‘irinli kunlarni qo‘msay boshladi. Badjahl Ajiniyoz bilan endi til biriktirib, ishni yo‘lga qo‘yganida dovullar siyraklashib ketdi. Moyjuvoz uchun baliq ovlash esa faqat dovul kunlarigina bo‘lishi mumkin, boshqa kunlari Komila reysda. Komilaning kechasi pichirlagan iltijolariga binoan yana bir necha izg‘irinli kun bo‘ldi. Ammo keyinroq Sattor gapga kirmay qo‘ydi. Avval u chandiq bilagini hammaga ko‘rsatib: «Komila tishladi», deb maqtanib yurdi, Komila bunga e‘tibor bermadi, Sattor unga kerak edi, Sattor ham har safar bir necha pud marmar-day baliqqa qiziqib, yana bir-ikki marta dovulda dengizga birga chiqdi. Keyin yurak oldirib qo‘yib, bu qaltis oshiqlikdan voz kechdi. Komila so‘nggi vaqtda kombinatdan motobot olib, dengizga yolg‘iz ham chiqadigan bo‘ldi. Jindak-jindak moy keltirganda Matniyoz undan har safar qiziqib so‘rardi, ammo so‘nggi marta qovoq solib, qo‘pollik bilan so‘radi:

– Qayoqdan olyapsiz, ochig‘ini ayting?

Komila darrov javob bermadi-da, bosh egib kelib uning bilagidan ushladi, yerdan ko‘zini olmay turib:

– Ombordan, – dedi sekin. – Siz tuzalishingiz kerak, Matniyoz... Bo‘lmasa...

– Nima «bo‘lmasa?»

Komila birdan piqillab yig‘lagancha yugurib chiqib ketdi.

Keyin u dovul kuni kechqurun yolg‘iz o‘zi dengizga chiqib, bir o‘limdan qolib, ust-boshi shalabbo ho‘l, sochi to‘zg‘igan holda kechasi Ajiniyoz cholni qo‘yarda-qo‘ymay uyg‘otib, yarim shishagina moyni zo‘rg‘a eplashtirib, tongda kampirnikiga keldi. Kirsam Matniyoz yo‘q. Matniyoz ketib qolgan edi. Qayoqqa g‘oyib bo‘lganligi noma‘lum.

Komila hamma narsani birdan payqadi-yu, shu ko'yicha achchiq shamolda tentirab qirg'oq tomon yurdi. Etigi qumga botar, sug'urib olishga darmoni yo'q, sochlari to'zg'igan, nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o'zi bilmas edi. Ketdi! Ketdi... Komilaning diliga ilgaridan qutqu solib yurgan narsa shu edi. Ko'ngli sezib yurardi-ya! Nega ahmoq bo'lib unga sir berdi? Nega ahmoq bo'lib uning uchun har dovul kuni ikki shisha moyga jonini tikdi? Sharmandalik! Sharmandalik! Qochib ketibdi! Komila o'z qadriga yig'lardi. Umri bino bo'lib bunday alamli, bunday azobli damlarni kechirgan emas. «Ajab bo'ldi, ajab! – derdi u qirg'oqda, izg'irinda yolg'iz qum kechib qayoqqadir shosharkan. – Ajab bo'pti, yurma birinchi ko'rgan yigitingga yelimdek yopishib, qiz boshing bilan!»

Shunday deb o'zini koyirdi-yu, Matniyozni unutilmasdi. Kechalari uyqu yo'q, dam o'zini koyiydi, dam yorug' dunyoni qarg'aydi, dam Matniyozni... Manzilini ham qoldirmabdi, Xorazmdan so'ratdi ham, yo'q.

O'sha kunlardagi telbaligini o'ylasa hozir ham yuragi o'ynab, yuziga qon tepadi. Matniyoz, nima qilding?

– Qirg'oqqa yondash! Qirg'oqqa!

Komilaning xayoli bo'lindi. Bu Qayipbergen cholning hovliqqan ovozi edi. Komilaning jahli chiqdi. Xayolini bo'lgani uchun emas, kapitandan ijozatsiz buyruq bera boshlagani uchun. Qorong'i tushib, daryo yuzini tuman qoplagan edi. Bo'tana Amu qo'ng'ir qora tusga kirib, bo'g'iq va sirli shovillay boshladi. Komila payqadiki, Tuyacho'kdi yaqin. Chakki bo'libdi-da, bu falokat shayton bo'g'izi qoq tunga to'g'ri kelibdi.

Ammo hozir Komilani jahannam ham to'xtatolmaydi. Oldinda Matniyoz, o'sha Matniyoz, Komilaga juda qimmatga tushgan, yillar, iztiroblar, yoshlik quvonchlari evaziga, «or-nomus», oila, jigarporalari Uchqun ham To'lqinni o'rtaga qo'yib qo'lga kirgizgani o'sha Matniyoz, o'sha shafqatsiz muhabbat, azobli baxt oldinda...

Tuyacho'kdi – Amuning eng tor joyi bo'lib, ikki qirg'og'i qip-qizil, baland, tikka jar, o'zanning o'rta bir yerida esa,

o'chakishgandek ikki qoyatosh, tuyaning ikki o'rkachi singari suvdan qalqib turadi. Suv ko'p vaqtda bo'lsa, qalqmasa ham, oqimni ikkiga ayirib, ikki tomonida sharsharadek shovqinli, xatarli «qiya» paydo qiladi. «Qiya» degani qirg'oqqa urib, jar tagida girdob, o'pqon paydo qiladigan makkor oqim.

Hozir-ku bular ko'rinayotgani yo'q, hozir qorong'i, uning ustiga nafasni bo'g'adigan allaqanday quyuq, og'ir tuman.

– To'xta! – deb buyurdi kapitan, losmanning komandasini rad etib. Chol g'azabdan titrab-qaqshab Komilaga qaradi: «Bu nima qilganingiz?!»

– Katta projektorlar yoqilsin! – dedi kapitan javob o'rniga, uzun-uzun signal berdi.

Projektorlar uzoqdan tuynukday ko'ringan Tuyacho'k-dining qorasini ko'rsatdi, daryo sathi bug'lanar, bosib tushayotgan og'ir tuman bilan olishayotgandek edi.

– Signalni kimga beryapsiz, bu yerda zog' ham yo'q hozir, esi joyida bo'lsa kechasi hech kim Tuyacho'kdiga yaqinlashmaydi, – dedi chol.

– Hozir ko'ramiz... – dedi Komila. U o'zi ham o'z ishinig to'g'riligiga unchalik amin emas edi. Ammo to'xtab ertani, tuman ko'tarilishini kutish hozir uning miyasiga sig'masdi.

– G'altakni qirg'oqqa tashlashni buyuring, men sizga otalarcha maslahat beryapman, qizim, tumanni qarang, yonginamizdagi barjaning chirog'ini ko'rib bo'lmayapti, – deb avray boshladi jahlni zo'rg'a bosib Qayipbergen chol. «G'altakni qirg'oqqa» degani «koshka» degan langarni qirg'oqqa, oldinroqqa olib borib o'rnatib, ikki yuz metrli sim arqonli chig'irliq bilan barjani alohida, kemani alohida siljitib, xavfli joydan o'tkazib olishdan iborat edi. Bu kamida o'n ikki soat to'xtash degan gap.

– Qo'rqmang, avval o'rkachlarning ahvolini bilib kelamiz, – dedi Komila. Uning xatarli ishga qasd qilgani sezilib turardi – Siz projektorni idora qiling. Yigitlar, qayiqni suvga!

– Men aralashmayman bu ishingizga. Kemani jarga urib pachaqlaysiz, barjada Taxiatoshning dizellari, bilib qo'ying. Men Amuda o'ttiz yil suzib, bitta quruq barja ham cho'ktirgan

emasman. Siz... siz yosh er qilgan bo'lsangiz, ekipajning aybi nima!

Komila ko'n qo'lqop kiygan qo'lini ko'zlariga bosib, birpas yerga qarab turdi. Chol «yig'latdim» deb o'ylagan edi, shu zumdayoq Komilaning o't chaqnagan ko'zlarini ko'rди.

– Buyruqni bajaring, lotsman!—dedi Komila. O'zi zinadan yugurib tushib, ikki yigit ushlab turgan qayiqqa sakradi, chol uning «O'lchagich oling!» «Siz bu yoqqa o'ting!» degan keskin buyruqlarini eshitib turardi. Lahza o'tmay Tuyacho'kdining qirg'oqlarini yangratib motor guvilladi, tumanni tilib uzoqlarga sanchilgan proyektor nurida motorli qayiq qora tuynukka kirib yo'qoldi.

O'rkachga yaqinlashgan sari qayiqdagilarga motor tovushi pastroq eshitila boshladi, ikkiga ayrilgan oqimning shovillashi ikki baland jar orasida momaqaldiroqdek gumburlar edi. Oqarib turgan o'rkachlarni yonginasiga borganda ko'rishdi, qoya panasida oqimga qarshi ularning yaqinigacha bemalol borish mumkin edi.

– Mana, la'natilar qalqib turibdi!—dedi Komila. Uning gapini yigitlar eshitmadilar, ammo kapitanning vaqti chog'ligi ko'rinib turar edi. Qoyalar suv ostida bo'lsa xatarliroq. Hozir suv kam ekan, kemani boshqarganda xavf qayoqdaligini darrov payqasa bo'ladi.

– Chap tomon yoyiqroq, keyin, bu qirg'oqda teran girdob ham yo'q...

Yigitlar uning chap tomonni ko'rsatganidan maqsadini taxminan anglashdi, lekin chapda tuman quyuq, qirg'oq ko'rinmas edi. Komila projektorni kerak joyga to'g'rilamayotgan Qayipbergenni erkakcha boloxonador qilib so'kdi-da, kemani chapdagi kuchli oqimga burdi. Oqimning kuchini, yo'nalishini tekshirish, qirg'oqni tasmollash kerak edi. Shu vaqt qayiq birdan gir aylanib, oqimni yengib o'tolmay, tikka qirg'oq tomon, sovuq qorong'ilikka kirib ketaverdi. Qorong'i, tuman, bir-birlarini ko'rishmas, gaplarini eshitishmas edi. Motorchi yigit o'z joyidan siljiyolmas, Komilani ko'rmas edi: bormi-yo'qmi? Yo uchib ketdimi?

– Kapitan! Kapitan! – deb qichqirardi u motor dastasiga yopishganча... – Kapitan! Qayerdasiz?

Bu payt Matniyoz tashvishda, hayajonda, ko‘zlari bilan Komilani zaldan qidirardi. Uning tepasida O‘zbekiston va Qoraqalpoq yerlarining geografik xaritasi sap-sariq bo‘lib osilib turibdi. Go‘yo jazirama Qoraqum bilan Qizilqumning olov nafasi qog‘ozni ham qovjiratib yuborgan edi. Ko‘m-ko‘k qon tomiridek Sir bilan Amu buralib-buralib ming-minglab chaqirim sahro yo‘llarini bosib o‘tadi, uzoq qorli cho‘qqilarning kumush xazinasini, qadim vodiylarning orombaxsh salqinini keksa Orolga eltib topshiradi. Orol – cheksiz va jonsiz qum dengizlari ichida haqiqatan ham bo‘tako‘z orol, tabiatning mo‘jizasi, tengsiz go‘zal bir in‘omi!

Matniyoz xarita oldida qo‘liga nayzadek ko‘rsatkich tutgan holda dissertatsiyasining mazmunini bayon etadi. U odatdagidek beparvoroq kiyingan, galstugi bo‘sh, shimi g‘ijimroq, lekin to‘lishgan, keksalik belgilari bilina boshlagan, paydor, qoracha yuzida salomatlik, ishonch, jur‘at, hatto qay-sarlik zuhur etar edi.

U Komilani topmadi. Katta zal liq to‘la, bo‘sh o‘rin yo‘q, hamma shu yerda. Ishlab chiqarish kuchlarini o‘rganish kengashidagi ilmiy xodimlar – Matniyozning do‘stlari ham shu yerda, oldingi qatorda mo‘yna sovxozining bosh zootexnigi, gidroproyekt injenerlari, melioratsiya stansiyasining boshlig‘i, fan kandidati Markaryan, Toshkentdan kelgan tanish-notanish olimlar... Prezidiumda esa ishning rahbari, opponentlar, ilmiy kengash a‘zolari ham eng atoqli mehmon – professor Shuman o‘tiribdi.

O‘rta Osiyo gidrologiyasining keksa nazariyotchisi Shuman uchun bunday prezidiumlarda o‘tirish o‘z uyida yon-boshlab yotishdek oddiy narsa bo‘lib qolgan. Qayerda paydo bo‘lsa, zalda ham, foyyeda ham shivir-shivir: «Shu! Falonchi shu!» U bo‘lsa shon-shuhratga, yumshoq pijama kiyishga odatlangandek, o‘rganib ketgan, bunday shivir-shivirlar parvoyiga kelmaydi, panjalarini bir-biriga oshiq-moshiq qilib

kiyib, bosh barmoqlarini bir-birining atrofida asta aylantirib, unga tikilgan ko'zlarni emas, boshqa narsalarni o'ylab o'tiradi.

Professorning chiqishlari doim shov-shuvli bo'ladi. Ikki-uch yilda bir yozsa ham effektli, kutilmagan sensatsion bir fikrli maqola bilan chiqib qo'yadi-da, shu bilan yana ancha-gacha ko'pikning yuzasida, ko'pchilikning diqqat markazida yuraveradi. Shunday yashashga o'rganib qolgan.

Shumanning besh-olti oy oldin yozgan so'nggi maqolasining shov-shuvi hali bosilgani yo'q edi. «Orol yashamog'i zarurmi?» degan bu maqola olimlarni ham, xo'jalik xodimlarini ham g'alayonga keltirdi, Matniyozning esa yetti yillik azobli ishining beliga tepdi. Professor maqolasida Orolni asta-sekin quritib, Amuning unga beradigan 40 milliardlik suvi hisobiga 5 million gektar yangi yer o'zlashtirishning iqtisodiy foydalarini isbotlar edi. Bundan qoni qaynab ketgan Matniyoz shu olti oy ichida dissertatsiyasini ataylab yanada o'tkirlashtirib, bu tezisning xatoligini isbotlashga qasd qildi. Shuman bilan olishishi ko'plarning nazarida boshni devorga urish bilan barobar edi. «Krilovning «Laycha bilan Fil»ini o'qiganmisan?» degan do'stlari ham bo'ldi. Lekin u, o'z ta'biricha, bu «abordaj»ga – hamlaga ataylab azm etdi, ko'p o'yladi, ikkilandi, ba'zan o'zida shunga kuch sezdi, nima bo'lsa ham vijdon izmidan qaytmadi.

Albatta, avvalo professor Shumandan o'z avtoreferatiga qaqshatgich yozma fikr kutgan edi. Kelmadi. Yoqlash marosimiga professorning o'zi kelib o'tiribdi. Hali indagani yo'q, hurmatini bajo keltirib ko'rishdi, prezidiumda ham miyig'ida jilmayibgina o'tiribdi, noroziligi ham bilinmaydi, bezovtaligi ham. To'q mushuk sichqonni tutgach, qo'yib yuborgan bo'lib yana osongina tutib, birpas o'ynab, keyingina shoshmasdan yeydi. Yo bu ham shu xilidanmikan?

Matniyoz shularni o'ylab, ayniqsa buning ustiga zalda Komilaning ko'rinmaganidan, ancha hayajonlanib, tutilib gapirdi. Keyin qimir etmagan zalning e'tiboridan dadillashib, Shumanga tikka qarab so'z boshladi.

– O'lkamizga ko'z soling, – dedi u qo'lida sal titragan ko'rsatgich bilan xaritada doiralar yasab, – bu sariq ranglar, bu o'lik ranglar shunday ham ko'p. Biz esa, hurmatli professor, buning ustiga yana bir sahro yaratmoqchimiz!

– Siz buning evaziga barpo bo'ladigan yangi obod vodiyni tilga olmayapsiz, kollega, – dedi Shuman birinchi marta luqma tashlab. U jilmayib turib, yumshoq gapirdi, lekin Matniyoz uning «kollega» deganidagi zaharli kesatq ohangini payqadi.

– Trishkaning kaftanini bilasizmi, professor? – dedi u ham. Zalda jur'atsizgina kulgi eshitildi. Matniyoz davom etdi: – Orolning raqiblari bu jazirama o'lkada vahshiy sahroning quturishlariga yana ham kengroq erk berib qo'yishmoqchi. Ko'z oldingizga keltiring, yetmish ming kvadrat kilometrli Orol kosasida yangi sahroning paydo bo'lishi bu o'lkaning ob-havosini yovvoyilashtirib, bu yerda sarin zangori to'lqinlar o'rniga qum bo'ronlari o'ynaydi, sobiq dengiz tubidan ko'tarilgan zararli tuz zarralari aralash quyuuq to'zon havoni to'ldirib, atrofidagi yashil havzalarni quritadi.

– Ob-havoning bunday o'zgarajagini, sho'r bo'ron vahimalarini isbot qilish kerak, kollega.

– Ularning bo'lmasligini ham hech kim isbot qilgan emas, shu jumladan siz ham, hurmatli professor! – dedi hozirjavoblik bilan Matniyoz. Tag'in davom etdi: – Nihoyat, tabiat hissi! Jonajon o'lkamizning go'zalliklarini his etish, ko'z quvonchi, hayot chashmalari! Bular sizga begonami, professor? Orol – tabiatning ajib tuhfası! Orol O'rta Osiyoning Baykali, balki undan ham afzalroq. Chunki u jahonning eng ulug' sahrolari bag'rida to'lqinlanib yotibdi. Jahondagi san'at mo'jizalari, tabiat mo'jizalari faqat rentabellik uchungina saqlab kelinayotgani yo'q. Ona yurt tabiati degan narsaga shunchaki buxgalterlarcha munosabatdan boshqacha muomala ham bo'lishi kerak. Ne-ne buyuk olimlar necha asrlardan beri uni halokatdan qutqazib qolish haqida o'ylab kelyapti, siz esa... Siz bu tengsiz go'zallikka, butun bir o'lkaning taqdiriga to'ralarcha qo'l siltamoqdasiz. Ba'zi bir to'ralar hozir ko'pgina mahkamalarda qora terga botib cho't qoqishmoqda, go'zal

Orolning fojiasi hisobiga keladigan raqamlarni hisoblashmoqda. Ularning yuragi qilt etmaydi, ular hozir dadil, chunki sizning «ilmiy bashariyatlarinigiz» ular uchun asos bo'lyapti. Orol million yillik tuganmas boyliklar xazinasi: yiliga yarim million tonna baliq, million dona qunduz, olamda noyob mo'yna sovxozining jahon bozoriga ketadigan 70 xil bebaho mo'ynasi! Buni sanab bitirish qiyin. Sizning maqolangizdan keyin esa Orol halokatli ravishda chekinib quriy boshladi, uning banoras ko'zgusi 20 ming kvadrat kilometr kichraydi. Daryo deltalaridagi botqoqni bosib o'tolmayapti, delta ko'llari o'lik, suv sho'rlanib, hayotni quritmoqda. «Gidroproyekt» hozir Amu bilan Sirdan foydalanish bosh planini tuzgan. Bu planda Orolning taqdiri haqida bir og'iz so'z yo'q. Bu ham sizning maqolangizning oqibati, professor!

Matniyoz bir necha bor «Professor!» deb xitob qilgandan keyin Shuman o'rnidan turdi, bu uning, so'z aytaman, degani edi, hamma tushundi.

– Bunday, kollega, – dedi u salmoqlanib, – siz meni qo'ya turing. Siz dissertatsiyangizni yoqlang. Butun xalqimiz jamiyatning moddiy asosini vujudga keltiraman deb jonbozlik qilayotganda siz akademiya minbariga chiqib tabiat go'zalligi haqida lirika o'qing, qirq milliard kubometr suvni Orolning botqoq qozonida qaynatib, bug' qilib osmonga uchiraylik, deng; respublikada sug'orish va irrigatsiya ishlarini, yangi yerlar o'zlashtirishni to'xtataylik, deng...

Uning bu sovuqqon, salmoqli kinoyasiga Matniyoz indamadi, odob doirasida bo'lmasa ham, so'zini bo'ldi:

– Buni demagogiya deyiladi, hurmatli professor. Xalqimizning nima bilan bandligini men ham bilaman. Lekin sizning pozitsiyangiz ma'lum fransuz qirolining falsafasiga o'xshab ketadi: «Bizdan keyin olamni to'fon bosib ketmaydimi...»

Zal yana sal jonlanib kulib qo'ydi.

– Men norozilik bildiraman, hurmatli ilmiy kengash!
– dedi Shuman o'rnidan turib. Endi u haligiday sovuqqon emas edi. Uning vajohati Matniyozni cho'chitdi. U bir zum ik-

kilanib, uzr so‘rashni ham xayoliga keltirdi-yu, uzr so‘ramadi. Ammo negadir sal umidsizlik sezdi ko‘nglida. Zalga qaradi. Yo‘lak uzun, uzoqdagi eshik tomon g‘ira-shira edi. Vaqt qancha bo‘ldi ekan? Komila hamon yo‘q. Nega kelmadi, qayoqda qoldi? Hozir yalt etib ostonada paydo bo‘lsa, Matniyoz qaytadan kuchga kirar, ilhomi toshib, qaqshatgich nutq so‘zlab tashlar edi.

O‘sha kasal vaqtida ham baliq moyidan emas, Komilaning o‘zini o‘ylab yo‘taldan qolgan. Shishani qo‘yniga solib kirib kelganida zaif a‘zoyi badani yolqinlanib ketardi. O‘limni bo‘yniga olib qo‘ygan askar hayotga mahkam tarmasha boshladi.

– Qayoqdan olyapsiz?

– Voy, ombordan...

Matniyoz ishonmay qo‘ydi. Qizning ko‘zlari boshqacha edi. Keyin u Komilaning uning uchun o‘limga tik borib, har dovulda yolg‘iz dengizga chiqayotganini payqab qoldi. Bu muhabbat edi. Muhabbat... Unga esa... mumkin emas. Uning haqi yo‘q, Matniyoz yig‘ladi. Qochish kerak. Komilani qutqazish kerak. U yosh. U unutadi. O‘tib ketadi...

Kampir garang edi yigitning ahvolidan.

Shunday qilib, o‘shanda Matniyoz g‘oyib bo‘ldi. U jangda ham bunday og‘ir vazifani bajarmagan edi. Bu qiynoq o‘pka kasalining qiynog‘idan ham dahshatliroq bo‘ldi... Komila qolib ketdi. O‘sha Komila...

O‘sha Komila hozir uniki. Lekin u nega kelmadi? Zal to‘lqinlanadi. Matniyoz bu to‘lqinlarni, qarshiliklarni yorib o‘tib, unga intilishi kerak. U yana minbarga chiqdi...

Bu payt Komila ham Amu to‘lqinlarini yorib unga intilmoqda edi. To‘lqinlar yuziga sapchir, tepada tikka qora jar, qayiqning motori dam qattiq shamollagan odamdek yo‘talar, dam yana go‘yo talvasaga tushgandek xirillab aylana boshlar, projektorning yorug‘i o‘chakishgandek allaqayoqlarda kezar edi – chol birdan g‘oyib bo‘lgan qayiqni hovliqib qidirayotgan bo‘lsa kerak.

Anchadan keyin bir amallab yoruqqa chiqib olishdi. Komila qo'liga suv o'lchagichni langar cho'pday qilib ushlaganча qayiqning dumida tikka turar edi. Uning ust-boshi shalabbo, yuz-ko'zi, sochlari ham ho'l, o'zi hamon suv yuzini kuzatar, projektorni qayerga yo'llashni ko'rsatib qo'l siltar edi.

Komilani, g'arq bo'ldimi, deb hali bir zum yuragi shuv etib ketgan motorchi yigit hozir quvonganidan unga qarab nuqul iljayardi:

– Cho'milib oldingizmi deyman, o'rtoq kapitan? – Uning yuzi qo'rqqanidanmi, projektor nuridanmi, oppoq oqargan edi.

– Bas, qaytdik! – dedi Komila sochini to'lg'ab tashlab, ho'l furajkasini silkib kiyarkan.

«Orol»ga qaytib chiqishgandan keyin u avval hech narsa demadi, kayutasiga asta kirib, shoshmasdan artinib, kiyimlarini o'zgartirib chiqdi. Hammaning ko'zi unda edi.

– Gap bunday, – dedi u mumkin qadar qat'iyroq bo'lishga urinib. Chunki sezardiki, hozir qayiqda u bilan birga Tuya-cho'kdiga borib kelgan ikki yigit ham endi uning tarafini olmaydi. – Chap tomon oqimga qarshi yurishga yaxshi, o'ng tomondan esa bemalol pastga yursa bo'ladi. Barjalarni bittalab olib o'tamiz.

Odamlar bir-birlariga qarab, chakkalarini qashishdi, yerga qarashdi.

– Hozirgina bir o'limdan qutulib, zo'rg'a chiqib keldik-ku, o'rtoq kapitan, – dedi oqarinqiragan motorchi.

– Tuf-ey!—dedi so'z topolmaganidan Qayipbergen chol va to'ng'illaganча davradan chiqib ketdi. – Esi bor odam kunduzi ham tavakkal qilmaydi.

– O'rkachlar suv yuzida, qo'rqadigan joyi yo'q, – dedi Komila.

– Barjani qiya tortib ketadi-da, paroxodni olib borib jarga uradi, kapitan, meni aytdi deng.

– Buksirni qisqa bog'lang! Har kim o'z joyiga! – deb buyurdi Komila.

Xotin kishi shunday dadil qarorga kelganda erkaklarning bo'shanglik qilishi noqulay edi, tarqala boshladilar. Boshqalar asta joy-joyiga ketdi-yu, yolg'iz Qayipbergen bir chekkada teskari o'girilib turaverdi. «Yo chindan ham xato qilyapmanmi?..» deb o'yladi Komila unga qarab. Lekin u bilardiki, bunday paytda ikkilanish orqaga chekinishdan ham xavfliroq. U choling kiftiga qo'lini qo'yib, «xotirjam bo'ling», degandek birpas yonida turdi.

– Men aytadiganimni aytdim, kapitan. Sizdan buyurish, bizdan bajarish... – dedi chol yelkasini qisib.

Keyin Komila tezlab kubrikka chiqib ketdi.

Yigirma minut o'tar-o'tmay «Orol» eng sekin tezlik bilan asta-asta siljib, kalta bog'langan bitta barja bilan Tuyacho'kdiga kirib ketdi. Projektor qaychilari qorong'ilikni tilib, suv yuzidagi quyuq tumanni sutday oppoq qilib ko'rsatar edi.

To'lqin qarshiligi kuchaygan sari, mashina bo'limi kuchliroq guvillar, hozir portlab, podshipniklar sachrab ketadigandek edi. Nariroq borib suvning guvillashi boshqa hamma shov-shuvni bosib ketdi, ko'piklanib ikkiga ayrilgan daryo o'rtasida ikki katta qoyaning oppoq qirrasini ko'rindi.

– O'rkachga! O'rkachga yaqinroq! – deb buyurdi Komila.

– O'rkach – qoya, o'rtoq kapitan! – dedi shturman.

– Kinoyani qo'ying. Qoyaga yaqinroq! Qoyaga qancha yaqin yursangiz, xavf shuncha kam!

– Bir yarim metr qoldi, kapitan!

– Yana yaqinroq! Yaqinroq!

– Juda yaqin qoldi, kapitan!

– Yana! Suvda kechasi shunday ko'rinadi. Yaqinroq deyman. Barjaning chirog'ini ko'ryapsizmi?

Haqiqatan paroxodni yana ham o'ngga olmasa qiya oqim barjani ko'ndalang qilib jar tomon tortib ketishi hech gap emas edi. Qoya tomonda esa torgina yo'lak qoldi.

– Qarichlab o'lchang! Qarichlab siljing! O'ngga!

– Qoyaning tubi keng.

– Suv yetarli, dadil bo'ling!

Paroxod guvillab ko'pik sochayotgan oppoq qoyalarning yonginasidan siljib borar, hamma yuragini hovuchlagancha, kema ko'ksining toshga gurs etib urilishini kutar edi. Keyin nima bo'ladi, halokatmi..

Bu o'n minutlik guvillagan vahimali tinchlik o'n soatdek imillab o'tdi. Keyin palubada ham, pastda ham, barjada ham birdan qiyqiriq ko'tarildi: «Ur-ra! Ura-a-a!» deb bosh kiyimlarini osmonga otishar edi matroslar. Paroxod daryoning tinch oqar keng sathiga chiqib oldi. Qayipbergen chol manglayiga qalqqan sovuq terni artib tashlab, devorga suyandi:

– Uf!.. Bo'ldi, qaytib bormayman. Bir mo'jiza bilan o'tib ketdik, har tishlaganda g'archcha moy bo'lavermaydi.

– Bo'пти, siz qoling, ikkinchi barjani men o'zim olib chiqaman! – dedi Komila soatiga qarab.

Paroxod oqimga qarshi burilib, o'rkachlarning ikkinchi tomonidan yo'l soldi. Orqada barja bo'lmaganidan kuchli oqimga qarshi yurish qiyin emas edi.

Yarim soat deganda Komila o'z yigitlari bilan ikkinchi barjani ham «jahannam tuynugi»dan o'tkazib oldi. Tong otganda Tuyacho'kdi uzoqlarda qolib ketgan edi.

Yana yoyilib oqqan jigarrang Amu, balqib kelayotgan kuzgi quyosh nurida qizargan xazonrezgi chakalakzorlar, yassi qirg'oqlarda yakkam-dukkan saharhez baliqchilar. To'qaylardan yovvoyi o'rdaklar qag'illab uchdi, qaysi bir kemaga Oroidan ergashib kelgan baliqchi qushlar machta atrofida aylanishadi, paroxod zixidan ikkiga bo'lingan palaxsa-palaxsa to'lqinlarning oq yoliga to'sh urishadi. Komila qilgan ishiga o'zi ham qoyil bo'lib, xayol surib bormoqda. U o'sha dengiz dovullaridan buyon Matniyozni qayta uchratgungacha bunday qaltis jasoratga jazm qilgani yo'q edi. Sattor bilan o'tgan turmushi juda ham sokin, alg'ov-dalg'ovsiz, ortiqcha hayajonsiz bo'ldi, bunday azobli kechalar xayoliga ham kelgan emas.

Baliq moyi bahunasi bilan Matniyozning oldiga borib yurgan qirq beshinchi yilning o'sha og'ir qish kechalari,

o'sha g'alati, hayajonli, dardli, dovulli kunlar bir tushday o'tib ketdi. Lekin tush o'z yo'li bilan, turmush esa turmushligini qilar ekan. Yoshi o'tayotganini ko'rib Komila ham erga chiqdi. Allaqayoqdan kelib qolib, da'atan g'oyib bo'lgan bir begona odamga telbadek talpinib yurganidan o'zi kulib, o'zini yengiltak, ahmoq deb koyib yurdi-yurdi-da, o'sha o'zining eski, yuvosh xushomadgo'yi Sattorga tegdi-ketdi.

Amudaryo flotiga ishga o'tganidan keyin Xo'jayliga ko'chib ketishdi – Sattorning ota meros hovlisi o'sha yerda edi. Baxtini topgan Sattor Komila uchun nimalar qilmadi! Onasi Anziratning ta'biri bilan aytganda, o'zini Alining tig'iga urib, kun demay, tun demay ishladi, ichmay-chekmay topganini hovliga tashidi. Arteldan ketib ribojarkaga o'tdi, keyin qayerdadir ekspeditor bo'ldi («qayerdadir» – Komilaning so'zi, asli – rayon matlubot jamiyatida), xullas, tinim bilmasdi sho'rlik. Ammo-lekin bir-ikki yilda ota meros hovli-joy ikki marta kengaydi, bog', ekin-tikin, parranda, mol-tug'ar ko'payaverdi – hammasi Komila uchun edi.

Biroq umri safarda o'tadigan Komila bularga uncha ham e'tibor qilmasdi. Odamning o'ziga beparvo bo'lgandan keyin uning ishlariga ham qiziqmas ekan kishi. Faqat so'ngroq, To'lqin paydo bo'lgandagina Komila taqdirga tan bergandek, o'zini bu oilaning a'zosi deb seza boshladi.

Ustidan achigan qatiq hidi kelib turadigan Anzirat yosharib, serg'ayrat bo'lib ketdi, yengini shimarib, etagini lippasiga qistirib molxonada, tovuqxonada ivirsigani-ivirsigan. Ba'zan Komilani beozorgina koyib qo'yadi:

– Voy o'rgilay kelin, kuvi pishganmisiz hech, opkela qoling o'zimga, boring, To'lqiningizni emizing, tasaddiq.

Bunday vaqtda Sattor xotinining tarafini olardi – kuvi pishmagan bo'lsa, kimsan Amu flotining dongdor kapitani Komila desa ovulda ham, poytaxtda ham bilmagan odam yo'q, bitta o'zbek qizi bo'lsa shunchalik bo'ladi-da, tag'in nima kerak!

Sattor Komila bilan faxrlanardi. Birov bilan tanishganda yoki idoralarga borganda ham «Sattor» degan nom ta'sir qil-

masa, «Hov falonchining turmush o'rtog'iman» deb qo'shib qo'yardi. Komilaning otini atab og'ir hollardan qutulib ketgan paytlari ham bo'lgan. Bir majlisda kimdir Sattorning «xususiy xo'jalik tarmoqlari» kengayib ketganini aytib, uning daromad manbalariga shubha bildirgandek bo'lgan edi, Sattor «Amu flotining dongdor kapitani oyiga qancha topadi, bilasanlarmi?» deb hammaning og'ziga urdi.

Komila bu gaplardan albatta bexabar, u o'zining shuncha-ki qalqon-balogardon bo'lib qolganini bilmaydi, u faqat shuni biladiki, ular o'rtasida necha yildan beri his-tuyg'u, nafrat yo muhabbat haqida gap bo'lgan emas. Ular er-xotin, shuncha-ki bir-birlariga o'rganib qolishgan. Biron kiyimga, biron buyumga o'rgangandek. Erkalash, hazil, rashk, sog'inish, bir-biri uchun hayajonlanish, o'zini o'tga-cho'qqa urish ularning xayollarida ham yo'q edi. Sattor uchun bu juda ibratli oila, o'ziga tinch, o'ziga to'q, bekam-u ko'st, janjal-suronsiz...

Lekin Komila o'zining qarib, so'lib borayotganini sezardi: «Bu nima gap, men qachon bunday bo'lib qoldim? Bas, bu men emasman axir! Men Komila bo'lishim kerak!»

Bu gaplarni Sattorga aytsa, albatta u hech narsa tushunmaydi. U Sattorga qattiq tanbeh berishi, uning turmushini keskin o'zgartirishi ham mumkin, bunga kuchi yetadi, lekin bu bilan Sattor uning qalbini hayajonga soladigan odamga aylana oladimi?

Iztirobini ichiga yutib yuraverdi. Echkilar ma'rab, tappi hidi kelib turadigan hovliga qaytgisi ham kelmay qoldi, ishdan keyin faqat To'lqin bilan Uchqun debgina uyga shoshardi.

Mana shunday kunlardan birida Matniyoz Orolida paydo bo'ldi. Komila uni Nukus ko'chasida tasodifan uchratdi. Ko'rdi-yu butun vujudi lov etib ketdi. Go'yo oradan shuncha voqealar o'tib ketmagandek, shuncha yillar davomida ular doim birga bo'lgandek, bu uchrashuv esa tasodifiy emas, xuddi shunday bo'lishi kerakdek edi. Komila shoshib kelib ikki qo'lini uzatdi.

Matniyoz esa bu uchrashuvdan negadir hech hayron bo'lmadi. Uni go'zal Orol tortganmidi, uzuq-yuluq tushdek

yodda qolgan allaqanday xotiralarmi, xullas, bir necha yil avval bu yerga yana kelib qolgan edi.

– Ha, yolgʻonchi! – dedi u koʻrisharkan soddagina kulib.– «Ombordan» deng?

Ikkalasi ham rohat qilib kuldi, xuddi kunda koʻrishib, shunday chaqchaqlashib yurgandek...

– Yolgʻonchi... Yolgʻonchi... – deb shivirladi Matniyoz yigʻlagudek boʻlib, zalga tikilarkan. Zal guvillar, Matniyoz professor Shumanning ustma-ust yogʻdirgan savollariga javob nutqini boshlab yuborolmas, Komila hamon yoʻq edi.

– Men, ruxsatingiz bilan, zalga murojaat etaman, – dedi Matniyoz fikrini toʻplab olib, – mana bu yerda mamlakatda nodir moʻyna sovxozining bosh zootexnigi oʻrtoq Xudoyberdiyev oʻtiribdi. U kishidan sovxoz xoʻjaligining istiqboli haqida ikki ogʻiz gap soʻrab olsam.

– Mendan nimani soʻraysiz, mana Markaryanga bearing savolingizni! – dedi Xudoyberdiyev zalning oʻrtasidan turib. Melioratsiya stansiyasining direktori Markaryan ham oʻrnidan turdi. – Deltadagi Davliboy koʻl sistemasini tozalab bersin. Oralaridan suv yoʻllari ochsin. Koʻllarni choʻchitsin, Oqdaryo, Qipchoqdaryo oʻzanlarini kengaytirsin. Bu haqda qaror chiqqan. Buning boʻlsa na puli bor, na texnikasi. Oʻlik koʻlda, botqoqda qanaqa istiqbol boʻladi?

– Endi bu deltaning melioratsiyasini hech qanday pul, hech qanday texnika bilan tartibga keltirib boʻlmaydi, – dedi Markaryan qoʻlini paxsa qilib, keyin ter qalqqan yaltiroq boshini silab, ilova qildi: – Ana, professor maqolasida bor gapni aytib qoʻyibdi ...

Zal guvilladi. Shuman qoʻlini yoyib, yelkasini qisar, «Ishlab chiqarish majlisimi bu, ilmiy kengashmi?» der edi baland ovoz bilan yonidagilarga.

– Men hozirgi zamon ilmi bilan xoʻjalik problemalarini sunʼiy ravishda bir-biridan ajratmayman, professor, – deya gapni ilib ketdi Matniyoz, – mana koʻraylik: dengiz chekinyapti, undagi tirik boylik qirilyapti. Moʻyna sovxozi

ikki yil avval bir millondan ortiq ondatra terisi berar edi, bu yil ikki yuz mingta planlashtirgan. Baliq kombinatining daromadi bu davrda to'qqiz marta kamaygan. Tekin ondatra go'shti bazasida boqiladigan kul rang tulki terisi bir yilda olti marta kamaygan. 29 xil noyob nav baliq delta ko'llariga urug' tashlamay qo'ydi. Bular hammasi sizning maqolangizdan keyin bo'lgan hodisalar, hurmatli professor. Sovxoz, kolxoz, kombinat rahbarlari sizning sensatsion bashoratingizdan keyin qo'lni yuvib qo'ltiqqa urishdi, dov-dastgohni yig'ishtirish kayfiyatiga tushib, pul-texnika topish o'rniga yildan-yil davlat planini kamaytirib, butun bir o'lka xo'jaligini mana shu ahvolga keltirdilar. Bu ziyon o'n million so'mlar bilan hisoblanadi! Mashhur maqolangizning har bir harfi tilla bahosiga tushgan davlatga, o'rtoq Shuman.

– Bu – dissertatsiyada qo'yilgan masalaga javob berishdan bosh tortish, – dedi professor o'rnidan turmasdan, boshdagi ziyolinamo sipolikni ham unutib. – Masala qo'yish – ilmiy ish emas, masalani yechish kerak, kollega.

– Siz esa masalani dadil yechgansiz, professor, siz mard-siz! Davlat millionlari hisobiga! – deb Matniyoz minbardan tushib ketdi.

Zalda g'ala-g'ovur ko'tarildi...

Komila tong qorong'isida yukni Taxiatosha eltib topshirib, birinchi reys avtobus bilan Nukusga jo'nadi. Ular hozir, vaqtincha, Fanlar akademiyasi filialining aspirantlar yotoxonasidagi bir xonada turar edilar. Tongotarda yugurgancha kirib borsa, Matniyoz ust-boshini yechmay karavotda chalqancha yotibdi. Uy tutun.

Komila uning papiros chekkanidan bir narsani payqab yuragi shuv etib ketdi.

– Matniyoz!..

Matniyoz sakrab turib, qo'lidagi papirosini fortochkadan uloqtirdi-da, xotinini quchdi. Komila toliqqan, uyqusizlikdan qizargan ko'zlarini uning yuziga qadadi. Dissertatsiya haqida darrov so'rashga yuragi dov bermay:

– Nega chekding? – dedi, – yaxshimi shu ishing... – O‘zi Matniyozning bag‘riga biqinib kirib borar, o‘zi uni koyir edi. – O‘lay dedim, xabaring yo‘q.

– Nega, Komila? – Matniyoz uning pidjagini qoziqqa ildi, etiklarini tortib yechdi. Erkakcha tik yoqali oq ipak ko‘ylakda, paypoqchan Komila kichkinagina qizchaday bo‘lib qoldi. Matniyoz bu paxtadekkina, yumshoq iliq vujudni yana bag‘riga oldi.

– Daryo hidi keladi sendan.

– Sho‘rtakman...

– Plitada choy tayyor. Nega so‘ramayapsan? Yoqlayolmay yiqildim... – deb shivirladi qulog‘ining solinchoqlariga labini tekkizib.

Komila bo‘shashib ketdi. Bu shum xabarni kutgan edi, uyga kirib kelishi bilan sezgan edi. Nima qilsa ekan? Bechora Matniyoz! Yetti yillik tinimsiz ish. Yarim kechalari kutubxonadan ko‘zlari qizarib qaytganda, yoki ov etigining qo‘nji to‘la sozliq loyi bilan ekspeditsiyadan kelganida «Kasali yana qo‘zimasaydi!» deb yuragini hovuchlab kutib olardi Komila. Mana shuncha tahlikalarning oqibati. U iztirobini yashiryapti. Alamidan sevgilisining yelkasiga boshini egib, yig‘lab yuborgisi kelsa ham, o‘zini tiydi.

– Kechir, men yetib kelolmadim... – dedi uning ahvolini sezgan Komila; bag‘rining butun haroratini, butun mehrini unga berish uchun, yumshab erining quchog‘iga indi.

– Bu haqda keyin, keyin, Komila... Issiq choy ich, uxlab ol. Bilasanmi, men seni kutdim. Zaldan qidirdim. Doim ko‘rib turdim seni, Komila...

Komila qorong‘ida yurgandek turtinib, tentirab kirib, stol tuzadi. O‘tirmasdan, piyolani puflab yurib choy ichdilar.

– Odam ko‘pmidi?

Matniyoz bosh irg‘adi.

– To‘rt soat olishdim

– Shuman?

– Shuman.

Komila erining horg‘in yuziga qaradi.

– Sen xafa bo'lma.

– Men xafa emasman, – Matniyoz o'zini tetik ko'rsatishga urinib, karavotga o'tirib, tizzasiga shapatiladi, – yetarli ovoq olmasam ham, Shumanning pozitsiyasini astoydil qaqshatdim. Bu kandidatlik unvonidan muhimroq. – U o'rnidan turib ketdi. – Mayli, bo'lmasa – go'rga. Nihoyat qutuldim. Men bu dissertatsiya deb xudbin bo'lib ketdim, senga e'tiborsiz bo'la boshladim. – Komilaning kiftiga ikki qo'lini qo'ydi. – Safaring qalay bo'ldi, Shag'alay? Hech kim xafa qilmadimi?

Komila bir vaqt unga Zosim Prokofyevich haqida gapirib, uning o'ziga «Shag'alay» deb laqab qo'yganini aytgan edi. Bu Matniyozga juda yoqdi. O'shandan beri uni erkalganda «Shag'alay» deb ataydi.

– Endi bu haqda bas. Bolalarga boramiz, – dedi Komila.

– A?

– Quvonch kunlari ham, xafagarchilikda ham albatta bolalarni ko'rgani boramiz, deb shartlashmovdikmi?

– Ha, ha. Agar charchamagan bo'lsang..

Komila kiyimlarini o'zgartirgani to'siq orqasiga o'tdi. Xonaning bir burchagi to'la shiftgacha kitob, ish stoli, bir burchagi parda bilan to'silgan yotoqxonada, derazali tomon esa «mehmonxonada» atalib, unda ovqat stoli, televizor, magnetofon, toshoyna, uning tepasida Tansiqboyevning «Orol peyzajlari» osig'liq edi. Matniyoz kursilar oralab yurib turganicha Komila kalta sochini orqasiga turmaklab, atlas ko'ylak ustidan ixchamgina jun fufayka kiyib chiqdi. Kechagi shiddatli kapitan yo'q, shiringina, durkun kelinchak, jajjigina jonsarak ona paydo bo'lgan edi.

– Ketdik, – dedi u.

Tanish kemachi chol ularni Amudan o'tkazib qo'yib, orqalaridan ma'noli qarab qoldi. Hali ko'plar Komilaning oilasidagi o'zgarishdan bexabar edi. Matniyozni esa uncha tanimas edilar. «G'ijim kastum kiyib olgan bu bo'yador, chayir yigit bizing kapitanini nega qo'ltiqlab ketyapti?» degandek qarar edi odamlar.

Xo'jaylining ko'chalari ilgari gidek chang. Daryo shabadasi sariq terak barglarini pildiratib uchirib yuribdi. Komila bilan Matniyoz baliq hidi anqib turgan qirg'oq mahallalaridan o'tib, yuqoriga chiqdilar. Univermagga kirib, «Bunisi Uchqunga», «Bunisi To'lqinga», deb, kerak-nokerak narsalar xarid qilib, yelkalariga son-sanoqsiz qutilar, tugunlar osib oldilar.

Matniyoz xotini nima desa shuni qilardi-yu, lekin ichididan unga achinib qo'yardi. Bolasini tashlab ketgan xotining ahvoli shu-da: quruq borolmaydi, sovg'a ko'tarib borsa yana ta'naga qoladi. Butun mehri o'sha bolalarda ekanini esa hammaga tushuntirish qiyin. Mana hozir Anzirat uyda bo'lsa, tag'in... Qachon tugaydi bu ko'ngilxiralik? Matniyoz Komilani bu dilozorlikdan asragisi keladi-yu, lekin iloji yo'q, nima qilishi mumkin? Bolalarning hech bo'lmasa bittasini talab qilib yana sudlashsalarмикin? Sud ham jonga tegdi. Sudyalar ham qonunlar majmuasini qo'ya turib, odamlarning bir diliga kirib boqsalar edi! Kimning dilida hisob-kitob-u kimning dilida mehr-harorat – bir bilishga urinib ko'rishsa ekan!

Sattorning yuk mashinasiga mo'ljallangan katta darvozasiga yetib kelishdi. Ayvonning ustuniga ikkita uloq bog'langan, pastki zinada Sattor bilan Ochil buva indamay bosh egib, yer chizib o'tirishar edi.

Darvoza ochilganda ular o'rinlaridan turishdi. Komila avval tanimay ko'zlarini pirpiratdi-da, keyin yelkasidagi qutichalarni irg'itib tashlab, oldinga otildi:

– Buva! Buvajon!

Biroq Ochil buvaning oppoq qoshlari ko'zini to'sib tushganini, yuzida biron o'zgarish bo'lmaganini ko'rib, Komila birdan qanoti singandek, bir qadam qolganda to'xtab qoldi, bobosini qucholmadi.

Nariroqda Anzirat ko'rindi. So'rida Azimjon o'tirardi. Hozir orada yaxshi gap boshlansa otilib chiqqudek bo'lib To'lqin eshik tirqishidan qarab turardi. Matniyoz kiftiga o'nlab qutichalarni osgancha darvoza oldida qoldi. Hamma jim edi.

– Keling, buva. Eson-omon kelibsiz, xursandman, – dedi anchadan keyin Komila yerga qarab.

– Sen xursandsan. Sening ishlarining joyida. Lekin mana men kelib kechadan beri qon yig'lab o'tiribman, – dedi Ochil buva.

– Nima qilibdi, buva?

– Nima qilibdi emish!

– Oldin gaplashaylik, buva, tushuntiray...

– Nimasini gaplashamiz, ko'rib turibman. Shu yoshga kirib egadigan bo'ldim egilmagan boshimni. Nima qilib qo'yding?.. – Cholning tovushi qaltirab ketdi... – Qaridim men, bolam, qaridim. O'limdan qo'rqmas edim, endi qo'rqaman, senlarni shu ahvolda qoldirib ketishdan qo'rqaman. Seni, bolalaringni...

– Buva...

– Gapirma, uyati yo'q! Ochil buvaning avlodida hali mu-naqasi bo'lgan emas.

– Buva, begona odam oldida... – Komila beqasam kiyib so'rida sipogina o'tirgan Azimjonga ko'z qirini tashlab qo'ydi.

– Begona emas u. Ammavachchang. Azimjon. Seni ko'rsatay deb olib kelgan edim, tanishtirgani ham nomus qilib qoldim.

– Men nomus qiladigan ish qilganim yo'q, axir, buva...

– Oilani buzib, ikki bolani chirqiratib tashlab ketish qaysi odobda bor, esi past? Bu tirik yetimlarning uvoliga qolishdan qo'rqmadingmi?

– Nega yetim bo'ladi, men o'libmanmi?

– O'lganing yaxshi edi, daydi! Tag'in uyalmasdan kelib ko'zimga baqrayib qarab turganini qara!

– Bolalarimni ko'rgani keldim.

– Bolalaring yo'q bu yerda! – Ochil buva o'zini tutolmay qoldi.

Shu payt Anzirat ham qilpanglab borib, Matniyozning qo'lidagi sovg'alarni oldi-da, darvozadan ko'chaga qarab uloqtirdi. Matniyoz indayolmay, qattiq izza bo'lganicha turardi.

– Bola kelib ko‘rib ketadigan buyum emas, bolaga ona bo‘lish kerak.

– Buva, siz bilmay aralashyapsiz...

– A? Kolxozning ishiga aralashadi Ochil buva, zavodning ishiga aralashadi, hukumatning ishiga aralashadi, sening ishingga aralasholmay qoldimmi hali? Bor, qayerda daydib yurgan bo‘lsang, o‘sha yerga ket. Bu hovliga qadamingni qo‘yma, jo‘na! Ko‘zimga ko‘rinma!

Komila yig‘lab yubordi. Matniyoz yugurib kelib uni darvoza tomonga boshladi. Azimjon kelib Ochil buvani tinchitishga urinar, Sattor bo‘lsa bir og‘iz gap aytolmay og‘zini ochganicha bir chetda turar edi. Ichkaridan To‘lqinning o‘ksib yig‘lagani eshitildi.

– To‘lqin, Uchqun... – deb qichqirib yig‘ladi Komila, lekin Matniyoz uni «O‘zingizni xor qilmang» degandek, orqaga qaytishga undadi. Nariroqda Anzirat javrar edi.

– Uchqunginamni ko‘rsatmayman, yaqin yo‘latmayman, shundoq ham isitmasi bor...

– Kasalmi? – Komila yana qattiq yig‘lay boshladi.

– Bor, deyman. Jo‘na! Yig‘lashni bilgan odam vaqtida o‘ylashi kerak edi, – dedi Ochil buva. – Darvozani yopib qo‘y, Sattor, mening bunday nevaram yo‘q!

Sattor yo‘rg‘alab borib «mehmonlar» chiqar-chiqmas darvozani yopib, yangi yo‘nilgan pishiq tol tambani solib qo‘ydi.

Hovli yana jimjit bo‘lib qoldi. Ochil buva – darmonsizlanib yana o‘sha zinaga o‘tirdi. Sattor uning yoniga borib cho‘kkaladi, yerga tikildi.

Ular shu xilda uzoq o‘tirishdi. Ichkarida Anziratning «Girgitton, aylanay», deb nevaralariga parvona bo‘lgani eshitar edi. Ochil buva tiq etsa darvozaga qarab kechgacha o‘tirdi. Komila yana qaytib keladi, degan umidi bor edi shekilli.

– Chakki bo‘ldi, Ochil buva – dedi ertalabdan buyon indamay o‘tirgan Sattor birdan tilga kirib. – Bunday qattiq ketmasangiz bo‘lardi... Ehtimol bir kun borib yarashardik. Yaxshi ko‘rmasa ko‘rmapti, mayli, turaverardik. Xotini tashlab ketibdi, degan gap yomon...

O'zini bosib olgan Ochil buva Sattorni birinchi marta ko'rayotgandek, yoniga qayrilib unga uzoq tikilib qoldi. U hozirgina dovuldek bo'lib o'tgan voqeani o'ylab, nima bo'lganini aniqlayolmay har ikki tomonning dalillarini sovuqqonlik bilan taroziga solmoqchi bo'lib o'tirganida Sattorning gapi butun fikri-xayolini ostin-ustun qilib yubordi. Bu beso'naqay, kamgap, yuvosh odam unga hozir to'ngakdek hissiz, ho'kizdek befarq ko'rinib ketdi. «O'z bolamga o'zim nimalar dedim», deb ich-etini yeb turganida shu odamning gapi hamma narsani ochiq-oydin oshkora qildi-qo'ydi. O'ylab qarasa, o'zi ham Komilaga shu odamning gapini aytgan ekan: yaxshi ko'rmasang ham, jirkansang ham turaver. Ya'ni moldek!

Bobo birdaniga o'zidan ham nafratlanib, o'rnidan turib ketdi. Shu turganicha o'tirmadi ham, yotmadi ham. Nevarasiga aytgan gaplari o'qtin-o'qtin yodiga tushib, yuragini o'rtar edi. Darvoza tomon ham bir necha marta borib keldi, yerda sochilib yotgan o'yinchoq, avtomobil, koptok, plastmassa soldat, g'ildirak, tag'in allanimalarni yig'ib olib yaktagining etagi bilan changini artdi, pufladi, olib kirib uxlayotgan evaralarining karavotlariga terib qo'ydi. Kichkina Uchqunning peshanasini ushlab ko'rmoqchi edi, bola uyg'oq ekan, gapga tutib qoldi:

– Opoq buva, mening bitta oyim bor, ikkita dadam bor. Bitta dadam oyimniki, bitta dadam meniki. Haligi oyimniki dadam-chi, uyam meniki. Menga toychoq olib kelib bergan...

– Xo'p, xo'p, bolam, – cholning ko'zidan yosh chiqib ketdi, – hozir uxla, ko'rdingmi, hammayoq qop-qorong'i bo'ldi.

Chindan ham hammayoq qop-qorong'i edi. Ochil buva eshiklarni paypaslab asta tashqariga, Azimjon yotgan so'riga chiqdi. Azimjon ham uyg'oq edi.

– Endi nima bo'ladi, buva?

– Xato bo'ldi, bolam. Yomon xato bo'ldi, – dedi Ochil buva. O'rniga yotdi. Ag'darildi, to'lg'andi, boshqa hech nima demadi.

Tong saharda ketish taraddudiga tushib qolishdi. Apil-tapil nonushta qilgach, bobo pishillab uxlab yotgan evaralarining peshanasidan o'par ekan, Sattor bilan onasi bu kutilmagan gapdan hang-mang bo'lib qolishdi. Anziratning yalinib boqishlariga qaramay, Azimjon ham xurjunini yelkasiga tashladi.

Kuz oxirib kelayotgan edi. Daryoda junjikib qolishdi. Nukus ko'chalarida ham chang to'zg'itib sovuq shamol kezardi. Azimjon yengi bilan yuz-ko'zini to'sib xurjunni ko'targanicha bobosi ketidan arang yetib yurardi.

– Endi Akbaralinikiga boramizmi, buva?

– Ha, shu bugunoq jo' naymiz, – dedi Ochil buva. – Mana shu idoraga birrov kirib chiqaylik.

Azimjon: «Komila shu yerda ishlar ekan, bobo kirib undan uzr so'raydi shekilli-da», deb o'ylab, xurjunni yerga qo'ydi.

– Yura qol sen ham, shamolda nima qilasan... – dedi Ochil buva.

Ular zinadan ikkinchi qavatga chiqib, bir xonaga kirdilar.

– Prokuror senmisan, bolam? – dedi Ochil buva to'rdagi stolda o'tirgan yoshgina chiroyli yigitga. Tikilib qararkan, yigitning quyuq qoshlari orasida yo'g'on tugun paydo bo'ldi.

– Ochil buvangman, birpas vaqtingni olsam maylimi?

– Xizmat, xizmat, ota, eshitganman sizni. Bardammisiz, omonmisiz! Xush kelibsiz...

– Gap bunday, – dedi Ochil buva yumshoq kursiga o'tirarkan, katta ro'moli bilan yuz-ko'zini artib. – Komila mening nevaram bo'ladi, ularning sudlashganidan xabardormisiz?

– Ha, ha, xabarim bor.

– Ishni boshqatdan ko'rish kerak.

Yigit hayron bo'lib, yelkasini qisdi-da, boboning ro'parasidagi kresloga o'tib o'tirdi.

– Sabab, Ochil buva? Hukm oblsudda tasdiqlangan. Yo ajralishlari chakki bo'ptimi?

– Ajralishlari to'g'ri. Juda to'g'ri bo'liпти. Lekin bolalarning hech bo'lmasa bittasi, kichkinasi ona qo'lida qolishi kerak.

Prokuror bu cholning soddalik bilan qonunga aralashayotganiga miyig'ida kulib qo'ydi-da, yotig'i bilan tushuntira ketdi.

– Biz avvalo oilani himoya qilamiz. Oila buzilmasin deb ko'p urindik, bo'lmadi. Nevarangiz oyoq tirab turib oldi. Modomiki, oilani buzuvchi tomon u kishi ekan, bolalar ota qo'lida qoladi. Qonun shunday, Ochil buva.

– Oilani himoya qilasiz... Menga qara, bolam, hech qanaqa oila yo'q edi u yerda, bo'lmagan, ha. Mehr-muhabbatsiz oila oila bo'ladimi? Biz eski odamlar-ku, ko'pincha nodonligimizga borib, allaqachon yo'q bo'lib ketgan shunday oilalarni tish-tirnog'imiz bilan himoya qilamiz. U bechoralar ham bizni deb, ko'nikishga urinishadi. Aslida esa bu sovuq osh ichgandek gap... Bunday oilalar oz deysanmi? Biz qariyalar oila buzilmasin deb jon chekamiz. Sizlarchi? Siz yoshlar-ku, axir. Muhabbatning nima ekanini obdan bilasizlar. Mana sen «qonun shunday» deding. Yaxshi qonuningda hamma narsa bor ekan, hech narsani ko'zdan qochirmabdi, ko'ngil-chi? Ko'ngil haqida biron gap barmi unda?

Yigit avval qosh chimirib o'yladi, keyin kuldi:

–...Bor... Bu haqda ham u-bu bor, Ochil buva.

– «U-bu!...» Ko'ngil bir-biridan suv ichmasa ham oilalar qattiq turib himoya qilinsin, muhabbatli turmushni qadrlagan odam onalik huquqidan mahrum etilsin, deyilganmi?

– Yo'q, unday deyilmagan...– dedi sal o'zini yo'qotgan yigit stoldan nimanidir qidirib.

– Deyilmagan bo'lsa ishni qayta ko'ringlar. Uchqunjon onasining bag'rida bo'lishi kerak. U hozir ichikib, isitmalab yotibdi. Onasini yoniga yo'latishmayapti. Kecha ham... haqorat qilib uydan quvib chiqarishdi... – Ochil buva eshik tagida o'tirgan Azimjonga negadir yalinganday hazin qarab qo'ydi, – Mana, mehmonning oldida...

Azimjon tasdiqlab, tez-tez bosh irg'ib qo'ydi.

– Xo'p, ko'ramiz, buva.

– Sen yozib qo'y, kalendar varag'ingga yoz; kichkinasi Uchqun, onasi – Komila. Olimtoy darg'aning qizi. Ha.

Prokuror sal jilmayib yozib qo'ydi: «Uchqun. Komila».

– Men surishtiraman.

– Xo‘p, xo‘p, Ochil buva. Siz, axir, bir narsani bilmay gapirmaysiz.

«Ha, gapirmayman-a, shundoq ham ahmoqona gaplarni gapiramanki! Kecha eshitsang edi!» deb ichida g‘amgin o‘ylab qo‘ydi Ochil buva. Sog‘ingan jigarbandini bag‘riga olib suyush o‘rniga nohaq haqorat eshitib, yelkalari qaltiragan-cha yig‘lab chiqib ketayotgan Komila ko‘z oldiga keldi. Aytganday, yonidagi yigit... Endi yodiga tushdi. Ochil buva unga tuzukroq qaramabdi ham. Bir og‘iz gapini ham eshitmadi. Mag‘rur bo‘lsa kerak...

Hozir topib borib, bir tanishib, bafurjaroq gaplashib o‘tirgisi keldi-yu, bo‘yni yor bermadi. Kechagi gaplardan keyin qaysi yuzi bilan boradi? Lekin bir borib uzr so‘rashi kerak. Manavi ishlari tuzalsin-chi...

– Esingdan chiqmaydi-ya, bolam?

– Yo‘q, yo‘q, ota, bugunoq ishni so‘ratib olaman, – dedi prokuror.

– Keyin surishtiraman-a?

Ko‘chaga chiqqanlarida shamol tinib, quyosh charaqlab ketgan edi. Azimjonga ham xurjun parday yengil tuyulib ketdi. Bobosi ham ancha ochilib, gap ham topila qoldi.

– Nazarimda bolalarimni muttasil tergap o‘z izmimda tutishga o‘rganib qolibman. Ularning ham gapiga quloq solish kerak ekan shekilli.

– Ha, endi, qarilik...

– Yo‘q, eskilik!

Azimjon o‘ylab turib, gapni o‘zgartirdi:

– Buva, Olimtoy tog‘am kim bo‘lgan?

– Komilaning dadasimi? – Ochil buva soqolini tutamlab, siypab qo‘ydi. U bir nimadan g‘ururlanganida shunday qilardi. – Orif tog‘angdan kattasi. Yosh o‘lib ketdi...

– Komila qo‘rqadigan xotinga o‘xshamaydi.

– Onasi dalada burgutday erkin o‘sgan. Qozoq qizi edi. Bularning xonadonida nima ko‘p xotin-qiz ko‘p bo‘lardi, ammo paranji bo‘lgan emas...

Hozir buvaning gapga hafsalasi bor edi. Olimtoy darg'a haqidagi gap uning kayfiyatiga juda mos tushib qoldi. Keta-ketguncha, Samarqandga yetguncha hikoya qildi.

Azizlar, odam safarga chiqqanda, ermakka albatta bironta kitobcha ola ketadi. Mening odatim shunaqa, siz ham shunday bo'lsangiz kerak, deb o'ylayman. Bu hikoyat siz uchun zora shuning o'rniga o'tsa.

HIKOYAT

To'ng'ichimni madrasaga berdim deb, Ochil buva, hech narsadan xabari yo'q, kerilib yuraveribdi. Olim bo'lsa bir qozoq savdogarning karvoniga ergashib Buxorodan allaqachon qochib ketgan ekan.

Ochig'i, karvonga emas, savdogarning qiziga ergashib qochgan edi. Qizni u dastlab namat bozor yonboshidagi karvonsaroyda uchratdi. Olimdan ikki yoshcha katta, anordek tirsillagan bu qiz qop-qop jun ortilgan nortuyaning yonida qo'liga xivich ushlab turardi. Yigitning ko'ziga yolqindek ko'rindi. Olim erkak kishiga bunday ochiq tikilib, charaqlab jilmayib turgan qizni birinchi ko'rishi.

– Ay, mo'lda jigit, neg'ib tursing? – dedi qiz sho'xlik bilan, tuyaning bo'ynidan quchib.

U qizil etik, qizil kamzul kiygan; manglayida, bo'liq ko'ksida kumush tangalar jiring-jiring qilardi. Olim ham endi o'n yettiga qadam qo'ygan, sabza mo'ylov, qora qosh, kelishgan mullavachcha edi. Ular bir-birlarining ko'z qarashlarini darrov tushuna qoldilar.

– Sening oting nima? – dedi Olim ham bu ochiqlikdan dardillanib.

– Bazar kuni kelseng aytamin... – dedi qiz.

Olim bozor kuni ham, begim kuni ham keladigan bo'ldi. Zax madrasa hujralarining ziqna hayotidan so'ng bu yangi, qaynoq, sirli, yorug' hislar dunyosi Olimni butunlay o'ziga tortib ketdi. Yonoqlari yonib turgan qozoq qizidan boshqa narsa ko'ziga ko'rinmay qoldi. Uning oti Jamol edi. Mullavachcha gapga bahona topib, bu arabcha otning ma'nosini

tushuntira ketdi, isming jismingga monand, degan ma'noda shama qilib, dil pardasini ham sal qiya ochdi. Qiz sho'x, ochiq, suluv bo'lishidan tashqari, juda pishiq otin ham chiqib qoldi. Shuning uchun ham birinchi kundan boshlab suhbatlari qovushib, ikkalasiga ham bir umr tugamaydiganga o'xshab ko'rindi.

Jamol qaytib ketayotgan kuni shahardan ancha uzoq cho'lda otasining karvonidagilar orasida Olimni ko'rib, avval bir oqarib, bir qizardi.

- O'ybayov, dening sovma... - dedi-yu qinidan chiqib ketayotgan yuragini ushlab, teskari qaradi, yoshli ko'zlarini yashirdi.

Shunday qilib, ko'p o'tmay Olimjon Elekboy degan chorvachi savdogarga ichkuyov bo'lib, Ko'kchatovda qolib ketdi. Bu yerda uning oti Olimtoy bo'lib qoldi.

Elekboy o'zi omi bo'lsa ham, bolalarini cho'l odati bo'yicha o'z erkiga qo'ygan, faqat bilimli bo'lishsin, o'z mollarini o'zlari sanab, o'zlari orttiradigan bo'lishsin, deb qayg'urar edi. Olimtoyga madrasada o'qigan forscha, arabchasidan ham ko'ra Buxoro ko'chalarida, bozorlarida o'rgangan ruschasi ko'proq ish berib qoldi. Ko'p o'tmay yangi shahardagi boshlang'ich maktabga muallim bo'lib kirdi, bilimli rus, qozoq yigitlaridan do'st-esh orttirdi.

Ayniqsa Omskdagi kadet korpusida o'qiydigan Valera degan do'sti aqli, bilimi, dilkashligi bilan uning butun vujudini qamrab olgan edi. Bu do'stiga uni hatto Jamol ham rashk qilib, kech kelganida: «Kecha-yu kunduz o'shanikida qolib ket! Yotib qola qolmabsan-da?» deb achitardi.

Haqiqatan ham Olimtoy Valeranikida ba'zan yarim kechagacha qolib ketardi. Uning otasi Vladimir Yakovlevich asl zoti dvoryanlardan, yaqinda bu yerga garnizon boshlig'i qilib tayinlangan chor ofitseri bo'lsa ham, onasi Yuliya Nikolayevna Olimtoydek oddiy muallima edi. Bu uyda shaharning ko'p bilimli odamlari, musiqa, adabiyotni sevuvchi taglizotli ziyolilari, Valera ta'tilga qaytgan vaqtlarda esa yoshlar to'planishar, siyosat haqida, urushlar, shoirlar, podsholar,

talaba g'alayonlari haqida tortishuvlar bo'lar, kitoblar o'qilar, hatto mehmonxonada spektakllar qo'yilar edi. Bularning hammasining markazida Valera turardi. Yuliya Nikolaevna o'g'lini yaxshi ko'rar, nima qilsa ixtiyoriga qo'yib bergan edi. Olimtoy uning o'g'lini qanchalik yaxshi ko'rganini bu oilada o'ziga bo'lgan munosabatdan ham anglab oldi. Shaharda eng bilimli, kamtar, sof ko'ngilli muallima, deb dong'i ketgan bu mehribon ayol Olimtoyga bolalarning psixologiyasi haqida gapirar, o'qituvchilik uchun olgan oltin medalini o'z o'g'liga ko'z-ko'z qilgandek ko'rsatib faxrlanar edi. U vaqtda kamdankam uchraydigan bu mukofot Valeraning xonasidagi qora eman komod ustiga yopilgan yashil baxmal dasturxon qatida yiltillab yotardi. Dasturxon katta, komodga ikki buklab yopilgan, uzun zarrin popuklari polga tekkuday osilib, nurday taralib turardi.

Bu xonadon, undagi odamlar, Valera va uning suhbatlari Olimtoy uchun bir olamdek tuyulsa, uyga qaytganida u dimiqqan bir burchakka kirib kelgandek bo'lardi. Hovlidagi qora uyda Elekboyning bir-birini zimdan ko'rolmaydigan do'stlari, qozoq boylari, rus savdogarlari to'planib, qimiz ichishar, shaharning kazo-kazolariga choh qazib, fisqi-fujur, g'iybat so'qishar, ba'zan shaharning martabali boylari qatori Vladimir Yakovlevichni ham o'zlarining hasad, meshchanlik shaltog'iga bulg'ashar edi. Ayniqsa Elekboyning yon qo'shnisi, aspi jallob kazak Gavriila Afanasyevich garnizon boshlig'ini ikki gapining birida tilga olib, goh uning oq qo'lqop kiyganini, goh sassiq soldatlar bilan qanday do'st tutinganini kalaka qilib, ichagi uzulguday xir-xir kular edi. O'tovdagilar kerilishib, kekirishib tarqalishganda Olimtoy yuziga tupuk sachragan odamdek ko'ngli g'ash, tabiati tirriq bo'lib, olam ko'ziga qorong'i ko'rinib, kechalari bilan uxlamay chiqardi. Bu xonadonda uning birdan-bir ilinji Jamol edi, xolos.

Hali tungi jimlik hukmron. Faqat uzoqdan, Kapako'l qamishzorlarida tongning ilk nuridan uyg'ongan makiyon qirg'ovulning toqatsiz qichqirig'igina eshitaladi. Qilchiq soy-

ning yuzini bezovta ko'pirib turgan quyuq oq tuman qoplagan. G'ira-shirada yangi kun tug'ilib kelayotir, tunning so'nggi sirlari etagini sudrab qochmoqda...

Shu mahal Qilchiqsoyning berigi qirg'og'ida ikki sharpa paydo bo'ldi. Ular shahar tomondan, allaqaysi jin ko'chadan chiqib kelishdi, g'ovlab yotgan jingil oralab toshloq so'qmoqdan pastga tushishdi. Soy yoqasida to'xtab, bir nimani gaplashishdi-yu bir-birlariga ergashib, yana pastga, soyning jar tagidan teran oqadigan joyiga qarab ketishdi. Ular bu yerda begonadek asta-sekin, qoqilib-surinib yurishar, bir-birlarini suyashar edi. Oldingisining qo'ltig'ida katta tugun, orqadagisi... orqadagisi xotin kishi chog'i... Ajabo, kim bo'ldi bular, nima qilib yurishibdi tunda, nima sir?..

Tong hamon g'ira-shira, tun bu sirni yashirib qolmoqchidek, ketishga shoshmaydi. Lekin ufqda osmon yorishib uni qistaydi; tuman pardasi yana oqarib, sal ko'tarildi, harir tortdi, soyning shovillashi eshitila boshladi.

Ikki sharpa tikka qirg'oq tepasida, g'ovlab o'sgan yovvoyi o't-o'langa nimanidir yoygach birpas tikka turib qoldi, keyin quchoqlashdimi, yig'lashdimi – bilib bo'lmaydi. Erkagi yana bir nimalar ko'tarib kelib o'rtaga qo'ydi. Soy toshlari sharaqladi. Tosh? Bu nima, ibodatmi, vidolashuvmi? Oshiq-larmi, o'g'rilmarmi?

Saharlab hovli etagida paydo bo'lgan Gavrila Afanasyevich bu sharpalarni uzoqdan ko'rib, shoshib-pishib cho'qindi-da, yugurib borib qo'shnisini uyg'otdi. Elekboy ham oq ko'ylak, oq ishtonda, xuddi arvohday, siyrak soqolini tutamlab qora uydan alanglab chiqib keldi. Ular soy tomonning eski chetaniga borib, qichitqon orqasiga pusishdi.

Sirli sharpalar hamon ivirsir edi. Ularning tugunlari yana ham katta bo'ldi, endi uni ikkovlab ko'tardilar. Ko'tarib jarlikka olib bordilar.

Tong yorishar, tuman siyraklashar, soy shabadasi yovvoyi o'lan islarini olib kelar edi. Elekboy bilan Gavrila sovuqdan qaltirab, chetanga yopishganча qirg'oqdan ko'z uzmay turishibdi. Bir mahal soyning payvast shovillashini buzib,

suvga nimaningdir shaloplab tushgani eshitildi. Elekboy, tanasi jimirlab ketib, ko'zini yumdi. Lekin ochib qarasa, sharpalar ikkalasi ham jar tepasida turibdi. Ular qo'llaridagi tugunni tashlagan edilar.

Elekboy bilan Gavrila bir-birlariga qaradilar, yelka qisishdilar. Gavrila to'rva soqoliga barmog'ini turtib cho'qinar, bir qo'li bilan qichitqon achitgan dumbasini qashir edi. Bu payt ko'zlari baqraygan Elekboy chetanga mahkamroq yopishdi.

– O'ypirimay! Minau Volodimir Yakoblebish emespi?

– A? Jinni bo'ldingmi, qo'shni?

– So'lg'o'y! O'ybayov! Janindag'i ayelig'o'y!

Haqiqatan ham o'shalar edi. Ular jar tepasida birpas turib orqaga qaytishdi. Birovni ko'mib kelayotgandek g'amgin edilar. Vladimir Yakovlevich pidjagini yechib, Yuliya Nikolayevnaning yelkasiga yopdi, g'ovlagan jing'ilni oralab asta-sekin so'qmoqdan chiqib kela boshladilar.

Gavrila bilan Elekboyning yuzidagi qo'rquv o'rnini mamnun jilmayish egalladi. Ular hamon qichitqon orasida bukchayib turib tinmay kuzatishar, ko'zlarida sirli sinchkovlikning rohati, birovni jinoyat ustida qo'lga tushirgandek qoniqish, mamnunlik alomati o'ynar edi. Hazilmi, shaharning harbiy xo'jayini, podshoning qo'ygan amaldori, borib turgan badavlat, obro'li dvoryanning qandaydir sirli bir ishidan voqif bo'lish...

Ammo nima sir? Bu martabali, keksa odamlar kechasi, bu yovvoyi qirg'oqda, yolg'iz, o'g'ridek alanglab nima qilib yurishibdi? Suvga nimani tashlashdi, qayoqdan ko'tarib kelishdi, nega? Bu yerda bir gap bor!

Elekboy bilan Gavrila Afanasyevich, xazina topgandek, anchagacha o'zlariga kelolmadilar. Ularni allaqanday ichki bir quvonch garangsitib qo'ygan edi.

– Neni tastadi? – dedi Elekboy qo'raga qaytayotib.

Gavrila o'zida qandaydir kuch sezib, quruqshagan kaftlarini bir-biriga tez-tez ishqardi. «Neni tastadi» – Gavrila uchun buning uncha ahamiyati yo'q edi. Muhimi – «ko'rib qoldi,

tanib oldi. Obro'li, qudratli bir odamning tilini qisadigan sir uning qo'lida. Bir kuni ish berib qoldi bu qurol...

Ularning tong sovg'ida sharros terlab, yelpinib, hayajonda gaplashib, iljayib kelayotganini hovli yuzida Olimtoy ko'rib qoldi. Tikilib qaradi-yu tushunolmay, yelkasini qisdi.

Shu kechasi shaharning harbiy va ma'muriy mahkamalarida chiroq o'chmadi: kechga yaqin ko'chalarda, maydonlarda, hovlilarda, hatto garnizon baraklarida ham dasta-dasta varaqalar paydo bo'lgan edi. Varaqalarda ayrim harbiy qismlar, flot ekipajlari qo'zg'olonchi xalq tomoniga o'tayotgani aytilib, polklarni ishchi birodarlarga o'q otmaslikka chaqirilgan, «Yo'qolsin hokimi mutlaq!» deb xitob qilingan edi. Hali bu atrofda bunday hol yuz bergan emas. Shaharda butun politsiya oyoqqa turg'azildi. Tuni bilan hovlilarni tintib, tomlarga, simyog'ochlarga tarmashib yurib, varaqalarni yig'ib olishdi. Sarosimada xirillab qolgan politsiya boshlig'i shalaq telefon dastasini yarim soatcha aylantirib, garnizon boshlig'ini uyidan toptirib keldi. U qo'rqqoligini ham, shafqatsizligini ham shirin-shakar gaplari bilan yashirib yuradigan, novcha, ozg'in odam edi.

– Mana, hurmatli Vladimir Yakovlevich, bular garnizon yotoqxonalaridan yig'ib kelindi. Bezovta qilganim uchun afv etasiz...

– Nima qilay? – dedi Vladimir Yakovlevich beparvoroq oyoq chalishtirib o'tirib. Mo'ylovi asabiy qimirlab turadigan bu «shirin so'z» nodonni u jinidan ham yomon ko'rardi, bugun esa huzuriga o'zi bormay, politsiya mahkamasiga chaqirtirib kelganiga battar xunob. – Varaqalar... bu – sizning sohngiz, janob rotmistr.

– Yo'q, azizim Vladimir Yakovlevich, mana bular sizning dargohingizdan topib kelindi. Demak, afv etasiz, polklaringizda fitnachilar bo'lsa, buning sizga ham, azizim, ha, sizga daxli bor. Siz buning naqadar xavfli ekanligini tushunib yetmayapsiz. Mana, tarqatib ulgurmaganlarini dastalangan holicha qo'lga tushirildi! – Politsiya

boshlig'i dastalab bog'langan varaqalarni yerdan olib stolga do'qillatib tashlar, o'zi hamon gapirar, mo'ylovi asabiy qimirlasa ham, «hurmatli», «qadrli», «azizim»larini qo'ymas edi. Vladimir Yakovlevich stoldagi dastalarga qarab ko'zini ololmay qoldi, ular hammasi bir xil kalta-kalta zarrin ipak ip bilan tang'ib bog'langan edi. «Marhamat qilib...» «Siz bilan bizning podshoh hazratlari oldidagi burchimiz...» «Garnizoningizda...» «Men buning tagiga yetmay qo'ymayman...» singari uzuq-uzuq gaplar qulog'iga kirar, ammo qayerda o'tirganini unutayozgan edi. Zarrin ipak iplar... ko'ziga tanish ko'ringan iplar uni lol qilib qo'ydi.

– Menga bering bularni, janob rotmistr, – dedi Vladimir Yakovlevich o'zini tutib olib, – men ofitserlar orasida astoydil tekshirish o'tkazishim kerak... – O'rnidan turib dastalarga qo'l cho'zgan edi, rotmistr uni to'xtatdi.

– Afv etasiz, qimmatli Vladimir Yakovlevich, bular bizda qoladi, – dedi yer tagidan qarab. – Tekshirishni biz o'tkazamiz, mana bu zarrin popuklar bizga fitnaning uyasini topib beradi!.. – O'zidan o'zi juda mamnun rotmistr bu payt Vladimir Yakovlevichning yuzi oqarib ketganini payqamadi, u o'zi bilan o'zi band, o'z rejalariga o'zi qoyil edi, gapida davom etdi: – Ha, biz o'zimiz tekshiramiz, aziz Vladimir Yakovlevich. Siz esa garnizoningizdagi ahvol to'g'risida yozma izoh berasiz.

– Yozma izoh? Sizgami? Men sizga tobe emasman, rotmistr. Kim bilan gaplashayotganingizni unutmang. Mahkamangizni hurmat qilib kelib o'tiribman, ammo meni tergov qilishni xayolingizga keltirmang!

U o'rnidan turdi, rotmistr mo'ylovini likillatib o'tiraverdi.

– Lekin ahvolingiz bunday kibr-u havoga monand emas, azizim...

– Sizning ahvolingizga voy, rotmistr! O'zingiz talvasada qaltirab o'tiribsiz. Mening esa qo'rqadigan joyim yo'q. Yaxshi qoling! – Vladimir Yakovlevich harbiycha chest berib, shart burilganча chiqib ketdi.

Chiqib ketdi-yu, butun badanini sovuq ter bosgan, peshanasini hadeb sidirib artar, zarrin ipak tasmalar ko'z

o'ngidan ketmasdi. Bu o'sha dasturxon popuklari... Yuliya-ning sepi bilan kelgan o'sha baxmal dasturxonning popuklari. Bunday dasturxon shaharda boshqa hech kimnikida yo'q... Vladimir Yakovlevich muvoshda turgan izvoshiga chiqib, holsiz gavdasini orqaga tashladi.

– Paxom, qamchila.

Uyga kelgach, darrov bolalarning darsxonasiga kirib, Yuliya Nikolayevnani chaqirdi. Komod ustidagi baxmal dasturxonning zarrin popuklarini ushlab ko'rib, onda-sonda qirqilgan iplarini xotiniga ko'rsatdi; voqeani batafsil aytib berdi. Yuliya Nikolayevnaning rangi quv o'chib, sarosima bilan eriga qarab qoldi.

– Valera?

– Shubhasiz...

– Endi nima qilamiz?

Vladimir Yakovlevich javob berolmadi, u eshikdan derazaga asabiy qadamlab yurar, yo'l-yo'lakay harbiy mundirini yechib, kamarini u yoqqa, gimnastyorkasini bu yoqqa irg'itar edi.

– Axir bu halokat-ku, Volodya, gapirsang-chi, – derdi Yuliya Nikolayevna yolvorib. Uning chuvak gavdasi yana ham kichkina bo'lib qoldi. – Bolaginamning butun o'qishlari ham, kelajagi ham... – U birdan o'kirib yig'lab yubordi.

– Yuliya, Yuliya... – Vladimir Yakovlevich yugurib kelib uning boshini ko'ksiga oldi. – Uyat bo'ladi, bolalar kirib qolishi bor, ko'zingni art.

– Ha, ha... Nima qilamiz, Volodya, jonginam?

– Biz uni bu xatarli yo'ldan qaytaramiz albatta. Valera aqlli bola, lekin... lekin u qo'rqadiganlardan emas, shunisi yomon. Shunday bo'lsa ham biz uni bu yo'ldan qaytaramiz, Yuliya, amin bo'l. Bu – keyin. Hozir bo'lsa... – Vladimir Yakovlevich etigini ham yechib, apil-tapil fuqarocho kiyindi. Komod ustidan narsalarni yig'ishtirib, dasturxonni sidirib oldi, g'ijimladi: – Hozir mana buni darrov yo'qotish kerak.

Yuliya Nikolayevna g'ijimlab oyoq ostiga tashlangan katta, qimmatbaho, qadrdon dasturxoniga qarab, butun yoshli-

gi, butun umri g'ijimlab tashlangandek, bo'shshib kursiga o'tirdi. Shuncha yillik tinch, osoyishta hayotga zil ketgan edi.

– Ha, ha... – dedi Yuliya Nikolayevna mash'um bir falokatni sezgandek. – Yo'qotish kerak... Butunlay yo'q qilish kerak.

Yarim kechadan so'ng, bolalar uxlaganiga ishonch hosil qilgach, ular tugunni qo'ltiqlab asta chiqdilar.

Qaytib kelganlarida tong otgan edi. Sovuqdan, namdan junjikib, rangi ko'karib, birdan qarib qolgan Yuliya Nikolaevna yalong'och komodni ko'rib yana yig'lab yubordi. Uy huvillab qolgandek ko'rindi ko'ziga.

– Marhuma onamdan qolgan bitta-yu bitta yodgorlik edi... Kelinimga tutarman, deb niyat qilgan edim, – dedi u pichirlab, o'ksib.

– Yuliya! – dedi Vladimir Yakovlevich norozilik bilan. – Ko'ngilchanglikning vaqti emas axir. O'g'lingning boshi omon bo'lsa, kelinga sovg'a topilar. Yig'layverasanmi! Mana men, ochig'ini aytaman, bir chekkasi, faxrlanayapman: shunday dovyurak, mustaqil bo'libdi, shayton.

– Ha, ha, Volodya... – dedi xotini yoshli moviy ko'zlari bilan yalingandek tikilib, – lekin uni qutqazish kerak, jon Volodya, qutqaz uni bu halokatli yo'ldan!

Vladimir Yakovlevich xotining boshini ko'ksiga olib, yosh bolani erkalagandek sochini siladi. Ular kundalik ishlari-ga kirishmoqchi bo'ldilar. Bolalar turdi, hovlida, oshxonada xizmatkorlar paydo bo'ldi. Uyqusizlikdan, hayajonlardan toliqqan Yuliya Nikolayevna hech narsa yuz bermagandek beparvo bo'lishga urinar, bir joyda o'tirib turishdan ham qo'rqar edi. Tuman ko'tarilib, quyosh charaqlashi bilan, xushchaqchaq hushtak chalib ko'chaga chiqib ketgan Valerian uni biroz tinchitdi: o'sha-o'sha Valera, hamma o'smirlarday sho'x, ziyrak, quvnoq; unda na serdiqqat o'ychanlik, na fanatizm, na sektantlikdan darak bor. Yuliya Nikolayevna «revolyutsioner» deganda negadir avval mana shu xususiyatlarni ko'z oldiga keltirar edi. Valera bo'lsa... yo'q, Valera bola. Uni otasi o'z izmiga oladi, albatta oladi.

Tushga yaqin Valera bilan Olimtoy yugurib kirib kelishdi. Ko'chalarda politsiya otryadlarining izg'ib yurishi, shaharda boshlangan tintuvlar, qamoqqa olishlar ular uchun yangilik emas, kutilgan hol edi. Lekin... lekin ularning yugurishdan qizarib ketgan yuzlarida sarosima asari yo'q emas edi. Hovlidan o'tguncha beparvoroq bo'lishga urinib, zinada, ayvonda, zalda hammaga avvalgidek odob va sipolik bilan salom berishdi-yu, Valeraning darsxonasiga yetar-yetmas birdan dukur-dukur yugurib, hovliqib kirib ketishdi.

Kirib yalong'och komod oldida to'xtashdi. Bir-birlariga tikilishdi. Valera yugurib borib xizmatkorlar xonasini ay-lanib, so'rab chiqdi:

- Bugun biznikiga hech kim keldimi?

- Yo'q.

- Hech kim kelgani yo'q.

Valera darsxonaga qaytib keldi-da, Olimtoyning yelkasiga qo'l tashlab, derazaga o'ychan qaradi:

- Dadam.

- Vladimir Yakovlevich! Qayoqdan bilasan?

- Garnizon. Ip bilan tang'ilgan varaqalar kazarmadan top-tirib kelingan.

- Demak, Vladimir Yakovlevich...

- Jim. Hali hech narsa ma'lum emas. Lekin iz yashirilgan, bu aniq. - Valera yalong'och komodni ko'rsatdi.

Ular qaytib chiqqanlarida mehmonxona ostonasida Vla-dimir Yakovlevichga duch kelishdi.

- Salom, yigitlar, - dedi u tetik. U Olimtoyga qaradi, lekin ko'z o'ngida o'g'li: quyuc qora sochli, uzunroq yuzli, manglayi keng, iyagi baquvvat, oltin pogoni bilan tugmalari yaltiragan kadet mundiri tik qomatiga yopishib tushgan Valera otasiga osoyishta, dadil qarab turardi.

- Salom, Vladimir Yakovlevich! - javob berdi Olimtoy ham o'zini dadil tutib.

Orada aytiladigan gap ko'p edi. Vladimir Yakovlevich, chor amaldori, ularning podshoga qarshi fitnasini qo'llamoqchi

emas, aksincha, bu ishlaridan qattiq norozi, faqat yosh umrlari xazon bo'lmasin, debgina, qo'pol xatolarini o'zlariga bildirmay tuzatdi, ularga qarshi birdan-bir xavfli dalilni suvga oqizib qaytdi, ammo bu degan so'z...

Xullas, gap ko'p. Biroq Vladimir Yakovlevich bularni gapirish o'rniga ikki og'iz ahamiyatsiz hazil gap bilan o'tib ketdi. Yoshlar ham hech narsa demadilar. Ikki tomon ham hamma gapni tushunib turdi-yu, kerak gap aytilmadi. Aytilmagan gap orada sir bo'lib qoldi. Bu sir esa ularni beixtiyor ittifoqdosh qilib qo'ygani edi...

Politsiya umid uzdi shekilli, shaharda tintuvlar ham, qamashlar ham kamaydi, ota-onaning bolalar taqdiri uchun bo'lgan tahlikasi ham asta-sekin so'na bordi. Valeraning darsxonasida ilgarigidek suhbatlar davom etdi.

Bir kun Valera Olimtoyni «G'alati kitob ko'rsataman», deb boshlab keldi.

– «Graf L. N. Tolstoy». «Nikolay tayoq», – deb hijjalab o'qidi Olimtoy sarg'ayib, titilib ketgan kitobchani ikki qo'llab tutib. – Nikolay? Qaysi Nikolay?

– O'zi! – dedi Valera ko'rsatkich barmog'ini shiftga qadab.

– Hozirgisimi?

– Yo'q, avvalgisi. Lekin baribir emasmi?

– Tayoq?! Xi-xi-xi... Ha, baribir, Tayoq-a? Xi-xi-xi... – Olimtoy qah-qah urib kulib yubordi. – Tayoq! Voy grafi tushmagur-ey!

– Menga ber, yirtasan, – dedi Valera kitobni olib, – bu menga qimmatga tushgan.

– Necha pulga olgansan?

– Pulga sotadimi buni, o'zbekning afandisi! Kadet korpusida oltinchi sinfga o'n ikki ball bilan o'tishim kerak edi. Buni to'shak ichidan topib olib, bahomni yetti balga tushirishdi. Endi bildingmi bahosini?

– Buni qanday qilib tag'in qo'lga tushirding?

– Sinf rahbarining xonasidan o'g'irladim, «Sen qanday jur'at qilding so'roqsiz kirib olishga!» deb do'q qilib kelgan

edi, «Siz mendan qanday olgan bo'lsangiz, men ham sizdan shunday oldim, ora ochiq», dedim.

– Shu bilan ora ochiqmisizlar?

– Ha, hozirgacha.

Olimtoy kitob varaqlasa ham, kofe ichsa yoki Valeraning fortepiano mashqini tinglasa ham hamon do'stini o'ylardi.

– Menga qara, Valer, agar senga qalqon bo'lib turgan dvoryan otang bo'lmasa, shu ishlarni qilarmiding, yoki qo'rqarmiding? Ochig'ini ayt.

– Sen-chi? Sening otang dvoryan emas-ku?

– Men nima qilibman? Men senga ergashib yuribman, xolos.

– Demak sen mendan ko'ra dovyurakroqsan.

– Men nodonman. Men tushunmayman... – dedi Olimtoy.

– Nimaga tushunmaysan?

– Mana, senga, masalan. Kechagi xatarli ishdan sen hech narsa yutganing yo'q. Lekin shuni qilganimizga xursandsan. Senga ergashib men ham. Nega? Bordi-yu falokat yuz bersa nima bo'lardi? Sen nimaga bag'ishlagansan hayotingni? Ko'rdingmi qancha savol?

– Menda savol yo'q deb o'ylaysanmi? Lekin bilaman-ki, agar jon-dilingdan yaxshi ko'rgan bir ishing bo'lmasa, o'zingdan, o'z hayotingdan kattaroq, sening quvonchlaringdan, g'am-kulfatlaringdan yuksakroq bir niyating bo'lmasa, yashashingdan ma'no yo'q. Bunday niyat yo'lida yengilish ham qat'iyatingni oshiradi, xolos...

Bunday suhbatlar davom etgan sari ota-ona ko'nglida g'ulg'ula ortar, lekin ular o'g'illarining uydan kam chiqayotganini ko'rib xursand bo'lishar edi. Yaqinda ta'tili ham tugaydi, Omskka jo'nar, o'qishlar bilan bo'lib tinchib ketar.

Ammo Valera bir kuni dadasidan yana garnizondagi ofitserlar kutubxonasiga kirish uchun Olimtoy ikkalasiga ijozatnoma yozib berishni so'rab qoldi.

– Kutubxona yopiq, – deb yolg'on gapirdi Vladimir Yakovlevich. Yolg'on bo'lib, uncha yolg'on emas, yaqindagi voqealardan keyin senzura kitoblarni qayta ro'yxatdan o'tkazishi kerak, ammo hozircha kutubxona ochiq edi.

– Bo‘lmasa mana buni Sorokinga berib qo‘ya olasizmi, dada? – deb iltimos qildi Valera bir kitob uzatib.

– Sorokin?

– Ha, praporshchik Sorokinga.

– Bu nima?

– «Injil». U «Injil» nashrlarining kolleksiyasini to‘plar ekan, so‘ragan edi. Omskdan olib keldim, juda noyob nusxa.

Kitob chindan ham «Injil» edi.

– Xo‘p, – dedi Vladimir Yakovlevich. «Xo‘p» dedi-yu o‘zi buning «noyob nusxa»ligidan shubhalandi. Kechasi shubhasini xotiniga aytgan edi, yana ta‘na eshitdi.

– Gaplashmading u bilan, Volodya. «Bu yo‘ldan qaytaraman» degan eding, urinib ham ko‘rmayapsan. Qutqaz, Volodya. Bir umrga armonda qolamiz...

– «Qutqaz!» deysan, bu aytishga oson... – deb ko‘rpaning ichida to‘ng‘illadi Vladimir Yakovlevich. – U yolg‘iz o‘zi bo‘lsa ekan. Meningcha, bular – yuzlab. Balki minglabdir...

O‘g‘ilning ta‘tili tugab, Omskka qaytib ketganidan keyin uyqusiz tunlar kamayib, ota-ona endi sal o‘ziga kelganda, garnizonda Valeraning izi chiqib qoldi. Sorokinning polkidagi g‘alayonlarni yashirish uchun Vladimir Yakovlevich katta boshini kichik qilib, praporshchikni o‘z himoyasiga olishga majbur bo‘ldi. Keyin uni kishi bilmas iste‘foga chiqarib qutuldi.

Valera otasiga ancha-muncha tashvish orttirib ketgan edi. Vladimir Yakovlevich chor amaldori bo‘la turib, podshoga qarshi kurashga beixtiyor bosh qo‘shayotganidan, ish tobora chuqurlashib, o‘zining ikki yuzlamalarcha ishlay boshlaganidan darg‘azab edi. Otasidan norozilik xatlarini olavergandan keyin, Valera bir kuni kutilmaganda bir sariq qizni yetaklab qaytib keldi.

– Mana, dada, qaylig‘im.

– Katerina, – qiz tizzasini bukib salomlashdi.

– Gimnaziya o‘qigan. Biz turmush quradigan bo‘ldik, – deb tinmay gapirib ketdi Valera, – bir qo‘ra qilib berasiz, cho‘chqa boqamiz, batrak yollaymiz, tovuq, o‘rdak...

Bu kutilmagan bachkana gaplardan garang bo'lgan Vladimir Yakovlevich hech narsa deyolmay qoldi. Bosh silkib «ha-ha», «xo'p-xo'p» dedi-yu quloqlariga ishonib-ishonmay chiqib ketdi. Xotiniga gapirib berdi. Yuliya Nikolayevna bu rejalarni ma'qullab, «Esi kiribdi bolamning, quyilpti, Xudoga shukur!» deb atrofida girgitton bo'lavergan edi, eri «Bas qil! Javrama!» deb stolni mushtladi.

Bu uning Yuliya Nikolayevnaga umrida birinchi marta qattiq gapirishi edi. O'zi ham xafa bo'lib ketdi. O'g'li shunaqa odammi? Ilgarigi Valera qayoqda-yu bu qayoqda! Nahotki yozgan xatlari shunga undagan bo'lsa «Qaylig'im...»emish. Bunaqa odamning boridan yo'g'i yaxshi emasmi? Shuni deb qaltis tavakkallarga borib, jon chekib yuribdimi? Yo'q, bu yerda bir gap bor! Valerian bunday o'zgarishi mumkin emas. Mana bu qiz... ta'sir qildimi? Gimnazistka...

Vladimir Yakovlevich kechasi bilan xonasida u yoqdan-bu yoqqa yurib chiqdi. Dilidagi ilashqoq g'ashlikni tarqatadigan biron fikr kelmasdi xayoliga. Tongga yaqin boshi zilday bo'lib, holsiz gavdasini endi kresloga tashlagan edi, eshik g'iyq etib ochildi.

– Vladimir Yakovlevich...

Qarasa qarshisida haligi gimnazistka turibdi. Oyog'ida shippak, kunduzgidan boshqacharoq... «Valeriandan yoshi katta» degan fikr o'tdi otaning ko'nglidan.

– Men bilib turibman, bu kecha uxlamadingiz, – dedi qiz. – Valerianning kechagi gapiga uxlayolmadingiz. Men sizni, xuddi shundaydarsiz, deb o'ylagan edim. Chindan ham siz bilan men bilgan haqiqiy Valerianni yo'qotish katta fojia bo'lardi.

– Men tushunmadim. Sizga nima kerak?

– U menga xatlaringizni ko'rsatdi, Vladimir Yakovlevich. Men uning do'stiman. Bilasizmi Valerian kim?

Vladimir Yakovlevich o'rnidan turdi. U sevinishni ham, xafa bo'lishni ham bilmasdi. Lekin kechagi gap shunchaki bir sinov ekanini payqab ko'ngli yorishgandek bo'ldi.

Mana buni o'qing. – «Kelin» kichkina bir gazeta parchasini uzatdi.

Gazetada «Yoshlarga tayaning, janoblar!» deb xitob qilinar edi. Keyin, misol tariqasida, Omsk yaqinidagi o'rmonda bo'lgan temir yo'lchilar mitingida bir yosh yigitning qonli yakshanba haqida juda ehtirosli nutq so'zlagani aytilgan edi.

– O'sha yigit bizning Valerian! – dedi «gimnazistka».

– Bu qanday gazeta?

– Bu bizning yashirin gazetamiz.

– «Biz» deganingiz kim?

– Rossiya sotsial-demokratlari. Vladimir Yakovlevich o'rnidan turganda stoldagi sham lipillab so'nayozdi. Tun juda tinch, butun xonadon sukutga cho'kkan, tiq etgan sharpa eshitilmas edi.

– Bu Valerianning taqdiri. Katta taqdir... Siz chindan ham uning qaylig'imisiz?

– Yo'q, Vladimir Yakovlevich, – qiz qizarmadi ham, o'ng'aysizlanmadi ham. – Valerian Peterburga jo'nashi kerak.

– Qachon?

– Ertaga.

– Yekaterina! – Ota qizga intildi, yelkalaridan ushlab ko'ziga qaradi. Sham shu'lasida bu sirli, dovyurak qiz birdan unga o'z qiziday yaqin tuyulib ketdi. – Otangizning oti nima?

– Anisimovna.

– Yekaterina Anisimovna, bu unga juda ham xavflimi?

– U harbiy meditsina akademiyasiga qabul qilingan. O'qishga ketyapti, Vladimir Yakovlevich.

– O'qishga... Hozir Peterburgning nima ekanini bilaman. Siz mendan shunga ruxsat olgani kelganmisiz?

«Gimnazistika» ha degandek bosh egib, javob kutmasdan chiqib ketdi.

Ertasiga er-u xotin yuvinib-taranib, o'g'illarining oldiga chiqishdi. Valerian Katerina bilan gaplashib o'tirgan edi, o'rnidan turdi, «kechagi spektakl uchun» uzr so'radi. Vladimir Yakovlevich kecha kelgan o'g'li bilan endi ko'rishayotgandek, uning yana ham baquvvat bo'lib ketgan gavdasini bag'riga bosdi.

– Valerian, qanday yo‘l tanlasang ham, sen bizning o‘g‘li-mizsan, biz seni yaxshi ko‘ramiz, – dedi Vladimir Yakovlevich. Yuliya Nikolayevna qichqirib yig‘lab yubordi.

Lekin o‘g‘li uni suyab, yupatgandan keyin bir oz tinchlandi. Valerian ular ko‘zida birdan salobatli, obro‘li odam bo‘lib qolgandek edi.

– Sorokin polklarini nima qilaman, Valerian? – deb so‘radi otasi jiddiy. Valera baxtiyor edi. «Polklar!..» ular hozir bitta emas, ko‘p...

– Vijdoningiz amr etgan tomonga boshlayverasiz, dada, – dedi Valerian.

Bu kun oilalarida «fotiha kuni» deb nom oldi. Shu kuni Valerian «Sariq qiz» bilan birga Peterburgga jo‘nab ketdi. Ularni Omskkacha Olimtoy kuzatib bordi. Yo‘lda yoshlar bora-bor-guncha ota-onalari haqida gaplashdilar. Valerian dadasi bilan oyisining qandoq qilib dasturxonga tosh tugib kechasi Qilchiq-soyga eltib tashlaganlarini kula-kula hikoya qildi.

O‘sha tongda hovli etagidan hovliqib chiqib kelgan Gavri-la bilan Elekboy Olimtoyning ko‘z oldidan yalt etib o‘tdi-yu, lekin poyezdda u bu haqda so‘z ochmadi.

– Yaxshi dasturxon edi, – dedi Valera hazillashib.

– Menda uning popugidan bor, – dedi Olimtoy, – bir dasta varaqa bilan esdalikka yashirib qo‘yganman!

– Esdalik emish-a, o‘zbekning afandisi! Uni darrov yoqib yubor. Reaksiya endi quturadi, – dedi Valerian.

U Omskda xayrlashayotib ham Olimtoyga yana shuni uqtirdi.

Ko‘p o‘tmay, haqiqatan ham, qama-qama, ta‘qib, tintuv-lar avj olib ketdi. Eski ishlar, bir vaqtlardagi shubhalar, shu jumladan, «dasturxon popuklari» masalasi ham boshqat-dan qo‘zg‘ala boshladi. Boshqa xonadonlar qatori Vladimir Yakovlevichnikiga ham tintuv kelib ketdi. Uning «hurmatini qilib» tintuvni rotmistrning o‘zi boshqardi. Keyingi oylarda ko‘p imtiyoz va qo‘shimcha huquqlarga ega bo‘lgan politsi-ya boshlig‘i shirin so‘zlarini hamon tashlamagan, bu so‘zlar ko‘proq kesatq bo‘lib eshitar edi.

– Shunchaki ko‘p qatori, rasmiyat uchun, azizim... – deb yurib u butun xonalarni alg‘ov-dalg‘ov qilib ketdi. Hech narsa topolmadi – ikki kun avval bu yerga Olimtoy kelib, «profilaktika» qilib ketgan edi. Umuman Olimtoy hamma narsadan xabardor, ayniqsa Omskdan qaytganidan keyin, politsiyaning kundalik rejalarigacha oldindan biladigan bo‘lib qolgan edi. U rotmistrning bir yildan beri o‘sha popukka osilib, podsholikning mukofotini olish dardida yurganini ham bilardi. Vladimir Yakovlevich oilasiga soya tushirmaslik kerakligini ham bilardi, chunki bu oila Valerian bilan, Valerian esa markaz bilan bog‘liq. Shularni o‘ylab, Olimtoy avvalo qo‘shnilari Gavrila Afanasyevich bilan qaynatasi Elekboyni ko‘z tagiga oldi. Bir-birlarini ham, Vladimir Yakovlevich singari martabali hamshaharlarini ham doimo chohga itarish payida yurgan bu ichi qora meshchanlar shunday g‘alayonli kunlarda paytdan foydalanmasliklari mumkin emas edi.

Haqiqatan ham Olimtoy o‘ylagancha bo‘ldi.

Gavrila bilan Elekboy qora uyda qimiz ichib kechalari bilan uzoq maslahatlashgandan keyin, bir kuni yetaklashib politsiya mahkamasiga ketdilar. Ular mehmonga otlangandek eng yaxshi kiyimlarini, Gavrila qunduz yoqali to‘nini, Elekboy bo‘lsa tulki tumog‘ini kiyib olgan adi. Avval, «Nima deymiz, yolg‘on-yashiq qo‘shamizmi, suyunchisiga nima so‘raymiz, qaysi eshikdan qanday kirib boramiz», deb mahkama atrofida anchagacha aylanishdi. Keyin tavakkal qilib kirib borishdi.

– Fuqoroning osoyishi, huzur-halovatimizning posboni, janob rotmistr, faqirona duoyi salomlarimizni qabul qilgaysiz! – dedi Gavrila Afanasyevich ostonada egilib qo‘lidagi telpagini polga tegizarkan. Rotmistr uning paxmoq sochi orasida yiltillagan yorg‘oq boshidan jirkanib, aftini burushtirdiyu, yonidagi Elekboyga ko‘zi tushdi. Elekboy siyrak soqolini tutamlab, erib ketgudek iljayib turardi.

– O! Sen Elekboysan-ku? – dedi rotmistr quvonib. – Men hozir senga odam yubormoqchi edim, o‘z oyog‘ing bilan kelibsan. – Stoldagi qo‘ng‘iroqchani jiringlatib, eshikdan kir-

gan ikki mirshabga imo qildi, mirshablar og'zini ochib qotib turgan Elekboyning qo'liga kishan soldilar.

– Men... biz, mirzam...

– Sart muallim sening kuyovingmi? – so'radi rotmistr.

– H-h-ha, ha.

– U bizning huzurimizga o'zi kelib iqror bo'ldi. Mana!— politsiya boshlig'i zarrin dasturxon popugi bilan tang'ilgan bir dasta varaqani ikki qo'lida tilladay salmoqlab ko'rsatdi. – Hammasini o'zim qilganman, deyapti. Bir o'zi qilgan bo'lishi mumkin emas. Mana, masalan, sen uni Buxorodan olib kelib, uyingda yashirgansan. Mana buni ham o'tov keragasiga tiqib saqlagansanlar, – rotmistr varaqa dastasini yana salmoqladi. U omadidan o'zida yo'q mamnun edi. Urinishlari bekor ketmadi: mana dalil, mana fitnachi! Endi uning yuzi yorug'.

– Olib chiqing! – dedi u.

Elekboy u yoq-bu yog'iga alanglab ikki yonida ikki mirshabni ko'rди, xolos. Qo'shnisi Gavriila allaqachon g'oyib bo'lgan edi. Qachon sirg'ilib chiqib ketdi, hech kim bilmaydi.

Ochil buva bilan Azimjon quloqlari bitib Samarqand aeroportiga qo'nganlarida kun nayzaga kelib, lojuvard minoralarining soyasi kaltagina bo'lib qolgan edi. Shuning uchun ular shaharni ham tomosha qilmasdan aeroportdan to'g'ri avtovokzalga kelib, Shodasoyga boradigan avtobusni surishtirdilar. Tog' etaklariga joylashgan kichkinagina yangi kon shaharchasi bu yerdan necha kilometr ekanligini hech kim aytib berolmaydi-yu, lekin «Avtobus bugun yetib boradi», deyishdi. Mehmonlar apil-tapil choy ichib, bittadan noni po'lotiyini belboqqa tugishgach, bilet kassasiga borib navbatga turishdi.

Avtobus tiqilinch emas, kursilar yumshoq, derazadan soylar, ko'priklar, kolxoz nomlari yozilgan ark-darvozalar, podalar, allaqanday qizil tuproqli qiyaliklar lip-lip etib o'ta boshladi.

– Buva, Olimtoy tog'am, keyin turmada o'ldimi? – deb so'radi Azimjon.

– Yo'q, lekin o'shandan keyin o'n-o'n besh yil umri avaxtada, surgunda o'tdi. Faqat inqilobdan keyingina Xorazmdan

Chorjo'yga kema haydab. Olimtoy darg'a degan nom chiqardi. Komila bir yasharligida uni Amuda Xorazmdan o'qishga ketayotgan yigirmatacha yosh-yalang bilan birga bosmachilar chavaqlab ketishdi.

Azimjon, bu voqea hozirgina bo'lib o'tgandek, ko'ngli buzilib, anchagacha indamay bordi.

– Sherigi-chi. Valerian, u tirikmi?

– Yo'q. Darvoqe, sen Kuybishev deganni eshitganmisan?

– Ha, – dedi Azimjon, – urush vaqtida radioda bu shaharni ko'p gapirishar edi. Moskva o'rniga biroz vaqt poytaxt ham bo'ldi shekilli.

– Ha, balli. Volga bo'yida. Bu shahar o'sha Valerianning ismiga qo'yilgan. Azimjon quyoshni, keng olamni ko'rishga shoshilgandek derazaga qaradi. Avtobus tog' vodiysiga kirib bormoqda edi. Bug'doyi o'rib olingan sap-sariq qirlar tugab, uzoqda qorayib ko'ringan haybatli tog'lar tez yaqinlasha boshladi. Ular cho'qqidagi qora bulutlar bilan birga bostirib kelar, oldindagi asfalt yo'l esa buralib-buralib borib, salqin yomg'ir hidi kelib turgan ungurlarga kirib yo'qolar edi.

Azimjon bobosiga yondan qaradi. Yorug' deraza oldida, uzoqdagi shafaq qarshisida Ochil buvaning sersoqol, keng peshanali, keksa qiyofasi xuddi qadimiy bir haykalday bo'lib ko'rindi. «Bobomga agar haykal qo'yilsa, Jabaynikidan ham haybatliroq bo'lib chiqardi...» deb o'yladi Azimjon.

Tog' oralig'iga qish erta keladi. Buyerda hozir kech kuz. Tabiat so'lmoqda. Yon bag'irlardagi qovjiragan o'tloqlar yomg'irdan qorayib, jilg'a izlari bilan tilkalanib ketgan. Yakkam-dukkam butalarning qizarib sarg'aygan siyrak barglari zo'rg'a ilinib, qaltirab turibdi. Bulut orqasiga yumalagan qirmizi oftob ham yonib tugamoqda. Tog'lar, bulutli osmon, sovuq ungurlar ham tobora qorayib, yaqinlashib kelardi. Bu o'ychan, tinch o'lish edi, vaqtning o'lishi, kuzning, kunning, daraxtlarning o'lishi...

– Buva, o'lim hech ko'z oldingizga kelganmi? – dedi Azimjon.

– Ha

– Qo'rqmaysizmi?

– Nega qo'rqmas ekanman! Qo'rqan paytlarim bo'lgan.

Sendayligimda baʼzan chunon vahima bosardiki.. Lekin oʻlimda oʻlim bor ekan, bolam. Yashashdan murod – oʻsha vahimani yengish...

– Qanday qilib?

Bobo uzoq umrini, behisob urugʻ-aymogʻi, oilasini oʻylardi.

– Agar qarilik birdan bostirib kelsa bormi, bolam, – deb salmoqlab gapirdi u, – bu juda katta kulfat boʻlardi odamga. Shukurki, u koʻp ehtiyotkor, sekin-asta, bildirmasdan yetib keladi. Rahmat unga bu mehribonligi uchun. U yetib kelguncha men koʻp narsani tushunib oldim. Oʻlimni ham...

– Oʻlimni ham.

– Ha. Gap shundaki, oʻlim ostonasida odamning vijdoni sergaklashadi. Xuddi nashtarday oʻtkir boʻlib qoladi. Vijdoningning sadosi butun dunyoning ovozigacha qoʻshiladi...

– Q-qanday qilib?.. – peshanasini tirishtirdi Azimjon.

– Mana sendayligimda oʻlim mendan hali juda uzoq, lekin men undan qoʻrqardim. Chollar: «Hech kim bu dunyoga ustun boʻlmaydi» desa, ularning bu sovuqqonligidan butun vujudim qaltirab ketardi: «Nega? Hamma oʻladi, men ham... Men oʻlib ketaman-u, mensiz yana bahor kelib, mensiz yana bogʻlar gullayveradimi! Men oʻlib ketaman-u, mensiz bu oʻtloqlar, bu gullar atrini burqitib, shabadada tebranib yashnayveradimi! Bu togʻlar mangu savlat toʻkib turaveradimi! Tonglar otadi, soylar sharaqlab oqadi, qizlar qah-qah urib kuladi, mensiz, mensiz! Bari mensiz! Bu qanaqa adolatsizlik!» Baʼzan shayton gʻuluviga quloq solib, bir falokat yuz bersa-yu, olamda mendan keyin hech narsa qolmasa, balki oʻlim bu qadar alamli boʻlmasdi, derdim ichimda.

– Oʻlgandan keyin hech narsa qolmaydi.. – dedi Azimjon, derazaga qarab, – boylik ham, tabiat ham, odamlar ham, hech narsa, hech narsa... oʻylash ham, kulish ham, bilish ham kerak emas... Oʻtmish, kelajak, hammasi mutlaqo maʼnosiz boʻlib qoladi.

– Yoʻq, bolam, maʼnosiz boʻlib qolmaydi. Mana, yillar oʻtib dilimdagi oʻsha tahlika asta-sekin oʻcha boshladi. Hozir men oʻlimga u vaqtdagidan koʻra ancha yaqinman, balki ostonasida turibman, ammo undan qoʻrqayotganim yoʻq. Nega?

– Nega?

– Chunki hozir men bo‘m-bo‘sh ko‘zaday bir narsaman. Ichimdagi hamma yaxshilik, butun kuchim, fazilatlarim, o‘yim, fe‘lim, mehrim, haroratim – hammasi atrofimdagi odamlarga o‘tib ketdi. Butun umring bolalaringning, nevara-yu evaralaringning umriga, qilgan ishlaringga singishib qolarkan. Men odamlarga, bolalarimga, qilgan ishlarimga batamom o‘tib bo‘ldim. Lekin armonim yo‘q emas, bolam.

– Bearmon odam...

– Qarilikda odam ko‘proq xotiralari bilan yashaydi. Kelajak yo‘q. Ba‘zan yolg‘iz xotiralar bilan qolasan. Bordi-yu xotiralar ham arzigulik bo‘lmasa-chi! Bordi-yu o‘tgan damlaringni eslashga nomus qilsang-chi – bu juda og‘ir, bolam, bu keksalik emas, bu zim-ziyo, zulmat! Mening yorug‘ xotiralarim ko‘p, lekin bearmon odam emasman. Hali bolalarimga beradigan jindek yurak qo‘rim bor. Ular ko‘p, men bittaman. Biri yaqin, biri ko‘zdan uzoq. Biri jo‘jabirday jon, biri yolg‘iz. Mana Akbarali, senga xolavachcha bo‘ladi. Yanglishmasam, yetti yil bo‘ldi ko‘rmaganimga... Yetim narsa edi!

Bu vodiya kuz osmoni har nafasda o‘zgarib turarkan. Teparoqqa chiqqan quyosh charaqlab ko‘rindi. Tog‘ning podalar o‘rmalagan kungay bag‘rida parcha-parcha bulut ko‘lankalari suzib yurardi. Ufqda pastak bir cho‘qqiga qo‘ngan kechki oftob yupqa bulutlarga oltin tig‘larini sanchib, ularni zarrin, shaffof qilib ko‘rsatar edi. Avtobus soylıklar bo‘ylagan asfaltdan yugurib, hademay archazor daraga kirib bordi. Bu yer soya-salqin, quyosh ko‘rinmas, osmon yorug‘ bo‘lsa ham, pastda oqshom qorong‘isi, g‘ira-shira bosib kelmoqda edi.

Ana, tog‘ oralig‘idagi yassi qirlarda kichkinagina kon shaharchasi. Tikka jar tagida tosh yumalatib shovillagancha Shodasoy oqadi, narigi sohildagi yalang‘och teraklarda qarg‘a galalari qishni chorlab tinmay qag‘illaydi.

Ochil buva yetti yil avval kelganida bu joy jilg‘a bo‘yidagi qadimiy qurama bir qishlog‘-u yoniga yangi solingan bir nechta uzun-uzun, pastak baraklardangina iborat edi. Hozir

ko'rkam shaharcha bo'lib ketibdi, ikki-uch qavatli tosh uylar uzoqdan oqarib ko'rinadi. Ko'chalar tikka tog'ni qirqib allaqayoqlarga chiqib ketgan keng asfalt yo'llarga tutash, tunuka tomlarda televizor antennalari...

Mehmonlar yetib borguncha qorong'i tushdi, ko'chalarda qizg'ish xira chiroqlar yondi.

Avtobus aylanib yurib, shaharchaning notanish bir joyiga borib to'xtadi. Yo'lovchilar darrov tarqab ketdi. Ochil buva ust-boshini, telpagini qoqib, xurjunini yelkasiga olgach, Akbaralining ko'chasini mo'ljallab yo'l boshladi-yu, ancha yo'l bosgandan keyin dab-durustdan adashib yurganlari ma'lum bo'ldi.

– Shahar o'zgarib ketibdi... GES mahallasi deyilardi, – deb o'zini oqlashga urundi Ochil buva.

Ko'chalar kamqatnov. Ishchi shaharchasi barvaqt oromga tolgan edi. Birovni to'xtatib «GES mahallasi»ni so'rganlarida u kishi shaharning butunlay boshqa bir chekkasini ko'rsatdi. Notanish ko'chalardan aylanib, maydonlarni tikka kesib, u yerga yetib borgunlaricha tun yarim bo'lay deb qoldi. Derazalarda chiroq yo'q, onda-sonda ko'cha fonarlari qizarib yonar, biron kimsa ko'rinmas edi.

Ochil buva birdan tezlab ketdi – u tanish ko'chadan chiqib qolganini payqadi, «Ko'zim o'tkir hali, esim joyida!» deb maqtana boshladi. Yukini yelkasiga ko'targan Azimjon zo'rg'a yetib yurardi.

Bir mahal Ochil buva qorong'ida ariqdan sakrab bir derazani taqillata boshladi. «Shu ekan-da», dedi Azimjon ichida sevinib. Uy peshtoqi puxta ganchlangan, uchta katta derazasi ko'cha tomonda, tarnovlari ham, ko'cha eshigi ham qizilga bo'yalgan... Lekin ichkaridan hech kim javob bermadi. Ochil buva yana qattiqroq taqillatdi.

– Shumi o'zi?

– Ha, shu. Men birovning eshigini bilmay taqillatamanmi, bolam. – Yana taqillatdi. – Konchilar shunaqa qattiq uxlaydi o'zi.

– Hoy, kim kerak sizlarga? – dedi narigi betdagi yo'lkadan o'tayotgan bir yigit. Jononni kuzatib qaytayotgan bo'lsa kerak, shoshib ketib borardi.

– G‘oziyev shu yerda turadimi? – dedi Ochil buva. Akbarali-ning familiyasi G‘oziyev edi.

– Yo‘q, muzey bu, muzey! – dedi yigit to‘xtamasdan.

– Muzey?!

Yigit shoshgancha jo‘nab qolgan edi. Qanaqa muzey, muzeyi nimasi? Yana derazani taqillatishdi. Sado chiqmadi. Qayoqqa yurishni bilmay, anchagacha turib qoldilar, ko‘chada bironta yo‘lovchi uchramasa-ya...

– Vaqt kech-da, vaqt kech... – dedi Ochil buva xurjunini bu yelkasiga olib. – Menga qara, bironta mehmonxonasi bordir, borib yotaylik, juda toliqidim. Ertaga bir gap bo‘lar...

Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko‘proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sal narida ikki qavatli jo‘ngina mehmonxonaning viveskasi ko‘rinib turardi.

Navbatchi, xushmuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo‘lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo‘shni qayerdan olishni ham ko‘rsatib qo‘ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavatli derazadan uzoqdagi tog‘ daryosi Shodasoyning bir me‘yorda shovullashi eshilib turibdi.

– Mana, – dedi o‘z ko‘nglini o‘zi ko‘tarib Ochil buva, – shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo‘lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. – U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordona qurdi. Shunday bir o‘tirib soqolini tutamlab chapga buramasa nafas rostlaganday bo‘lmas edi. – Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo‘ldi, – dedi u yana, – shahar juda ham o‘zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo‘l yuvgach, qiyig‘ini stolga yozib, non sindirdi, xurjunni yoniga tortib kavlashtira boshladi. Ochil buva nafas rostlagach tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

«Kubovaya» deb yozilgan xonani ochsa, hammomdagidek issiq hovur gup yetib yuziga urdi, burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni achchiqqina qilib damlab, orqasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo‘lib piyola tutib turibdi.

– Choy quyib bera qolay, – dedi.

– Suv ham bo'ladi, dori ichmoqchi edim, – dedi haligi odam.

Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug' ichida ko'rib ham bo'lmasdi.

– Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odammiz, – to'latib quyib berdi, choyning xushbo'y hidi dimoqqa urdi.

– Rahmat, – dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko'tarib yo'lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog'iga tanishdek tuyilib, to'xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o'zi chiqib, lim-lim to'la piyolasiga tikilganча yonidan o'tib ketdi. O'tib ketdi-yu, nari-roqqa borib u ham to'xtadi. Lekin orqasiga qayrilib qaramadi, cholning to'xtab turganini sezgan edi.

– Menga qarang, bolam, – dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o'girildi. Ochil buva shundoqqina ro'parasiga borib to'xtadi. Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

– Sen... – dedi Ochil buva sekin, undan ko'z uzmagani holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyondoqqa qo'ydi. Yana tikilib qolishdi. Yo'lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritar edi.

– Buva! – deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo'lidan tushib sindi. Ular quchoqlashib ketishdi.

Bu – Akbarali edi. Ochil buva uni zo'rg'a tanidi. Vaqt ko'p o'tganidan emas, yetti yilda odam munchalik o'zgarmaydi, O'ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralagan soch-soqoli o'siq, ko'zlarida nur yo'q. U gapirolmay qoldi, ko'z tagidagi ko'k xal-tachalari titrab, yig'lab yubordi.

– Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengi bilan yuzini to'sib, bosh silkidi: «Yo'q».

– Qamoqdan chiqdingmi? – dedi Ochil buva tikka qarab.

Akbarali bosh qimirlatdi: «Yo'q».

– Nega bu yerda yuribsan? Mehmonxonada...

Akbarali chuqur botgan ko'zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi: «Hali hech narsadan xabaringiz yo'q ekan...»

– *Hammasini aytib beraman. Sizga oytib beraman, buva...*

– *Uzoq gapmi?*

– *Uzoq gap.*

– *Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.*

Akbarali tushunmadi: «Nega qidiradi? Azimjon kim?»

– *Azimjon-chi, senga ammovachcha bo'ladi. Chet eldan...*

Seni ko'rgani keldi.

Akbarali tushunmadi. Uning chalkash, zaif o'ylari boshqa yoqda ekani yuz ko'zidan bilinib turardi.

– *Buva, sizga aytib beraman... faqat sizga. – U Ochil buvani o'z xonasiga yetakladi. Xona g'ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo'lansa hid anqir edi. Ochil buva derazani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisda non-choy ko'tarib kirdi. Tanishgan bo'ldilar, Akbarali unga tikilib turdi-yu, indamadi, kimligini bilolmadi chog'i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun, hozir uni ko'rib birdan gap topolmadi.*

– *Gapir, – dedi Ochil buva. Uning charchog'i ham, uyqusi ham qochgan, ko'ngli bir shumlikni sezganday, kekxa, horg'in yuzini betoqatlik ko'lankasi qoplagan edi.*

Xullas, do'stlarim, Akbarali qissasiga ham navbat yetdi. Lekin shu payt xayolimga bio rivoyat kelib, u ham shu daftardan o'z o'rnini talab qilyapti. Shuning uchun ruxsatingiz bilan, avval.

RIVOYAT

Toshbaqa sudralib bormoqda.

U butunlay tuproq rangida. Bo'yinlari burushgan, ko'zlari o'lik. Joni bor. Qimirlaydi. Qayoqqa borayotganini bilar-mikin? Muncha sekin qimirlaydi? Qoni sovuq bo'lsa kerak-da. Bunday jonivordan o'lik yerning o'zi yaxshi emasmi?..

Toshbaqa bir zamonlar toshbaqa emas ekan. Uddaburon va chaqqon, xushbichim maxluqlardan biri ekan. O'tloqlarda mayin barralardan tamaddi qilib, yaproqlarda yiltillagan shabnam tomchilaridan chanqog'ini qondirib, ko'm-ko'k osmonga tikka qarab, jonivorlar orasida ko'rkam va mag'rur,

hayotning zavqini surib, dorilomon yashab yurar ekan.

Kunlardan bir kun Changali Mozandaron tomondan yirtqich hayvonlar mo'r-malaxdek bostirib kelib, jonivorlar o'rtasida jang-u jadal, harb-u zarb boshlanibdi. Lak-lak lashkar ketidan lashkar kelibdi, askar ketidan askar; jonivorlar bosqinchi yirtqichlarni dam orqaga surib borib, dam o'zlari chekinib, ko'p qurbon berishibdi, qirq yil qiron bo'lib, tog' etaklaridagi yashil o'tloqlar qizil qonga belanibdi.

Qumursqadan tortib filgacha, katta-kichik har bir maxluq urushning taqdirini hal qiladigan bir payt kelganda, yonidagi sheriklarining halok bo'layotganini ko'rib, toshbaqaning ko'ngliga bir shumlik, bir g'uluv oralabdi: «Menga navbat kelyapti-ku, o'lib ketaveramanmi?!»

Osmon juda tiniq, banoras ekan. Yashil o'tlar, rang-barang gullar mayin shabadada asta tebranib, hayotning nash'asini ko'z-ko'z qilarmish.

«Yo'q, yo'q, men o'lmayman!» debdi toshbaqa. Debdi-yu, yana jangga kiribdi. Lekin yashin chaqnaib, yer titrab, yana yovning qo'li baland kela boshlaganda, uning yuragiga yana g'uluv tushibdi. Shu bir zumlik tahlikadan qaltirab ketgan toshbaqa o'zini beixtiyor safdan chetga olib, yo'l yoqasidagi toshlar orasiga yashirinibdi. Do'stlari buni payqamay, yovga qarshi qonli jangga kirib ketaverishibdi. Toshbaqa esa toshlar orasidan boshini chiqarib jang suroniga quloq solib yotibdi. Alamli faryodlar, yirtqichlarning dahshatli bo'kirishlari, do'stlarining o'lim oldidagi yolvorishlari eshitilibdi. U esa «Bo'lar ish bo'ldi», deb titrab-qaqshab yotaveribdi, endi qaytib chiqsa do'stga ham, dushmanga ham el bo'lolmasligini bilibdi.

Yana qirq yil qirg'in bo'lib, ko'p do'stlari o'sha maydonda halok bo'lib ketibdi. O'z yeri uchun jonini tikkan jonivorlarni yov yengolmabdi. Dushman chala o'lik lashkarlarini sudrab chekinibdi. Bulutlar tarqab, charaqlab oftob chiqibdi. Jang suronlari tingan xushhavo o'tloqlarda yana qo'zi-qulunlar o'ynoqilab, qushlar sayray boshlabdi.

«Endi xavf o'tib ketdi, men ham asta chiqay-chi», deb bizning toshbaqa ham bir qimirlagan ekan, yotgan joyidan silji-

yolmabdi. Qo‘l-oyog‘i, boshi qimirlarmish-u o‘zi siljiyolmas-mish. Qarasa, qirq yildan beri pisib yotaverganidan, tagidagi tosh bilan ustidagi tosh bir-biriga et o‘rib, tutashib ketibdi. Boshi bilan qo‘l-oyog‘igina chiqib yotganmish.

Endi nima qilishi kerak? Ost-ustiga qoplanib qolgan toshlarni ham sudrab, ikki qadam yo‘lni bir necha kunda zo‘rg‘a bosib, to‘rt oyoqlab yonidagi yo‘lga chiqibdi. Chiqsa, buni hech kim tanimasmish, tosh, deb o‘tib ketaverishibdi. Birov tanisa ham nima derdi, nima deb tushuntiradi? Undan ko‘ra, endi u hech kimga indamagani, uni hech kim tanimagani ma‘qul. Shunday yolg‘iz, kimsasiz, tosh ichida yashashga to‘g‘ri keladi. Biroq yashash uchun ovqat yeyish kerak. O‘t ichiga kiray desa, to‘nkarilib qolishdan qo‘rqadi. Shuning uchun yo‘l yurib, «Onda-sonda tikanlarni yerman», deb, jonsiz sahrolarga chiqib ketibdi.

O‘shandan beri uning oti toshbaqa ekan.

Osmonni ko‘rmaydi, oftobni ko‘rmaydi, bir umr yolg‘iz, tosh kosalarini tavqi la‘natdek sudrab olamdan o‘tib ketarkan. Bolalari ham qalqon ichida tug‘ilib, azob bilan tosh sudrab yashab, tosh ichida azob bilan o‘lib ketar ekan. O‘sha bir zumlik qo‘rqoqligi uchun ko‘proq azob tortsin deb, Xudo ham uning umrini hammanikidan uzun qilganmish. Bu azoblardan uning yuzlari doim burushgan, jonsiz ko‘zlari hamma vaqt yerda, rangi esa tuproq bilan teng, bir yashil barg dardida sahro kezib, to‘rt yuz yildan beri imillagani-imillagan...

Toshbaqa hamon sudralib bormoqda...

QISSA

«Eng dahshatli yirtqich – quyon».

Nasriddin Afandi

Akbarali kutilmaganda, kechasi kirib keldi. Usti boshi ho‘l, etiklari loy, soch-soqolidan yomg‘ir suvi tomardi. Qorong‘ida yuzlari oqarinqirab ko‘rindi, xuddi namgarchilik kuz kechasini boshlab kirgan edi dahlizga.

Shu kunlari tushida ham, o'ngida ham Shodasoyni ko'rib, yolg'iz ichikib o'tirgan Sharofat xola o'g'lining yuziga tikilib-roq qaramadi ham – keksalikdagi birdan-bir shirin orzusining ushalishidan ko'ngli bo'shshib, yig'lab yubordi. Nihoyat! Nihoyat Akbaralisi va'dasining ustidan chiqib, uni olib ketgani kelibdi. Axir, Akbarali bir yildan beri «Sizni Shodasoyni olib ketaman», deb va'da berib keladi. Mana nihoyat, orzusi ushaladigan bo'ldi Sharofat xolaning. Shodasoyni, ona yurt!

Sharofat xola Shodasoyni chiqib ketganiga to'rt yil bo'lgan bo'lsa jonajon tog' daralari bir kun ham ko'z o'ngidan ketgani yo'q. Aslida o'zi Akbaralining dadasidan keyin ikkinchi erga tegishi ham, Shodasoyni chiqib ketishi ham xato bo'lgan edi. Kimsan Ochil buvaning sevgan kelini, beva bo'lsa ham, o'g'li bilan binoyidek yashab turgan edi, ikkinchi eri rahmatlik, boshini aylantirib, qayoqlarga olib ketdi. Buni urug'laridan hech kim yuziga solgani yo'g'-u, lekin yo'qlamay qo'yishdi. Ayniqsa ikkinchi eridan ham beva qolgach qiyin bo'ldi unga, endi ich-etini yeb, Shodasoyni o'ylagani-o'ylagan. Bu uzoq shaharda to'rtinchi qavatdagi huvillab yotgan ikki xonali kvartirada yolg'iz o'zi, shu yoshida... Yana o'sha kondagi Akbaralisiga suyanib qolgan edi.

– Keldingmi, aylanay bolam, – deb girgittan bo'ldi Sharofat xola shuncha sarg'ayganlarini bir zumda unutib. U yurak kasali, o'pka qisishidan yuzlari biroz solqi, ikki erining dog'ida sochlariga barvaqt oq oralagan, lekin ko'zlari tiyrak, chehrasidan juvonlik husni qochmagan bo'ydorgina ayol. Uzoq ivirsidi, tinmay gapirdi, o'g'lining etigini tozaladi, yopinchig'ini siqib qoziqqa ildi, choy damladi...

Bir vaqt qarasa Akbarali suyanib o'tirib uxlab qolibdi. Sharofat xola shundagina uning kelgandan beri og'iz ochib bir gap aytmaganini esladi, shundagina uning qutsiz yuzini ko'rib, qo'rqib ketdi.

– Charchabdi, bola faqir... – dedi-da, yakandozga bolish tashlab, yotqizib qo'ydi.

O'zi bo'lsa kechasi bilan uxlayolmay chiqdi, u o'g'lining er-talab: «Qani, oyi, bo'la qoling, qishloqqa ketamiz!» deyishini

orziqib kutardi. Axir sabri chidamay, saharlab turib o'g'lidan bir xabar oldi, lekin Akbarali hali dong qotib uxlab yotardi.

Shu yotganicha u ertasiga kechgga yaqin ko'zlari qizarib, qovoqlari salqib turdi. Onasiga allaqanday begona nazar bilan qarab, boshini egdi. Keyin imirsilab soqolini oldi, deraza oldida tashqariga qarab turib qoldi.

Havoda kuni bilan ro'shnolik ko'rinmadi. Kuzning kalta, xira kuni darrov tugab, shahar tomlarini namchil oqshom qorong'isi qopladi.

Sharofat xola o'g'lidan o'zi kutgan gap u yoqda tursin, boshqa bir tuzukroq gap ham eshitmadi. Endi u o'z orzularidan umidini uzib, boshqa bir vahimaga tushgan, Akbaralidan xavotir olib qolgan edi:

– Tobing yo'qmi, bolam? – dedi u sekin o'g'lining yoniga kelib.

– Yo'q, oyi... sog'man, – deb o'g'li unga mayin qaradi.

Xayriyat, o'sha-o'sha Akbarali, onasiga mehrlı, ovozi otasinikidek shirali, beozor. Sharofat xola, uning bu holatiga men sababchimikanman, deb juda qo'rqqan edi, uning mayin qarashidan sal dalda topdi.

– Ishing tuzukmi? – jur'atsizgina so'radi u.

– ...Hm.

– Meni olib ketgani keldingmi axir?

Akbarali undan o'zini olib qochmoqchi bo'lgandek narigi deraza oldiga bordi, teskari turib javob berdi:

– Yo'q, bormaymiz, oyi, men u yerdan ketdim...

Sharofat xola shum xabar eshitgandek, ichidan qaltirab ketdi. Yo'q, bu gapning mazmunidan emas, sog'ingan Shodasoyga bormaydigan bo'lganidan emas, o'g'lining g'alati tovushidan seskandi.

– Butunlay-a?

–...

– Boshliqlaring bilan chiqisholmadingmi?

–...

– Nega axir, bolam?

–...

– Yo bir ish qilib qo‘ydingmi?

– Yo‘q! Yo‘q! Yo‘q! – deb birdan lovillab ketdi Akbarali. Bo‘g‘ilib o‘shqirdi. – Ketsam haqim yo‘qmi? Istagan joyimga borolmaymanmi, so‘rayverasizmi? – U asabiy holatda yoqasini bo‘shatib, taraqlatib derazani ochib yubordi. Sovuq shamol xonaga nam havo bilan yomg‘ir tomchilarini uchirib olib kirdi.

Sharofat xola ko‘ksiga qo‘lini qo‘yib, bukchayib qoldi. Bu safar o‘g‘lining tovushi yana ham xunukroq, begonaroq eshitildi. Biron kulfatga yo‘liqqani aniq, ma‘yus ko‘zlarida allaqanday hadiksirash, dard bor.

– O‘zing gapirmaganingdan keyin so‘rayman-da, bolam, Kutaverib... jigarim ezilib ketdi. O‘sha gapingdan beri ko‘zim yo‘lingda. Yolg‘izman. Qarib qoldim... Bag‘rimga bosarman deb...

Akbarali dag‘alligidan xijolat bo‘lib onasining yoniga keldi-da, boshini ko‘ksiga bosib, yelkalarini siladi.

– Oyi... – tovushi past, lekin hamon begona, xasta edi. – Oyi, men sizning oldingizga keldim, siz bilan birga bo‘laman. Ishga kiraman... Yomonmi, katta shahar!

– Nega yomon bo‘lar ekan, bolam, yomon emas, tan-joning omon bo‘lsa bo‘pti ishqilib...

Ona shunday dedi-yu, lekin ko‘nglida bir vahima temirning zangiday yopishib qoldi. Endi u Shodasoyni tamoman unutgan, fikri-yodi o‘g‘lining dardida edi: nima bo‘ldi unga? Ishlab turgan joyini bekordan-bekorga tashlab kelaveradimi? O‘zicha tashlab kelgan bo‘lsa, unda nega buncha iztirob chekadi? Bola bechoraning rangiga qarab bo‘lmaydi. Bir nimanı yashiryapti? Yo biron xotin-qiz...

Sharofat xola kalavaning uchini topgandek sal o‘ziga keldi, qo‘li ishga qovushib, o‘g‘lini o‘z holiga qo‘ydi. «Biron qiz vajidan bo‘lsa, bir kun emas-bir kun qulfi-dilini ochar axir», deb o‘ziga tasalli berdi. Uylanmay yoshi o‘tib ketayotgan o‘g‘lining goho qizlar haqidagi gaplari Sharofat xolaga hamma vaqt sirli bir quvonch bag‘ishlar edi. Hozir ham shu fikr bilan yupanib, o‘g‘lining g‘alati ahvoliga chiroyliroq tus berishga urinib, o‘z ishlari bilan ovora bo‘ldi.

Akbarali bo'lsa hamon kamgap, derazaga qarab o'ylagani-o'ylagan, soqol olishni esidan chiqarib qo'yar, soqol-mo'ylovi o'sgan holda ko'chaga chiqib ketar, qaytib yana tor uyga sig'magandek deraza oldida qotib turar edi.

– Gapirsang-chi, bolam, o'z yog'ingga o'zing qovurilguncha, dardingni aytsang-chi, – der edi Sharofat xola kechqurunlari.

– Nimani gapiraman? Ish qidirypman. Topilib qolar...

Gapiradi-yu boshqa narsani o'ylaydi – onaizor bilib turibdi. Bir haftaning ichida so'lib qoldi boyaqish. Dardi bo'lakka o'xshaydi.

– Mendan dardingni yashirma, bolaginam, yuragingda borini aytsang, yengil tortarmiding.

– Nimani aytaman! – deb yana jerkib berdi Akbarali. – O'z holimga qo'yasizmi, yo'qmi!!! – U kursini bir tepib, tashqariga otildi. Eshik taraqlab yopilganda onaizor tarsaki yegan odamdek ko'zini chirt yumib, ko'ksini ushlab qoldi. O'pkasi qisib, deraza tomonga, sof havoga intildi. Derazaning romini ushlab pastga qaragan edi, birdan ko'ziga ajal ko'ringandek boshi gir aylanib o'zini orqaga tashladi. To'rtinchi qavat juda ham baland, ko'cha o'pqundek chuqur. Sharofat xola sira derazadan pastga qarab ko'rmagan ekan. Akbarali har kuni qaraydi. Nega qaraydi?..

Ona ko'nglini dahshatli o'ylar chulg'adi, vujudini qo'rqinch bosib, devorga suyangancha yolg'iz yig'ladi. O'g'li badbaxt. Ko'rinib turibdi – u badbaxt. Qanday kasofatni boshlab keldi? Zora unutiladigan bir narsa bo'lsa! «Ish topaman», deyapti, ish topsa balki unut bo'lib ketar...

Sharofat xola darmonsiz yurib borib karavotiga yonboshladi. O'g'li qaytguncha ancha o'ziga kelib qoldi.

Akbarali etigini moylatib, biroz ochilib qaytdi. Dasturxon ustida onasining ma'yusligini ko'rib, gap ochdi:

– Sizni xafa qildim, oyi...

– Ish qidirdingmi?

– Yaxshi ish va'da qilishyapti.

– Ishga kirib olsang bo'lardi. Uch hafta bo'lyapti. Zerikyapsan.

– Pulim bor, mana oling, – Akbarali dasturxon ostiga ancha pul qo‘ydi. – Tuzukroq ish qidirypman.

– Ha, ilgarigisiga o‘xshash martabalikkina ish topilsaydi...

– Ilgarigisini gapirmang!—Akbaralining tovushi yana sinq kosadek jarangladi.

«Yo‘q, yo‘q, u meni o‘ylamayapti. Olam ko‘ziga qorong‘i. Xudoyo xudovando, nima gap o‘zi, bu nima azob?»

Ammo bugun Akbarali uxladi, uncha yotoqchilamadi. Sharofat xola har kecha uning uyqusini poylaydi. Uyqusinigi emas, umuman, o‘zini ham, negadir derazani ham poylaydi, uxlamaydi. Xayriyat, bugun Akbarali tuzuk uxladi, hatto jindek xurрак ham otdi bir zungina.

Buning ustiga, ertasiga «ishga kirdim» deb ham keldi. O‘tirib nonushta qiladigan bo‘ldi. Ishtahasi tuzuk, ba‘zan gaplashib ham o‘tiradi. Sharofat xolaning ko‘ngli joyiga tusha boshladi. «Shukur-ey, bolaginam-ey, jonimni halqumimga keltirib, toza yuragimni yording-ku...» derdi o‘ziga-o‘zi uyda yolg‘iz qolganida. U o‘g‘liga tinmay parvona bo‘lar, ishdan kutib olar, erta turib kuzatib qolar, kiyim-boshini yuvib-tozalab, go‘jasini, mastavasini vaqtida isitib berar, horib-charchab kechalari tosh qotib uxlar edi.

Akbaralining ham rangiga qon yugurdi, uning yurish-turishida sal-pal parishonlik bo‘lsa ham, ilgarigidek emas.

U kombinatga elektrik bo‘lib ishga kirgan edi. Qishi bilan yangi sexni ishga tushiramiz, deb har kuni hamma qatori tongdan shomga qadar ishda bo‘ldi. Ba‘zan kechalari ham chaqirib qolishsa, yo‘q demay, brezent shimini kiyib, shaldir-shuldur zanjirli «temir tirnoq»larini yelkasiga ilib chiqib ketardi. Odam qatoriga kirib tuppa-tuzuk bo‘lib qoldi. Kelgan kunlaridagi kayfiyati zerikishdan ekan-da. Ishga kirdi deguncha o‘zgardi-qo‘ydi. Sharofat xola ham xuddi shunday bo‘lar, deb o‘ylagan edi. Mehnatda gap ko‘p.

Bahor yaqinlashib qoldi. Qish bo‘lmadi desa ham bo‘ladi, yomg‘ir bilan o‘tib ketdi. To‘rtinchi qavatning derazasidan butun shahar faqat tomlardan iborat bo‘lib ko‘rinardi; qizil, ko‘k tunuka kataklarini, chekkaroq mahal-

lalarning sarg'ish cherepitsa tomlarini yomg'ir top-toza qilib yuvgan. Qayerdadir, ufqning naryog'ida erta bahor momaqaldirog'ining so'nggi, bo'g'iq guldurosi eshitaladi.

Akbarali ochiq deraza oldidan turib, oshxonaga chiqdi-da, gaz plitaning qulog'ini buradi, kanforqa sharaqlab qaynayotgan rux choynak tagidagi zangori tilini lip etib yutdi.

Tovoqchada qaymoq ko'tarib kirib kelgan Sharofat xola yomg'ir suvi sirqib turgan nimchasini boshidan olib qoziqqa ildi.

– Obi non bilan mana buni yeb ol-chi, bolam, hozir choy damlab beraman.

Akbarali erinibgina kelib stolga o'tirdi. U endi o'ttizlardan oshgan bo'lsa ham, yuziga bevaqt keksalikning nuqsi urib qolgan, taroqsiz sochlariga oq oralagan, horg'in, so'lg'in edi. Sharofat xola choy damlab kelib, non ushatdi, o'zi ham o'tirib, uzun uh tortdi.

– Zinasidan chiqolmaydigan bo'lib qoldim, bolam, nafasim qisadi.

Akbarali unga achinib, mehr bilan qaradi-yu, indamadi. Onasi keksa, so'nggi oylarda gavdasi birdan cho'kib, chehrasi kamdan-kam ochiladigan bo'lib qolgan edi. Akbarali unga qarab-qarab qo'ydi, lekin nazari tobora ma'nosizlanib, ko'zlari hech narsani ilg'amayotganday bo'lib qoldi, xayoli boshqa yoqqa og'di shekilli. Onasi yana gap boshlagandagina, beixtiyor o'ziga kelib, qaymoqqa non botirdi.

– Qirda lola gilam bo'lib ketibdi, deydi. Bolalar quchoq-quchoq qilib terib kelishgan ekan, hammasining bargida shundoq g'ubor.

– Yomg'ir ham yuvmabdimi? – hafsalasizgina so'radi Akbarali choy ho'plab.

– Yomg'ir ham yuvmabdi, qurum-da qurum. Bu kombinatlarining mo'risidan ozmuncha gard uchadimi?

Akbarali indamas, ishtahasiz non chaynar edi. Onasi davom etdi:

– O'zimizning Shodasoy lolalari esingdami, o'tdek yonardi-ya! Gard-g'ubor yo'q, shabnam qo'nsa anor donasiday qizarib, miltillab turardi.

– Ayniqsa tegirmonning pastida... – dedi Akbarali birdan tovushi yumshab. Ajinlari yozilib, yuzida bolalarcha soddalik paydo bo'ldi. – Chimliksoy bo'yida to'p jiyda bilan teraklar ham turganmikan?

– Turgandir shovullab, – dedi ona ham ma'sum chehrasi ochilib. – Bolalikda yugurgan so'qmoqlaring shundoqqina ko'z o'ngimda turibdi. Manzuralar bilan shiyponda yotib qolganlaringda azongacha xavotir olib qaltirab chiqqanman. Sutdek oydin edi...

– Xavotir olib nima qilardingiz... – dedi sekin, shirin xotiralardan bo'shshib ketgan Akbarali. – Cho'milganmiz oydinga... Shodasoyning suvidan musaffo suv yo'q.

– Odamlarini aytsang-chi, bolam!..

– Manzura tushimga kirsam nuqul eski Chorguzarda ko'raman... Klubning oldida-chi, hov majlis bo'ladigan joy...

– Nega bilmas ekanman Chorguzarni!..

– Xidirali buva oqshomlari sada tagiga shakarob qilib suv sepganida, quyosh tapti aralash rayhon hidi anqib ketardi. Hali-hali dimog'imda turibdi...

Sharofat xola o'g'lining ham tovushida ajib qo'msash ohangini, ko'zlarida ma'yus xayolchanlikni sezib, eski dardi lip etib yuzaga chiqdi. Issiq kaftini uning qo'lga qo'ydi.

– Qaytib ketaylik, bolam, – dedi past tovush bilan, yalin-gandek, – men ham bamisoli pishib turgan mevaman, bugun bor, ertaga yo'q, bolam. Qishlog'imizga qaytaylik.

Akbarali qo'lini tortib oldi, o'rnidan turib sutning ko'pigiday ko'tarilib ketdi. Shirin xotiralar ham, xayolchanligi ham birdan yo'qolgan edi.

– Qishloq yo'q hozir u yerda, necha marta aytaman sizga, shaharcha, kon shaharchasi bo'lib ketgan.

Shugina gapni sekinroq aytsa ham bo'lardi. Onasini yana ranjitdi. Sharofat xola dasturxonni yig'ishtirar ekan, yer ostidan o'g'lga qarab qo'ydi. Endi u bilan gaplashib bo'lmasligini bilib:

– Jahling chiqmasin, bolam... – deb qo'ydi.

Akbarali qovog'i solinganicha korjomasini qo'ltiqlab ishga ketdi. Ro'moli yelkasiga tushgan Sharofat xola boyagi

o'rniga mukka tushib, oppoq boshini ikki kafti orasiga oldi. Momaqaldiroq xuddi tom tepasida qattiq gumburladi-yu derazalar birdan qorong'ilashib, sharros yomg'ir quya boshladi.

Ona-bola o'rtasida bunday suhbat birinchi marta bo'layotgani yo'q. Gap o'zidan o'zi boshlanib ketadi-da, oxiri dilsiyohlik bilan tugaydi. Keyin, «Bir chehrasi ochilib kelsa edi», deb kechgacha yo'liga ko'z tutadi onazor.

Yo'q, ishga joylashgandan keyingi birinchi quvonchlar ko'p o'tmay so'ndi. Akbarali yana boyagi-boyagiday ruhsiz, qutsiz, indamay kirib kelib, kiyimini ham yechmasdan karavotga o'zini tashlaydi. Birpasdan keyin turib yana deraza oldiga boradi, stolda choy sovib, onasi ba'zan o'tirgan joyida mudrab qolganini ham sezmaydi.

Xayolida takrorlanaverib, zanglagan mix bilan o'yib yozilgandek xotirasiga o'rnashib qolgan o'sha sovuq kuz, o'sha voqealar yana ko'z o'ngiga keladi. Yolg'iz qoldimi – kelib chirmashaveradi. Yolg'izlik esa unga hamisha yo'ldosh. Ko'pchilik orasida ham, onasi bilan yonma-yon o'tirganda ham u yolg'iz. Xayolida o'sha o'ylaridan boshqa hech narsa yo'q. O'sha voqealarni xayolidan kun-bakun o'tkazib, o'ziga najot izlaydi. Topolmaydi...

...Shodasoyda qayoqdan ham paydo bo'ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo'rqadi. Uyquda alahsirab aytib qo'yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqillatdi. «Och, Bektemirman. Dadangning o'rtog'iman», dedi.

Akbarali unaqa odamni bilmasdi. «Dadangning o'rtog'iman», deganidan keyin, turib eshikni ochdi. Hali-hali ko'z o'ngida turibdi: bir ko'zi ko'r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent qalpog'ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o'z bolasiday bag'riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi kelardi.

– Akbaralimidi oting?

– Ha.

U xaltasini burchakka qo'yib, yomg'irligini yechdi. Ustida pidjagi ham yo'q, ko'ylakchan edi. Akbarali shuncha tikilsa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko'p qiyinchiliklar ko'rib kelgan bo'lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi tetik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo'l tekkizib kaftini kaftiga ishqar edi.

– Choy qo'yib yubor. Oying yo'qmi?

Mehmonga choy qo'yish esiga kelmabdi. Shoshib qoldi Akbarali. Choyga urindi.

– Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

– E-ha... – dedi Bektemir cho'zib. Stol yoniga o'tirib, o'z uyidagidek yengini shimardi. – Shundoq degin, – dedi yana o'ychan. U Akbaraliday baland bo'yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalagan, ko'r ko'zi yumuq, ichiga cho'kkan, qora, cho'tir odam edi. – Biz dadang bilan urushga birga jo'nagan edik... Bir eshelonda, – dedi boshqa so'z topolmaganday. – Kapsanlikman, hov tog'dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali, dadamga juda yaqin odammi-kan, deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

– Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, – dedi.

– Bilaman. Eshitgan edim.

– Hozir qayoqdan kelyapsiz?

– Buning tarixi uzoq... – dedi mehmon. U choy ho'pladiyu, hech narsa yemadi. Boshidan ko'p savdolar o'tganligi ko'rinib turardi. Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942–yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o'q-dorisiz o'n yetti yarador bilan birga dushmanga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o'zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanishlarini yo'qotdi. Ularni bir joyda uzoq tutishmas, dam allaqanday yer osti korxonasiga, dam tunnel qurilishiga, dam tosh karyeriga qo'yishar, kechalari bilan notanish yo'llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko'rmadi, bir necha tillarni o'rgandi, necha-necha o'limlardan qoldi, necha

xil kasalliklarga yo'liqdi. Endi uning bir ko'rmagani o'lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o'limni kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutilib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik soldatlar kelib qutqazdi. Shundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elma-el sudralib yurib rizqini terdi, ikki sog'lom qo'lidan bo'lak tayanchi yo'q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o'xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo'q, vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan. O'n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo'lsa ham yurtiga qaytdi. Qaytib kelsa, «Yaxshi qilibsiz, boring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling», deyishibdi.

Bektemir peshanasiga tars etib urdi, o'rnidan turib ketdi.

– Kelganimdan beri bironta tanishga ko'ringanim yo'q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko'rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovqatdan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko'rmadi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Nimadir qilishim kerak, bilasanmi!..

– Bola-chaqa omon ekanmi?

– Ha, xotinim, qizim... Lekin hali uyga borganim yo'q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimni bilishmaydi. Qaysi yuz bilan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang'och ko'ksiga, yuragiga, cho'ntaklariga shapatilab, jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo'ydim: kecha-yu kunduz ishga sho'ng'ib ketay. Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rishsin. Mehnat! Mehnat! Mehnat!

Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotinim bilan qizimning oyog'iga bosh qo'ysam, balki gunohimdan o'tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

– Akbarali! Hov, Akbarali!

Mudrab o'tirgan Sharofat xolaning ko'zi ochilib ketdi. Qarasa, Akbarali hamon deraza oldida turibdi-yu, ko'chadan chaqirayotgan o'rtoqlarining ovozi eshitmayapti.

– Bolam, chaqirishyapti.

Akbarali xayol changalidan bazo'r qutulib, tolg'in kipriklarini tez-tez qoqdi-da, pastga qaradi.

– Hozir. Abdusamad!

Kiyina boshladi.

– Choy ham ichmading.

– Ichgim kelmayapti. Bufetda icharman.

Mayli. Xayriyatki tanishlari, o'rtoqlari paydo bo'la boshladi. O'shalar bilan bo'lsa, yaxshi-yaxshi oshna-og'ayni orttirsam, alaxsib ketar, unutilar yer yutkur azobli o'ylari.

Sharofat xola bilsa ekan bu o'ylarning nimaligini! Ona u yoqdan ham yondashib ko'rdi, bu yoqdan ham. Aytmadi. Aytmaydigan gapga, bitmaydigan yaraga o'xshaydi. Ishqilib, endi yangilanmasa bo'lgani. O'g'lining mana shu yor-do'stlaridan umidi katta.

Oylar o'tib, Akbarali anchagina o'rtoqlar orttirdi. Xuddi Sharofat xolaning o'ylaganidek, yuziga rang, ovozigam jarang qo'shilib yana biroz ochildi o'g'li. O'rtoqlari bilan «gurr» etib kirib kelar, «gurr» etib chiqib ketar edi. Futbolgami, lola sayligami – ona uchun baribir. Ishqilib, baraka topkur o'rtoqlarining shovqin-suroni bilan andarmon bo'lsa bas.

O'rtoqlari ajoyib. Biri bo'ydoq, biri bola-chaqali, biri texnik, biri ishchi, lekin bir-birini uchratganda bari shaldir-shuldur; hazil kulgidan tinmagani-chi bularning! Sharofat xolaning havasi keladi: peshanasi yorug' onalar ham ko'p. Mana, Abdusamad degan dali-g'uli, baqaloq shofer bularga jo'raboshi. O'zi ham zerikish nimaligini bilmasa kerak. Bilmagan narsasi yo'q: futbolni ham ipidan-ignasigacha biladi, oyga uchgan

yo'ldoshni ham. Kombinatda «O'rtoqlik sudi», «Baxt saroyi» degan gaplarni ham shu o'ylab chiqardi, yelkaga kichkinagina priyomnik osib yurishni ham shu rasm qildi. Qayerga borsa yosh-yalang yopirilib shunga ergashgani-ergashgan. Shu Abdusamad jo'ralarini boshlab kelsa Sharofat xolaning o'g'lidan ko'ngli tinch, qo'l qovushtirib o'tirib shularning hazil-mutoyibasiga quloq soladi, o'g'lining ularga choy damlashi, allanimalar ustida gap talashishini jilmayib tomosha qiladi.

Yigitlar Akbaralinikiga to'planishni yaxshi ko'rishadi. Sharofat xola beozor xotin, bola-chaqa yo'q, xoli joy. Bir kuni qandaydir sex boshlig'ini pensiyaga kuzatib qaytayotib, bir piyola choyga kirishdi. Hammalari ham shirakayf ekan, kirishlari bilan elektr payrovida askiya boshlanib ketdi. Pensionerning schyotchigi ishlaymay qo'ygani-yu, kombinat direktorining yorg'oq boshi uch yuz shamli lampadek charaqlagani ham qolmadi, sekretar qizning chirsillab ketgani ham qolmadi, xullas, alla-pallagacha bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

Bir vaqt qarashsa, Akbarali yumshoq kursiga cho'kib, bosh egib o'tiribdi, qovog'i soliq. Go'yo bitta o'zi, atrofda kulgi, qahqaha-yu quvnoq o'rtoqlari yo'qdek. Xushchaqchaq shovqin birdan tindi. Mehmonlar bir-birlariga, keyin soatlariga qarashdi, o'ng'aysizlanib o'rinlaridan turishdi. Sharofat xola ham ko'ksini ushlab, bezovtalanib qoldi. O'g'lining tanish bu holati zumda onaning ko'nglini g'ash qiladigan bo'lib qolgan edi.

Akbarali o'rtoqlari bilan xayrlashmadi ham. Onasi ularni kuzatib qaytib kirsam, o'g'li kiyim-boshi bilan karavotda cho'zilib yotibdi.

- Bolam...

Akbarali eshitmadi. Uning fikri yodi yana o'sha bir ko'zli Bektemirda edi.

Har bir so'z, har bir tafsilot yana xayolidan lip-lip o'tardi: «Yordam beraman, nega yordam bermas ekanman. Konga olib boray, ko'ring. Ishga kiring. Mehnat desangiz, mehnatning zo'ri shu yerda».

O'shanda ertasiga u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Yo'l bo'yidagi qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko'lmak suvlar jimirlaydi. Tog' shabadasi Shodasoyning sovuq shovqinini daralarga taratmoqda, uzoqda qorli cho'qqilar quyoshga o'chakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay yon bag'irlarda saf tortgan archalar qorayib ko'rinadi. So'qmoq yo'l qadam sayin yuqoriga o'rlab boradi, pastda eski Shodasoy qishlog'i sarg'ish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tuta-shib ketgan kon shaharchasining tunuka tomlari. Konchilar smenadan chiqqandan keyin uyga qaytadigan yo'lni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordig'i ham chiqib ketsa kerak.

Yo'lda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir o'z smenasiga ketayotgandek, ko'ngli yayraydi. Agar u konga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yo'ldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta o'z odamlari ichida, o'zi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini ko'chirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar o'ylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emasmidi? Akbarali buning nimaligini tushunmaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo'l-yo'lakay bir tanishini boshlab, o'zining odatdagi smenasiga ketyapti. Konchilar kiyadigan petlitsali qora pidjagini bilagiga tashlab, tor so'qmoqdan mehmonga yo'l berish uchun chetdagi shag'al uyumlarini shaqir-shuqur bosib odimlamoqda. Bektemir uning oftobda ter tomchilari yiltillagan yuziga qarab qo'ydi.

Akbarali otasiga uncha o'xshamas, novcha, ingichka, kamgaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalaridan keyin oq ko'ngil Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o'rniga mehribon bir odam orttirgandek bo'ldi Akbarali.

- Uylanmabsan-da, chakki qilibsana... - dedi Bektemir aka. Akbarali yerga qarab kulib qo'ydi.

– Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo‘yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo‘lsa do‘ndiqqina bo‘lishi kerak, olib kelaman, ko‘rsan. Yoqtirsang senga beraman, Xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo‘ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g‘izillaydi. Tashlandiq jinslardan paydo bo‘lgan tepaliklar dam qizg‘ish, dam qo‘ng‘ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepilgan keng asfalt yo‘lga chiqishdi.

– Meni kirgizisharmikan? – deb so‘radi Bektemir.

Ruda ortilgan MAZlar o‘tib borardi, Akbarali eshitmadi.

– Hujjatim yo‘q, kirgizisharmikan?

– Men bor-ku! – deb qichqirdi Akbarali kulib. Eshitmadi deb o‘ylab, ko‘kragiga urib ko‘rsatdi: – Men, men! Mana bo‘lmasa, kiyib oling, buni ko‘rsa to‘xtatib o‘tirmaydi, – deya pidjagini irg‘itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

– Yarashdi, yarashdi! – deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt MAZlar o‘tib bo‘lgan edi, kon og‘zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog‘lardan bir zum aksi sado kelib turdi.

– Endi sening o‘zingni kirgizmasa-chi? – deb kuldi Bektemir aka yigitning yana ham ingichka tortgan ko‘ylakchan gavdasiga qarab.

– Meni tanishadi, – deb qo‘l siltadi Akbarali. – Propusk olsak ham bo‘ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o‘tarmikan. – Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi formali pidjakka qarab-qarab quvonardi.

– Erta-indin o‘zimga ham tegadi Xudo xohlasa.

Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo‘lakda qo‘llariga bittadan karbid fonari olib boshlariga kaska kiyishdi-da, konga kirib ketishdi.

Tog‘ qa‘rining zax sovug‘i birdan ko‘krakka urdi. Piyoda yuradigan taxta yo‘lak zax devor bo‘ylab borar, temir yo‘lzlari uchrashgan chorrahalaridagina tonnel biroz kengayib, yorug‘ maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi

yo'g'on-yo'g'on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo'yar, Yevropada ishlagan konlarini gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko'rkalamushdek yer qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so'zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan chakka tomib badanlarni junjiktiradi, ruda ortilgan vagonetka eshelonlari o'tganda, quloqlariga barmoqlarini tiqib, devorga yopishganча to'xtab turishadi. Necha-necha «tor ko'cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi, zaboylarda odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo'lishdi.

– Ha... – dedi Bektemir aka, – avval yordamchi bo'lib biron kasbga zehn solib yurishga to'g'ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

– Nima bo'lsa ham konchi bo'ldingiz endi, Bektemir aka, – dedi Akbarali.

Tog' qa'ri jimjit bo'lib qoldi. Taxta yo'lak tagida shildirab suv oqar, chirog'ini silkib oldinda ketayotgan Bektemir aka o'ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o'xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko'zlari qamashib, bir zum hech narsa ko'rmay qolishdi. So'ngra zulmat taralganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temir yo'ldan sakrab o'tib, oldinga yugurdi. Nariroqqa borganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

– Bu yoqda! – dedi Bektemir yana oldinga yugurib.

Ho'l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o'pirilib, yo'g'on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balkalardan payvandlab ishlangan og'ir shift bir chetidagina ilinib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerida chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shtreklarni dam charaqlagan shu'laga, dam zimziyo qorong'ilikka g'arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shiftning vahimali lopillashidanmi yo ko'zlari hech narsani ko'rmay qolganidanmi, o'zini yo'qotib baqira boshladi:

– Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektemir aka!

Elektr hamon chirsillab ko'z ochirmas edi, ular bir-birlarining qayerda turganlarini ovozlardan, nafas olishlaridan gina payqashar edi.

– Transformator! – deb qichqirdi Bektemir. – Hozir balkalar bosib tushsa, transtormator portlaydi! Bu – yong'in degan gap, zaboylarda odam bor! Bu yoqqa yur!

– Qoching! Nima qilmoqchisiz?

– Transformatorni o'chirish kerak, portlaydi!

– Qoching, bosib qoladi hozir!

– O'chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektemir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

– Dastaga bu yondan yaqinlashib bo'lmaydi, ko'zga uryapti. Qayoqdasan, ko'tar buni! – U devor tagida turgan qandaydir eski yashikka yopishdi.

– Qoching deyapman, Bektemir aka! Ana tushyapti! – deb baqirdi Akbarali. Bektemir bo'lsa bo'yin tomirlari o'ynoqilab yashikni siljitar edi, yashik og'ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

– Ko'tarishvor! Bir zumda yacheykadan oshib tushib o'chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan o'lik shu'lada Akbarali uning qonsiz yuzini, og'irlik zo'ridan soqqaday bo'lib ketgan yolg'iz ko'zini so'nggi marta ko'rib qoldi.

– Qayoqdasan?!

– Qoching, Bektemir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o'ziga ham allaqayoqlardan eshitilgandek bo'ldi. Qayoqqa ketayotganini o'zi ham bilmasdan, qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir birdan darmonsizlandi, tomog'i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo'lida qon yuqini ko'rib yana vahimasi oshdi. Uzoqda tuynukdagidek bo'lib kun yorug'i ko'ringanda

hammayoqda chiroq o'chdi. Yo'llar, shtreklar zim-ziyo bo'lib qoldi. Shu payt orqada bir nima gursillab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog'idan chalgandek, Akbarali qorong'ida zax devorga yuzi bilan suyalib qoldi. Biroq shtreklardan nimadir guvillab uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog' qa'ridagi aksi sadosi eshitildi qulog'iga. U tuproq devorga suykilib, tarmashib oldinga siljidi, nafasi bo'g'ilib, uzoqdagi kun yorug'i uni o'ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektemirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurjadi. Transformatorni o'chirdi-yu, o'zi chiqib olishga ulgurjadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo'rqmadi, u qo'rqdi. Bir zungina qo'rqdi. Bir zum... Bir zum. O'sha hal qildi. Qaytmoqchi ham bo'lgan edi, qaytmadi. Yashik... og'ir, sementli yashik... Qaytmadi. Qo'rqdi. Bir zungina qo'rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

– Qochish kerak!!!

– Bolam, Akbarali! Menga qara, o'rgilay, ag'darilib yot, bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o'rnidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko'rdi – qo'lida qon yuqi yo'q edi. Ro'parasida, rangi quv o'chgan onasi turibdi.

– Uxlaganga ham o'xshamaysan, bolam. Nimadan qo'rqding, yomon tush ko'rdingmi?

Akbaralining ko'z o'ngida hamon Bektemir turardi. Lekin Bektemir yo'q. Bektemir temirlar ostida majaqlanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o'xshagan bu o'ylarini uloqtirib tashlamochi bo'lgandek ko'zini yumib, boshini silkidi. Boshi toshdek og'ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulaman deb o'yladi. Lekin odam o'zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko'ksi ham bo'm-bo'sh...

O'rtoqlari kelganda yana o'zini chetga oladigan bo'ldi. Xola razm solsa, orada eng kamgap, kamsuqumi shu. Keyinroq oshnalari chaqirib kelsa ham, «Chiqmayman» deb javob beradigan bo'ldi. O'shandan beri sheriklari ham

kelmay qo'yishdi. Akbarali ularga qulfi-dilini ocholmadi, el bo'lolmadi.

Dardingni aytolmaganingdan keyin el bo'lolmaysan-da.

Shunday vaqtlar ham bo'lar ekanki, do'stlaringdan, odamlardan najot so'rolmaysan, o'zingni o'zing himoya qilolmaysan, o'z orzularing yuziga o'zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o'zing qirqasan.

U yana o'sha-o'sha, gardanidan bosgan ko'rinmas yukdan bukchayib, dardini birovga aytolmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida tam sezmay kunlarni, oylarni yolg'iz, yer suzib o'tkazdi.

Onasi uning ham, xuddi o'zidek, tug'ilib o'sgan joylarini qattiq dard bilan qo'msaganini sezar, bilar edi. Shodasoyma qaytishsa, balki ko'ngli yorishib ketarmidi, u yerda uni hamma biladi, dardini aytishining hojati yo'q, aybdor bo'lsa kechirishar... Dardini ichiga yutib yuraversa, bir umr qaddini ko'tarolmaydi. Qaytish kerak.

Bir chekkasi, albatta, o'zining ham Shodasoyni yana bir ko'rib, tuprog'ini ko'ziga surtgisi kelganidan, Sharofat xolaning ko'ngliga bu fikr yana kelib yopishdi:

– Manzura tushmagur ham bola-chaqalik bo'lib ketgandir, – dedi u o'g'liga yana bir kuni kechqurun.

– Bo'lmasa-chi, – dedi Akbarali, – shu vaqtgacha... – Qulog'ida bo'lsa uzoqlardagi Bektemirning bo'g'iq ovozi yangrardi: «Mening qizimning ham bo'yi yetib qolgandir. Olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, o'zin-ga beraman, Xudo xohlasa...» Akbaralining badani uvushib ketdi, bu tovushdan qochmoqchidek, boshini burkab yotdi.

Qish edi. Derazadan televizion antennalarning izg'irinda hushtak chalgani eshitildi. Onasi ham gapning dilsiyohlikka aylanishidan qo'rqib jim bo'ldi. Allamahalgacha izg'irinning sovuq hushtagidan boshqa ovoz eshitilmadi.

Bir bemaza qish bo'ldiki, qorasovuq, to'ngak ko'chiradigan achchiq izg'irin jonga tegdi, yalang'och daraxtlar ham, yer ham qop-qorayib, fig'oni chiqib yotgandek. Bir musaffo qor uchqunlab, bu havoning g'uborini olib ketsa-chi. Keyingi

paytlarda o'pka qisishi yana zo'raygan Sharofat xola o'g'li ishga ketganda yolg'iz derazaga qaragani yuragi bezillab o'tiradi. Olam bo'm-bo'sh ko'rinadi ko'ziga. Oh desa og'zidan olov chiqadi. Bir suv sepib hovli supursa, kelini bilan gap talashib xumordan chiqsa, qatiq uvitib, devor raxnasidan qo'shnisiga uzatsa nafasi ochilib ketarmidi. Tavba, suqsurdek o'g'il o'stirib, shularga zor bo'lib o'tirsa endi...

Bir kuni tushdan keyin salmoqlab laylakqor yog'ib berdiki, shaharning chehrasi ochilib ketganidan bolalar ko'chada «Oftob chiqdi olamga»ni aytib yuborishdi. Oftob qayoqda, par yostiq to'zg'igandek, osmon oppoq bo'lib yotibdi. Yopiray, shuning hammasi yerga tusharmikan?

Sharofat xola kechgacha derazadan ko'z uzmadi. Xamiridan xabar oldi-yu, yana kelib o'tirdi. Laylakqor. Zap topib aytgan-da odamlar. Qanot qoqmay, asta uchib kelib qo'nadi...

Sharofat xola birdan o'rnidan turib, manglayini derazaga bosdi.

– Subhon ollo... Subhon ollo! – dedi rangi oqarinqirab. Yo'lkada, bulduruq bog'lagan oppoq akatsiya tagida kelishgangina bir qiz bilan Akbarali turardi. – Tushim bo'lmasin tag'in, – deb Sharofat xola yuz-ko'zini siypadi, bir nimalar deb pichirlab ikki yelkasiga kuf-suf qildi.

Qiz bilan yigit bir-birlariga muhim gaplari bo'lmasa ham, aftidan, ajralolmay turishar, laylakqorni kaftlariga qo'ndirib, erib ketishini tomosha qilishar, qiqirlab kulishar edi. Akbaralining kulishi Sharofat xolaning yuragini o'ynatib yubordi. O'ylab qarasa, ko'pdan eshitmagan ekan uning kulishini. Qiz kim bo'ldi ekan, Sharofat xola uni hech ko'rmagan, ko'rgan bo'lsa uzoqdan ham tanir edi. To'rtinchi qavatdan ikkalasi ham pakanagina bo'lib ko'rinadi, boshlari, yelkaları oppoq. Qizning qomati durkun, poshnali tuflisi bilan oppoq yerni to'xtovsiz taptayverib g'alvir qilib yuboribdi, sumkachasini o'ynagancha ba'zan erkananib, qiyqirib kular, Akbaralidan ko'z uzmas edi. Sharofat xolaga u juda qadrdon ko'rinib ketdi: «Ovla, girgитton, bolaginamning ko'nglini ovla. O'lib bo'ldim-ku... – Xola derazaga peshanasini tirab yig'lab

yubordi. – Xayriyat-ey, Xudoga ming qatla shukur! Astoydil bo'lsin, ishq-muhabbat bo'lsin ishqilib. Yosh ko'ngilning ko'chasi ko'p. Do'stlari bilan yupanmasa, qaylig'i bilan yupanar. Ko'ngil savdosidan zo'ri yo'q, u boshqa hamma gard-u g'amni yuragidan siqib chiqaradi. Rost bo'lsin, ilohi, omin, rost bo'lsin». Sharofat xolaning birdan-bir ilinji shu bo'lib qoldi. Darmon ham kirgandek u-buni bahona qilib ivirsir, o'g'lini uzoq yillar ko'rmagandek eshikka ko'z tutar edi. Uni Shodasoydan kutganda ham bunchalik ilhaq bo'lmagan.

Akbarali haqiqatan ham odatdagidan boshqacharoq bo'lib kirib keldi. Soqollari toza qirilgan, o'zi ham biroz yashargandek. Oyisi ham hech narsani bilmaganday, unga zimdan razm solib, dasturxon tuzadi. Akbarali yaxshi ko'rgan shovlasini ishtaha bilan tushirib, fortochkalarni ochdi, hush-tak chalib u yoq-bu yoqni aylandi.

– Oyi, ko'klamda mana bu boloxonani oynavonlik qilib, tuzatib olish kerak.

Uning ovozi juda tiniq edi, Sharofat xola to'lqinlanganidan javob berolmadi. «Oyiginang o'rgilsin, ko'nglimda nimalar bo'layotganini bilsang edi! Nahotki o'sha o'zimning Akbarinamni yangittan topgan bo'lsam?!»

Akbarali bo'lsa hamon sho'x hushtak chalib, uch oydan beri gapirmay yotgan eski priyomnigini tuzatib qo'ydi. Keyin to'rdagi burchakni mo'ljallab:

– Oyi, shu yerga bitta divan olsam maylimi, juda huvillab yotibdi, – dedi.

– Ol, o'rgilay bolam, ola qol.

– Nafasingiz qalay?

– Yaxshi, tasaddiq, bugun qor yog'ib, havo yaxshi bo'lib qoldi.

– Siz endi o'zingizni ko'p urintirmang. Choy qaynatsangiz bo'lgani. Bozorni o'zim qilaman. Dazmolni ham... – Birdan esiga tushgandek, dazmolni shtepselga tiqib, galstuklarini saralay boshladi. Ikki-uchtasini dazmollab qoziqqa osib qo'ydi.

Ona bugun uxlamadi, nafasi siqilsa ham, pisand qilmaslikka urinib, qaynanalik orzulariga erk berib, tonggacha tilak ti-

lab, duo qilib chiqdi. Ertasiga gastronom oldida Abdusamadni ko'rib qolib, negadir, o'zi ham bilmay, oldiga yugurib bordi.

– Voy, o'g'lim, nimaga o'rtog'ingizning oldiga kirmay qo'ydingiz?

– O'rtog'imning ishi katta, xola. Xalaqit bermaylik deymizda. U kishining hozir bizlarga vaqti yo'q. Shaharning eng borib turgan dilbarini o'ziga og'dirib oldi. To'yga boramiz Xudo xohlasa. – Baqaloq Abdusamad ot yolini silagandek, mashinasining kapotini siypab qo'ydi. – Salom deng, xola.

– Xo'p, bo'ladi, otaginam, – Sharofat xola samosvalning dudi ichida qoldi. Uning gapi o'zidan boshqa hech kimga eshitilmasdi: Shaharning borib turgan dilbari... To'y... Voy o'lay, qayoqdan keldi men sho'rlikka bu baxt-tole... Voy o'lay...

– Ha, xola, nima bo'ldi?

Bu notanish bola edi. Majolsizlanib qolgan xolaning qo'lidan sumkasini olib, podyezdigacha suyab eltib qo'ydi.

Ajabo, kim ekan-a shaharning borib turgan o'sha dilbari? Bu fikr Sharofat xolani gangitar, cho'chitar, har kuni necha marta xayoliga kelib, charchatar edi. Akbarali bo'lsa hech narsa bo'lmagandek, beparvo kirib kelib, hushtak chalib chiqib ketadi. Vaholonki, Sharofat xolaga ma'lum—hamma gap mana shu beparvolik bilan mana shu hushtakda. Xola onalarga xos sinchkovlik bilan yana ancha-muncha narsalarni ham bilib oldi: baxt qushining oti Hadiya ekan, texnikumni bitiribdi, kombinatning laboratoriyasida ishlarmish.

Ishlar shundoq yurishib ketdiki, hatto o'zi bilan tanishib ham oldi.

Dam olish kuni edi. Ertalabdan oftob charaqlab, yerni eritib yuborgan bo'lsa ham, tog' bag'irlarida, chang'ibop qiyaliklarda qor kumushday yarqirab turardi. Akbarali saharlab turib, dahlizda pishillagancha nimanidir bog'lab, tugib, tika boshladi. Shu payt pastda Abdusamadning mashinasi jimjit ko'chani yangratib gudok chaldi. Sharofat xola derazadan qarasa, eshik tagida bir mashina yigit-qizlar. Yelkalarida ryukzak, kuzovda g'ilof kiygizilgan juft-juft chang'ilar.

Hammalari birdan shovqin solib, derazaga qarab qo'likishardi.

– Oyi, oyi, mana buni olib tushing, – dedi Akbar dahlizdan, – hozir tushadi, deng, kallayi saharlab mahallani boshlariga ko'tarishmasin. – U onasining qo'liga tuguncha tutqazib, o'zi ryukzakni yelkasiga olishga urindi. Yuzini ter bosib ketgan, shoshar, pastdagi shovqinni kesolmay, qichqirar edi: – Hozir deyapman-ku, mana bo'ldim!

Sharofat xolaning yuragi chapak otdi. U zinadan tushayotganida pildirab chiqib kelayotgan qizga duch keldi. Bu Hadiya edi. Ular ilgari sira uchrashmagan bo'lsalar ham, bir-birlarini tanishdi. Qandaydir ichki bir sezgi bilan tanishdi bir-birlarini.

– Sharofat xola... – Qiz bosh egib to'xtab qoldi. U kampirni lol qilib qo'ygan edi. – Akbarali akam tushadilarmi?

Sharofat xola bir nima deyolmay iljaygancha tugunni uzatdi. Qizni dilbar deganlaricha ham bor edi. Nozikkina oqish yuzida g'ubor yo'q, lablari bo'rtgan, sal-pal qalam tekkan payvasta qoshlari chiroyli chimirilib, «muncha qaradingiz» degandek iymanib turar, qalin sochi qizil beretini to'ldirgan, o'zi ori-qina bo'lsa ham, ko'ksi to'la, paxmoq oq jun fufayka yuzining marmar rangini yanada shulalantirar, torgina havorang shimi esa qaddi-qomatining barkamolligini ta'kidlab turgandek.

Qizni ko'rib esankiragan Sharofat xola pastda olato'polon, shovqin-suronning ustidan chiqib, na Hadiyaga, na o'g'liga bir og'iz gap aytoldi. O'g'li bilan Hadiya bir-birlarini ko'rib qip-qizarib ketishdi. Akbarali qizning belidan ushlab dast ko'targancha kuzovdan oshirib qo'ydi, keyin yigitlar o'zini ham qo'lidan tortib chiqarib olishdi. Yigit-qizlar qiy-chuv solishar, tinmay kulishar edi. Qayerdadir garmon g'iyq etdi, kimningdir chang'isimi, tayog'imi qirs etib sindi, allakim mashina jilganda chinqirib yubordi.

Mashina jo'nab ketgandan keyingina «Xayr, xola, xayr!» deb qichqirishdi-yu, qulog'i tingan Sharofat yana bir so'z aytolmasdan qolaverdi. Lekin Hadiyani rosa to'yib ko'rib oldi, jo'nab ketgunicha ko'z uzmadi undan.

Chiroyli kelindan qoʻrqib yurardi, mana, Xudo berdi chamasi. Chiroylining tashvishi koʻp boʻladi, deyishadi. Bu – bir. Ikkinchidan, ham chiroyni, ham esni birdan ato qilmas ekan Xudo. Kamdan-kam boʻladi. Uchlamchi, chiroyli kelin hech qachon qaynananing xizmatini qilmaydi...

«Voy, nimalarni oʻylayapman, men esi past. Bundayi noshukur. Bularning hammasi ham bekor gap, eski-lik gap. Bordi-yu, bironta kam-koʻsti boʻlsa ham goʻrga. Kimning kam-koʻsti yoʻq? Menga oʻgʻilginamning ochiq chehrasi kerak. Chehrasi ochildi uning, bir oydan beri qayta tugʻilganday boʻlib qoldi. Lohovlavalquvvata! Muhabbatda, oʻrgilay, muhabbat! Yana qaytib kelmasa bas oʻsha eski dilxiraligi. Poqqos gumdon boʻlib ketsin ishqilib. Qaytib kelmaydi endi, gumdon boʻlib ketadi, ishq-muhabbat nimalarni yengmaydi!»

Bugun kuni bilan Hadiyaning kaptardekkina havo rang koʻylakdagi qomati kampirning koʻz oʻngidan ketmadi. Sharofat xola uni bir koʻrishda rosa yoqtirib, koʻngliga joylashtirib olgan edi, bagʻriga bosgisi kelaverdi. Toledan choʻchib-choʻchib, xayolida nuqul, kelinim, deb erkalaydi. Oʻylaganmide axir, osmondan tushgandek, shundoq, barno qiz, esli, koʻhlik, iboli. Tovushi ham beozorgina: «Akbarali aka tushadilarmi?» «Akbarali» degan tilginangdan onang aylansin! Sen Akbarali bilan menga qanday quvonch, qanday baxt-tole keltirganingni bilsayding...»

Sharofat xola yolgʻiz oʻtirib yigʻlab oldi. Hech qachon bunday rohat qilib yigʻlagan emas edi.

Kechqurun derazadan tomosha qilgan manzarasi shirin xayollarining davomidek boʻldi.

Mashina kelib toʻxtashi bilan chaqqon sakrab tushgan Akbarali qoʻllarini yozdi, kuzovdagi yigitlar Hadiyani chin-qirtirib uning quchogʻiga otishdi. Qiz ham yerga qattiq urilmaslik uchun noilojdan yigitning boʻyniga osilib qoldi. Abdusamad boʻlsa, shartta gazni bosdi, kuzovdagi yigit-qizlar qiy-chuv bilan tebranib, qah-qah urib, qoʻl silkigancha joʻnab ketishdi. Akbarali qizni hamon koʻtarib turardi.

Sharofat xolaning yuragi qinidan chiqayozdi. «Olib kira qol! Olib kira qol, bolam!» derdi pichirlab.

– Voy o‘lay, men nima deyapman, tavba, tavba! – deb derazadan o‘zini chetga oldi. Nima qilishini bilmay, yana qaytib keldi. Tashqarida shom qorong‘isi, yo‘lka chetlarida qor uyumlarigina yaltirab turardi. Akbarali qizni hamon qo‘yib yubormay hazillashardi. Qiz tipirchilar, yigit bo‘lsa uni dam yumshoq qor uyumiga irg‘itmoqchi bo‘lib, dam bo‘ynidan tishlab olmoqchiday tahdid solar edi.

– Voy qo‘pol, voy qo‘pol, qizni xafa qilib qo‘ymasaydi, – deb Sharofat xola tepada jonini hovuchlab turibdi.

Akbarali nihoyat qizni yerga tushirdi. Tushirdi-yu, lekin qiz qo‘llarini uning bo‘ynidan olmadi. Shom qorong‘isi quyuqlashdimi. Sharofat xolaning ko‘zi xiralashdimi, xullas, o‘g‘li bilan Hadiyasi tushmagur xuddi bir kishidek, bittagina qop-qora soyadek bo‘lib qolishdi. Daraxt tagida oppoq qor, qor ustida ikki soya; novcharog‘i bular-u, pastrog‘i – ryukzak. Boshqa hech narsa ko‘rinmas edi.

Akbarali biror soatlardan keyin olovdek yonib kirib keldi. U bugun sergap, serharakat edi. Tog‘lardan, chang‘i uchishning zavqlaridan gapira ketdi.

– Hadiyaxonni uyigacha kuzatib qo‘ydingmi, bolam?

– Hadiyani? – Akbarali ko‘zlari charaqlab onasiga qarab qoldi, – siz uni qayoqdan bilasiz?

Oyisi uzr so‘ragandek yerga qarab jilmaydi. Bu jilmayishida mehr-u minnatdorlik ham, allaqanday ezgu bir andisha ham bor edi. Akbarali asta kelib oyisini quchdi.

– Ovqatingni olib kelaymi, bolam?

– Olib keling, oyi! – dedi xushchaqchaq Akbarali.

U yechinib, yuvingani chiqdi.

– Choy ham damlaymi?

– Damlang, oyi! – deb qichqirdi o‘g‘li.

Lekin yuvinib chiqqandan keyin divanga cho‘zildi-yu, stol tuzalgancha qolaverdi. Tog‘ sayohatidan qoni qizib yasharib ketgan Akbarali xayolchan shiftga tikilib yotardi. Bu uning ilgarigi o‘y surishi emas, ko‘zlari tiyrak, chehrasi yorqin,

xayollari allaqayoqda. Hadiyani o'ylayapti, ona buni sezdi. Shu payt o'g'lidan ko'z uzgisi kelmasa ham, asta shipillab oshxonaga chiqib ketdi. O'ylasin, o'ylari juda ham shirin hozir, ko'zlarini o'ylayaptimi, lablarinimi... shivirlashlarini eshit-yaptimi, kulishlarinimi...

Sokin tun cho'kdi. Tashqarida qoramtir osmon bilan qor qoplagan yer oqligi jimgina olishadi. Har derazaga shula qo'ngandek, xonalar yorug', iliq, fayzli.

Yoqimli horg'inlikdan keyin orombaxsh uyqu bosib keladi... Uy ichida muhabbat sharpasi kezsa yaxshi-da.

Shu tariqa kunlar, haftalar o'tdi. Sharofat xola o'zining nafasi og'irlashib, hansirashi zo'rayganiga qaramay, fikri-zikri o'g'lida edi. Akbarali goho og'ir, o'ychanroq qaytsa ham, ko'pincha xushchaqchaq, kombinat gazetasiga maqtab yozilganlarini hazil-mutoyiba bilan so'zlar, onasining ko'nglini ovlashga, nima bilandir band bo'lishga harakat qilar edi. Uning bu harakatida allaqanday bir sun'iylik, zo'rma-zo'rakilik borligini ona payqamadi.

Bir kuni, Akbarali ishda edi, kutilmaganda eshikdan otilib Hadiya kirib keldi. Kirdi-yu Sharofat xolaning yuziga tikilib to'xtab qoldi. U yana ham durkunroq, olovdek issiq ko'rindi xolaga; ingichka belini qisib keng tilla rang kamar bog'lagan, burmali yubkasi ko'pchib turibdi, lekin oqish yuzida, cho'chchaygan lablarida allaqanday titroq, vahima bor edi. Bo'lg'usi kelinining husniga mahliyo, uning to'satdan kirib kelganiga hayron bo'lgan Sharofat xola avvaliga uning holatini payqamadi.

– Sharofat xola! – deb uning bag'riga tashlandi qiz. Ular ko'pdan tanish qadrdonlardek, ona-boladek bir-birlarining bag'rilariga inishdi. Qiz, a'zoyi badani qaltirab, yig'lab yubordi.

– Voy jonginam, sizga nima bo'ldi, o'rgilay? – dedi esankirab qolgan Sharofat. Qizning tovushi xunuk, u o'ksib o'kirib yig'lar edi. – Voy o'lmasam, qizim, ko'taring boshingizni, nima bo'ldi?.. – Uni birdan vahima bosib qizni bag'ridan uzdi: – Akbaraliga bir nima bo'ldimi? Gapiring!

– Yo‘q, unga hech nima bo‘lgani yo‘q, – deb qiz bosh silkigach, ona uni astoydil yupata boshladi. Hadiya uning yelkasini ho‘l qilib yuborgan, yuzi bo‘g‘riqib, mijjalari qizargan edi.

– Gapir, nima hasrat tushdi boshingga, dardingni olay, jonginam, – dedi xola qizning boshini, yelkalarini silab.

– U meni... u meni yaxshi ko‘rmaydi, xola, endi nima qilaman?... – Hadiya yana yig‘lab yubordi.

Sharofat xola ko‘ngli yorishib, yayrab jilmaydi. Qizni yana bag‘riga bosib erkaladi.

– Voy, shunga shuncha yig‘i-sig‘imi, o‘rgilay... – deb kuldi xola. O‘g‘lining bu nozik niholni qanchalik sevishini u bilmay, kim bilsin! Qizning bu yig‘isi hozir unga ham kulgili, ham shirin tuyuldi. – Sizga shundoq ko‘ringandir-da... – tovushini pasaytirib sho‘xlik bilan gapirdi xola. – Yaxshi ko‘radi, aylanay, shunday yaxshi ko‘radiki, es-hushini yo‘qotib qo‘ygan, ha.

– Yo‘q, yaxshi ko‘rmaydi, – qiz jiddiy gapirdi, boshini ko‘tarmay ko‘z yoshini artidi.

– Voy, men bilamanmi, siz bilasizmi, tasaddiq? U butunlay o‘zgarib, boshqa odam bo‘lib qoldi. Hammasiga sen sababchisan, bolaginam.

Onaning senlab gapirgani ta‘sir qilib, Hadiya tag‘in ko‘ziga yosh oldi. Lekin pichirlab yana takrorladi:

– Yaxshi ko‘rmaydi...

– Nega endi, gapir, tushuntir axir menga, bir nima dedimi, xafa qildimi, yolg‘on gapirdimi...

– Yo‘q...

– Olmaning ikki pallasidek yarashgansizlar, bir-biriga Xudoning o‘zi bichib-tikkan deb hammaning havasi kelyapti, tag‘in nima?..

– Akbarali akam g‘alati... – Qiz yuz-ko‘zini artib, o‘tirdi, «men tushunmayman, tushuntirolmayman», degan ma‘noda yelka qisdi, ojiz tikildi. – Akbarali... g‘alati. Ayniqsa keyingi vaqtlarda. U ko‘pchilik orasida xushchaqchaq, huda-behudaga kuladi, meni erkalagan, hurmat

qilgan bo'ladi. Lekin bilasizmi... bularning hammasi zo'raki, yasamaga o'xshaydi.

- Nega endi, bolam! - jahli chiqdi onaning.

- U faqat o'zini ovutishga uringanday. Nazarimda men bilan ham o'zini ovutish uchun... nimanidir unutish uchun... Nega desangiz, yolg'iz qolganimizda u menga hech narsa gapirmaydi, ba'zan xayoli allaqayoqlarga ketadi, yonida mening borligimni ham unutib qo'yadi...

- Yig'lama, bularning hammasi behuda gap, senga shunday tuyulgandir, bolam. - Xolaning yuziga ham xunuk soya tushgan edi, lekin u tan olmaslikka, qizga tasalli berishga astoydil urindi: - Yo'q, qizim, u seni yaxshi ko'radi. Menga qara, seni yaxshi ko'rmay bo'ladimi-ya!

Qiz tasalli topmadi.

- Yolg'iz qolsak go'yo yo'q bo'ladi-qoladi. Bir nima surishtirsam, g'alati qaraydi sovuq nazar bilan. Yaxshi ko'rgan odam shunaqa bo'ladimi, xolajon?

- Axir, erkala, silab-siypa, bag'ringga ol...

- Men unday qiz emasman, Sharofat xola, - dili og'rib, yerga qaradi qiz. - U mendan bir nimani yashiradi.

- Mendan ham... - deb yubordi ona. Beixtiyor aytib yubordi-yu, o'zi Hadiyadan battar ahvolga tushdi. O'pkasi to'lib, ko'z oldi qorong'ilashdi. O'sha ilgarigi dardchil Akbarali gavdalandi ko'z o'ngida. Boshini stolga qo'yib yig'lab yubordi. - Tavqi la'nating bor bo'yningda, bolam!.. Nega ochilmaysan, nega aytmay-san?

Hadiya uning aytib yig'lashiga tushunmadi-yu juda qo'rqib ketdi. Sharofatning yig'isi dahshatli, ko'proq tutqanoqqa o'xshar edi, nafasi qisib, yuzlari oqardi. Hadiya darrov hushyor tortib, shoshib joy qildi, suyab olib borib, yotqizdi. Ro'molchasi bilan avaylab yuzlarini artdi, suv berdi.

- Xolajon, tinchlaning. Hech gap bo'lgani yo'q, men... men... endi siz gapirmang, dam oling.

Fortochkani ochib, yelpib, ancha o'tirdi. Onani sal o'ziga keltirgandan keyin, soatiga qarab, ketishga otlandi. Ak-

baralining ishdan qaytadigan vaqti bo'lgan edi. Hadiya xayrlashdi. Ostonadan yana qaytib:

– Mening kelganimni aytmang, xo'pmi, xola, – dedi-da, piq etib yig'lab chiqib ketdi.

Sharofat xola hushsiz yotdimi, bosinqiradimi, ishqilib, kechga yaqingina o'z tovushidan uyg'onib ketdi. «Shunday qizni-ya! Shunday qizni...» deb hamon pichirlar edi quruqshab ketgan lablari. U nariroqda o'tirgan o'g'lini ko'rdi. Akbarali hamma narsadan xabardor, Hadiyaning kelib ketganini ham, onasiga nima bo'lganini ham payqab turar, hammasiga o'zi aybdorligini ham bilar edi chog'i. Shuning uchun onasidan hol-ahvol ham so'ramay, hissiz, o'ysiz, chaqmoq urgan to'nkaday bo'lib o'tiraverdi. Sharofat xolaga u uzoqdan allaqanday qorayib ko'rindi. Oriqlab ketibdi. Birinchi marta o'g'li haqida yomon fikr keldi ko'ngliga, Shum qadam... uyga kasofat boshlab keldimi... Shuni o'yladi-yu ingrab yubordi.

Onaning ko'zlari so'niq edi. Muhabbat keltirgan dastlabki quvonchlar ham so'ndi. Umr shamini ham so'ndiradi shekilli.

Sharofat xola yotib qolgandan keyin Hadiyaning ham, Abdusamadlarning ham daragi bo'lmay ketdi. Akbarali hammasini o'zidan cho'chitib bezdirib qo'yganga o'xshaydi. U uying qorong'i bir burchagida uzoq yolg'iz o'tiradigan bo'ldi. Ba'zan o'z-o'zi bilan gaplashadi: «Bir zum... faqat bir zum... O'sha lahzada bir zumgina o'zimni boshqacha tutganimda edi... Odam o'zini o'zi o'ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyishadi...» Yana allanimalar deydi. Keyin qo'rqib o'rnidan turib ketadi.

Borib qayoqlardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoqdan-bu yoqqa ag'darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e'tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o'zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun botguncha aylanib yurib, posyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so'ramasdanoq, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz

kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo'lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O'ziga qaramasa ham, o'g'lining hushtak chalib, papiros tutatib kelganiga ba'zan xursand bo'lib bosh ko'taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan-kun og'irlashardi. Ayniqsa, o'g'lining undan yashiriqcha icha boshlaganini payqagach, u so'nggi ilinjini ham yo'qotgandek bo'ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mast holda onasining yoni-ga o'tirib. – Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotinga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O'shani... U yoqda... odam o'ldirganimni... Sabab bo'l-ganimni.

Sharofat xolaning ko'zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong'i jarlikka sho'ng'ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapi-rolmas edi xolos. «Iloyo, ketib qolmasam bas. Yana qittak quv-vat ber!» deb o'ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam.

– Ichgin, unutasan, dedi..

Akbarali omonat o'tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo'li bilan uni ushlab qolmoqchi bo'lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. «Endi u dunyolimni o'ylashim kerak», deb qo'ydi ichi-da. Shuning uchun: «Kimni, nega, qanday qilib?» deb so'rab o'tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotinga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoyliklar oldiga borib gunohingni o'tinishing kerak. Faqat o'shalar gunohingdan kecha oladi. O'zingni ko'rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan, u la'nati bo'yinturug'ing gardaningda qolaveradi. Qaytaylik, jon bolam, ko'zim ochig'ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg'alib, qoq polga mukka tushdi-da, bo'kirib yig'lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, soqoli o'sgan, qovog'i salqi, mast holda onasiga qatiq-

sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi.

Bir kuni u o'g'lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:

– Rozi bo'l, bo'tam... Shodasoymga olib borib, ota-buvalarimiz yoniga qo'y, men ham rozi ketay, jon bolam. Tirigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan tarqab, zaif badanini titroq bosdi, rangi oqarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o'ziga kelib:

– Oyi! – deb o'zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko'z yumgan edi...

– Men o'ldirdim sizni, oyijon, men o'ldirdim, men, men, men!.. – derdi Akbarali ikki qo'li bilan salqi yuzlarini changallab.

So'ngra u, yig'lab holdan toygandan keyin, bosh ko'tarib onasining qog'ozdek oq, jonsiz yuzini ko'rdi. U shu holda: siyrak, oq sochlari to'zigan, iyagi turtib chiqqan, burni yupqa, ko'zi yumuq murda qiyofasida Akbaralining xotirasiga mixlanganday o'rnashib qoldi. Ko'zini yumsa ham ko'z oldiga keladi. Avvallari Bektemir akaning temir relslar ostida majaqlangan qonli yuzini ko'z o'ngidan quvolmas edi. Endi ikkita bo'ldi: dam onasi, dam Bektemir aka... Birini quvsa ikkinchisi kelib gavdalanadi...

Negadir birdan jimlik cho'kdi. Uzoq, og'ir jimlik. Tunmi, qishmi, qancha davom etdi – Akbarali bilmaydi. Ko'zini ochsa, hali ham o'sha yerda, onasining jasadi yonida o'tiribdi. Kun issiq, quyosh qizitardi, derazalar, eshiklar ochiq, uy to'la odam, uy to'la jimlik. Tuni bilan shunday o'tirib chiqqanga o'xshaydi. Bu odamlar kombinatdan, mahalladan, qo'ni-qo'shnilar. Akbarali ko'pini tanimaydi. Sharofat xolaning qadrdonlari, tanish-bilishlari bo'lsa kerak. Marhumaning hamsuhbati, do'sti ko'p edi. Akbaraliniki bo'lsa – yo'q. Bitta ham yo'q. Mana kombinatdan kimdir ta'ziya bildiryapti, kimdir ko'ngil so'rayapti, mahalladan kelgan birov marosimga bosh... Akbarali ular bilan hech qachon yozilib hangoma qurgan emas.

Nariroqda sheriklari bilan Abdusamad ko'rinadi. Hammalari astoydil dard chekib, tashvish tortib turishibdi. Abdusamad Sharofat xolaning vasiyatini bilgach, mashinasini yo'lga shaylagani shoshgancha garajga jo'nab ketdi. Kimdir hujjatlar bilan band edi, kimdir telefonda... Akbarali bularning hammasiga befarqlik bilan hissiz, o'ysiz ko'zlarini yer ostidan tikib, esankiragandek, bir yerda qo'l qovushtirib turibdi. Go'yo ona o'limi uning hayotida eng muhim, eng musibatli voqea emas. Go'yo hali oldinda bundan ham muhimi, bundan ham og'iri bordek. Bordek, ammo nima ekanligi ma'lum emas...

Tobutni pastga olib tushganlarida Akbarali bir chekkada bosh egib turgan Hadiyani ko'rdi. Nazarida, u hozir bir nafasgina bo'lsa ham o'zini Akbaralidek his etishi kerak, bir nafasgina bo'lsa ham uning ahvolini tushunishi kerak edi. Chunki marhumaning dastlab ko'rpa-yostiq qilib yotib qolishiga o'sha sabab bo'lgan. Hozir u shuni birovga aytolmay turgandek...

Akbarali qizni ko'rib qotib qoldi. Bir intildi ham shekilli, lekin oyoqlari bo'ysunmadi. Nima qilsin, yoniga borib, bor gapni to'kib solsinmi? Ammo endi nima foydasi bor, baribir birga bo'lisholmaydi-ku.

Ha, yaxshisi bilmay qo'ya qolsin. Bilsa bu ajralish uning uchun shunchaki bir badbaxtlikdan qutulishdek bo'ladi. Qo'y, u ham bir narsasini yo'qotgandek bo'lsin...

Akbarali qizning yoniga bormadi. Qayrilib, mashina tomon yurdi, zinaga oyoq qo'yib ochiq kuzovga, onasi yoniga chiqdi. Uning ketidan mashinaga yana ancha-muncha odam chiqdi. Tanish-bilish qadrdonlar marhumani so'nggi yo'lga kuzatishga, uning vasiyatini bajo keltirishga otlanishgan edi.

Oftob tobora qiziyapti. Mashina sekin yurganidan, shabada kun taftini kesolmaydi. Orqadan yetib kelgan mashinalar g'uvillab o'tib ketadi, ularning ketidan yengil chang ko'tarilib, yo'l chetidagi o't-o'lanlar tebranib qoladi. Arpa-bug'doy o'rib olingan, qirlar sap-sariq. Oldinda dam qorayib, dam qo'ng'ir tusga kirib tog'lar ko'zga tashlanadi. O'sha yerda, qaysi bir darada Shodasoy...

Akbarali u yerga yana o'z ixtiyori bilan qaytib borishini sira o'ylamagan edi. Hozir ham borgisi yo'q, bormasa ham bo'lardi, lekin negadir oyog'i o'sha yoqqa tortyapti. Taqdir ekan shekilli. Shum taqdir yetaklab ketyapti uni. «Ona vasiyati. Ona vasiyati...» deb takrorlardi ichida nimagadir dalil keltirayotgandek.

Yo'lga chiqqanlaridan beri orada bir og'iz so'z qotilgani yo'q.

Akbarali onasini o'ylashga urinardi. Lekin Sharofat xola uning ko'z oldida nuqul o'lik qiyofasida gavdalanaverdi. Akbarali bunga chidayolmay to'lg'andi, kuzov taxtasiga boshini qo'yib o'tirganicha boshqa narsani o'ylashga harakat qildi. «...ulgirar edik. Ikkovlashib barobar urinsak, ulgirar edik. O'sha beton yopishib qolgan yashikni ikkovlashib siljitsak...» Birdan ko'k tomirlari o'ynoqilab chiqqan, ko'zlari baqraygan Bektemir aka ko'z oldiga keldi. Keyin uning majqlanib ketgan qonli yuzi kelib gavdalandi, Akbarali boshini kuzov taxtasiga urib ingrab yubordi. Birga kelayotgan hamdard odamlar achinib bir-birlariga qarab qo'yishdi. Har kim o'zicha tasalli berishga urinardi. Qo'rqib ketgan Kenja degan yigit nima qilishini bilmas, tim qora mo'ylovi terdan yaltirar edi. U Akbaralining yelkasiga qo'lini qo'yib ovutmoqchi bo'ldi:

– Og'ir bo'ling aka, foydasi yo'q... Tiriklar omon bo'lsin...

Shodasoyga soat beshlarda kirib borishdi. Akbarali shu yerda katta bo'lib, qabriston qayerdaligini bilmas ekan. Abdusamad bu yerlarga begona bo'lsa ham, har qalay, shofer emasmi, adashmasdan topib bordi.

Qabriston ko'priikka yetmasdan chap tomonda Shodasoyning shundoq tepasida, balandlikda edi. Bu yerdagi teraklar, qayrag'ochlar hozirdan sarg'ayib ketibdi. Kuz erta kelganidan emas, suv chiqmaganidan bo'lsa kerak. Oyoq osti qalin xazon, uzoqdagi soy shabadasiga tepadan ham sariq barglar pildirab to'kilib turipti. Oyoq ostida xazon shitirlashi, qosh qorayarda uzoq-uzoqlargacha eshilib, bu terakzor qabristonning diqqinapas jimligi yana ham sirliroq, og'irroq bo'lib tuyular edi.

Akbarali endi esladi: uning bolaligida bu joylar yalanglik bo'lib, shodasoyliklar bu yerda uloq chopishardi. Bu teraklar keyin ekilgan, u vaqtlar soyning bu betida bitta bo'g'oz tutdan boshqa daraxt yo'q edi. Akbaralining bolalar bilan choyshab tutib tut qoqishgani esida. Soy yoqasidan yalpiz hidi kelardi, mast bo'lib qarqunoqlar sayrardi. Soyning narigi qirg'og'i bo'lsa tikka jar, «Jar tagida yalmog'iz kamar bor», deyishardi. U yerga bolalarni yo'latishmasdi. Akbaralini ham dadasi u yerdan quvlagani-quvlagan edi.

U kishi Shodasoyda aravasoz edi. To'g'in egadigan katta kunda butun hovlilarini egallab yotardi. Dadasi ho'l qayrag'ochni qo'r aralash kulga ko'mib to'g'in egar, kegay yo'nar edi. Akbarali bo'lsa otasining yonida ip eshib, sirach qorar, oyisining o'g'irda jo'xori talqon tuyib, zarang kosaga bir qoshiq shinni solib berishini toqatsizlik bilan kutardi. Qimmatchilik edi-da. Jo'xori talqonni yaxshi ko'rardi Akbarali.

Keyin tog'da kon ochilib, soyning naryog'ida mehmonxona, yana qandaydir katta binolar tusha boshladi. Dadasi aravasozlikni tashlab, kongga ishga kirdi. U urushda o'lib ketgandan keyin Akbarali ham konchi bo'ldi.

Endi bularning hammasi Akbaraliga uzoq o'tmishdek, go'yo o'zining emas, begona bir odamning boshidan o'tgan xotiralardek bo'lib tuyulardi. Shodasoy hamon shovillab yotibdi-yu, lekin Akbaralining bolaligi yo'q. Jar tepasida begona bir shahar oqshom chiroqlarini yoqmoqda. Bu yerda esa, qabristonda jimlik...

Halidan beri jonsizday qotib turgan Akbarali qarasa, onasini allaqachon qo'yib bo'lishibdi. U beixtiyor harakat bilan egilib bir siqim tuproq oldi-da, do'ppayib turgan yangi qabr ustiga sochdi. Faqat shundagina, onasidan judo bo'lganligi hushiga yetib, oyoqlari qaltirab qabr yoniga tiz cho'kdi, yuzini qo'llari bilan to'sib, o'krab-o'krab yig'ladi.

Abdusamad, Kenja, birga kelgan odamlar Akbaralining tepasida birpas turishdi. So'ngra, Abdusamad Akbaralining hozir onasini tashlab ketolmasligini bilib:

– Qorong‘i tushib qoldi, Akbarali aka, bo‘lmasa biz qaytaylik. Siz hali bir-ikki kun shu yerda bo‘larsiz. To‘zim bersin... – dedi.

Ular jo‘nab ketishdi. Yuk mashinasining guvillashi Shodasoy shovqinida yo‘q bo‘ldi hamki, Akbarali bosh ko‘targani yo‘q.

Akbaralining hayotda hech bir ilinji qolmagan, qalbi bo‘m-bo‘sh edi. Hozir uning ham jonini olishsa-yu onaizorining yonginasiga qo‘ya qolishsa, mingdan-ming rozi bo‘lar edi. Chindan ham, nima qiladi endi, qayoqqa boradi? Birovga maslahat sololmasa! Bu tug‘ilib o‘sgan joylari ham endi unga begona. Odamlar ham... Hamma, hamma odamlar begona! Bitta-yu bitta mushtipar onasi bor edi, mana endi u ham qora yerning qa‘rida yotibdi.

Akbarali ona qabridan bosh ko‘tarib, o‘rnidan turganida atrof nim qorong‘i edi. Oyoq ostida xazon shitirlab jimlikni buzdi, qo‘nalg‘ada qushlar cho‘chib pitirlashdi. Akbarali teraklarni, qabr do‘ngliklarini oralab, panjaralarga, sag‘ana toshlariga urilib, so‘qmoq yo‘lni izlar, allaqanday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nimagadir ilinib yengi yirtildi, qovjirab o‘t bosgan do‘ngliklar, xarsang toshlar qorong‘ida vahimali soyaday kishi yuragiga g‘uluv solardi. Akbarali nihoyat so‘qmoqni topdi, uzoqdan panjarali darvoza ko‘rindi. Biroq muyushda bir odam qorasini ko‘rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong‘ida pusib turgandek ko‘rindi. Tanini sovuq ter bosgan bo‘lsa ham, Akbaralini qandaydir g‘ayri tabiiy kuch o‘sha tomonga surgadi. «Qo‘rqaveramanmi, endi mening qo‘rqadigan joyim yo‘q!» deb pichirladi-yu, o‘zi istamasa ham oyog‘i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko‘rinmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqarinqirab ufq ko‘rindi. Shu payt besh qadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo‘ldi. Endi u yoni bilan turardi. Akbarali unga qarab to‘xtadi-yu orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U baqirib yubordimi o‘zi bilmaydi, lekin og‘zi ochilib, bexosdan tamom gung bo‘lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek

qotdi, tebrandi, qo'li bilan ko'zlarini berkitdi, yana ochdi: ro'parasida... o'zi... ha, o'zi, Akbarali turardi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir mahal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o'ziga keldi. Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinqirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabriston yangrab ketdi, soyning narigi qirg'og'idagi jardan: «...as!» «...an!», degan aksi sado keldi. Akbarali o'z tovushidan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. «Nega qichqiryapman? – deb o'yladi. – Bu jinnilik alomati emasmikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'ziga o'zi ko'rinarimikan? O'zim...

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan oriq yuz... Lekin qop-qora. Soya!

Akbaralining yana orqasiga qayrilib qaragani yuragi dov bermadi. U qoqila-surila katta yo'lga chiqib olib, bir qo'li bilan peshanasini ushlaganicha shahar chiroqlari tomon yurdi. Peshanasi muzdek edi. Lekin u ishonmadi.

«Isitma! Yo'q, jinni emasman men! Isitma bu! Sovuq isitma!» – deb tinmay pichirlar edi, ancha yurgandan keyin orqasiga qayrilib qaradi, asfalt yo'lga allaqayoqdagi chiroq shu'lasini tushib, yiltillab yotar edi. U ko'prikdan ham allaqachon o'tib ketgan ekan, bilmabdi. – «Tavba, o'ziga ham o'zi ko'rinadimi odam! Yo'q, bir nima bo'lyapti menga, biron joyga borib yotishim kerak. Hadeb o'ylagandan. Hadeb o'ylagandan. Endi o'ylamayman. Borib yotaman. Qayerga bo'lsa ham. Tavba, hamma azoblarni totdim, endi bir kamim jinni bo'lib ko'cha-ko'yda tentishmidi? Yo'q, o'ylamayman. Bektemirni ham, oyimni ham, Hadiyani ham, o'zimni ham... O'zimni? Go'ristondagi o'zimmimi?.. Ha, ha, o'ylamayman, hech qaysisini o'ylamayman, bas!»

U haqiqatan ham hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu, kalitni berib, yana uyquga ketdi.

Akbarali kalitda nomeri ko'rsatilgan xonani ochib kirdi-da, yechinmasdanoq karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tashqaridan Shodasoyning muzdek shovillashi quloqqa chalinadi. Bu – ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda allaqayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab junjikib o'rnidan turdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi ham hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasi yo'q edi. Karavotda o'tirganicha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'rnidan turdi, odam tovushi eshitalishi bilan kechagi charchog'i yana qaytib kelgandek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shshib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona anketasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali anketa qog'ozni qo'lga oldi. Ikkita. Ikkita tashlab ketibdi. Nega ikkita? Har ehtimolga qarshi deb bo'lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o'ylayapti o'zi? Shundan boshqa o'yi yo'qmi?. Yo'q-da, miyasiga tuzuk-quruq o'y kelmay qoldi. Miyasi karaxt. Nima gap o'zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o'tiribdi? Anketa... mana, anketa to'lg'azish kerak.

U beixtiyor g'ijimlab qo'ygan anketani stolga yozib, kafti bilan tekisladi-da, qo'lga qalam oldi. Qog'ozga tikildi. «Akbarobod posyolka mehmonxonasi» deb yozilgan edi anketaning tepasida. Akbarali o'qidi, negadir iljayib qo'ydi,

keyin hijjalab o'qigandek, yana uzoq tikilib turdi. Ko'zini pիրpiratdi. G'ijim qog'ozin kafti bilan yana tekislab, yana o'qidi, ikkinchi anketani ham olib, solishtirib o'qidi. Ko'zini chetga olib birpas o'tirgach, yana tikildi. Qog'oz lovillab yonib ketgandek, seskanib o'rnidan turdi. Eshikka otilmoqchi bo'ldi-yu, ostonada to'xtab, yana stoldagi qog'ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko'zini uqalab, yana o'qidi. Endi buning ro'yo emasligiga astoydil ishondi shekilli, yuzi qog'ozdek oqarib, o'rniga o'tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og'zini ochib ancha o'tirgandan keyin, qog'ozga bir nima bo'lmadimikan, degandek qiya ko'z tashladi. Qog'oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: «Akbarobod posyolka mehmonxonasi». Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo'libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro'paradagi toshoynaga ko'zi tushib, o'rnidan saphib turdi. Ko'zguna yaqinlashdi, birdan terga tushib, tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini soqol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko'zlari baqrayganча tikilib turardi.

– Bu boshqa... Boshqa, boshqa! – deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go'ristonda ko'rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko'proq o'xshardi...

U hozir boshi tors yorilib ketadigandek, otilib yo'lakka chiqdi. Semiz xotin kahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o'tirardi. Cho'chib o'rnidan turdi.

– Menga qarang... Menga qarang... – dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo'li bilan g'alati harakatlar qildi-yu, xotinning qattiq qo'rqqanini ko'rib, gapirolmay, shoshganча ko'chaga otildi.

Shu ketganча yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo'lkalari salqin, ozoda, tovsilib qolgan kuzak gullar sof havoda xushbo'y taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo'q, unga havo yetishmayapti, etagiga o't ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketyapti – o'zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo'ldi. U orqasiga qayrilib qarashga jur'at qilmay, to'xtab devorga suyandi. O'pkasi og'ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor edi. Unda konchilar hayotining so'nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: «Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo'ldilar: mahalliy futbol komandasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...»

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go'riston darvozasi oldida paydo bo'ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajralolmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-surina kechagi qora ko'ringan muyushga yetib bordi. U oyoqda zo'rg'a turar, ko'zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg'amas edi.

Chala sarg'aygan qayrag'och soyasida, qabr ustida chog'roqqina bronza haykal. Kecha shomda ko'lankaday qorayib, katta, haybatli bo'lib ko'ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko'rdi. So'ngra qayrag'ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o'zining yaqinginadagi yoshlik davriga juda o'xshash, chiroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko'zi tushdi.

– Akbarali... – deb pichirladi u negadir, go'yo o'zi boshqa odamdek.

Bu mahal oltita bola kelib, haykal tagida saf tortdi. Bo'ysiraning eng oxirida turgan qizcha galstugini tuzatib, oldinga chiqdi-da, qabrni aylanib o'tib, qo'lidagi guldastani haykal tagiga, marmar ustiga avaylab qo'ydi.

Ular bu tantanali marosimni bajargandan keyin, qiy-chuv qilib tarqalishar ekan chekkaroqda indamay turgan begona odamni ko'rib qolishdi. Unga yotsirab, xo'mrayib qarashdi. Akbaralining yoqavayron, ko'zlari bejo, basharasi ham ko'ylagi ham g'ijim, kir, etik qo'njiga kechagi qabr tuprog'i yopishib qotgan edi. Kichkina qizcha unga xavfsirab qarab turdi-da:

– Bu yerda turmang! – dedi jiddiy. Keyin haykalga faxr bilan yana bir qarab qo'yib, o'rtoqlari ketidan chopqillab ketdi.

Qizchanning tovushimi, birdan ketib qolishimi yog'ochday qotib turgan Akbaralini seskantirib yubordi. Bolaning ketidan «Men Akbaraliman!» deb qichqirmoqchi edi, ovozi chiqmadi, buning o'rniga «Men tirikman, men tirikman», deb pichirladi.

Odam o'ziga o'zi tikilib tursa g'alati bo'larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o'zida bo'lmasa ham, lekin negadir haykalni o'z qo'li bilan ushlab ko'rgisi keldi. Sarg'aygan o'tni bosib, o'zining bronza qiyofasidan ko'z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo'lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tegizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do'ngligiga qoqindi. Go'r... Akbaralining go'ri. Ancha cho'kib ham qolibdi...

«Men tirikman, men tirikman...» derdi ko'nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko'tarib.

O'zi esa haykalni paypaslarkan, pichirlardi:

– Akbarali... Akbarali G'oziyev...

Toshga o'yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shundan deyilgan edi:

AKBARALI G'OZIYEV

(1931–1960)

*konchi do'stlarini halokatdan qutqarish
yo'lida qahramonlarcha halok bo'ldi.*

Akbarali endi hech narsaga hayron bo'lmaydigan bo'lib qolgan. Hayron bo'lish, o'ylash qobiliyatini yo'qotgan, bir mo'jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro'parasida paydo bo'lsa ham, hayratda qolmas edi chog'i. U bir qo'li bilan xarsangga suyanganча qotib qoldi, ko'zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko'z o'ngida yana paydo bo'ldi: «A-k-b-a... Akbarali G'oziyev... halok bo'ldi».

U yana ko'zini yumdi. Miyasining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o'y sarg'aygan bargday zo'rg'a ilinib,

qiltillab turar edi: «Ko'zimga ko'rinyapti, hozir ko'z ochaman-u mening otim o'rnida Bektemir akaning oti paydo bo'ladi!..»

Yo'q, yana o'zining oti paydo bo'ldi. U harflarni paypaslab ko'rdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo'porib tashlashga ham urindi. Tilla rang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tors yorilib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoqlariga boqsa – qon, tirnog'i qayrilib ketibdi.

Qon yuqini ko'rib hushi yorishgandek bo'ldi, bu qon al-animalsalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong'i shtreklar. Dahshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qonli barmog'iga yana qarab, tolpindi, qochmoqchi bo'ldi, keyin bo'shshib to'xtadi: «Axir bu Bektemir aka-ku! Bektemir aka halok bo'ldi! Odamlarni deb... majaqlanib ketdi!»

U qovjiragan maysaga o'tirib yig'ladi. Uzoq yig'ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o'tdi. Hatto o'z ko'zi bilan ko'rmagan tafsilotlar ham ko'rinib ketdi ko'ziga. Mana, konda chiroqlar o'chib, barcha motorlar, konveyerlar to'xtagandan keyin, hamma shtreklardan qo'l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O'n, o'ttiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg'iz murdani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorong'ida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo'lmaydigan darajada majaqlanib ketgan... Keyin kastyum... kastyum cho'ntagidan propusk, shaxsiy guvoohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko'z oldiga keltirdi, u konchi formasini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: «Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!» «Ha, yaqinda o'zimga ham tegadi!..»

Guvoohnoma: Akbarali G'oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Mitinglar. Akbarning nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag'ishlab sborlar o'tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar posyolkasi «Akbarobod» deb ataladi. «Akbar» desa onalarning ko'ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

Bu-chi, bu bo'lsa ayanchli bir qo'rqqoq, chirkin bir hasharotdek kavaklarda pisib yuribdi, o'zining la'nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o'ylab do'stlik, muhabbat, ona mehridek ezgu narsalarni poymol qilib kelib mana go'ristonda o'tiribdi, tiriklar u yoqda tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko'tarib tik qaragani haddi yo'q.

«Odamlarning soddaligi! Odamlarning sofligi... aziz armonlari. Yo'q, bular meni bu dunyoga sig'dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo'lmasmidi! – Akbarali qabr toshidan boshini ko'tardi. – Men yana o'zimni o'ylayapman. Nahotki shundan boshqaga yaramasam?.. Yarar edim, o'sha bir zum daqiqadan o'tib olsam, albatta yarar edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik...uni endi butun hayotni berib ham tuzatib bo'lmaydi. Akbarali o'zining haykaliga qaradi. – Xayr... Bektemir aka».

Oyoqlarini bazo'r sudrab, ko'zini yerdan olmay, qabriston darvozasidan chiqib ketdi. Mehmonxonaga yetib borguncha yerdan bosh ko'tarmadi.

Yana bir kun karavotda cho'zilib yotdi. Bu uyqu ham emas, tush ham, o'y surish ham emas, qandaydir his-tuyg'usiz, qorong'iga – yoruqqa, sukutga – shovqinga loqayd, karaxt bir holat edi. Yotgan yerida nimadir kavshadi, grafından suv ichdi-da, yana chiqib ketdi.

O'zining ilgari turgan uyiga bordi. Bu yerda negadir bolalar ko'p, odamlar tinmay kirib-chiqib turardi. Akbarali yo'lkaga ham o'tmadi, uzoqdan qaytdi, oyog'i tortgan tomonga yurdi.

Bironta tanish uchramasdi. Xotinlar, bolalar negadir uni chetlab o'tishadi. Faqat daraxtlar, ariqlar, ko'priklargina tanish. O'sha, necha yillar maktabga, ishga qatnagan ko'chalari. Lekin hamma narsa, ariq bo'yida o'sgan yalpizgacha begona. Butun olam begona...

U negadir kon boshqarmasiga, keyin shaharcha kengashiga borib qoldi. Hamma joyda, viveskalarda o'zining otini

ko'rib orqaga qaytdi, kaltak yegan daydi kuchukdek o'zini panaga oldi.

Odamlardan qo'rqadigan bo'lib qoldi.

Bugun kechasi bulutdek bug' qaynab turgan kutubxonada «Choy quyib bera qolay» degan tovush necha kundan beri qulog'i eshitmagan birinchi mehribon inson tovushi edi.

– Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanimayapti... – deb yig'lab yubordi Akbarali qissasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi unniqqan, oriq, cho'kib ketgan ko'zlari nursiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonaligicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyning salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish lampochka zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshanasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan anketalar yotibdi. Azimjon bu jimlikda nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, anketaga bir nimalar chizdi. Rus harflarini mashq qilib, «Akbarobod... Akbarobod» deb takrorlab yozdi. Qiziq... U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachchasi Akbaralining shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli mangulik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam...

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

– Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam – doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi shekilli. Azimjon bunga uncha tushunmadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi; u o'lib nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar – boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: «Odam deb o'lgan odam – doimo tirik». Azimjon buni hatto anketa qog'ozining orqasiga mashq qilayotgan ruscha harflari bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva «Yotib dam olish kerak», deb o'rnidan turganida u birdan ko'zlari mo'ltillab unga yolvorganday termilib qoldi: «Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?» degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

– Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'rnidan turganda salobatli gavdasi xonani to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'rnidan turishi Akbaraliga o'lganning ustiga tepgandek bo'ldi shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalariga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

– Adashib qolgan jo'jaxo'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, – dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan-bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uf tortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan «Yotamiz, dam olamiz», deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

– Bobojon, nega indamadingiz, maslahat bermadingiz? – dedi Azimjon bobosining yoniga borib o'tirarkan.

– Men shu uzundan-uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday ojiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, – dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o'tirganlaricha tong otguncha karavotda o'tirib chiqishdi.

– Dam olsin, o‘ziga kelsin, – deb qo‘yardi Ochil buva har zamonda. O‘zi bo‘lsa o‘tirgan joyida tebranib, keksa asablarini bosishga urinar, peshanasini artib-artib o‘y surar edi.

– Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, – deb shivirlaydi yonida Azimjon. – Siz... siz hamma narsaga xo‘jayinsiz. Nazarimda qismat ham sizning qo‘lingizda... Bizning shirkatimizning bosh direktori keksa odam. Nufuzli pirga qo‘l bergan. «Pirimning olti ming muridi bor», deb maqtanardi. U pirni ko‘rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon «Buni nega gapiryapman?» deb xijolat chekib o‘tirgan edi, bobosi kulib yubordi – ta‘sir qilibdi:

– Pirni mashina bosib ketibdi, degin? – Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o‘rnilaridan turishdi. Derazalar tong shafag‘idan qizargan edi. Yuvinib-kiyinishguncha yo‘lakda qadam tovushlari ham eshitila boshlandi, chelaklarini taraqlatib farroshlar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ketdi. Akbarali yo‘q edi. Xona o‘sha-o‘sha: tartibsiz, derazalar lang ochiq, joy g‘ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi «shuv» etdi-yu indamay o‘tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo‘lakka mo‘raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo‘q edi. Besh minut o‘tirishdi, yigirma minut... Ochil buva toqati tugab o‘rnidan turmoqchi edi, stoldagi anketa qog‘oziga ko‘zi tushdi. «Adem dep o‘lgen adem daemo tirik». Bu Azimjonning qo‘li. Kechagi yozgani. Xatolari bo‘lsa ham ancha o‘rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo‘li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi. «O‘zini deb yashagan – o‘lik». Oho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo‘pti!

Ochil buva jilmaygancha birpas yozuvga tikilib o‘tirgach, yuziga yolqin urgandek, birdan o‘rnidan turib ketdi. Yalt etib derazaga qarab, qog‘ozni cho‘ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O'qdek o'tib ketgan chol bilan yigitga yo'lakdagilar an-qayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o'tib, o't bosgan chorvoq ustidan yo'l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go'ng tepadagi bir to'da tovuq vahima bilan qaqalagancha tirqirab qochdi. To'zg'igan pat ichidan chiqib kuchukka yo'liqishdi, xayriyat bog'log'liq ekan, to-morqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi oqargan, to'g'riga tikilgan ko'zlarida odatdagi vazmin xotirjamlik yo'q edi. Yalanglik ko'm-ko'k maysa, oyoq bosilmagan; shabnam nuqraday yiltillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik birdan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqqan Shodasoy ko'rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovillashi yuzlarga urdi.

– Bobo! Beriroq turing! – deb qichqirib yubordi Azimjon. Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orqaga chekindi. Soyning betinim shovillashidanmi, ko'p yugurganidanmi, yo noma'lum hayajondanmi – Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: «Bu yerda hamma ham shunday bo'ladi, qo'rqma», dedi shekilli. Uning etigi qo'njigacha nam, yuzida ojizlik, musibat ko'lankasi kezar, soqoli sal titrar edi. U avval jar ostida ko'piklanib turgan soyga uzoq qarab turdi, keyin cho'kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni pappasladi, kaftini soqoliga surib o'rnidan turdi, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, voqeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so'zlarini esladi: «Tagida yalmog'iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo'latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani-quvlagan edi...»

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so'radi:

– Siz shunga aminmisiz, bobo?..

– Ha, – dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho‘n-tagidan g‘ijimlangan qog‘ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to‘xtab, dam yurib uzoq o‘qidi. Akbaralining kechagi qut-siz yuzi, ma‘nosiz qarashlari ko‘z oldiga keldi.

– Kechqurungi o‘sha gapingiz... turtki bo‘libdi-da,– dedi u bobosiga, – Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham.

– Bu safar xato qilganim yo‘q. O‘zi... bandi mo‘rt edi. Uchdi ketdi.

– Berahmsiz...

– Hayot berahm. – Cholning qatlam-qatlam ajin bosgan yuzi ko‘z yoshlari bilan namlandi. – Qo‘rqoqqa ayniqsa berahm. Bola ahvolni o‘zicha tuzatmoqchi bo‘lgan. Lekin yana qo‘rqoqlik bilan. Yo‘q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo‘y!

Yangi ko‘tarilgan quyosh charaqlab tursa ham, kuz nafasi kelayotgan sovuq shamol xazon to‘zg‘itar edi. Bu shamol may-salardagi shabnamni ham, shabnamdagi izlarni ham birpasda yalab ketdi. Bu payt mehmonxonaga bir mashina yoshlar – turistlarmi, alpinistlarmi shovqin-suron bilan, gullar, ryukzaklar bilan kelib tushgan edi. Eshik oldidagi maydon guvillab yotardi. «Bularga joy bo‘shatib berish kerak», deb o‘yladi ichida Ochil buva. Shoshib zinadan chiqib bordi. Lekin eshik oldida bir nar-saga borib urilgandek to‘xtab qoldi – mehmonxonona lavhasiga ko‘zi tushgan edi: «Akbarobod posyolkasi mehmonxonasi».

Ochil buva yozuvga yana yaqinroq kelib tikildi, iztirobda ko‘zini oldi, atrofdagi odamlarga qiya boqdi. Eshik tomonga yurib, yana orqaga qaytdi. U go‘yo gangib qolgan, vajohati shunday ediki, Azimjon: «Bobom hozir lavhani mushti bilan urib chilparchin qilsa kerak» deb o‘yladi.

– Bobo... – dedi sekin.

Ochil buva bo‘shashib, ichkariga qadam qo‘ydi. O‘z xonalarida birpas jim o‘tirib asablariga dam berishdi.

– Endi nima qilamiz, bobo?

– Nima qilardik?.. Qani, tuguningni tug.

Azimjon hayron bo‘ldi.

– Shundoq ketaveramizmi?

– Odamlarga joy bo'shatib berish kerak.

Azimjon: «Bunday chigal voqeani bilgandan keyin nimadir qilish, nimanidir aniqlash kerak, buning nima ekanini bobom o'zi biladi», deb o'ylagan edi. Garang bo'lib qoldi.

– Sen nima, Ochil buva hamma narsani bilaveradi, deb o'yloddingmi? – dedi chol qaltiroq qo'llari bilan narsalarni saranjomlashga qarasharkan.

Azimjon indamadi. Ular yo'lakda Akbarali uchun ham hisob-kitob qilib, avtobus to'xtaydigan joyga qarab jo'nashdi.

Hamma ish qandaydir g'ayri ixtiyoriy bir holatda bajarilar edi. Boshlar og'ir, miyaga o'sha dahshatli voqeaning chalkash tafsilotlaridan boshqa narsa sig'maydi.

– Aslida hech narsani o'zgartirmay, shunday qoldira qolsa ham bo'ladi, – dedi Azimjon xurjuni yelkasida ko'tarib borarkan, – o'lganmi – o'lgan. Shaharcha uning nomida. Yopig'liq qozon yopig'liq. Bektemir degan odamga nisbatan... hech kim bilmaydigan adolatsizlikning kimga ziyoni bor?

– Ha, agar sen bo'lmasang, men bo'lmasam, yoki ikkalamizning ham vijdonimiz bo'lmasa – bo'lak gap edi. Lekin vijdonni qayoqqa qo'yamiz? U yeydi-ku sen bilan meni...

– Shunday deysiz-ku... juda chiroyli qilib qo'yishibdi-da. Shahar, muzey, haykal, gullar, lavha, muhr...

– Ko'ngillardagi ezgulik, inson mardligiga ishonch-u hurmatni aytmaysanmi! O'zim ham odamlarning chiroyli o'ylarini, yaxshilik haqidagi afsonalarini sira buzgim kelmayapti... Lekin bunday qoldirib bo'lmaydi. Chiroyli narsa sof bo'lishi kerak... Odamlarning tuyg'usi bilan o'ynashish gunoh. Qaydam, bilmadim, bolam, o'ylash kerak. Sen ham o'yla. Hozir emas, boshimiz biroz hushyor tortsin, maslahat soladigan odamlarimiz bor...

Avtobus gangib nima qilarini bilmay qolgan bu ikki yo'lovchini tog'lar orasidan olib chiqib ketdi. Temir yo'l stansiyasiga yetib kelganlarida shovillab yomg'ir quyib berdi. Sovuq kuz yomg'iri ularni poyezdda ham yana ancha yergacha kuzatib bordi. Yomg'ir, sovuq, loygarchilik, stansiyalardagi yugur-yugur, tiqilinch, derazada soat sayin almashinib tur-

gan manzaralar, g'alati-g'alati qo'shnilar, qayoqdagi odamlar bilan tanishish, xayrlashish, kutilmagan hangomalar, yotish, turish, yurmoq tashvishi – bularning hammasi ularni kechagi og'ir o'ylardan bir oz chalg'itdi. Lekin Azimjon hamon kamgap edi. U stakanlarga choy qo'yib qo'yib, ichishni unutar, ba'zida soatlab derazadan ko'z olmas edi. Qarindoshining g'alati o'limi hamon xayolidan ketmasdi. Tashqarida esa kuzgi yomg'ir yuvgan uzumzorlar, onda-sonda kahrabodek sap-sariq behi, so'lg'in palaklarda o'ksib qolib ketgan xamaklar yiltillab qollar, dam yana birdan ko'z ilg'amas kengliklar boshlanib, uzoq-uzoqlarda ko'k koptokdek yumaloq sadaqayrag'och, kimsasiz shiyponlar ko'zga tashlanar, paxtasi terib olingan dalalar esa goh jigarrang, goh surmaday qorayib ko'rinar edi.

– Ajab... – dedi Azimjan uzoqlardan ko'z uzmay o'ziga o'zi, – hammasini tashlab, osongina ketdi-qoldi...

Ochil buva ham Akbaralini o'ylayotgan ekan chog'i, Azimjonning shivirlashini eshitdi.

– Nimaning «hammasini?»

Azimjon cheksiz dalalarni, uzoqda oltin rang bog'larga ko'milib yotgan qishloqlar, qoramtir tog'lar, ko'm-ko'k osmon –barisini birdan quchog'iga olmoqchidek qulochini yozib, deraza tomonni ko'rsatdi.

– Mana bularning hammasini...

Bu sodda gap Ochil buvaga ta'sir qildi.

– Bilasanmi, bizning jiyani... «buning hammasini» o'ziniki qilib olganicha yo'q edi-da. «Buning hammasi» juda ulug' gap. Odam bolasi shu ulug'likning bir zarrasi. U unga jon rishtasi bilan chirmashib ketishi kerak. Bo'lmasa, sen aytganday, «oson» ko'chadi. Mana bizlarga qiyin... «ketish». Bizlar bu tuproqni qonimiz bilan sug'organmiz. Har bir giyohni, har qarichini o'z qo'limiz bilan yasab olganday...

– Bu yerlar qarovsiz yovvoyimidi?

– Gap unda emas. Nima deb aytsam... qandaydir chirkin, tahqir etilgan yerlar edi. Yangilash, orzulash kerak edi. Eh-he, bolam, nimasini aytasan! Hov ana u ola tog'larning naryog'ida...

HIKOYAT

Hamal chiqib, savr kirgan kunlar. Savr keldi – ekinchiga davr keldi, deganlaridek, taqachining ustaxonasi eski omoch, mertik ketmon, tishsiz sixmola, chopqi, qirg'ich, inchunin turli-tuman temir-tersak bilan to'lib-toshgan, ish qistalang palla. Sarmoyasi temir, dastmoyasi ko'mir, degandek, «Yo haz-rati Dovud!» deb kecha-kunduz bolg'a uradigan Ochil shunday dolzarb mahalda, go'shtdan ajratilgan tirnoqdek, ustaxonadan chiqib, Toshkentga jo'nadi.

Biroq konferensiya ochiladigan kuni ertalab qo'llariga qizil mandat o'rniga poyezd bileti tutqazishdi: janubiy rayonlarni chigirtka bosibdi, konferensiya vakillari yoppasiga chigirtkaga qarshi safarbar qilingan edi.

– Chigirtka? – Ochil og'zining bir cheti bilan jilmayib yelkasini qisdi. U yaqindagina bosmachilarni qiyratib qaytgan, shop mo'ylovli, elliklarda bo'lsa ham, qirchillama yigit edi. Endi chigirtka bormidi? Bu unga bir bachkana yumush bo'lib tuyuldi. Shoshmasdan ko'chaga chiqib poytaxt sarta-roshxonasida mo'ylovini qirtishlatib, muyushdagi yahudiy cholga etigini moylatib keldi. Kelsa konferensiya bo'ladigan zalda vahima: yana shoshilinch telegrammalar kelibdi – sariq chigirtka butun Turkmanistonni bosganmish! Yigirma kunda Qoraqumdan o'tib kelib Amu bo'ylarini – butun Lebobni quritishi mumkin, Toshovuz, Buxoro xavf ostida emish!

Ochilning gruppasiga tayinlangan yosh entomolog hovliqmaroq ekanmi, vahima qilib yubordi: sariq ofat Kaspiydan Tyanshangacha minglab kilometr masofani egallaganmish. Million tonna keladigan katta galalari besh-olti ming kvadrat-kilometr maydonni qoplab, bog', yaylov, ekinzor deysizmi – barini shudgor qilingan yerday qoraytirib kelayotganmish!

Ochil bu vahimaga uncha ishonmasa ham, hayron bo'lib qolgan edi. Boshqalar hovliqqan, hayajonda, u bo'lsa nuqul o'ylaydi: sariq chigirtka bu yerlarga qayoqdan kelishi mum-

kin? Ilgarilari bu ofat haqidagi shum xabar Mozandaron taraflardan kelardi. Bizning dehqon bu ofatni bilmaydi, ko'rgan emas. Nahotki shu gaplarning hammasi rost bo'lsa?

Nihoyat olti kishi bir gruppaga bo'lib, o'z cheklariga tushgan Chuchuksoyga jo'nab ketdi.

Dalalar ko'm-ko'k. Dovul qoqib, chaqmoq chaqib, suro-ni bilan kelgan bahor butun olamni uyg'otgan edi. Stansiyalar gavjum, bolalarning qo'llarida qizil chukri, odamning og'zining suvini keltirib, ravoch chaynashadi, meshkobchilar yugurib yurib suv sotishadi. Shovqin-suron.

– Kep qoling, ismaloq somsa! – deb chinqirganicha qizchalar chopqillashadi.

Ochilga tabiatning mana shu payti sirli tuyuladi. Navro'zi olam, sumalak qaynagan kechalar, barra qo'zilarning birinchi ma'rashi, qandaydir shirin tashvishlar, soflikka, kenglikka intilish... Bunday vaqtlarda odamlar ofatni o'ylamaydi. Go'yo hech qanday yomonlik bo'lmaydigandek. Faqat tirilish, yangilanish, yasharish, tolpinish, qanot chiqarish...

Qanot chiqarish?

Nahotki oddiy sariq chigirtka shunchalik vahimali bo'lsa?

Kogonda ularning kelishini bilishar ekan, stansiya boshlig'i bilan yana bir necha kishi perronda kutib oldi. Yarim kecha edi. Ochil bu kutib olganlarning tungi sarosimasini ko'rib, hayron qoldi: parovoz yo'q, vagon yetishmaydi, hammasini kerosin, smola, dorilar yuklab janubga to'xtovsiz jo'natib turishgan ekan. Bularga transport yo'q, lekin qanday yo'l bilan bo'lsa ham hoziroq jo'natish haqida buyruq bor ekan. Drezinada jo'nashga to'g'ri keladi...

– Drezinada? Shuncha joyga kechasi-ya?

– Ha, o'rtoqlar, – dedi stansiya boshlig'i. U ko'k paxtalik kiygan, ko'zlari qizil, rasmiyroq va juda ishchan kishi ko'rinar edi. – Suv-puv olvolinglar, hozir jo'natamiz.

Ochil gapning jiddiyligiga endi astoydil ishona boshladi.

To'rt yarim ot kuchiga ega bo'lgan motodrezinaning uch kishilik baland skameykasiga besh kishi zo'rg'a joylashib, tong qorong'isida yo'lga chiqishdi. Avval bu, o'zi yuradigan

o'yinchoqdek, hammaga bolalarcha quvonch bag'ishladi, namxush o't-alaf hidi dimoqqa urildi.

– Chu, jonivor! – dedi kimdir sho'xlik bilan. Yo'lovchilarga jon kirib, hazil, kulgi, hangoma anchagacha davom etdi. Lekin bora-bora tunning rutubatli salqini zahrini o'tkazib junjiktira boshladi, cheksiz qorong'ilikka dumalab ketayotgan bu bir ko'zli shayton aravani to'xtatib bo'lmasdek tuyular, yolg'iz farasi yo'l chetidagi o'ydin-chuqurlarni uzoqdan tubsiz jarlikday qilib ko'rsatar edi.

Uch soat davomida oldilarida bironta chiroq miltillab ko'rinmasa-ya. Xunuk uvlaydigan chiyabo'ridan bo'lak tirik jon egasi uchramaydi. Diydirab qolgan entomolog yigit – uning oti Mamajon – Ochilning pinjiga kirib ketdi, Ochil ham g'ujanak bo'lib olgan bu kichkinagina vujudni butun gavdasi bilan to'sib, isitishga urinar, gapga solar edi. Lekin bu qo'pol, keksa soldatning oldindagi ofatga parvo qilmay, sheriklarini kamsitib kesatishlari, ayniqsa bu yigitchani «Chigirtka-polvon» deb atab, boshqalarni ham kuldirib, hadeb masxara qilishlari entomologga yoqmasdi. Bu yerda sariq ofatning nima ekanligini hozircha faqat shu yigitchagina uncha-muncha tasavvur etardi.

Tong qandaydir birdan yorishdi. Tong bilan birga chehralar ham yorishib, haligi xafagazak gaplar tezda unutildi, ufq ko'rindi, ufqda yashil teraklarga burkangan qishloqlar, kentlar, qo'rg'onlar uxlab yotardi. Hozirgina tim qora atrof, tekis dalalar, ekinlar, o'tloqlar tiniq ko'k rangga kirib, shabnam qatralari jimirlagan pastliklar oqar daryo singari yiltilladi, bo'liq bahorning butun hayotbaxsh ruhi sovuqdan yoshlangan ko'zlarda, ko'kargan yuzlarda barq urdi, dillar isib ketdi.

Ular egilib yo'l bo'yida o'sgan qizg'aldoqni uzishga intilishar, o'zlaricha xirgoyi qilib, bu ajoyib temir aravaning beozor vazniga tebranishar, zavq bilan baqirib-chaqirib, o'zlarini isitishga urinishar edi.

Qora tun qa'ridan otilib chiqib, dilbar subhidam qo'ynida sof kengliklar husniga mahliyo bo'lgan, birpasga hamma narsani unutkan bu besh yo'lovchi tuyqusdan nima bo'lganini payqamay qoldi. Hamma o'zini quduqqa tushib ketgandek

his etdi. Yo'q, drezina ag'darilgani yo'q. Lekin osmon to'nkarilgandek, bexosdan boshlar aylanib, ko'ngil aynib, hammani dahshat, qo'rquv bosdi. Sutdek oqarib kelayotgan ufq birdan qorong'lashib, atrofni zulmat bosdi. Drezinaning payvasta sadosi eshitilmasdi, bosh ustidami, quloq ichidami nimadir g'imirlar, shitirlar, asta shitirlasa ham olamni tutgandek edi bu yoqimsiz sharpa.

Bu jarlik ham emas, osmon ham to'nkarilmagan, bu – bulut edi. Juda katta, og'ir, iflos bir sarg'ish bulut yo'lovchilarni yerga qapishtirgudek pastlab suzmoqda. Ular buning sariq chigirtka buluti ekanini bilishdi, lekin chigirtkani ko'rishmadi, uning nam, shilimshiq og'irligi boshlari ustida sezilib turar, chirkin shitirlashi dahshat solib, allaqanday qo'lansa hidi ko'ngilni ag'darar edi. Hammalari o'zlarini ojiz sezib qolishdi, ko'pni ko'rgan keksa soldat Ochil ham vujudiga chirmashgan bunday chirkin narsani birinchi sezishi. Drezina soatiga qirq chaqirim tezlik bilan borar, notanish dushmani bilan birinchi marta yuzma-yuz kelgan safarbar guruh beixtiyor boshini ichiga tortib, sovuq skameykaga qapishib qolgan edi.

Ular o'sha ahvolda bir necha daqiqa yurishdimi, bir soatmi – buni Ochil buva haligacha bilmaydi – bir mahal cheksiz, ko'm-ko'k osmon ko'rindi, ular quduq tagidan tortib olingandek erkin nafas olishdi. Sassiqlik, og'ir yashil bulut o'tib ketdi. Lekin ko'ngilda vahimasi qoldi. Shu damdan boshlab dillarini hayrat, qiziqish o'rniga dahshatli hayajon egalladi.

– Bular urg'ochi, bo'g'oz chigirtkalar, pastlab uchyapti, – dedi lablari qaltirab Mamajon. Boshida chust do'ppi, ovozi ingichka. – Nariroqqa borib qo'nadi. Ekinga, boqqa, yaylovga yopirilib, ko'kargan nimaiki bo'lsa tomirigacha kemiradi, keyin qora yerga tuxum qo'yadi. O'n besh kundan keyin bundan yuz baravar katta galalar yer bag'irlab... – Mamajon tishi tishiga tegmay qaltirar, uning gapini eshitish og'ir, badanlar jimirlab ketar edi. – Yosh chigirtka uchmaydi, yer bag'irlab o'rmalaydi, o'n-yuz chaqirim frontni egallab, iflos suvday yelib, g'imirlab kelaveradi, har birining jag'i tinmay ishlab turadi...

– Bas! – deb baqirib yubordi Ochil. Haligi qo‘lansa hid yana dimog‘iga kelib urilgan edi. U buni entomologning hikoyasidan deb bildi. Ammo qarasa, hid borgan sari zo‘rayib, ko‘nglini aynityapti. Bir vaqt drezina ham siljimay qoldi.

– Chigirtka! – deb qichqirdi kimdir. Yerga qarashsa, butun atrof, sho‘r bosgan dala, yo‘l, temir izlar ham keta-ketguncha sap-sariq! Oyoq bosgudek yer yo‘q. G‘ildirak borganida chigirtka qatlami sitilib relslar yam-yashil shilimshiq modda bilan qoplanar, g‘ildiraklar g‘irillab bir joyda aylanar, drezina oldinga siljiy olmas edi.

Yerga tushib itarishga to‘g‘ri keldi. Pastga tushishlari bilan bu hisobsiz jirkanch hasharot oyoq ostidan sakrab, yuzlarga ura boshladi, yelkaga, qo‘yinga, etik qo‘njiga, sochlar orasiga to‘ldi. Lekin boshqa iloj yo‘q, bu doiradan chiqib olish kerak edi, ko‘zni shartta yumib drezinani itarib ketishdi. Toshda ham, o‘tda ham, tuproqda ham, temirda ham oyoqlar toyardi. Ochilning tabiati shu qadar kir bo‘ldiki, birdan ruhi tushib ketdi. Gurkiragan bahor qo‘ynidagi bu chirkinlik uning tasavvuriga sig‘masdi. Tizzalari qaltirab yarim chaqirimcha yugurganlaridan keyin, yuzlariga sof havo tegdi, oyoqlari yerda tirak topib, qo‘yin-qo‘njilarini qoqdilar. Drezina tez yurib ketgach, salqin shamolda zo‘rg‘a o‘zlariga keldilar. Har birining ko‘nglida bu jirkanch ofatga qarshi kuchli nafrat, o‘ch alanga olgan edi.

Rayon markazida ularni qishloqma-qishloq bo‘lib yuborishdi. Ochil aka bilan Mamajon bir joyga tushdi, Chuchuksoydan ularga yana bir odam – Matkarimov degan militsiya boshlig‘ini qo‘shib berishdi. Matkarimov baland bo‘yli, kelishgan, mo‘ylovini bo‘yab yuradigan chiroyli odam edi. Ochil akaning «Shop-shalopni qoldiring», degan iltimosidan keyin to‘pponcha-yu kamarlarini, qomatiga yopishib turgan formasini echib, odmigina kiyinib chiqdi. Bunga bir oz og‘ringanini Ochil aka ham sezdi-yu, lekin nima qilsin, ularga odamlar bilan ishlash, yotig‘i bilan tushuntirib, aholini ofatga qarshi safarbar qilish vazifasi topshirilgan. Bu yerda ozgina bo‘lsa ham zo‘rlik, do‘q, po‘pisa ketmaydi. Militsiya formasi, to‘pponcha bu ishda

ziyon yetkazishi mumkin, xolos. Matkarimov ortiqcha qarshilik ko'rsatmasa ham, to'ng'illab qo'ydi.

– Mahalliy sharoitni bilmaysizlar...

– Biz hukumat nomidan ketyapmiz, akasi,– dedi Ochil gapni qisqa qilib.

Shom oldidan uch otliq notanish qishloqqa kirib bordi. Qishloqning o'zi ko'rimsizgina bo'lsa ham, atrofdagi manzara, tog' etagidagi yam-yashil qirlar, uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan taxta-taxta tekis dalalar, ikki yoni qator terak arava yo'llar, bodroq-bodroq oqarib gullagan shaftolilar g'ira-shirada sirli ko'rinar edi. Ko'chalar bo'm-bo'sh, hovlilar jim-jit, bu yerdagilarning chigirtka tugul, olamdan ham xabari yo'qqa o'xshardi.

Qishloq sho'rosi oldida otdan tushdilar. Yugurib chiqib jilovni ushlagan odam yog'och oyoq, yelkasida qo'shotar miltiq, soqoli o'sib ketgan bir chol edi. Dam «taqsir», dam «o'rtoq» deb, mehmonlarni ichkariga taklif qildi, stol tepasida osig'liq qirqinchi lampani imillab yoqdi.

– Siz kimsiz?

– Men qorovulman, taqsir... o'rtoq.

– Bizga rais kerak.

– Rais? E-ha... shundoq deng? Xo'sh... rais yo'q, o'rtoq... taqsir.

Bu g'alati odamdan Ochil akaning ensasi qotdi.

– Qo'shotarni bundoq qo'yib gapiring, birodar. Otingiz nimadi? Qurbonali? Gap munday, Qurbonali. Bizga qishloq raisini chaqirib bering.

– Rais yo'q.

– Qayoqda?

– Yo'q, butunlay yo'q.

– Bu qanaqasi?

–....

Qorovul chaynalavergandan keyin mehmonlar kim ekanliklarini aytib, o'zlarini tanitishdi. Shundan keyin Qurbonali miltiqni burchakka suyab qo'yib, avval shoshmasdan nos otdi, keyin, qishloqda ikki yildan beri birin-ketin to'rtta raisni

o'ldirib ketishgandan beri bu lavozimga rozi bo'ladigan odam topilmayotganini aytdi. «Hozircha hamma ishlarga o'zim qarashib turibman» dedi qorovul nosni burchakka to'plab.

Mehmonlar bir-birlariga qarab olishdi.

– Bizlarni nima qilasisiz?

– Sizlarni, – Qurbonali to'ngakday qo'pol yog'och oyog'ini do'qillatib borib, eshikni tambalab keldi. Bu vaqt qo'shotarga qo'l uzatgan Matkarimovni tinchitdi: – O'qi yo'q... – Keyin Ochilga qaradi: – Mening vazifam shuki, siz-daylarni darrov iziga qaytarib yuboraman. Bekordan-bekor nobud bo'lishning hojati yo'q.

– Chigirtkani ko'rganmisiz, Qurbonali?—deb so'radi Ochil.

– Ko'rgan emasman. Chigirtkaga nima bor shu topda, qorong'i tushyapti, jo'nanglar! Chiroqni o'chirishim kerak.

– Kim axir ular, kimdan qo'rqishimiz kerak?

– Mardonqul qo'rboshidan qolgan kallakesarlar. Hozir ularga sibir bo'lib ketgan Sharif oqsoqolning kenjasi Sanginboyvachcha bosh bo'lgan.

– Qayerda ular?

– Qaydam? Har zamonda paydo bo'lishadi. Hozir sizlarning kelib tushganlaringdan ogoh bo'ldi deyavering. Qayoqdan xabar topishadi, bilmayman.

– O'zingiz xabar bermaysizmi ishqilib? – Matkarimov xezlanib o'rnidan turib ketdi.

Ochil aka uni ko'z qarashi bilan bosdi. Xafa bo'lgan Qurbonali: «Chiroqni o'chiraman, ketinglar», deb qistalang qildi. Ochil aka uning qo'lidan ushladi, o'tqazib qo'yib, ertami-indin yetib keladigan dahshatli ofat – chigirtkani gapira ketdi.

– Endi bizlarni joylashtiring, ertaga xalq bilan kengashamiz.

– Qayerga joylashtiraman? – dedi qorovul yig'lagudek bo'lib.

– Sanginboyvachcha kelganida kimnikiga tushadi?

– Toshxo'janikiga...

– O'sha yerga olib boring bizni.

Buni eshitgan Matkarimovning ko'zlari olayib, ko'rkam yuzidan qon qochdi.

– O'sha yerga olib boring, – deb takrorladi Ochil – boshqa joyda yotsak g'aflatda qolamiz.

Qurbonali «men ogohlantirdim, bilganingni qil», degandek, yelkasini qisib yo'l boshladi. Chiroq o'chganda, hammayoq qorong'i bo'lib, Matkarimovni battar vahima bosdi. U zim-ziyo ko'chada yog'och oyoqning g'irch-g'irchiga ergashib borarkan, Ochildan norozi, hadeb to'ng'illar edi: qurolsiz, nesiz, kallakesarlarning uyasiga kirib borish – o'zboshimchalik... qaltis o'z boshimchalik... Kimdir jonidan to'ygan bo'lsa unga nima, uning joni o'ziga kerak...

Ochil aka bu gaplarni eshitmagandek jadal yuraverdi. U Toshxo'jani ham, iloji bo'lsa Sanginboyvachchaning o'zini ham tanib qo'ygisi kelar edi. Kimlardandir qochib-pusib yurish uchun kelgan emas axir. Hukumat nomidan xalqqa madad berish uchun, ofatga qarshi kurashni uyushtirish uchun kelgan.

– Bu yerning xalqi Toshxo'janing izmidan chiqmaydi, – dedi Qurbonali, – sizlar bir nima desanglar ham, o'shaning og'ziga tikiladi...

– Quloqmi?

– A?

– Yeri ko'pmi deyman?

– Ko'p...

– Batrak ishlatadimi?

– Be, batrakni nima qiladi. Yettita devdek o'g'li, qizlari, kelinlari, nevaralari... Yarim qishloq aymog'i-ku.

Mamajon ham garang bo'lgan holda eng orqada ergashib borar, ertalab chigirtka bulutidan dahshatga kelgan kichkinagina yuragi bu ikkinchi dahshatni sig'dirolmas edi. Chigirtkadan ham xunukroq ishlarga duch kelishmasa hali.

Toshxo'janing hovlisi ichkari-tashqarili, etakda keng chorbog' so'qma yo'llar bilan boshqa hovlilarga tutashib ketgan – bolalarining xonadonlari bo'lsa kerak. Bular kirishi bilan oydinga shohsupadan barvasta bir odam qo'zg'alib, «Xush

kelibsizlar», dedi. To'shxo'janing o'zi shu bo'lsa kerak. U qirg'iz qovoq, qoshi siyrak, cho'tir odam edi. Qurbonali boshlab kelganidan, mehmonlarning hukumat odamlari ekanini bildiyu, chiroyi o'zgarmadi, zahil yuzi qandaydir ifodasiz, nima o'ylaganini bilib bo'lmas edi. Mehmonxonaga taklif qildi.

– Yo'q, ijozat bo'lsa mana shu atrofda cho'zila qolamiz, – dedi Ochil shotut tagidagi eski so'rini ko'rsatib. Yechinib, ariqda yuvinishdi, Qurbonali ichkaridan choy damlab, patnisda jiyda, mayiz olib chiqdi, non sindirdi.

Oydinda bu notanish joylar sirli ko'rinar, gap qovushmas, Mamajon bo'lsa o'zini chetroqqa olib o'tirgan uy egasiga zimdan tikilib, o'ylar edi: nahotki kallakesarlarning homiysi shu bo'lsa? Bo'lsa bordir: o'lguday to'ng ko'rinadi, yuzida bir iliqlik sezilmaydi, kamgap...

– Mehmonlardan xursand emassiz chamamda, Toshxo'ja uka, nimani o'ylayapsiz?

Qurbonali javdirab qoldi: Toshxo'jani qishloqda uka deyishga hech kimning haddi sig'masdi. Toshxo'ja ham yalt etib Ochil akaga qaradi. U mehmonning o'zidan katta odam ekanini endi payqagan edi.

– Nega, eshigimiz hammaga ochiq, – dedi u yelkasidagi beqasam choponini tuzatib.

– Hammaga deng?.. – Ochil aka choy ho'pladi. – Qishloq sho'rosi raislarini pichoqlaydigan mehmonlaringiz ham bo'lar ekan.

Toshxo'ja bu gapdan sakrab tushar, deb o'ylashgan edi, pinak ham buzmadi.

– Mening burchim – kelgan musofir mo'min-musulmonga eshik ochish, choy tutish... U ko'chada nimaiki qilsa, gunohiyu savobi o'z gardanida.

– Bas, yotinglar, dam olish kerak... – dedi Ochil so'riga cho'zilib. – Siz ham boring, Qurbonali, rahmat.

– Yo'q, men ketmayman, men shu yerda o'tiraman, – dedi qorovul o'qsiz qo'shotarini quchoqlab o'tirganicha.

– Ketmang, ketmang! Shu yerda o'tiring! – dedi Matkari-mov.

Ochil aka yulduzlarga qarab yotarkan, Toshxo'ja haqida o'ylardi. U inqilobning ashaddiy dushmanlarini ko'rgan, lekin bunaqa xildagisini ko'rgan emas edi...

O'ylab yotib pinakka ketib qolgan ekan, Matkarimov uyg'otdi:

– Menga qarang, shu yerda yotaveramizmi?

U vahimada haligacha mijja qoqmagan edi. Bir soatcha o'tdimi, yo'qmi, Ochil akani yana uyg'otdi:

– Eshityapsizmi?

Ochil aka e'tibor qilmadi. Lekin darvozaxonada chindan ham kimningdir sharpasi eshitar edi. Ko'chadan ot dupuri ham quloqqa chalindi. Matkarimov tikka turib olgan, novcha gavdasini qayoqqa yashirishning tashvishida qolgandek alanglar, odati bo'yicha, to'ng'illay boshlagan edi.

– Aytmadimmi, tuzoqdamiz, deb! Bu cho'tirning basharasidan ko'rinib turibdi jallodligi! Men ogohlantirdim. Qani endi chorasini topib bering, jo'mard aka! Ko'ra-bila turib kallakesarlarning uyasiga boshlab kelgan – siz edingiz! Uch odamning joni bilan o'ynashyapsiz. Yo ataylab...

Ochil unga shunday qaradiki, qorong'ida ko'zining oqi charaqlab ketdi. Hamma oyoqqa turib olgan edi. Ochil aka darvozaxonaga qarab yurdi.

– Qo'shtig'ni oling... – deb pichirladi qaltirab qolgan Qurbonali.

Ko'chada uch-to'rt kishining gaplashgani eshitildi, atrofdan itlar hurdi. Birpasdan keyin eshik g'irchilladi, Ochil qaytib kirdi.

– Otlaninglar! – dedi u, o'zi etigini yechdi-da, shoshib-pishib paytavasini boshqatdan o'ray boshladi.

Tumandan chopar kelibdi. Chigirtkaning oldingi galasi dashtni kesib o'tib, ekinzorga yopirilganmish, o'n olti chaqirim narida... Bu mutlaqo kutilmagan hol. Tumanning mo'ljalicha ofatning bu yerlarga yetib kelishiga kamida to'rt kun bor edi. Agar katta gala bo'lsa, bu juda xavfli. Kerosin, qoramoy, mum, smola singari yonilg'ilar yetib kelmagan, aeroplanlar tayyor emas, ximikatlar yo'q, qishloq aholisi g'aflatda...

Chopar Ochilning topshirig'i bilan tezda rayonga qaytib ketdi. Ochil aka Matkarimovga qishloqdagi kerosin zapaslarini yig'ishtirishni buyurdi. Mamajon bilan Qurbonaliga: «Xaloyiqni uyg'ot, tushuntir, boshlab bor!» deb, o'zi dalaga ot soldi.

O'n olti chaqirimni bosib borguncha tong ham oqargan edi. Ochil aka tanish manzarani uzoqdan ko'rdi. Qizg'ish chigirtka galalari paxtazorlarga, bog'larga yetib kelmagan bo'lsa ham, qir etagidagi bahorikorlikni butun egallagan edi. Ochil aka vaziyatni aniqlash uchun ot choptirib butun «front liniyasi»ni aylanib chiqmoqchi bo'ldi, lekin oxiriga yetolmay, vahima bilan orqaga qaytdi. Ko'pikka botgan ot ham odatdan tashqari xatarni sezgandek, butun vujudi bilan qaltirar edi.

Ko'p o'tmay Qurbonali bilan Mamajon uyg'otgan qishloq aholisining oldi yetib keldi. Lekin bularning ko'pi ofatga qarshi kurashdan ham ko'ra, «Chigirtka qanaqa bo'lar ekan?» deb qiziqib kelgan tomoshabinlar edi. Mamajon to'dadan to'daga pildirab yurib, ofatning xavfini, chigirtkaning «odatlarini, uni qanday qirish mumkinligini tushuntirar edi. Har joy-har joyda xashak, shox-shabba tutay boshladi, bola-chaqa, xotin-xalaj tayoq ko'tarib, tosh, supurgi, kosov – nima duch kelsa qo'lga olib ekinzorga yopirildi. Matkarimovning aravasida kerosin yetib kelganda, erkakar latta, xashak, loy aralashtirib, qorabuvra yasay boshladilar.

Kechagina shabadada barradek tovlanib yotgan ko'm-ko'k qirlarda qiyomat qoyim bo'lib ketdi, do'zaxdek o't yonar, tutun to'lg'anar edi, qiyqiriq, taraq-turuq, vahima, yig'i-sig'i... Kampirlar jom qoqib, devonadek baqirishar, erkaklar etigi bilan yer tepib, chigirtkani ezar, bola-chaqa tayoq bilan o'tlarni savalar edi... Lekin mo'r malaxdek yopishgan milliard-milliard bo'g'oz chigirtka shovqinga, o'tga, suvga beparvo, shirali bug'doy maysalarni, yovvoyi gul novdalarni tomirigacha qirtishlab, yo'lida nima duch kelsa quritib, supurib, yaxlit loyqa toshqindek siljib kelar edi. Odamlar uni ezishar, chirsilatib yondirishar, tuproq bilan qorishtirib tashlashar, lekin och ofat o'ligi ustiga yangisi bosib kelaverar edi. Odamlar, alamdan, tinmay yer savalar, o'tli qorabuvralarni yumalati-

shar, otlqlar ekin toptatar, ojizlikdan ko'zlaridan yosh chiqar, xotin-xalaj esa umidsiz, vahimada shovqin solar edi.

Tush payti osmonda tarillab Osoaviximning uchta aeroplani paydo bo'ldi. Tinmay ot choptirib yurgan Ochilning yangi buyrug'i dalama-dala, qirma-qir tarqalib, butun zararlangan doira aeroplanlarga bo'shatib berildi, go'ng tutatib, belgilar qo'yildi.

Sillasi qurigan, kir-chir, ola-quroq xaloyiq sal-pal erkin nafas oldi, chet-chetga chiqib qiziqish bilan tomosha qila boshladi: nima bo'lar ekan? Aeroplanlar ham yashil, katta chigirtkalarga o'xshar, odamlar yonidan yer bag'irlab varillab o'tib, ufqlardan yana qaytib kelar edi, ularning uch soat davomida tinmay tarillashi har bir vujudda takrorlangandek bo'ldi.

Nihoyat aeroplanlar qo'ndi. Ertalabdan beri yeb-ichmagan, qulog'i batang bo'lgan odamlar birdan jonlanib, keng dalada quvonchli sadolar ko'tarildi, isqirt bo'lib ketgan odamlar bir-birlarini quchoqlashar, do'ppilarini osmonga irg'itib qichqirishar edi.

Aeroplanlardan sepilgan zaharli dorilardan to'lqin-to'lqin bo'lib kelgan chigirtka galalari bir-birining ustiga qalashib, yerga qapishib qolaverdi.

Odamlar ham quvonar, ham hayratda yoqalarini ushlar edi: buncha ko'p bo'lmasa! Qavat-qavat, milliard-milliard!

– Xudoyimga hayronman, buncha keraksiz jonni yaratib qo'yib...

– Hoy, Xudoga til tekkizma.

– Endi buni molalab tashlash kerak.

– Quyosh quritib, tuproqqa qorishtirib yuboradi.

Dalada hangoma, gurung, quvonch ikki soatcha davom etdi.

Kechga yaqin... Yaxshi ham ko'pchilik uy-uyiga tarqab ketmagan ekan.

Kechga yaqin o'sha yerga qapishib yotgan yashil ofat asta qalqib, yana g'imir-g'imir siljiy boshladi. Yo alhazar! O'lmagan ekan, gazdan mast bo'lib, dam olib yotgan ekan kasofat! Dimog'iga kirsa, odamni tarashadek qotiradigan za-

har bu jirkanch hasharotga kor qilmabdi! Endi nima qilish kerak?

Ojizlikdan alamzada bo'lgan odamlar yoqa ushlab birpas qarab turishdi-yu tomoqlari qirilib ketgan Ochilning buyrug'i bilan yana eski, ibtidoiy qurollarga tutinishdi: o'tlar yoqildi, kerosin sepilgan qorabuvralar, latta mash'alalar, tayoqlar ishga tushdi. Keksa dehqonlar xoda, to'ngak, sixmolalarni otga sudratib bug'doyzorga kirib ketishdi.

Kechasi bilan ishlashni uyushtirish zarur edi, Ochil aka-ga bu qiyin bo'lmadi, chunki o'chakishgan xalq kun-u tunni farq qilmay jon-jahdi bilan kurashar edi. «Agar ertalabgacha rayondan va'da qilingan qoramoy, kerosin kelib qolsa, chigirtkaning tuxum solishiga qo'ymaymiz», deb diliga tugib qo'ydi Ochil aka. Chunki tuxum qo'yib ulgursa, Mamajonning aytishicha, chigirtka yana yuz baravar ko'payadi...

Ochil aka bilan sheriklari tong oldidan jindak nafas rostlash uchun joylariga qaytib kelishdi. Ularga Toshxo'janing o'zi eshik ochdi. Ochdi-yu loy suvoq supaga gurs etib o'zini tashlagan Ochilni ko'rib, anqayib qoldi: u go'yo kechagi mehmon emas, birdan qarib, oriqlab qolgan chol edi, yuzlari qurum, soqoliga iflos ter oqib tushgan, qoshlari ham kuygan, choponi yirtilib paxtasi osilib yotibdi, qo'llari sidirilib, loy, qorakuya aralash qon qotib qolgan. Darmonsiz, qaltirab etigini tortarkan, Toshxo'ja uning oyoqlari tovonidan etik qo'njlarigacha yashil shilimshiqqa belanganini ko'rdi. Ochil aka charchaganini endi sezdi shekilli, ariq tomon yurayotib gandaraklab ketdi. Shunda Toshxo'janing o'zi borib, uning boshiga chelakdan suv quya boshladi.

– Qalay, nima bo'ldi? – dedi u sekin, ehtiyot bilan.

Ochil aka sovuq suvni rosa sachratib beligacha yuvingach, sal hushyor tortib, uy egasiga qaradi, Toshxo'janing cho'tir yuzida qiziqishmi, achinishmi, xayrixohlikmi, haytovur, qandaydir ifoda paydo bo'lgan edi.

– Ish yomon, hech nima qilib bo'lmayapti... – dedi Ochil.

Ular tosh fonar yorug'ida o'tirib choynak-choynak qaynoq choy ichishdi. Non-ponga qarashmadi ham. Toshxo'ja bo'lsa

kechagidek chekkaroqda o'tirgancha, hayrat to'la ko'zlarini bulardan uzmas edi.

Tong otganda ularni kuzatib qo'ydi-yu, o'zi ham uyda o'tirolmadi: tavba, bular kim o'zi, nima uchun bunchalik jonlarini berishyapti? Nahotki ish shu qadar jiddiy bo'lsa?

Guzar, ko'chalar huvillab qolgan, biron kimsa ko'rinmas edi. Toshxo'ja o'ylab turdi-da, og'ilxonadan qari biyasini egarlab chiqib, bahorikor qirlar tomonga yo'rtib ketdi. Qishloqdan chiqishi bilan bog'lar orqasidan barkashdek quyosh yuziga urildi. Hali yerning hovuri ko'tarilmagan, yangi tug'ilayotgan kundan bahor hidi kelardi. Toshxo'ja qayoqqa ketayotganini ham unutdi shekilli, sho'xligi tutib, shoxlari devordan oshib yotgan o'rikdan bir hovuch g'o'ra sidirib olib, og'ziga soldi. Cho'tir basharasini burishtirgancha rohat qilib chaynadi...

Biroq u yarim soat yurar-yurmas naq do'zaxning ichidan chiqib qoldi. Qiyg'os nish urgan g'o'zalar, bog'lar ichida qora tutun to'lg'amar, har joy-har joyda chirsillab o't yonar, yosh bargak tutlar kallaklangandek qorayib, unniqib ketgan, osmonni jarang-jurung, qutsiz suron tutgan edi. O'z yerlariga qarab ot solmoqchi bo'ldi-yu, lekin biya alangadan hurkib, qir tomonga olib qochdi. Toshxo'ja tizginni jon-jahdi bilan tortib, g'azabdan jonivorning yuz-ko'zi aralash qamchilab to'xtadi-da, egardan sakradi. U tushgan joy negadir tinchroq, haligi dahshatli suron uzoqlardan elas-elas eshitilardi. Bir payt qarasa, shudgor qilingan qop-qora yer o'rtasida turibdi. Shudgor? Yo'q, bu kechagina to'lqinlanib yotgan yam-yashil lalmikor yerlar edi, hozir poda o'tgandek toptalib, balchig'i chiqib yotibdi, hov tog' etagigacha. Biron tup ko'k o't, nihol, barg ko'zga chalinmaydi, qop-qora. Toshxo'ja otni ham unutib, telbadek qoqila-surina yurib ketdi, ba'zan poshnasi bilan cho'nqirlarni kovlab ko'radi, qorakuya aralash tuproqni hovuchiga olib tikiladi, qani endi bironta tirik ildiz uchrasa. Bu qanaqa ofat! Bu qanday qahri g'azab! Nima gunoh qilgan edi dehqon? Toshxo'janing qisiq ko'zidan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Keyin u bir-biriga qaramay jon-jahd bilan yer savalayotgan, bog' kesib o't yoqayotgan, qoramoy, dud hidi anqib tur-

gan to‘da-to‘da odamlar yonidan o‘tdi, hamqishloqlaridan hech kimni tanimadi. Nariroqda yaxlit o‘t olgan jo‘yaklar ichida to‘xtab qoldi, kerosin sepilgan jo‘yatlarda yer bag‘irlab o‘t o‘rmalar edi, chirsillab yonayotgan chigirtkaning qo‘lansa hidiga chiday olmay, bochkalar tomon yugurdi. Qoramay, mum hidi dimog‘iga shirin tuyulib, shu yerda to‘xtadi. Ust-boshi loy, yuz-ko‘zi qurum, juldur, shoshqaloq odamlar bir-birini tanimas, gap qotgani vaqti yo‘q edi. Toshxo‘ja nima qilishini bilmay, telbadek anqayib turarkan, birov yonidan turtib ketar, birov paqirdagi qaramoyni choponiga surkab o‘tar, hech kim indamas, ko‘rmayotgandek edi.

Toshxo‘ja vahimadan vujudi qaltirab zo‘rg‘a uyga yetib keldi. Xalqning bu xilda ofatni yenga olishiga ko‘zi yetmasdi. Ochil qayoqda ekan? Toshxo‘ja dalada ularning birini ham ko‘rmadi. Ular bilan ochiqroq gaplashib ko‘rish kerak edi. Niman? Toshxo‘ja ham bilmaydi...

Ochil akalar yana yarim tunda qaytishdi. Toshxo‘ja peshvoz chiqib, u-bu gap qotib ko‘rdi-yu, lekin unga hech kim tuzuk-quruq javob bermadi, hammalari kela solib yutoqib suv ichishdi-da, tappa tashlab toshdek qotishdi.

Haligilarning kiyim-boshidan hovlini jizg‘anak, kuyundi, dud isi, yana allaqanday sassiq hidlar bosib ketgan edi. Toshxo‘ja uxlolmadi. Bitta o‘zim uyg‘oqman, desa, yo‘q, bular ham uxlamagan ekan, azonga borib anov jikkak Mamajonning ovozi eshitildi:

– Ochil tog‘a, uxlayotganingiz yo‘qmi?

– Gapir, – dedi Ochil uyquli ko‘z bilan.

Mamajon birpasdan keyin gapirdi:

– Mening hisobimda chigirtka to‘ydi, ertaga tuxum qo‘yadi. Bilasizmi, bu nima degan gap? Milliard-milliard chigirtkaning har biri sakkiz-o‘ntadan tuxumni yerga ko‘madi-da, o‘zi jon beradi.

– A? – Ochil sakrab o‘rnidan turdi. – Buni nega endi ayt-yapsan?

– To‘xtang, mening bir rejam bor. Xo‘sh... – Mamajon yana anchadan keyingina davom etdi: – Har tanobda botmon-

botmon tuxum. O'n to'rt kun deganda shu tuxumlarning har biridan yangi hasharot bosh ko'tarib chiqadi.

– Menga qara, sen qanaqa mutaxassissan o'zing...

– To'xtang, to'xtang bu yangi, yana battar och nasl... os-monga ko'tarilmaydi. O'sha kuniyoq yer bag'irlab siljiy boshlaydi. Hozirgidan sakkiz-o'n marta katta to'dalar... yer yuzidagi yashillikni qiyratib o'rmalaydi. Ularning tabiati shundayki, yo'lida o't uchraydimi, suvmi, jarlikmi, o'z yo'nalishidan na chapga, na o'ngga qittak chetga chiqmasdan, bir to'daning o'ligi ustiga ikkinchi to'dasi o'limiga qarab ham tikka ketaveradi. Xuddi Xudosidan buyruq olgandek...

– Sen hasharotning intizomidan zavqlanyapsanmi, nima balo, rejangdan gapir, – dedi narigi supada yotgan Matkari-mov.

– Reja shuki, chigirtkaning tabiatidagi mana shu temir qonundan foydalanish kerak. Bizning ixtiyorimizda o'n to'rt kun bor. Shu vaqt ichida butun «front» bo'ylab ariq qazib, keyin bu ariqlarni qoramoy bilan to'lg'azib o't qo'yish kerak. Iloji bo'lsa ikki qator, uch qator! Aminmanki, ofatning yo'lini to'samiz, o'tga o'zi kelib tushadi.

Hovli jimjit bo'lib qoldi. Atigi o'n chaqirim narida xunuk fojia yuz bermayotgandek, go'yo qishloqda hamma tinch uxlab yotgandek, bahor shabadasi bog'lar oralab shitirlab yuribdi. Aslida esa bu atrofda necha kundan beri na uyqu, na orom bor. Dehqon zoti borki, hozir qon yig'lab yotibdi, dab-dala bo'lib, kukuni chiqib yotgan yerlarni ko'rib, hozir odam tugul mol jonivorlarga ham titroq tushyapti.

Ochil aka apil-tapil etigini kiydi-da, Mamajonning yoniga keldi.

– Tur, uka, rayonga chop! Rejangni ma'qullat. Bu fikring boshqa rayonlarga ham ish berishi mumkin. – U kichkinagina bo'lib ro'parasida turgan ko'ylakchan Mamajonni bag'riga bosdi: – Barakalla, idrokli yigit ekansan. Tezda otlan! Men bu yerda ishni boshlay beraman.

Shundan keyingi yigirma kun xuddi isitma ichida o'tgandek, undan uzuq-yuluq xotiralar qolgan edi, xolos. Av-

val majlis, majlis, majlis, dam rayonda majlis, dam qishloqda, dam temir yo'l razyezdida, Ochil yarim kechalari holdan toyib qaytib kelardi. Shu kunlari bildiki, doklad, muzokara, shunchaki gap gapirish ham xuddi ketmon chopishdek charchatar ekan. Mamajonning mashhur bo'lib ketganini aytin! «Mamajonning taklifi», «Mamajonning usuli», «Mamajon ariqlari» deb har majlisda yuz martalab nomi tilga olinadi. O'zi bo'lsa yo'q, rayonga olib qo'yishdi, hozir u yerda o'nlab qishloqlarga ko'rsatma berib o'tiribdi. Ko'rimsizgina bu yigitcha bosh maslahatchi bo'lib qoldi.

«Eng qiyini xalqni tashviq qilib, yoppasiga qo'zg'ab chiqish», deb o'ylardi Ochil. Chunki, xom cho'tlarga ko'ra, faqat shu rayonning o'zida bir qator bo'lsa, ikki yuz sakson chaqirim, ikki qator bo'lsa besh yuz oltmish chaqirim chuqur ariq qazish kerak edi. Ko'p deganda o'n-o'n ikki kun muddat bor.

Lekin oqibatda o'sha eng qiyin degani oson bo'lib chiqdi. Chunki xalq, ayniqsa dehqon ofatning qanday xavfli ekanini ko'rishga ulgurgan edi. Chigirtka bilan bir-ikki kunlik uchrashuv odamlarga shunday ta'sir qilgan ediki, xalq hamma narsani, har qanday fisq-u fasod, bid'at, nizo, adovatni yig'ishtirib qo'yib, dala-ga chiqdi. Stansiyadan temir yo'lchilar, shaharlardan hasharchilar yetib keldi. To'da-to'da odamlar ketmon, belkurakni yelkaga tashlab, uzoq qishloqlardan piyoda, otda, eshakda, aravada tinmay oqib kelar, aravalarning shotisiga «Hamma ariq qazigani!» «Hamma chigirtkaga qarshi kurashga!» deb yozilgan alvonlar osilgan edi. Ekinni, bog'larni, yashillikni, bahorni saqlab qolish kerak edi. Rizqi ro'zining, aziz tuprog'ining bulg'anishiga hech kim beparvo qarab turolmadi. Bu dalalar hech qachon bu qadar odamni ko'rgan emasdi. Qumursqa karvonidek uzoq-uzoqlargacha buralib-buralib ketgan odamlar zanjiri tinmay qimirlab turar, minglab ketmonlar ertadan kechgacha dam tushib, dam baland ko'tarilib, oftobda yalt-yalt etar edi.

«Chigirtka tamom quritildi» degan kuni kechqurun tantana qishloqqa, mahallalarga, guzarlarga ko'chdi, ko'chdi-yu mana shu yerda shartta qirqildi...

Ochil buvaning xotirasida bu oqshom toshga o'yilgandek o'rnashib qolgan. O'n to'qqiz kunlik zahmat ham bir bo'ldi-yu shu oqshom ham bir bo'ldi.

Qosh qorayganda qishloq sho'rosining orqasida cho'loq qorovul Qurbonalining o'ligini topishdi. Ochil payqadiki, bu chigirtkaga qarshi kurashning davomi edi. Ola-g'ovurda esdan chiqib ketgan Sanginboyvachcha lop etib esiga tushdi. Matkarimovga boqdi. Tuman militsiya boshlig'i kechayoq formasini kiyib, to'pponchasini taqib kelgan edi, hozir uning ko'zlari chaqnaq ketdi.

Kechasi xalqni zo'rg'a tinchitib, uy-uyiga tarqatib yubor-ganlaridan keyin, Matkarimov Ochilni chetga chaqirib, masla-hat berdi:

– Qishloqda Sanginning kallakesarlaridan albatta kimdir bor. Ikki-uchta odam kelib, xalqni bunday ishga ruhlantirsa-yu, u tishini tishiga qo'yib jimgina yuribdi, deb o'ylaysizmi? Qishloqqa oyoq qo'ygan qotil qayerda yashirinishi mumkin, fahmlayapsizmi?

Ha, Ochil-firqa fahmlab turibdi, bugun Toshxo'janikiga kirib borish o'taketgan ehtiyotsizlik bo'lardi. Lekin bormas-dan ketish ham, bir chekkasi, qochishga o'xshasa, ikkinchi tomondan, ishni chala tashlab ketish bo'lardi.

Yarim kechada ular Toshxo'ja qo'rasining orqa devoridan aylanib o'tishdi. Og'ilxona tomondan devor pastakkina, bu-tun hovli ko'rinib turibdi, lekin hovuzdagi qurbaqalarning sayrashidan boshqa ovoz eshitilmas edi. Bu xilda o'g'ridek qochib-pusib yurish Ochilga yoqmasdi, lekin Matkarimov qo'ymadi:

– Mehmonxonada chiroq yoniq, ko'ryapsizmi? Mening orqamdan yuring!

Ular devordan oshib, tanish ariqcha bo'ylab ayvon tomon yurishdi. Ayvonda gilam to'shalgan, oyoq tovushi eshitilmas edi, ichkariga quloq solishdi, Matkarimov to'pponchani taqi-miga bosib, derazaga qulog'ini qo'ydi. Ichkarida faqat bitta odam, Toshxo'janing o'zi gapirar edi. Oldida necha kishi bor, kim u, nimaga sira indamay quloq solyapti – bilib bo'lmasdi.

O'ziga-o'zi gapirayotgan bo'lishi mumkin emas, kimdir bor. Lekin xiragina chiroq yonib turgan mehmonxonaning ichini to'la ko'rib bo'lmas edi, derazaga ro'yirost ro'para bo'lish mumkin emas. Nafaslarini ichlariga utib quloq solishdi.

– Yo'q, ular menga hech narsa bergani yo'q, – derdi Toshxo'ja salmoqlab, – menga nima kerak, yerim bo'lsa bor, Xudoga shukur. Lekin men ularning yerga bo'lgan mehr-u oqibatini ko'rdim. Har qarich yerga jon fido qilganlarini ko'rdim. Demak, dehqonning ko'nglidagini bilishadi. Yergaki muhabbatlari bormi, dehqonga do'st...

Kimga gapiryapti? Nega unga hech kim javob bermaydi?

– Men chigirtkaning nima ekanini ko'rdim. Olamda bu och ofatga quvongan odam, g'o'zada, arpada, bog'da g'imirlagan bu jirkanch hasharotga qo'shilib dehqonning niholini kemirishga tayyor odam bordir, deb o'ylamagan edim... Men har qanday musofirga boshpana beraman. Lekin nomardga emas. Odamlar boshiga tushgan kulfatdan foydalanish pastlik emasmi, boyvachcha?

So'nggi so'zni eshitgan Matkarimovning ko'zi chaq nab ketdi. Bir nafasdan keyin ular biri eshikni, biri derazani shartta ochib, ichkariga sakradilar. Lip etgan chiroqda hamma narsa ko'rindi: mehmonxonada dasturxon tuzoqlik edi, poygacroqda o'tirgan uy egasi qimir etmadi. To'rdagi yakandozlarda ikki kishi cho'zilib yotar, qo'l-oyoqlari chirmab bog'langan, og'izlariga sochiq tiqilgan edi.

– Ko'tar qo'lingni, – deb baqirdi Matkarimov to'pponchani o'qtalib. Yotganlar qimirlay olmadi-yu, Toshxo'ja shoshmasdan turib qo'lini ko'tardi. Ochil unga yaqinroq kelib, «nima gap?» degandek tikildi. Toshxo'ja bog'langanlarni imo bilan ko'rsatib, tushuntira ketdi, bular Sanginboyvachcha bilan uning yigiti ekan, Toshxo'jadan Ochil va uning sheriklarini shu hovlida tutib berishni talab qilishibdi. Toshxo'ja ko'ngan bo'lib, uyquga ketganlarida chirmab tashlabdi.

Toshxo'ja hikoya qilarkan, Ochilning iljaygan yuzini ko'rib, qo'lini tushirdi.

– Ko'tar qo'lingni! – deb baqirdi Matkarimov.

Ochil unga olayib qarab, qo'li bilan to'pponchasini chetga surib qo'ydi.

– Bu kishini qo'ying, anovlarga qarang.

Lekin Matkarimov bo'sh kelmay, Toshxo'jani nuqib-turtib, burchakka turg'izdi, qo'lini pastga tushirgani qo'ymadi.

– Nega qo'yar ekanman? Ishi tang kelganda sheriklarini tutib berib qutulmoqchi. Balandroq ko'tar!

Ochil Toshxo'ja oldida juda xijolat bo'lib ketdi. O'zini o'limdan qutqazgan odam bo'lsa...

– Matkarimov, esingizni yebsiz! Qo'ying deyapman! Axir u kishi... Qahramonlik ko'rsatishingizning o'rni yo'q.

– Ko'rsatib qo'yaman men unga... qahramonlikni! – U Ochilga shubha bilan tikildi: – Ha, siz nega bularning tarafini olib qoldingiz?

Bu gapga chiday olmay qoni qaynab ketgan Ochil bir siltab uning qo'lidagi to'pponchasini uchirib yubordi. Matkarimov yerda yotgan to'pponchaga intilgan edi, Ochil aka uni poshnasi bilan bosdi. Keyin o'qlarini chiqarib olib, derazadan uloqtirdi-da, cho'ntagiga soldi.

– Qani o'tiringlar, maslahat qilib olaylik...

Azimjon vagon derazasidan ko'zini ololmasdi. Chigirtkaga qarshi jangni, kinodagi singari, xuddi shu derazadan ko'rgandek...

– Keyin nima bo'ldi, buva? – deb so'radi u.

– Nimani aytyapsan, bolam?

– Matkarimov nima bo'ldi?

– Hech nima... Faqat o'ttiz yettinchi yili jindek ovora qildi.

Bosmachini yoqlagan deb...

– Toshxo'ja-chi?

– Toshxo'ja uzoq yillar davomida qishloq sovetiga raislik qildi. Hozir pensada. U ham qarib qoldi boyaqish.

Azimjon bobosining katta umridan yana bir manzara ko'rdi.

Bu umrning ich-ichiga kirgan sari o'zini bobosining bir qismidek sezar, uni yana yaqinroq bilgisi kelib, ko'zlariga uzoq tikilar, biron so'zini qulog'idan qochirmaslikka urinar edi.

Sershovqin bir stansiyaga yetib kelganlaridagina bobodan xayolini uzib, o'rnidan turdi. Bu Gorchakovo stansiyasi edi.

Farg'onaga ularni bir pakanagina qora yigit o'zining «Moskvich»ida olib borib qo'ydi. Ikki tomonda keksa teraklari shovillab turgan katta ko'chada to'xtashdi. Yigit pul olmadi.

– Biz savobtalab yigitlardanmiz, Ochil buva. Siz tanimasangiz ham, biz sizni tanimiz... – deb qo'lini ko'ksiga qo'yib jo'nab qoldi.

Umida bolalarini cho'miltirayotgan ekan. Bolalarning ko'pligidan vannaxona bilan dahliz bir bo'lib, hammayoqqa ko'pik sachrab, suv oqib ketibdi. Voy-bo', bular nechta o'zi... Besh, olti, yetti... Uchtasi yalong'och, ikkitasi ishtonchan. yana bittasi vannada ko'pikka botib yotibdi... Mehmonlar kirishi bilan hammasi tikka bo'ldi, bir-biridan kichik, xuddi diagrammadek.

– Voy o'lay, dadajonim! – deb Umida Ochil buva-ning bo'yniga osildi. Bu, ko'krak burmali keng ko'ylak kiyib, yenglarini shimargan, bilaklariga, bo'yinlariga sovun sachragan, turish-turmushidan xonadon fayzi anqib turgan, bo'yi ko'rimsizroq bo'lsa ham, muloyimgina ko'hlik juvon edi. Hayajondan qoracha yuzlari olovlanib ketdi. Hovliqib qolganidan lippasini ham tushirmagan ekan, otasidan uyalib qoldi, darrov sochlarini turmaklab durra bog'ladi, qiy-chuv bilan bolalarini joy-joyiga quvdi – biri vannaga, biri u xonaga, biri bu xonaga kirib, shuncha odam bir zumda yo'q bo'ldi qoldi.

– Bularning men tanimaydiganlari ham bor shekili? – dedi ota kulib.

– Voy, buvalari, uch-to'rt yilda bir kelasiz-u bo'lmaydimi? – dedi Umida. U sal uyatchan bo'lsa ham, juda ochiq edi. Bir zumda u yoq-bu yog'ini tuzatib oldi-yu, yana ham ochilib ketdi. Erining komandirovkaga ketganligini aytib, qarindosh-urug'larning hol-ahvolini surishtira ketdi. Ochil buva hozircha voqealarni batafsil gapirmay, ko'rganlardan duoyi salom topshirdi. Keyin Azimjonni tanishtirdi.

– Voy, o'lmasam!.. Qarang-a, Azimjon deng? O'rgilay dadamdan, siz bo'lmasangiz biz hali qachon ko'rishar edik! – Umidaning tili chuchukroq edi, quvonganidan burni yonidagi xollari bo'rtib, juda chiroyli, yosh ko'rinib ketdi Azimjonga.

– Men sizni xola demayman, maylimi? —dedi u.

– Nega, voy? – deb kulib yubordi Umida.

– Umida opa deya qolay?

Umida kulib, rozi bo'ldi. Dasturxon tuzashga unnab ketdi. Uning quvnoq ovozi dam u xonadan, dam bu xonadan eshitilar edi.

– Zap kelibsiz-da, Azimjon. Opam rahmatlikdan bir o'g'il qolgan, deb eshitardig-u ko'rmagan edik. Mana, tanishib oldik. Qarindosh-urug'larni ko'ramiz, deb rosa charchagandir-sizlar...

Ochil buva yuvinib bo'lib, yengil kiyinib olish uchun xurjunni titayotgan edi, Azimjon unga imo-ishora qilib, peshanasiga urdi, buva ham boshini sarak-sarak qilib, yelkasini qisdi: shuncha balalik uyga sovg'asiz kelishganiga o'kinishayotgan edi.

Sovg'a-salom yurakka sig'adigan kunlarmidi! Hozir shu uyga kirib kelibgina sal ko'ngillari ilidi. Shu serbola, serxona, serg'avg'o uyning nimasidir ko'ngilga orom berardi. Yechinib yayrab o'tirib, g'am-tashvishni unutib, do'sara Umidaning xushchaqchaq hikoyasiga mahliyo bo'lishdi.

Vag'illab turgan samovar kelishi bilan yonboshlab yotgan Ochil buva oyoqlarini buklarib chiqib o'tirdi. Birin-sirin kiyinib bolalar ham chiqib kelishdi, bobolarini achom qilishdi. Hammalaridan iroqi sovun hidi kelardi. Eng kattasi o'n uchga kirgan, oralari bir yarim-ikki yashar, yum-yumaloq sog'lom bolalar edi. Bobo bilan ularning mashmashasi ikki soatlik tomosha bo'ldi. «Qaysi biring o'g'il-u qaysi biring qizsan, qaysi biring bobongni taniysan-u, qaysi biring tanimaysan?» deb surishtirdi buva. Keyin nevaralarining otlarini yod olaman deb, ismlarini adashtiraverib, hammasini rosa kuldirdi...

Umida Ochil buvaning eng sevgan qizi, kenjasi edi. Bu uyda hamma vaqt barcha ish joyida, hamma sog'-salomat, hamma narsa mo'l-ko'l, saranjom-sarishta. To'rt-besh xona, derazalari shahar parkiga qaragan. Ayniqsa, bahor kezlari sahar turib derazani ochsang, sa'valarning sayrashli dilingdagi g'uborni ko'taradi. Balki gap manzara-yu qushlarda emasdir. Umidaning o'zi, gapi, chehrasi, butun oilasi bilan otaning ko'ngliga

orom berardi. Shu yerga kelsa Ochil buva haqiqatan ham yayrab, bir yillik hordig'ini chiqarib ketardi.

Ertalab bolalar biri maktabga, biri bog'cha, biri yasluga tarqab ketgandan keyin, Ochil buva nonushta ustida Unidaga hamma sarguzashtlarni: Orifjon vaqasini ham, Komilaning qissasi, Akbaralining fojiasini ham gapirib berdi. Bir-ikki yil ichida shuncha yangi gap.

– Hammasini eshitib, ko'rib, o'z boshimizdan kechirgandek toliqib ketdik. Faqat mana senikiga kelib andek orom oladigan bo'ldik, qizim, – dedi Ochil buva.

Biroq shu mahal sal chetga qarab turgan Umidaning ko'zlarida bezovtalik, cheksiz bir o'y, bir g'ussa ko'rdi. Umida boshini quyi solgan, ko'zini olib qochar edi.

– Uzumdan oling, Azimjon, – dedi diqqatni chalg'itib: Lekin Ochil buva bu yerda ham orom bo'lmasligini darrov payqagan edi.

– Aytaver, Umida, bir gap borligi baribir ko'rinib turibdi. Ering tinch, salomatmi?

– Tinch, tan-joni sog'.

– Nima gap bo'lmasa?

– Hech gapmas... O'tdi-ketdi... – dedi Umida, ma'yus jilmayib.

Aqlli, mehribon, baxmal ko'zli sevimli qizi yana ham yaxshiroq ko'rinib ketdi otaning ko'ziga. Yo'q, uning turmushida xunuk voqea yuz berishi mumkin emas, u yomonlikni bilmaydi..

– Xayriyat, o'tib ketgan bo'lsa... Nima gap edi? – dedi Ochil buva.

– Men... men bir odamning o'limiga sabab bo'ldim, dada.

Ko'z qarashi osuda, bolajonli bir juvondan bu gapni eshitib Ochil buva avval qulog'iga ishonmadi. Negadir beparvogina divandan tushdi. Shoshmasdan kavushini kiygachgina:

– Nima? – deb peshanasini tirishtirdi. Umida unga yalingandek qarab turardi. Ochil buva Azimjon bilan ham ko'z urishtirdi. Keyin qo'lini orqasiga qo'yib xonani bir aylanib chiqdi. Qo'l siltadi:

– Sening ishingda bunday voqea chor-nochor yuz berib turishi mumkin-ku.

– Yo‘q, men doktor sifatida emas, shundoq...

– Shundoq?

Umida gunohkorona bosh silkidi: «Ha».

– Yomon odammidi?

– Qaysi biri?.. – dedi Umida kipriklarini pirpiratib.

Ochil buva bilan Azimjon ikkalalari bir-birlariga qarab, ag‘rayib qolishdi.

Ko‘rib turibsizki, Umidaning qissasini ham boshdan aytib bermasak bo‘lmaydi. Lekin avval, taomilimizga binoan, kichiginagina bir

RIVOYAT

Bu voqea uzoq Sevilyada bo‘lib o‘tgan ekan.

... Don Juan qabristonda tosh haykalga tikilib qoldi. Bu haykal unga kayf-safo oqshomlaridan birini eslatgan edi. Bir-biriga o‘xshash bunday kechalar juda ko‘p bo‘lgan uning umrida. Lekin bunisi negadir yodida qolgan.

Sokin yotoq derazasidan oshib tushib, go‘zal donna Anani quchishga ulgurmagan ham ediki, mana bu kirib kelib...

Ha, bu savlatli odam edi, ko‘ksi to‘la nishon, mansabdor, yosh.

Lekin don Juanga baribir emasmi? Katta-kichik, yosh-qari... Uning bir kechalik ishratiga hech kim xalaqit bermasligi kerak...

Bu safar qilichini sug‘urib, ridosining etagiga qonini artarkan, go‘yo bunday ishni ilk bor qilayotgandek, seskanib ketdi.

... Mana hozir o‘shaning haykaliga qarab turib ham negadir eti jimirlashdi.

– Ha, qo‘rqib ketdingizmi? – deb so‘radi xizmatkori.

– Nega qo‘rqarkanman, buni shu oqshom donna Annaniga mehmonga taklif qilishim mumkin! – deb qah-qah otib kuldi don Juan.

Darvoqe, buni nega sizlarga hikoya qilyapman? Tosh mehmonning keyin nima qilganini yaxshi bilasizlar-ku?

Keling, qissamizga o‘ta qolaylik.

QISSA

«Komandorning og'ir qadamlari...»

A. Blok

Umida otelda eng barvaqt turadiganlardan biri. Bugun ham tong qorong'isida uyg'onib ketdi. Hozir Farg'onada soat o'n ikki, uxlab bo'ladimi!

Kelganidan beri ahvol shu, bu yerning vaqtiga sira ko'nikolmaydi. Yo'lakdagi navbatchi ham – sochlari sap-sariq, sepkilli xotin – buni bilib olgan, eshik tepasida chiroq yonishi bilan kichkinagina quloqlikda qahva olib keladi.

– Vitte, frau doctor.

– O, danke schon!

Ikkovlari ham shirin jilmayishadi, bir-birlariga yulduzlari to'g'ri kelib, yoqib qolishgan. Birinchi kuniyoq, bir-birlariga o'z bolalarining suratlarini ko'rsatishdi. O, ein zwei? drei... yettita! Bular bilan qanday qilib doktor bo'ldingiz?!—dedi ko'zlarini katta ochib navbatchi ayol. Uning oti Berta edi. Frau Berta. Keyin o'zining ikkita bolasini ko'rsatdi: – Men ham mashinistkalikka o'qimoqchi edim, bular xalaqit berishdi.

Ular bir-birlariga tikilib shirin-shirin kulishdi. Shundan beri o'rtada muomala shu.

Umida qahvani oyoq ustida ichib, dokladini yana bir ko'rib chiqdi. Keyin yuvinib-tarandi. Yigirma minutli axborot-u kelganidan beri shu tufayli asabi tarang. Programma bo'yicha, xayriyat, bugun unga ham navbat tegadi. «Qutulib olsam bir to'yib uxlay», deb ahd qilib qo'ydi Umida.

Yigirma minutlik gap-u, lekin yigirma yillik ish, hayajon, ikkilanish, izlash, alamlar, quvonchlar, zahmatlar natijasi bu. Osonmi! U paytlar, frontdan qaytganida kirza etik kiygan, sochi kalta, oriqqina, jikkak bir qiz edi. Hozir bo'lsa...

Ko'zgudan qalin qora sochlarini orqasiga turmaklagan, oq yoqali, to'ladan kelgan qoracha juvon jiddiy qarab turardi.

– Doktor Qoriyeva!

Umida jilmaydi. Kecha, «xalqaro simpoziumda ishtirok etayotgan eng yosh doktor», deb allaqaysi gazetada sura-

tini ham chiqarishdi. Eng yosh emish! Sochidagi yiltillab turgan oq tolalarni payqashmabdi-da. Harqalay, bugun chiroyliroq bo'lib borishi kerak. Minbarga chiqadi. Kinochilar, televideniyechilar, fotochilar, muxbirlar degandek...

Umida kipriklariga, qo'sh xoliga ham sal surma tortdi. Atir kerak emas. Ixcham qora jaket, ridikyul o'rniga charm papka. Mana, doktor Qoriyeva tayyor!

Lekin hali tong otgani yo'q. Yoki o'tsa ham chehrasini ocholmay, osmonni yaxlit qora bulut bilan qoplab yotibdi. Bir haftadan beri shunday. Yog'ib yog'maydi, ochilib ochilmaydi. Umida bu yerning vaqtiga yo ob-havosigagina emas, shahriga ham o'rganolmay qiynaldi. Ko'kka nayzasimon uchlanib chiqib, cho'qqilari bulutga sanchilgan gotik usuldagi qizil g'isht imoratlar orasida odam kichkina bo'lib qolgandek, qumursqadek his qiladi o'zini. Umida delegatlar uchun otel oldiga keladigan mashinalardan foydalanmasdan, bir-ikki marta piyoda qatnab ko'rdi. Jamiyatdan tashqari tasodifiy odamlar, o'jizlar orasiga tushib qolgandek bo'lar ekan kishi. Ko'cha o'rtasida tinimsiz oqib turgan savlatli mashinalarda esa boshqa olam... Umuman, boy shahar. Umida hali uning qadimiy universitetlari, ilmiy laboratoriyalari, klinikalarini borib ko'rmoqchi. Bu rejalar hammasi bugungi axborotga bog'liq. Muvaffaqiyatli o'tsa...

Nima gap? Hayajonlanyaptimi? Hozirdan-a? Hazil emas albatta. Xalqaro simpoziumda tibbiyotning bitta-yu bitta vakili! Lekin Umida ma'lum qiladigan kashfiyotning zaminida shogirdlar, ustozlar, butun bir kollektivning o'n-o'n besh yillik halol mehnati yotibdi. Umida dadil. Dilidagi bu hayajon esa. Lekin shunday bo'lmasligi ham mumkin emas.

...Qora limuzin beton maydonga kelib to'xtashi bilan shofyor tushib eshikni ochdi.

- Madam...

Umida, rahmat aytib, ingichka poshnasi bilan taq etib beton plitaga tushdi. Maydon keng edi, uning tuman bosgan narigi chekkasida modern usulida oyna va po'latdan tiklangan meditsina akademiyasining binosi oqarib turibdi. O'pka

kasallari bo'yicha xalqaro simpozium shu binoda davom etmoqda. Maydonga birin-ketin kelib to'xtagan mashinalardan jahondagi turli mamlakatlarning vakillari tusha boshladi. Uzun qora mantiya kiygan, bo'yinlariga faxriy mukofot lentolari osib, nishonlar taqqan keksa olimlar, smoking kiygan yosh vrachlar, yaponlar, inglizlar, laboratoriyalarda sochlari oqargan qotma xonimlar, o'z milliy kiyimida hindilar, afrikaliklar, katak shimli, soqol qo'ygan ola ko'z muxbirlar oyna devorli foyelarning hamma qavatlarini birpasda rang-barang qilib to'ldirishdi. Tashqaridan yuvilib, tuman bilan namlanib turgan bu bino xuddi rangli baliqlar suzayotgan akvariumga o'xshab ketardi.

Umida ham shu oqimga qo'shilib tovushsiz eskalatorida qavatma-qavat chiqa boshladi. Uchinchi qavatning hashamatli keng xollida Ibn Sino, Gippokrat, Kox, Mechnikov, Gamaleyaning katta portretlari osilgan joyda seylonlik olimlar ko'rishishdi, Umida ular bilan Moskvada tanishgan edi shekilli.

Kuluarda novcha, xushmuomala doktor Berger ko'rindi. U shoshib ketyapti, uning ham bugun dokladi bor, salomlashganlarning ba'zilariga qo'l berib ulgurolmay, jilmayib tez-tez bosh silkib o'tyapti. U oltmishlarga borgan, lekin qomati o'qdek tikka, yuzi qizil, boshi taqir, po'lat rang kastumi qotma gavdasida shalvirabroq turibdi. Ko'pchilik qatorimi yo tanibmi, Umida bilan ham qo'l olib ko'rishdi. Umida ich-ichidan g'ururlanib ketdi. Doktor Berger! Bu nomni kelganidan beri eshitadi. Uning axborotini hamma hovliqib kutmoqda. Foyeda, minbarda, radioda har kuni shu to'g'rida gap. Doktor Bergerni gazetalar «simpoziumning bosh qahramoni» deb atamoqda.

Umidaning ko'ngli ko'tarilib ketdi. Boshqa sohalarni bilmaydi-yu, lekin ilmda izlaganingni topasan. Bu esa juda katta baxt. Mana hozir doktor Berger qanday baxtli! O'zigina emas, uni tinglovchilar ham, Umida ham sherik bu baxtga. U yangi bir kashfiyotni birinchilardan bo'lib yaratuvchisining o'z og'zidan eshitadi. Kim biladi, o'sha kashfiyot bilan

birga yangi ufqlar ochilib ketadimi hali! Yangi olamga qadam qo'yish naqadar hayajonli! Umida bunday hayajonni bir-ikki marta boshidan kechirgan. Shundan beri fanda o'zini dadil sezadi. Bugungi axboroti ham, aytarliq katta ixtiro bo'lmasa ham, o'pka xirurgiyasida dadil gap. Fanda yaxshi bir turtki bo'lishiga ishonchi komil.

U majlis boshlanishidan oldin polshalik ikki dugonasi bilan bufetga o'tib yengilgina nonushta qildi. Keyin gazeta kioskasi oldidan o'tayotib, bir jurnal muqovasida yana Kurt Bergerning suratiga ko'zi tushdi. Doktor qo'llarini stolga qo'yib, obyektivga tikilganча jilmayib tushgan edi. Bilagidagi sariq tuklarigacha bilinib turibdi. Jarroh qo'llari... suyaksizdek, lekin kuchli, bar-moqlari pianinochiniki singari uzun.

Majlis zali eshiklarida tablolar yondi. Umida dokladchilardan biri bo'lgani uchun prezidiumda o'tirardi. U yerga to'garak zalni kesib o'tib, zinadan chiqib borish kerak. Baland. Zalning orqa qatorlari ham juda baland. Yarim doira shaklida, zina-zina bo'lib tikkaga chiqib ketgan. Shuning uchun oldinda o'tirganlar ham, orqadagilar ham minbarga shundoqqina yaqin bo'lib tuyuladi.

Umida prezidiumning ikkinchi qatoriga, har kungi joyiga borib o'tirdi. Bugungi rais – bukchaygan, to'rva soqol gollandiyalik olim – eng keyin kirib, prezidiumdagilarning hammasi bilan qo'l berib ko'rishdi. Pensnesini olib, tepadagi matbuot boloxonasiga kinoyali norozilik bilan tikildi: har safar shunday, zal allaqachon tinchisa ham, tepada muxbirlarning g'ala-g'ovuri raislarni anchagacha kuttirib qo'yardi.

Televizion apparatlarning qizil tugmachalari yondi. Namoyish ekranlariga yorug' tushdi. Projektorlar charaqlab, kinokameralar chirillay boshladi. Notiqlar birin-ketin minbarga chiqar, ular so'z boshlaganda avval anchagacha tarjima naushniklarining tilini o'zgartadigan kalitchalari chiqillar edi. Axborotlarning ko'pi odatdagi gaplar, bu yerdagilarning aksariyatiga ma'lum, lekin shunday bo'lsa ham olam fanida qayd etilishi lozim bo'lgan yangiliklardan iborat. Besh kundan beri bunday gaplar ancha zeriktirdi. Shuning uchun Umi-

daga o'xshab naushnik tutmay o'tirganlar ham anchagina. Zal ba'zi-ba'zidagina jonlanib, ko'pincha chuqur sukutda, bir mo-maqaldir oq bo'lishini kutgandek, butun hayratini, shavq-u zavqini kimgadir saqlamoqda edi. Bu «kimdir» bugun albatta Kurt Berger bo'lishi kerak, buni hamma biladi. Buni doktor Bergerning o'zi ham sezib, yupqa lablarini qimtigancha bu shon-sharafdan o'ng'aysizlangandek kamtarona mung'ayib o'tiribdi.

Unga tushki tanaffusga yaqin so'z berildi. Novcha, sport-chilarga xos ko'rkam gavdasi minbarda paydo bo'lganda past-da ham, yuqorida ham hamma projektorlar birdan charaqlab ketdi. Zal oyoqqa turib ketishiga sal qoldi, turmadi-yu lekin bir guvillab oldi. Keyin birdan chuqur jimlik cho'kdi, faqat fotoapparatlarning chiqillashi, kinokameralarning chiril-lashigina eshitar edi. Tipirchilab qolgan muxbirlardan bir nechasi uzun dastali mikrofonlarni minbarga cho'zdi, bir nechasi shoshib bloknotini ochdi, esnab o'tirganlarning uyqu-si qochdi. Orqada o'tirgan xotinlar, meditsina «yulduzlari»ni ko'rgani kelgan oddiy vrachlar ko'zlariga durbin tutishdi.

Doktor Berger bu hayratomuz taraddudlarga mumkin qadar beparvo bo'lishga, yengil kinoya bilan qarashga urinib bir zum turdi-da, astoydil sukutga cho'ngandan keyingina yo'g'on, vazmin tovush bilan asta boshladi: bu yuksak min-barga chiqish naqadar sharafli va mas'uliyatli, ko'p mamlakat-lardan kelgan hamkasblarining qimmatli fikrlarini eshitish, yangi kashfiyotlardan voqif bo'lish bilan doktor Berger g'oyat baxtiyor. Fanda har bir kashfiyot fidokorlikni, butun bir umr-ni talab qiladi va u shunga arziydi. Chunki insoniyatning...

Umida juda qulay joyda o'tirgan edi. Projektorlar notiqni yon tomondan shunday yoritardiki, Umida doktorning pro-filiga mahliyo bo'lib qoldi. Yuz chiziq-lari, yonoq suyaklari erkaklarga xos dag'al, yirik, og'zi katta, burun kataklari ham lablari yupqa, boshi tap-taqir. Kipriklari ham sariq shekilli, hatto sariq ham emas, oqishroq.. Umida hozir bu kipriklarni ko'rmayotgan bo'lsa ham, unga shunday tuyulyapti... Tuyul-yapti? Nega tuyuladi?..

Doktor zavq-shavq bilan gapirmoqda. Uning fan ahliga bayon etmoqchi bo'lgan kamtarona fikrlari bu yerda o'tirgan azizlarning e'tiboriga sazovor bo'lsa, u o'zining o'n yillar davomida katta umid va mushkulliklar bilan o'tkazgan tularidan, o'zining qaltis tavakkal bilan qo'l urgan xatarli fanniy tajribalaridan mamnun bo'lur edi...

Umida qulog'iga naushnik tutmadi. U nemischani hali ham tuzukkina tushunadi. Kelganidan beri bu yangroq tilni yana eslab, ancha yangilab oldi. Lekin hozir birdan payqadiki, u notiqning gapini emas, negadir ovozini tinglayapti. Bu yo'g'on, bir qarashda juda vazmin tovush goho bexosdan shafqatsiz yangrab ketishga qodirdek. Yupqa lablari esa qonsiz...

Umidaning kursisi g'irchillab ketdi. Jon qulog'ini notiqqa berib jim o'tirgan zal bunga darrov e'tibor qildi. Umida o'ng'aysizlandi. Lekin zal uni tezda unutgan edi: notiq mojaravor kashfiyotini hali bayon qilgani yo'q, bunday betoqat lahza har narsa bo'lishi mumkin.

Biroq Umida hamon gapni eshitayotgani yo'q. U notiqqa tikilib qolgan edi. Berger minbarda operatsiya stoli ustiga engashgandek jiddiy, Umida uning manglayidagi ter tomchisini artib olgisi kelib ketdi. Kursisi yana g'irchilladi, beixtiyor o'rnidan qo'zg'alib qo'rganini payqadi. Zal bunga qanday qaradi – Umida endi buni o'ylamas edi, negadir badani qizib ketyapti. Dimog'iga operatsiya paytida anqiydigan dori aralash g'alati hid kelib urildi. Nazarida, Berger uning o'ziga tikilib o'tirganini sezyapti. Umida esa o'chakishgandek yana tikildi, agar hozir gapini to'xtatib, qayrilib qarasa... Qayrilib qarasa...

Qarasa nima bo'ladi? Bu nimaga kerak? Umida buni bilmaydi. Badani o't olib ketyapti. U ko'z oldida doktor Bergerdan boshqa hech narsani ko'rmagan holda qog'ozlarini yig'ishtirib o'rnidan turib ketdi. Kursining tag taxtasi taraqqatib ag'darildi, butun zal notiqdan ko'z uzib, norozilik bilan shu tomonga qaradi. Umida gangib turganida zalda «guv» etib qarsak chalindi. Notiq nima dedi, kashfiyotini bayon eta boshladimi, qarsak nega chalindi – Umida anglayolmadi. U boshqalarga qo'shilib chapak ham chalmadi. Birdan bigiz

poshnasi bilan to‘q-to‘q yurib, sahnadan pastga tushdi-da, birinchi qatorga, Bergerning shundoq ro‘parasiga kelib, kursini namoyishkorona taraqlatib o‘tirdi. Zal bezovta bo‘lib bir to‘lg‘andi-yu notiq gapidan to‘xtamadi.

– Yashash uchun insonga o‘pkaning qancha qismi zarur? Uchdan ikki qismimi? Balki yarmi yetar? Choragi-chi? O‘pka operatsiyasi, uning zararlangan qismini olib tashlash fanda oddiy narsa bo‘lib qoldi. Biroq biz uning maksimal chegaralarini bilamizmi? Mening quyidagi barhayot va hozirda sog‘-salomat patsiyentlarim o‘pka faoliyatining eng so‘nggi imkoniyatlari, fanniy tajribalardan o‘tgan aniq va minimal chegaralari bilan qanoatlanib yashamoqdalar: Gans Kafeld – 1937-yilda tug‘ilgan, gamburglik, operatsiya 1954-yil, 13-sentabrda o‘tkazilgan; David Gyunter – 1928-yilda tug‘ilgan... Goyzer qishlog‘idan...

Doktor Berger nomlarni uzoq sanadi...

Umida endi unga ro‘paradan tikilar, o‘zining qayerdaligini unutib ko‘zini izlar, notiq esa boshini ko‘tarmas, pinak buzmay axborotini o‘qir edi. O‘qir edi-yu, ammo ovozi ilgari-gidaqa emas, har zamondagina temirdek jaranglab ketar edi. Umidaning qulog‘iga allaqayoqda yirtqich ovcharkaning vovillagani eshiltilgandek bo‘ldi. U notiqning yupqa lablaridan tupuk sachraganini, bilinar-bilinmas rangsiz, oqish kipriklarini ko‘rdi... Endi bu ertalab jilmayib kelib ko‘rishgan sipo va olijanob doktor Berger emas edi. Bu aniq! Bu aniqlik Umidaning xotirasinigina emas, butun vujudini yolqindek yamlab oldi.

U yana o‘rnidan turdi. Nazarida zalda hech kim yo‘q edi. Tikka turganicha asabiy holatda bir parcha qog‘ozga bu minbarda turib ilmiy axborot berishdan voz kechganligini yozib, prezidiumga uzatdi-da, papkasini qo‘ltiqlab zalning qog‘o‘rtasidan taq-tuq yurib chiqib ketdi. Zalning yarmi hayratda oyoqqa turib, guvillaganicha uni kuzatib qoldi. Allaqayerda kinokameralar chirilladi. Notiqning tovushi g‘ovur ichida ko‘milib ketgan edi. Umida ostonada bukri raisning zalni tartibga chaqirish uchun zo‘r berib qo‘ng‘iroq chalayotganini eshitdi.

Otelga mashinada kelganini ham, piyoda kelganini ham bilmaydi. O'zini yumshoq kursiga tashlab, ancha o'tirgandan keyingina yon-beriga qarab, yolg'iz qolganidan yengil tortdi. Ostonada aftini zang bosgandek, sepkil yuzli Berta ko'rindi:

– Doktor! Sizga nima bo'ldi? Oynaga qarang...

– Yo'q, yo'q, – dedi Umida, biron hozir oynaga qarashga majbur qiladigandek, tez-tez bosh silkidi. O'z ahvolini bilardi. Navbatchi xotin keltirgan qahvani ichgandan keyin, o'ylanib qoldi: «Nima qilib qo'ydim? To'g'ri qildimmi? Hovliqib qoldim, boshqa bir yo'l topishim kerak edi. Zal nima deb o'yladi ekan? Rais xatimni o'qib berdimi yoki... kasal bo'lib qolibdi deb xaspo'shlashdimi? Endi nima bo'ladi? Shov-shuv gap bo'lib ketsa-ya? Bu muxbirlar galasi qo'yarmidi. Nima, qilishim kerak edi? O'zimni tutolmadim, o'tirolmadim, yonib ketayotganday... Hali ham, shukur, o'zimni tutib qoldim, o'rnimdan vazminlik bilan turib chiqib ketdim. Minbarga yugurib chiqib basharasiga chang solsam nima bo'lardi...»

Eshik taqilladi. Frau Berta sariq boshini suqib:

– Sizga pressa, doktor! – dedi.

– Yo'q, kiritmang.

Tashqarida bir nafas olag'ovur bo'ldi-yu tindi. Lekin ko'p o'tmay yana Bertaning ovozi eshitildi.

– Muxbirlar, frau doktor! Qo'yishmayapti.

– Qabul qilmas ekan, deng.

– «Frankfurter Algemayne», madam, bittagina savol! – dedi katta ko'zoynakli pakana odam kimningdir qo'ltig'i ostidan bosh suqib.

– Yo'q! – dedi Umida, bir to'da muxbirlarning ko'z oldida eshikni shartta yopib qo'ydi. Lekin eshik yopilishidan avval to'da orqasidan kimdir «chiq» etib uning suratini olib qo'ydi. Umida foto chirog'idan qamashgan ko'zlarini uqalagancha o'rniga borib o'tirdi.

«Boshlandi!» dedi uh tortib.

Yuragi siqilib ketib yana o'rnidan turdi. Xona qorong'i, darpardalarni surib qo'ydi hamki baribir qorong'i, o'sha o'sha la'nati yaxlit bulut shahar osmonini chulg'ab turar

edi. Umida jaketini ham, tuflilarini ham yechib tashladi. Gilamni paypoqchan bosib, yorug'lik izlagandek u derazadan bu derazaga asabiy yurardi. Nihoyat darpardani changal-lab devorga suyandi, qandaydir tovush uni to'xtatdi. Doktor Berger... Kurt Bergerning tovushi.

Hozir qorong'i xonada yolg'izlik yuragiga allaqanday va-hima soldi. Lekin unga shu vahima kerak edi, uning allaqa-chon yerga ko'mgan xunuk xotiralarini shunday vahimagina uyg'ota oladi.

Kun og'di deguncha ko'chada tuman, mashinalar chi-roqlarini yoqdi. Bir-birini kesib-sanchib derazada aks etgan faralardan, devorda g'alati soyalar sapchib o'ynaydi.

...Folksvagen shaloq motori bilan guvillab kelib, eshik oldida g'ippa bo'g'ilgandek to'xtadi. Yana kasallar keldi shekilli. Ularni yuk mashinasida soqchilar kuzatchiligida olib kelishar edi. Kondan. Konning o'zi uzoqda. Kasalxonasi bo'lsa bu yerda, jimjit o'rmon etagida. Shunday bo'lishi ham kerakdir-da, chunki bemorlarning hammasi o'pka kasallari, sillar. Konning o'zi shunaqangi shekilli, qo'rg'oshinmi, ruxmi chiqadi. Gardi to'g'ri o'pkaga urarkan. U yerda ishlaydigan asirlar tutday to'kilarmish.

Umida bu konning dahshatini konslagerdayoq eshitgan edi. Xayriyatki konga emas, «Revier» – kasalxonasiga tushib qoldi. Uning hamshiraligi-yu uncha-muncha nemischa bilishi ish berdi. Toleidan rozi bo'lsa bo'ladi, har holda odam bola-sini parvarish qiladi, dori-darmon beradi... Kondan kelgan o'sha sho'rliklarning ko'zidagi tuganmas hasratiga sherik bo'ladi. Bu yerga kelganlarning tuzalib chiqqanlari yo'q hi-sob, lekin har holda ular o'lim oldidan toza to'shak, issiq suv, Umidaning baxmalday mayin, dardkash ko'zlarini ko'radilar. Bu ko'zlardan, dori hidlaridan yilt etgan umid uchqunlarini topadilar... Kondagilarga bu ham yo'q, ular inson ekanlikla-rini unutib, tubanlikda, bir maxluqdek o'lib ketishadi.

Lekin, konda ahvol og'ir bo'lishiga qaramay, negadir, kasalxonada odam ko'p emas. Bu yerga tuzalishiga umid qilish mumkin bo'lganlarini, yana kasbi, boshqa biron jiha-

ti bilan kerak bo'ladiganlarini olib kelishsa kerak. Jismoniy baquvvat, hali ish berishi mumkin bo'lgan odamlar bo'ladi ko'pincha. Mana bugun ham Umida anchagina tetik odamlarni kutib oldi. Ular mashinadan gurs-gurs sakrab tushishdi, yoshgina hamshira qizga avval hadiksirab, ozodaligiga ijirg'anib qarashdi, keyinroq esa osuda ko'zlarida nimanidir sezib, ko'pdan beri ilk marta bo'lsa kerak, cho'chibroqqina jilmayishdi. Bular turli millat odamlari, ko'pi yoshlar edi. Kasalxonaga kelib qolganliklarini endi payqashdi shekilli, qo'lansa juldur kiyimlarini tashlab, ola xalat kiyar ekanlar, bir xillari xursand bo'lib: «Davolar ekansiz-da, froyleyn!» deb hazillashgan bo'lishdi, bir xillari esa xavotirda ko'z urishtirishib, o'yg'a tolishdi.

Yaxshi odamlar. Ayniqsa mana bu xushchaqchaq yoshlar bilan chiqishsa bo'ladi, ular baquvvat, dardni ham tez yengib ketishlari mumkin, Umidaga esa shu kerak. Chunki bu yerdan biron kimsa tuzalib chiqib ketsa, hamshira o'zida qandaydir kuch sezadi. Kuch esa unga hozir kerak, juda ham kerak. Tikanli simlar bilan o'ralgan bu yam-yashil o'rmon etagi, bu oppoq palatalarda kecha-yu-kunduz azob, o'lim. O'lim, azob, o'lim... Ozoda o'lim, kasalxona sharoitida, qonuniy o'lim. Shuning uchun, bir chekkasi, bu yerda odam kamroq bo'lgani ham ma'qul. Uning nazarida kon qoshidagi bu kasalxona qandaydir xalqaro komissiya uchun «xo'ja ko'rsin»ga tashkil etilgan. Ixcham, qulay, ozoda, bahavo joyda, hozirgi zamon meditsina asboblari va dori-darmon bilan ta'minlangan, mukammal jihozlangan. Hatto og'ir, murakkab operatsiyalar ham bo'lib turadi. Yirik mutaxassislar bor. Masalan, bosh xirurg doktor Berger...

Lekin yangi kelgan bemorlarni Umidaga berishmadi. Uning o'z kasallari bor. Palatasidagi oltita joyning hammasi hozircha band. Umida ular bilan yaxshi tanishib, do'stlashib ketgan. Biri bilan ruscha, biri bilan nemischa gaplashib, yarim kechagacha yonlarida o'tiradi. Dori beradi, joylarini tuzatadi, issiqlarini o'lchaydi, kecha-yu-kunduz hamma ma'lumotlarni yozib borib, vrach ko'rayotganida unga topshiradi.

Vatslav – polyak. Juda hazilkash, xushchaqchaq yigit. Ziy-rak, yer tagida ilon qimirlasa biladi. Umidaning yuz ifodasiga qarab, o'ylayotgan o'yini topa oladi. Kechasi Umida mudrab qolib, polga biron narsa taq etib tushsa, qaramasdan aytadi:

– Hamshira, tarog'ingiz tushdi.

Umidaning undan ko'ngli to'q. U tuzalib ketadi. O'tgan kunigina og'ir operatsiyadan chiqdi, bugun bo'lsa tegajaklik qilib yotibdi. Operatsiyasi juda muvaffaqiyatli o'tganga o'xshaydi. Yaqinda oyoqqa turib ketadi.

Deraza oldida yotgan kasal – nemis. Umida undan avval-lari qo'rqib yurdi. Juda beso'naqay, baquvvat, o'mrovli, oyoq-lari uzun, sira kasalga o'xshamaydi. Umidaga olayib, yovvoyi qarash qiladi-da, teskari o'girilib oladi, termometrni barmoq orasida sindirib qo'liga beradi. Umida unga yolvorgandek ojizgina qarab qoladi.

– Men kasal emasman! – deydi nemis.

– Bekorchi gapni qo'ying, kasal bo'lmasangiz nega keldingiz? Sizga gapiryapman, adash...

Nemisning oti Umayder edi. Umida «adash» deb hazil-lashgandan keyin, badjahl, sovuq basharasi sal yumshab, yangi termometrni oladi.

Bu bilan gaplashish qiyin bo'lsa ham, hechqisi yo'q, bir gap bo'lar, lekin anavi eshik tagidagi fransuzning ahvoli chatoq. U kichkinagina. Asli shunaqami ekan, og'ir kasallik shunaqa bir burda qilib qo'yganmi – Umida bilmaydi. Uch-to'rt mar-ta operatsiya bo'lgan. Lekin o'pkasida hamon asorati qoladi shekilli, borgan sari qovjirab ketyapti. Kechalari tizzalarini quchoqlab, ichak-chavog'i ag'darilib chiqqudek yo'tala bosh-laganida, Umida chidolmaganidan orqasini o'girib peshanasini sovuq devorga tirab qoladi. Qaramasa ham, bo'yin tomirlari-ning o'ynoqilab ketganini, kaftiga qonli tupuk zarralari sach-raganini ko'rib turgandek bo'ladi. Chiqib ketolmaydi, bu ka-salga yomon ta'sir qilishi mumkin. Uzun tunlar bo'yi bunday azob tortgandan ko'ra, o'lib tinchigani ham tuzuk edi.

Biroq bu bechora hamon o'lmaydi, yo'tali bir zumgina tinsa havoga to'yamayotgandek, tez-tez nafas oladi, zaif tani osoyish

topadi. Umidaning nazarida, u har zamonda bo'ladigan shu bir zumlik orom uchungina yashayotgandek bo'lib tuyiladi. Shunday paytlarda bir og'iz gap aytib ko'nglini ko'tarish kerak edi-yu, ammo Umida tilini bilmaydi. Fransuz ham na ruschani, na nemischani tushunadi. Bir hisobda gapirmagani ham ma'qul, negaki, bir zumlik orom unga qimmatga tushyapti...

Orom. Umidaning o'ziga orom olish qachon nasib bo'lar ekan? U ba'zan o'sha fransuzdan ham ayanchroq his qiladi o'zini. Nainki vujudi, butun hayoti, ruhi qiynoqda. Dunyoda nima gap? Sariq darpardali bu «oltin qafas» olamdan batamom uzilgan, bu o'rmonga hech qanday xabar yetib kelmaydi, bu umidsiz, jon qayg'usida yotgan sho'rliklarga ko'ngil yorishdan esa foyda yo'q. Eng tetigi mana bu Umayder bo'lsa, o'lardek yovvoyi, johil odam, gap uqtirish qiyin. Vatslav ham ko'rinishdan tetig-u, lekin o'pkasining yarmi kesib tashlangan, o'zini xushchaqchaq ko'rsatishga uringani bilan, baribir, yarim jon...

Umida o'rmonda oqarib tong otishiga tikilib o'tirib, deraza rafiga bosh qo'yganicha mudrab ketgan ekan, fransuzning tovushidan yalt etib ko'zini ochdi. Kasal uni chaqirayotgan edi. Umida bordi. Fransuz imlab, karavotiga o'tirishga taklif qildi. U nimadandir xursand, hamshiraga bir yaxshi gap aytmoqchidek zo'r berib iljayishga urinar, bir parchagina ozg'in yuzi bujmaygan, iltijoli ko'zlari nam kul bosayotgan cho'g'dek yiltillar edi. Umida uning ayanchli yuziga qaramaslikka harakat qildi. Fransuz o'z tilida allanimalarni so'radi, qo'l harakatlari bilan tushuntirdi, bolang bormi, dedi shekilli. Umida kulib bosh silkidi. Fransuz o'zining uch bolasi borligini anglatdi, har birini ta'rifladi chog'i, uzoq gapirdi, bo'ylarini ko'rsatdi.

– Jak, Deni, Lyulyu...

– Lyulyu, – deb takrorladi Umida, nom unga yoqqan edi, chiroyli ism, qiz bola bo'lsa kerak...

– Jak .. Deni... Lyulyu... – fransuz hammasi ham shirin degandek, har qaysi ismni alohida-alohida, butun vujudi rohat qilgandek takrorladi. Gapirib darmoni qurigan edi. Lekin Umida u bilan gplashib olganiga xursand bo'ldi. Bu oddiy-

gina gap fransuz uchun juda zarur edi shekilli. Balki dilidagi yagona, eng ezgu gapidir. Umida bir savob ish qilgandek, o'zini yengil tortdi. Buning ustiga uni nemis ham chaqirib qoldi:

– Adash, adash ..

Umida kuldi. Kasalning oldiga bordi.

– Siz fransuzga quloq solasiz, menga quloq solmaysiz, – dedi nemis.

– Qulog'im sizda.

– Bu yer juda yaxshi. Ozoda, tinch. Men konslagerdanman. Men kasal emasman. Nega bunday? Nega bunday?

– Konda ishladingizmi?

– Ha.

– Demak o'pkangiz kasal. Bu yer yaxshi, dedingiz. Bu yer yaxshi emas. Bu yer kasalxonona, Revier, tushundingizmi? Odamlar o'lishi mumkin.

– Men kasal emasman.

– Jim yoting! Vrachning ko'rigiga tayyorlanishimiz kerak.

– Ana, tag'in quloq solmadingiz... – dedi nemis beso'naqay gavadasi bilan devor tomonga o'girilib.

«Quloq solmadingiz...» Nimasiga quloq soladi? Bu odam Umidaga nimanidir da'vo qilayotgandek. Umida nima deyishi mumkin bu gapga? Vrach bo'lmasa. Hamshira vrachlarning aytganini qiladi xolos. Kasal emasmish. O'pka kasali shunday makkorki, odam qip-qizil bo'lib yuraveradi... Bu yerga shunday bemorlar kelib, dardni yengolmay o'tib ketyaptiki, kelgan paytlari Umayderdan ham baquvvat edi ular.

Umida kundalik ertalabki taomilga ko'ra palatani vrach ko'rigiga tayyorlay boshladi. Tupdonlarni chaydi, kasallarga yuz yuvgani xo'l sochiq berdi, joylarini tuzatdi, jovonlarning changini artib, ortiqcha idishlar, dori shishalarni olib chiqib tashladi. Keyin sovunlab qo'l yuvgach, fortochkalarni ochdida, o'z stoli oldida yangi yuvilgan xalatini kiyib olib, kasallarning varaqalarini tartibga keltirdi.

Ko'p o'tmay yo'lakda oyoq tovushlari eshitildi. Hali ko'rikka vaqt bor edi, Umida xalat bog'ichini yo'l-yo'lakay

bog'lab yugurgancha peshvoz chiqdi. Qarasa, vrachlar to'p bo'lib kelishyapti, oldinda doktor Bergerning o'zi.

Berger ko'rikka ko'pda qatnashmas edi. Uning palatalarga kirishi katta voqea. Kasalxona uchun qonun bo'lib qolgan odatlari bor: kasallarning gapirishini yoqtirmaydi, bu, qariyb, taqiq degan so'z. U kasalni o'zi ko'rib, o'zi qaror qabul qilishi kerak. Hamshiralar ham gapirmasliklari shart. Har kimning kasallik tarixini, kechagi ahvolini o'zi yod biladi.

Bergerning kelayotganini ko'rib, Umida o'zini yo'qotib qo'ydi. Vrachlarga shoshib eshik ochdi. Fransuzning ahvolini doktorga gapirishni o'ylab qo'ygan edi, gapi og'zida qoldi. Berger fransuzning oldida to'xtamadi ham, yo'l-yo'lakay ko'z qirini tashladi-yu, o'tib ketdi. Sho'rlikning salqigan zahil yuzi yostiqa dog'day, qimir etmay qolaverdi.

Vrachlar Vatslavni qurshashgan edi. Polyak o'zini tetik ko'rsatishga urinib iljayar, Bergerga chaqqon-chaqqon ko'ksini ochar, orqasini tutar, tomir urishiga qo'lini tutar edi. Doktor uning nafasini uzoq tinglagach, yuziga kulib qaradi. Vatslav shodligidan sakrab turib ketishiga sal qoldi. U haqiqatan ham tamom sog'aygandek, o'ng qo'ltig'ida yarasi bitib, ishtahasi ham ochilib, sof havoga talpinmoqda edi. Biroq yana bir nimasi bor ekan shekilli, doktor Berger to'xtab qoldi, kasalning varaqasi bilan qalam ushlab turgan Umida tomonga uzun barmog'ini turtdi. Shu holda tuksiz qoshini chimirib ancha turdi, vrachlarning ko'zi uning og'zida edi.

Kurt Berger u paytlar sochi sal siyraklashgan bo'lsa ham, hali yosh, oltin gardishli ko'zoynak taqar edi. Boshidagi oq qalpoq, buning ustiga chayir, oriqligi bo'yini yana ham novcharoq qilib ko'rsatar, xalat etagi ostida yaraqlagan harbiy etik, sariq jun bosgan paydor bilaklari, qotib qolgandek qilt etmaydigan yuz chiziqlari uni shafqatsiz, irodali qilib ko'rsatar edi. Umida bunday klinikada, bunday sharoitda bosh xirurg bo'lib ishlash haqiqatan ham xuddi shunday xususiyatlarni talab qilishini o'ylab qo'ydi. Xudoning bergan kuni og'ir operatsiya bo'lsa, osonmi!

Umida uning buyrug'ini kutib turibdi.

– Operatsiyaga tayyorlang! – dedi doktor, beso‘naqay burnining kataklari kengayib. Ovozi temirdek jarang-ladi. Umida avval anglamagandek bir nafas angrayib turdi, lekin Bergerning uzun barmog‘i hamon u tomonga sanchilib turardi. Hamshira buyruqni yozib bo‘lganidagina tushdi bu barmoq. Vrachlar ketidan ergashishdi.

Umida orqada qolib, yuragi betlamayroq polyak tomonga ko‘z tashladi. Vatslavning haligi tetikligidan asar qolmagan, u shamdek oqarib shiftga tikilganicha jim yotar edi.

Navbat Umayderga yetdi. Berger odatiga xilof ravishda hammillatiga qandaydir xushchaqchaq bir savol berdi. Lekin beso‘naqay nemis indamay, teskari qaradi. U hozirgina polyak qo‘shnisining ustida bo‘lgan voqeani ko‘rgan edi, endi o‘zining qismatidan tahlikada. Lekin doktor uning tomir urishini ko‘rdi xolos.

– Sariyog‘! Sariyog‘ni ko‘paytiring, – dedi Umidaga qarab. Keyin harbiycha shaxdam yurib chiqib ketdi. Vrachlar, ordinatorlar to‘dalashib ergashdilar. Yo‘lakda anchagacha dupur-dupur oyoq tovushlari eshilib turdi. Keyin palatada jimlik cho‘kdi. Umida bu jimlikdan qo‘rqib, o‘z stoli oldida, burchakda pusib turar, titroq barmoqlari bilan xalat bog‘ichlarining tugunini yechishga urinar, yer ostidan kasallariga qarab qo‘yar edi. U Vatslavdan xavotir olmoqda edi. Shovqin solib, to‘polon qo‘zg‘amasa bas, tuzalib qolgandek edi boyaqish. Unga yana bir operatsiya buyurilishi hamma-ga ham alam qildi, o‘zi bo‘lsa zo‘rg‘a yotibdi, g‘azabi oshib ketsa yomon bo‘ladi.

Ammo undan sado chiqmasdi. Aksiga, kutilmaganda jimlikni Umayder buzdi. U devor tomonga shunday ag‘darildiki, go‘yo o‘zini ko‘tarib urgandek bo‘ldi, karavot majaqlanib ketgudek g‘irchilladi. Bu nimadandir qattiq norozilik alomati edi. Umida uning oldiga yugurib bordi:

– Adash... Nima bo‘ldi?

– Adash emish! Bu bachkanalik bilan nimani yashirmoqchisiz?

– Menga qarang, bemor!

– Ana, sizning ham yirtqich tishingiz irjayib turibdi. Yaxshisi muloyimlik niqobini olib tashlang, nima qilasiz yashirib?!

Umida nima qilishini bilmay qoldi. Tomog'iga tiqilib kelgan yig'isini bazo'r bosib, o'zini tutdi.

– Shovqinlamang, Umayder, Xudo haqqi! – yalindi u eshikka xavotir bilan qarab. – Nahotki menga yomonlik tilasangiz. Axir siz... shukur qilsangiz bo'ladi. Sizga baquvvat ovqat tayinladi doktor... Demak kasalingiz yengil. Operatsiyasiz yengib ketasiz...

– Men o'zimni o'ylayotganim yo'q... Men sizni o'ylayapman, hamshira!

Umida unga tikilganча hayron bo'lib qoldi. Bu beso'naqay, qo'pol odamning ko'zlarida birinchi marta allaqanday sirli bir shiddat ko'rdi.

– Sariyog'ingizni olib keling. Bo'ldi, shovqin solmayman. Og'zimni moylang.

Umida ranjib nari ketdi. U negadir birdan bukchayib qolgan edi. Vatslavning rahmi keldi shekilli, ko'zi bilan imlab chaqirdi. Qo'lini ushladi.

– Xafa bo'lmang... – qo'pol qo'shnisi uchun uzr so'radi u. – Biz nimanidir tushunolmayapmiz. Biz ham, siz ham. Shuning uchun shunaqa.

– Qayerda?

– Bu yerda ham, butun olamda ham...

– Nimani axir?

– Bilmayman.

Aftidan bular undan nimanidir umid qilishganga o'xshaydi. Lekin nimani? Umida nima qilishi mumkin? Umida hamiша bu yerdagilarning ahvoli kondagilarnikidan yaxshiroq, deb o'ylardi. Hammalariga doim yaxshi qaradi, gurunglashdi, sog'ayishlarini istadi. Yana nima kutishadi undan?

Bu fikr Umidaning xayolidan nari ketmay qoldi. O'zining ichki azoblari yetmagandek, ba'zan bemorlar ham har zamon-da dilini behuda og'ritib, haqorat qilishgani ortiqcha. To'g'ri, bemor odam injiq bo'ladi, buning ustiga, yotaverib birovning

kayfiyati bilan hisoblashmaydigan xudbin ham bo'lib qoladi. Lekin bular allaqanday, alamzada, kekli, doim talvasada... Bir chekkasi tushunarli ham. Bular tuzalishsa ham yana konga, yana jahannamga tashlanishlarini bilishadi, qarshilarida yilt etgan umid uchquni ko'rinmaydi. Kecha-yu kunduz o'limni, shu qora qismatlarini o'ylayverishsa kerak-da. Keyin alamlarini ko'zlari oldida doim o'ralashib yuradigan yakka-yu yagona sog'lom odamdan – Umidadan olmay, kimdan olishsin?

Bu orada Vatslav ikkinchi operatsiyadan chiqdi. Endi uning xushchaqchaq hazilkashligi so'nib, xunuk tus olgan, ayanch masxarabozlikka, beandisha bir tubanlikka aylangan edi.

– O'pkam tog'dek ekanmi deyman, shuncha qiymalasa ham tugamaydi. Bergerning o'zi ham-chi, rosa qassob ekan-da, pinagini buzmaydi-ya! Menga qara, nemis, mening bitta o'pkam allaqachon yo'q, bilasanmi, Berger qiyma qilib yegan, ha-ha-ha!

Vatslav darmonsizlanib jimib qoldi. Umayder endi uning bu yasama xushchaqchaqligiga ishonmaydi, bu uning zaharli iztiroblarining bir ifodasi, xolos. Ilgarigi Vatslav endi yo'q. O'pkasining xirillashi shu yergacha eshutilib turibdi.

Bu orada kunlar isib, bahor kirib keldi. O'rmon etagida maysalar jonlanib, shabadasiz, tinch, iliq havoga ming xil dala gullarining nozik hidlari taraldi. Xuddi olamda qonli urush ham, mana bu oppoq palatalarda sassiz kezgan dahshatli o'lim sharpasi ham yo'qdek. Hammani hayratda qoldirib yana tuzala boshlagan Vatslav derazadan adashib kirgan asalarilar bilan gaplashar edi.

– Yopishma, odam o'z tezagini ham yaxshi ko'radimi! – derdi ularni quvlab. Ammo hazillari endi ilgarigidek o'tkir, dono emas. Ilgarilari bemorlarning ko'nglini ko'tarib turadigan gaplari endi hech kimga ta'sir qilmay qo'ygan. Lekin kutilmaganda Vatslav Kurt Bergerning eng ardoqli bemorlaridan bo'lib qoldi. Doktor unga yog', asal buyurdi. (Asalarilarning deraza oshib uning suhbatiga kelishi bejiz emas edi-da.) Doktorning o'zi ham tez-tez kirib, undan xabar

olib turadigan bo'ldi. Yashashga umidi oshib qolgan Vatslav ham uning maslahatlarini jon qulog'i bilan tinglar, qo'shnilari ham ko'ziga ko'rinmay, o'zi bilan o'zi ovora edi.

Umida bilan nemis bo'lsa ular o'rtasida paydo bo'lgan bu inoqlikdan taajjublanar, yuz bergan o'zgarishga tushunisholmas edi. Berger Vastlavga o'zi bunyod qilib qo'ygan odamdek, o'zi jon bag'ishlagan qo'g'irchoqdek qarar edi. Unga iljayib tikilganida ko'zlari moylanib ketar, sevinib kiftiga qoqar, hech kimga aytmagan gaplarini aytib maqtab qo'yar edi. Lekin bu odam bemorga qancha mehribonlik qilmasin, oltin gardishli ko'zoynak ostidagi ko'zlari har qancha mehr bilan yiltillamasin, Umida unga kulib boqolmadi. Ko'ngli tortmasdi. Buning uchun o'zini koyir edi ham. Chunki nima bo'lsa ham, shunday fojiali davrda, inson bolasining pashshachalik qadri bo'lmagan bir zamonda odam sog'ligi uchun kurashish oliyanoblik-ku. Umidaning o'zi ham shunday xizmatda bo'lganidan rozi. Umayderning unga xo'mrayishi behuda.

Shunday kunlardan birida Umayderni operatsiyaga tayyorlashni buyurishdi. Shundan juda qo'rqib yurgan Umida kasalga yaqinlashishga yuragi dov bermay, kechgacha o'zini iloji boricha chetga oldi. Kechqurun esa eshik tagida yotgan fransuz o'lib qoldi. Shu voqea bilan chalg'ib, Umayderning shashti pasaydi shekilli, to'polon chiqmadi. Kechasi palatada uyqu ham bo'lmadi, gap ham. Eshik tagida oq choyshab tortilgan o'lik yotardi. U kichkinagina, boladek... Bolalarining ismini tilga olgan bo'lsa kerak, Umida so'nggi minutda yonida bo'lolmadi. Jak... Lyulyu... Jak, Lyulyu. Yana bittasi nima edi? Xah, nima edi-ya? Hozir eng zarur narsa shudek, Umida harchand eslashga urinmasin eslolmadi.

Birdan achchiq chinqiriq eshitildi:

– Ayting axir! Olib chiqib ketishsin!!!

Bu Umayder edi. Umida qattiq qo'rqdi: o'rnidan turib ketsa yomon bo'ladi, Umidaga ham, o'ziga ham.

– Aytdim, tinchlaning, aytdim.

Biroq o'likni tong otguncha olib chiqib ketishmadi. Ertalab ham zambil keldi-yu, murdani emas, Vatslavni olib ketishdi.

Vatslav ham murdadek oppoq edi. U nima bo'layotganini bilmaganidan, indamadi, zambilda yotgancha bu yerda qo'layotganlarga yalingandek atrofiga bir alangladi-yu, chiqib ketdi.

Umayder boshini ko'tarib kuzatib qoldi. U ham endi o'zining kasalligiga ishona boshlagan edi, chunki o'zi ham, asabi ham bekordan-bekorga bo'shashib, aqli yetmaydigan narsalarga qo'l siltab, beparvo qaraydigan bo'lib qoldi. O'zining operatsiyaga tayinlanishiga ham shunday parvosiz bo'lishga urindi-yu, lekin bir fikr sira tinchlik bermasdi: Vatslav fransuzning ketidan, men bo'lsam Vatslavning... Ham-mamizning boradigan joyimiz bir.

– Hamshira! – deb baqirdi u.

Umida fransuzning o'ligini topshirish, qog'ozlarini saranjomlash bilan ovora edi. Oldiga o'sha zahoti borolmadi. Nemis yana baqirdi. Umida eshik oldidagi bo'shab qolgan joyni tuzatib qo'yib, ko'zidan tirqirab chiqqan yoshni shoshib artgancha, Umayderning oldiga bordi. Nemis teskari qarab yotgan edi.

– Polyakni qayoqqa olib ketishdi?—dedi.

– Bilmayman. Konsiliumga bo'lsa kerak.

– Konsilium...

Umida ishiga ketmoqchi bo'ldi.

– To'xtang. O'tiring.

– Tikka turib ham eshitaveraman. Gapiring.

Umayder anchagacha indamay yotgach, boshqacha, past-roq, muloyimroq tovush bilan so'radi:

– Yigirmaga endi kirgan ekansiz... Shundaymi? – Umida javob bermadi. Nemis shu ohangda davom etdi:– Qayoqdan o'rgana qolgan edingiz... ham u yoqqa, ham bu yoqqa ishlashni?..

Umidaning yuragi orqaga tortib ketdi. Nima demoqchi bu? Biron sir biladimi? Nega qiynaydi?

– Menga xizmatdan tashqari gapni gapirmang.

– Xizmatingiz nima o'zi? – nemis shartta qayrilib g'azab bilan tikildi. Umida yig'lab yubordi.

Shu xilda yana bir necha kun o'tdi. Nemis operatsiyani kutib yotardi. Bir kuni ertalab Vatslavni yana o'rniga olib kelib yotqizishdi. Bu endi ilgarigi Vatslav emas, unsiz, rangsiz, nafas olishi qisqa, gapirishga madori yo'q, faqat javdirab turgan ko'zlarigina qolgan edi. Ko'zlari bilan bir nima dedi shekilli, Umida tushunmadi. Yuzidan terini artib, so'radi:

– Meni taniyapsizmi, Vatslav?

Bemor ko'zini yumdi: demak, taniyapti.

U ikki kecha shunday gapirishga chog'i kelmay yotdi, uning qisqa-qisqa nafas olishigina eshitar edi. Uchinchi kuni doktor Berger kirib, Umaydorni operatsiyaga tayyor emas, deb topib, darg'azab bo'lib ketdi. Kasal uyqudan qolgan ekan shekilli:

– Schlaffen! Schlaffen! Schlaffen! – deb baqirdi.

Umida uning basharasi bunchalik dahshatli ekanini bilmas ekan: yupqa lablaridan qon qochib, burun kataklari kerildi, qoshsiz, kipriksiz ko'zlarida nayzadek bir narsa chaqnadi, siyrak sochlari orasidan ter qalqidi.

Yo'q, bu boshqa odam edi. Boshqa odam...

Umida qattiq qo'rqdi. Faqat teskari qarab yotgan nemisning beparvoligigina unga biroz dalda berdi.

Shu kuni Vatslavdan sado chiqdi. U Umidaga imlab derazani ko'rsatdi. Umida uning istagini tushunib, orqasiga qo'shaloq yostiq tirab, derazaga qaratib qo'ydi. Gurkiragan bahorning manzarasi kasalning namchil, g'ussali ko'zlarida aks etdi. Bu ko'zlar tikilgan sari katta ochilar, yana ko'proq namlanib, qorachig'iga cheksiz hasrat pardasi tortilar edi. Umida keyin bilsa, bu fojiali vidolashuv dami ekan. Bahor bilan vidolashuv! Avji bahor chog'i hayotdan ketish... Bundan ham og'ir o'lim bo'lmasa kerak!

O'sha kechasi saharga yaqin Vatslav Umidani yoniga chiqirdi. Jonsiz ko'zlari shiftga qadalgan, darmonsiz qo'li bilan qayoqnidir, nemis yotgan tomonni ko'rsatar, ammo gapirolmas edi. Umida harchand urinmasin, uning nima demoqchi bo'layotganini anglay olmadi. Shu payt nemis yotgan yerida

o'zini ko'tarib urib, baqirib yubordi. U sukunatga toqat qilolmaydigan bo'lib qolgan edi.

– Jim yoting! – dedi Umida.

– Yana o'lim! Yana o'lim! – deb baqirdi nemis.

Umida Vatslavning aytmoqchi bo'lgan gapini eshitmay qolishdan qo'rqar edi. Nemisga jahl bilan qo'l siltadi.

– Me-en... ho-zir o'la-man, – dedi Vatslav pichirlab. Qiziqki, pichirlasa ham palataga barala eshitalardi. Mangu-lik sukunati oldida har bir tovush toshdek zil bo'ladi shekilli. – U... u... operatsiya-ga... bor-ma-sin... – dedi Vatslav yana darmonsiz qo'li bilan nemisni ko'rsatib. Bir so'zni to'la aytishga nafasi yetmas, nafasidek qisqa hijjalab aytar edi. – Hech kim bormasin. U sog' o'pkani kesyapti. Tajriba uchun. U kasallar bilan shug'ullanmaydi... Tushundingizmi?

Umida dokadek oppoq oqarib o'rnidan turdi. Ikki qo'li bilan yuzini ushlab, o'layotgan kasalga tikildi. Yuzi sovuq, nam edi. «O'lim oldidan alahlayapti...» deb o'yladi, bosh chayqab.

– Yo'q, yo'q, so'nggi gapim, rost gapim, – dedi Vatslav. – Men kasal emas ekanman. To'rt marta kesdi. Tirik odamga bemalol pichoq soladi. Qassob! Jallod! Qochinglar bu yerdan! Hozir... Qoching...

Umida tizzalari titrab orqaga tisarildi. Vatslavning nafasi ichiga tushib, oyoqlari silkindi-da, joni uzildi.

Umida qayoqqadir yugurmoqchi edi, Umayder tutib qoldi. U kiyinib o'rnidan turib olgan edi. Bir qo'li bilan Umidani ushlab, bir qo'li bilan tepadagi chiroqni o'chirdi. Qolgan ikki kasal qattiq uyquda, javon ustida bittagina tungi chiroq xira yonardi. Tong oldi qorong'isi derazalarga saqichdek yopishgan, yo'laklar, palatalar jimjit.

– Eshitdingizmi? – dedi Umida nemisning bejo ko'zlariga qarab.

– Ha, – dedi u, – men ham kasal emasman. Kasal emasman, endi tushundingizmi?

Umida undan ko'p martalab eshitgan bu gapning dahshatini endigina tubdan payqadi.

– Endi «xizmatdan tashqari» bir gap aytsam maylimi? – Nemis alangladi. – Qochish kerak. Boshqa yo'l yo'q.

Hang-mang, rangi o'chgan Umida nima deyishini bilmay o'tirardi.

– Siz urinib ko'ring. Men...

– Sizni operatsiya qilishmaydi, shundaymi? Lekin siz guvohsiz. Bunday ishning guvohi bo'lmasligi kerak, bilasizmi?

Umidaning ko'z oldiga Kurt Berger keldi: katta yaltiroq etikli, ko'zoynagi oltin gardishli, uzun barmoqlari qonga bo'yalgan. Umidaning baqirib yuborishiga oz qoldi.

– Men sizga dardisar bo'lishim mumkin... – deb pichirladi u.

– Bekorchi gapni qo'ying.

– Qo'lga tushsak-chi?

– Boshqa yo'l yo'q! – deb Umayder qizni qorong'i deraza tomon yetakladi.

Umida hozir qo'lga tushishdan ham ko'ra, yana Bergerning dahshatli basharasini ko'rishdan qo'rqr edi. Tupuk sochgan qonsiz, yupqa lablarini qimtib, kipriksiz ko'zlari olayib ro'parasidan chiqib qolmasa bas. Muncha qorong'i tun... Muncha qorong'i...

Ular qochdilar.

Lekin o'sha mudhish qorong'ilik, o'sha qo'rquv Umidaning dilidan hamon ketmagandek.

Eshik taqilladi. Qorong'i ostonada ikki kishi ko'rindi. Chiroq yonishi bilan Umida beixtiyor chinqirib yubordi. Oppoq oqarib, orqasidagi yumshoq kursiga o'tirib qoldi. Ro'parasida shliapasini qo'lida tutganicha Kurt Berger turardi. Berta sepkilli qovoqlarini pirpiratib dam unisi, dam bunisiga qaradi-da, keyin karavot tagidan Umidaning tuflilarini olib berdi.

– Kechirasiz, frau doktor, sizni qo'rqitib yubordim shekilli, – dedi u. – Qorong'i tushib qoldi, chiroqni yoqmabsiz. Mana sizni jentlmen yo'qlab kelibdilar. Qahva buyuraymi? – navbatchi ayol javob ololmagach, yana uzr so'rab, chiqib ketdi.

– Frau Berta! – dedi Umida shoshib. «Chiqib ketmang!» demoqchi edi, aytmadi. – Qahva olib keling, – dedi o‘zini tetik tutishga urinib.

Lekin ro‘parasida Berger turardi. O‘sha odam... O‘sha... U negadir hozir Umida o‘ylagandek dahshatli emas. Sira ham dahshatli emas. Shlapasini ushlab, salom berib turibdi. Taqir boshi tirishgan. Qomati ham kunduzi minbarda turgandagidek tik emas.

– Xizmat... Berger? – «doktor» demadi Umida. U endi o‘zini o‘nglab olgan edi.

– O‘tirsam maylimi?

– O‘tiring.

Berger shlapasini tizzasiga qo‘ndirib, oltin uzuk taqqan uzun qo‘llarini qayoqqa qo‘yishni bilmagandek, o‘ng‘aysizgina o‘tirdi. Umida xotirasidagi dahshatli Bergerning vajohatini ko‘z o‘ngidan quvib, bu keksa jentlmenga, boshqa Bergerga tez ko‘nikib oldi, talvasaga tushgan bu odamning ayanchli ahvolini ham payqab turibdi. Unda ertalabki viqor ham yo‘q, qandaydir shumshayib qolibdi.

– Maktubingizni majlisda o‘qib eshittirdilar, kollega, biz ko‘p afsus qildik. Sababini aytmagan ekansiz, salomatligingiz durustmi?

– Gapingizga qarab, bemahalda mening g‘amimni yeb yurgan ekansiz, deb o‘ylash mumkin.

Berger shlapasini qayoqqadir qo‘ymoqchi bo‘lib, yana tizzasiga oldi. Tagidagi kursi og‘ir g‘irchilladi.

– Bir men emas, butun ilm ahli uchun g‘alati voqea bo‘ldi. Axborotingizni hamma zo‘r umid bilan, qiziqish bilan kutgan edi.

– Ha, g‘alati voqea... – Umida ro‘parasida suhbatdoshi yo‘qdek, go‘yo o‘ziga o‘zi gapirardi: – Tojlar, taxtlar, mehroblar qonga bo‘yalganini eshitganman... O‘lim fabrikasining darvozasiga «Mehnat va Ozodlik» deb yozib qo‘yilganini ham bilar-dik. Siyosatda, muhabbatda makr-jodu azaldan bor. Go‘zallik biznesga aylangan joylarni ham bilamiz. Lekin fan dargohida qonli izlar!.. Qudsiyat bormi, Berger?

«Mehmon» Umidaning uzoqdan aylantirib o'tirish niyati yo'qligini angladi. Ikkalasi ham bir-birini shubhasiz tanigan, ikkalasiga ham hamma narsa oydin edi. Berger muloyim jentlmenlikni yig'ishtirishga majbur bo'ldi, bezovtaligini yashirmay, shlapasini divanga uloqtirdi.

– Doktor. Doktor Berger.

– Yo'q!

– Men mehmoningizman, kollega, nihoyat siz o'zingiz mehmonsiz bu yurtda.

– Kollega demang. Qassob sizga kollega, jallod sizga kollega!

– Xo'-o'p... – dedi Berger, o'rnidan turib u yoq-bu yoqqa yura boshladi. U asosiy gapning bunday tez boshlanishini o'ylamagan edi.

– O'zingiz keldingiz, – deb davom etdi Umida. – Men yuzingizga tupurib chiqarib yubormadim, siz bilan gaplashib o'tiribman, buning qadriga yeting.

– Siz vrachsiz, tushunishingiz kerak...

– Yo'q, men vrach emasman! Toki fan yo'li sizdek tuban maxluqning qonli poshnasi bilan toptalar ekan, men vrach emasman! Men avvalo inson bo'lishim kerak, kuchli, vijdonli, hushyor inson! Aks holda, siz bu xoli xonada hozir meni ham bo'g'izlab ketishingiz mumkin, men sizning jinoyatlaringizga guvohman.

– Juda asabiy ekansiz, madam, – iljayishga urindi Berger, – darvoqe, rossiyaliklar hamisha shunaqa bo'ladi. Har qadamda ko'zingizga jinoyat, o'lim, bo'g'izlash ko'rinadi. Xalqaro forumni buzmasdan, olimlarga xos vazminlik bilan dokladingizni o'qib bo'lib, keyin chiqib ketsangiz ham bo'lar edi. Gapingiz bo'lsa, keyinroq gaplashar edik.

– Siz o'zingiz tilkalagan murdalarni bosib kelib minbarga chiqasiz-u, inson haqidagi aziz, ardoqli o'ylarim bilan men ham shu minbarga oyoq qo'yaymi? Fan dargohining muqaddas pokligi menga bolaligimdan ezgu bir hayrat, ulug'vorlik, insonga mehr, ishonch, olijanob g'urur bag'ishlab kelgan. Men bu soflikka o'laksa quzg'unlari qo'nishini istamayman.

– Bolalikdan... Men ham bolaligidan nimaiki qilgan bo'lsam, hammasini shu fan uchun qilganman, – Bergerning yuzida hasratli o'ychanlik paydo bo'ldi. U bir nuqtaga tikilib, bir ohangda gapirar edi: – Siz, shafqat uyg'otmoqchi, deb o'ylaysiz albatta. Lekin urushdan keyingi yillar och, uysiz-joysiz, vayronalarda yashab yurib... Oxirgi pulimga vrachlik praktikasi sotib oldim. Undan keyin...

– Berger! – dedi Umida sabri chidamay. – Siz mening oldimga nima uchun keldingiz? Bu arzi dodingizni nima uchun menga aytishga qaror qildingiz? Gapingizning ohangiga qaraganda, siz hozir tiz cho'kadiganga o'xshaysiz. Nahotki buning samimiyligiga meni ishontirmoqchi bo'lsangiz?

– Yo'q, men sizni oddiy mantiqqa da'vat etmoqchiman, xolos. Urush. Dahshatli urush. Jahon urushi! Millionlar bekordan-bekorga o'lib ketyapti. Shunday vaqtda shulardan besh-o'ntasi fan uchun qurbon qilinsa, dengizdan bir tomchiku! Fan uchun!..

– Bas! Fanni tilga olmang! Fanga aloqangiz yo'q sizning. Gans Braun poeziya tili bilan xalqlarni qirishga chaqirib, o'zini shoir deb atagan. Osvensim pechlarini o'ylab chiqar-ganlar ham o'zlarini injener deb hisoblaganlar. Ammo bu bilan ularni fashistmas deb bo'ladimi?

– Men Rossiyani asoratga solishni orzu qilganlardan emasman. O'zingiz bilasiz, men fan fidoyisi... Mening kashfiyotim baribir fanda qoladi.

– Fan inson uchun. Siz bo'lsangiz qotilsiz!

– Olimlarcha, hozirgi zamon tili bilan gaplashsak.

– Hozirgi zamon... Men o'zimning insonparvarligim, insonga muhabbatim, insoniy axloqim bilan juda eskib qolibman, juda orqada qolibman, shundaymi?

– O, naqadar primitivsizlar! Inson... inson degan allaqachondan beri qaldiragan idishdek quruq so'z bo'lib qolgan, xonim.

Umida kresloga o'rnashibroq o'tirib Bergerga tikildi.

– Ana endi o'zingizga keldingiz! Nima qilardingiz halidan beri ming bir tovlanib?

– Ha, siz meni yaxshi bilasiz! – Berger asl qiyofasiga kirdi. Tupuk sochgan yupqa lablari qaltirab, burun kataklari kerildi. Ammo Umidada endi qoʻrquvdan asar ham qolmagan edi. Chunki u suhbat davomida bu odam koʻnglining hamma qorongʻi burchaklariga kirib chiqdi.

– Bilaman, siz yanchilib bitmagan fashistsiz, – dedi Umida osoyishta. Bu bosqlik Bergerning toqatini toq qilib yubordi. U uzun barmogʻini Umida tomonga nuqdi. Bu sobiq hamshiraga tanish harakat edi.

– Ha, bu hech kimga sir emas! Ellik yildan beri oʻzingizni oʻtga-choʻqqa urib, jon olib-jon berasiz. Jamiyatni tozalaymiz, sogʻlomlashtiramiz, degan xom xayol bilan. Xoʻsh, nima boʻldi? Odam tobora marazga botdi, ofat, kasal yana ham koʻpaydi, yangilari, dahshatliroqlari paydo boʻldi. Siz, jamiyat uchun kurashyapmiz, deb oʻylaysiz. Jamiyatga siz emas, biz kerak! – Berger qoʻynidan bir dasta gazeta olib stolga sochdi. Bular bugungi kechki gazetalar edi. Sahifalari Bergerning suratlari bilan toʻla. Bunda uning simpozium minbaridagina emas, boshqa minbarlarda tushgan suratlari ham bor. Gʻalati-gʻalati harflar bilan terilgan sarlavhalar koʻzni qamashtiradi: «Doktor Bergerning kashfiyoti», «Xalqaro simpoziumda ajoyib sensatsiya», «Insonga qancha havo kerak?», «Skalpel qil ustida», «Eng kichik oʻpka...» Umida sahifaning pastki burchagidagi uch-toʻrt satrli xabarga koʻz soldi: «Sovet olimasi oʻz dokladidan voz kechdi».

– Siz juda katta ketdingiz, Berger, – dedi Umida gazetalarni beparvo surib qoʻyib. – Agar siz bilan biz gaplashadigan boʻlsak, faqat sizning jinoyatingiz haqida gaplashishimiz kerak.

– Vaqt oʻtgan. Yuridik jihatdan men oqman. – Berger shlyapasi ichidan oq qoʻlqop olib, uzun barmoqlariga asabiylik bilan torta boshladi. – Siz meni jinoyat ustida ushlagan emassiz. Men sizni tanimayman. Ehtimol, siz olim ham emassiz...

– Bilardim sizning hech narsadan toymasligingizni! – Umida beixtiyor yurib borib eshikni ochib qoʻydi. – Agar

oramizda hozirgi tortishuv bo'lmaganda, men laqma, balki shu ko'yi uyimga qaytib ketgan bo'larmidim? O'tgan gap, u-bu deb... Ammo endi qaytmayman! Bu o'tgan gap emas, Berger, bu xuddi shu bugungi gap. Ertaga men matbuot konferensiyasi chaqiraman.

– Isbot? Guvoh?

Umida ochiq eshikka ishora qildi.

Berger yirik ter tomchilari qalqqan taqir boshiga shlapasini bostirib kiyib, do'q-do'q yurib chiqib ketdi. Umida orqasidan qarab qolarkan, «unga etik ko'proq yarashar edi», degan fikr keldi xayoliga.

Isbot! Guvoh! U minbardan o'zi operatsiya qilib tuzatgan o'ntacha odamni atadi, ular tirik. Umida-chi? Umida kimlarni tilga oladi? Uning guvohlari bitta qolmay o'lib ketgan. Matbuot konferensiyasi quruq bayonotdan, isbotsiz da'vodek, guvohsiz aybnomadan iborat bo'lmaydi-ku axir! Muxbirlar uni gangitib qo'yishmaydimi?

Umida yarim kechagacha boshini changallab o'tirdi. Uyqusi tamom qochgan edi. Endi nima qilsa! Yo bekor qo'zg'adimi bu mashmashani?

Umida hech qachon bu qadar chorasiz, bu qadar iztirobda qolgan emas edi. Qo'rg'oshindek og'ir boshini yostiqdan ko'tarib, tizzalarini quchoqlaganicha tonggacha o'tirdi. Tunni uyqusiz o'tkazish azob. Yo'q, agar bu ishni shu holicha qoldirsa, uning butun umri qiynoqqa aylanishi mumkin. Jallod pichog'idan to'rtinchi o'tishida uch bolasining ismini atashga tili kelmay, avji bahorda qiynalib jon bergan kichkinagina fransuz... Oti nima edi? Yana biri polyak Vatslav... Familiyasi-chi? Yillar o'tib shunday holga duch kelishini bilganida Umida o'sha o'limga mahkum etilgan sho'rliklarning, hatto boshqa palatadagilarning ham ism-familiyalarini so'rab olgan bo'lmasmidi!..

Umayder... Darvoqe, Umayder!.. U tirik qolgan edi-ku! Shu shaharlik edi. Ehtimol, biron yerda yurgandir? Umayder, Umayder... Hayot bo'lsa ham, urushdan keyin taqdir to'lqinlari uni qayoqlarga olib ketdi ekan, endi uni topib bo'larmidi...

Bugun odatdan tashqari oppoq oqarib tong otdi. Gotik nayzalarga sanchilib turgan muallaq bulut kechasi siljib ketganga o'xshaydi. Umidaning ham fikri ravshan tortib, boshini birdan ko'tardi, yengilgina o'rnidan turdi. «Karl Umayder, Gustav Umayder, Frits Umayder...» deb pichirlayotganini sezib qoldi. Bu familiya xayolidan ketmay qolgan edi. Beso'naqay, oyoqlari uzun, dev qomat Umayder ko'z oldiga keldi. «Shu gavgangiz bilan kashta tikasizmi?» deb kulgan edi unga Umida qochib qutulganlaridan keyin. Ular xayrlashadigan kuni allaqanday tashlandiq bir garajda kulga kartoshka ko'mib yeyishgan edi. «Kashta tikaman. Sizdek jonon qizlarning koftalariga mashinada nozik gul chekaman», degan edi Umayder. U o'zi siyosatdan qo'rqadigan odam edi. O'g'lining harbiy xizmatdan qochganligi tufayligina konsentratsion lagerga tushib qolgan. Endi yana qo'lga tushmay, urushdan eson-omon o'tib olsa, xotini bilan mustaqil tikuv ustaxonasi sotib olishni ahd qilib qo'ygan edi...

A? Tikuv ustaxonasi? Shaxsiy ustaxona. Markaziy soliq inspeksiyasi biladi-ku bunday ustaxonalarning hammasini! Agar Umayder o'z ahdida turgan bo'lsa...

Umida g'izillagancha ko'chaga yugurib chiqdi. Yo'lkada endigina ochilgan kichkina kafedan bitta buterbrod olib naridan-beri ovqatlangan bo'ldi-da, ma'lumotlar bo'limida yugurdi. Markaziy soliq inspeksiyasi degani «Federal zamin soliq inspeksiyasining prefektura boshqarmasi» deb atalar ekan. Umida mashina kira qilib, haydovchiga manzilini tutqazdi.

Taksi yigirma minutlarda eski, qizil g'ishtin bino oldiga borib to'xtadi. Umida o'ziga kerak xonani pastda surishtirib olib, liftni ham kutmasdan, beshinchi qavatga chiqib ketdi. Uning orqasidan yana birov chiqib kelardi. Bo'yniga fotoapparat osgan, yuzi sap-sariq, qari odam. U boya kafeda ham ko'ziga chalingandek bo'lgan edi. Yo'g'-e, apparat osgan odam bitta shumi!..

Umidaga o'ttiz uchta mashinachi Umaydarning manzilini berdilar, shundan yettitasi Gustav, uchtasi Vilgelm, yana nechtasi Konrad, Yozef, Karl... Gustavlardan boshlash kerak

shekilli. Manzillariga qaraganda bir-birlaridan juda uzoq yashar edilar. Birinchisi shahar chetida, badbo'y yerto'lada joylashgan ustaxonadan topildi, u yigirma besh yoshlar chamasidagi, popga o'xshash uzun sochli yigit ekan. Otasi ham Gustaf Umayder bo'lgan, lekin u o'lib ketgan ekan.

– Necha yoshida? – shoshib so'radi Umida.

– Sakson ikki yoshida vafot etdi, Xudo rahmat qilsin, – dedi yigit.

Umida hafsalasi pir bo'lib, metroga yugurdi. Uzoqda yana haligi sarg'ish basharali odamni ko'rganday bo'ldi-yu, to'dada yo'qotib qo'ydi. Yo'q, bunisining bo'ynida apparati yo'q edi...

Ikkinchi adres neon viveskali, serhasham zamonaviy binoga olib keldi, bu ustaxona deb atalsa-da, haqiqiy fabrika edi, «Xo'jayini Myunxenga ketgan» deyishdi. Umida nima qilishni bilmay, hiyla ishlatdi:

– Men janob Umayderni yaxshi eslayman, bo'ylari... – hazilomuz qo'lini ko'tarib, novcha odamni tasvirladi. Qabulxonadagilar birdan sharaqlab kulib yuborishdi. Ularning xo'jayinlari, aksincha, bu atrofda eng pakana, baqaloq odam ekan.

«Hazilkash» mehmon ko'chaga chiqib yana taksi chaqirdi. Federal o'lkaning qaysidir shaharchasida yurganlarida bir «Mercedes» izlaridan tushdi.

– To'xtang-chi, – dedi Umida.

Taksi to'xtadi. Haligi mashina ham oldinga o'tib muyushga qayrildi-yu to'xtadi.

– Yuring.

«Mercedes» yana ergashdi. Kechroqqa borganda u ikki marta taksining yaqinginasidan g'uwillab o'tib ketdi. Umidaning haydovchisi mard yigitga o'xshaydi, nafrat bilan sal jilmaydi-da, pinagini buzmadi.

– Sizga tahdid qilishyapti, frau. Sabr qiling, men ularni adashtiraman.

Haqiqatan ham adashtirib ketdi. Kutilmaganda qayrilib, allaqaysi jin ko'chalardan o'n besh minut aylantirib chiqdi. Shundan keyin orqalaridan hech kim ergashmay qo'ydi.

Lekin keyingi adreslar ham foydasiz bo'lib chiqdi. Oxirgi Gustav shaharning o'zida ekan, Umida piyoda ketishga qaror qilib, taksiga javob berdi.

Bu oxirgi Gustav Umayder ham Umida izlagan odam emas, boshqa, serajin, badjahl bir tikuvchi chol ekan. U o'lgudek sergap chiqdi. Umida uning uzundan-uzoq gapini oxirigacha eshitmadi ham, o'kingancha chiqib ketdi.

Lekin ustaxona xo'jayni derazadan bosh suqib, uni yana chaqirdi. «Obbo, – dedi Umida ichida, – bekorchi quloq topsa qo'ymaydigan xilidan ekan shekilli...»

– Moment, frau...

«Momenting» boshingdan qolsin! Umida, kuni bo'yi eshikma-eshik yurib tinkasi qurigan, buning ustiga ertaga ertalabdan yana boshqa Umayderlarni qidirishi kerak. Foydasiz ish bo'lib chiqdi shekilli-da. Ismsiz, adressiz odam topib bo'ladimi... Necha yillar o'tib ketgan bo'lsa.

– Moment. Bir voqea yodimga tushdi. Esim qursin, keksalik-da... – dedi chol.

«Hali xotiralarini ham gapiradi shekilli...» deya g'ijinib o'yladi Umida. Istar-istamas yo'lidan qaytdi.

– U ablah jirafa bilan meni tag'in chalkashtirganga o'xshaydi, qutulamanmi, yo'qmi undan! Kim berdi sizga bu manzilni?

Umida ko'zini pirpiratib pastdan yuqoriga, derazaga qarab qoldi, bu mahmadona cholning badjahlligi ham endi unga beozor tuyulib ketdi.

– Jirafa dedingizmi?

– Ablah jirafa! Sug'urta kassasida mening pulimni qoqishtirib ketishiga sal qolgan! Nuqul o'sha bilan adashtirishadi. Otimni boshqa qo'yaman shekilli, azbaroyi Xudo!..

– To'xtang, otaxon, siz nega uni jirafa deyapsiz? Laqabimi?

– Sen, qizim, – deb salmoqlab boshladi chol, – nemischani tuppa-tuzuk gapirsang ham, ko'rinib turibdi, bu yerlik emas-san. Jirafani ko'rganmisan?

– Menga qarang, qisqa qilaylik, bilaman jirafani, – dedi toqati toq bo'lgan Umida. – Ayting-chi, kimni jirafa deyapsiz?

– O’sha ablahni-da. Sal bo’lmaganda pulimni o’marib ketardi. Men senga aytsam u...

– Uning ham oti Gustav Umaydermi?

– Avgust Umayder u ablah, Avgust Umayder! Tushundinigizmi? Nega uni men bilan chalkashtirishadi, qani, ayt-chi, o’xshashligimiz bo’lmasa! U ablah, men bo’lsam kasbi korim bilan kun ko’radigan halol kosibman. U jirafadek naynov, men bo’lsam, Xudoga shukur, ko’rib turibsan... – Chol qaddini rostlab, tamakidan sarg’aygan mo’ylovini silab qo’ydi. Umida kulib yubordi.

– Men or qilaman unga o’xshashdan. Nima sababdan adashtirishadi bizni, tavba!..

– To’xtang, ota, to’xtang!

Quvonganidan fikrini bir joyga to’plolmay qolgan Umida yugurib yana ichkariga kirdi. Endi uning ro’parasida johilligi ham, sergapligi ham yoqimli, tevaragini o’rgimchak uyasiday ajin bosgan ko’zlariga mehr yashiringan bir chol turardi. U umri mehnatda o’tgan, yenglari doim mana shunday shimarig’lik, o’zi aytgandek, haqiqatan ham halol odam bo’lsa kerak.

– Demak u ham tikuvchimi? O’sha... jirafani aytyapman.

– Ha, baxtga qarshi.

– Avgust Umayder deng?

– Ha, baxtga qarshi.

– Qayerda turadi?

– Uzoqda-da baxtga qarshi. Geldingford degan joyda turadi.

– Nega «baxtga qarshi?» – kulib so’radi Umida shaharchaning nomini bloknotiga yozib olarkan.

– Yaqin bo’lganida borib bir adabini berib kelardim.

Umida sevinganidan cholni quchoqlab, oppoq tikanak bosgan yuzlaridan o’pdi. Keyin g’izillagancha chiqib ketdi.

– Salom degin ablah jirafaga! – deb qoldi chol yonog’ini ushlab. – Aytib qo’y, agar yana chalkashtiradigan bo’lsa...

Umida u yog'ini eshitmadi. Qariya hali albatta anchagacha javraydi. Qiziq chol. Shunaqa odamlar bo'ladi. O'zining odamgarchiligidan iymangandek, uni yuzaki badjahllik, qo'pollik yoki sergaplik bilan niqoblashga urinishadi. Muhitga moslashishning ibtidoiy usuli.

Mehmonxonada Berta qahva bilan birga bir patnis vizit qog'ozi olib kirdi. Kimlar so'ragani, kuni bilan qayerlardan nechta muxbir, qanday noma'lum odamlar kelib ketgani, yana allanimalarni uzoq gapirib chiqib ketdi. Umida biron-tasiga ham e'tibor bermadi, fikri-yodi Avgust Umayderda edi. Avgust... Bu albatta o'sha. Uni birinchi ko'rgan odamning ko'ngliga albatta shu so'z keladi: «Beso'naqay...» U juda beso'naqay edi. «Jirafa».

Umida kulib yubordi. Chol tushmagur-ey, zap topibdi lekin...

Ertaga tong otishi bilan jo'nash kerak. Geldingford. Umayder. Novcha... Beso'naqay...

Umida shu bilan tosh qotib uyquga ketdi. Ertalab Berta kelib eshik qoqqanda u o'rnida yo'q edi.

Ko'chalarga sap-sariq kashtan bargi to'shalib yotibdi, onda-sonda biqsib xazon yonadi. Namxush, yalang'och xiyobonlarni tuman, tutun bulutlari chulg'agan. Tanish kuz hidi.

Faqat shahar yot. Qadimiy nemis provinsiyasi, bu yerda butun kuch, salohiyat, qobiliyat viveskaga sarf qilingandek, har bir bachkana baqqol do'koni, hatto hammom, sartarosh-xona ham ajab jimjimador harflar bilan o'zidan katta lavha yozib peshtoqiga qo'ndirgan, tepadagi boloxonalarda bo'lsa, arqonlarga yoyilgan ola-bula kir hilpiraydi.

Avgust Umayderning tikuv-to'quv ustaxonasi Kirxa maydonidan o'tgandan keyin, hovli ichkarisida, bir qavatli uzun binoga joylashgan edi. Eshik ochilishi bilan qaynatilgan qayin po'stlog'i, qandaydir bo'yoq hidlari dimoqqa urildi, bir maromda guvillagan tikuv mashinalari quloqni bitirdi.

Umayder ustaxonada yo'q ekan. Umida yengil tortdi. Bu Umayderning ham boshqa odam bo'lib chiqishidan qo'rqar edi.

Shuning uchun xo'jayinning qo'rasiga yetaklab borganlarida uzoqda novcha odamni ko'rib, yuragi qinidan chiqayozdi. Boshlab kelgan odamga rahmat aytib, javob berdi-da, kashtan tagidagi skameykaga o'tirdi. Endi nafasini rostlasa bo'ladi. Uf-f...

Lekin uning yuragi tinchimadi. O'zining bu begona yurt-da nima ishlar qilib yurgani hushiga endigina birdan yetib borgandek edi. Kim buyurdi? Nima zarurat?

Vijdon yetaklasa buyruqdan ham, zaruratdan ham kuchli bo'lar ekan. Topdi! Omadni qarang! Umida, bunchalik ishim yurishar, deb o'ylamagan edi. Endi uning matbuot konferensiyasi yer yuziga shov-shuv bo'ladi. Juda soz!

Qo'rada ko'ringan odam haqiqatan ham o'sha Umayder edi. U darvoza oldida birovni ko'rib, uy soyasidagi duradgorlik dastgohidan bosh ko'tardi-da, shimiga ilashgan payrahallarni qoqishtirib, bu tomon yurdi. Oyoq-qo'li uzun, bo'ydor, yag'rindor, yelkalari chiqqan, beso'naqay...

– Salom, kim kerak sizga? – dedi u.

Umida nariroqda to'xtab, jilmayib turdi: «Qaribdi. Ancha qarib qolibdi».

– Adash... – dedi sekin.

Umayder mehmonga boshdan-oyoq tikilib chiqdi, quloqlariga ishonmay, qoshini chimirib uzoq turdi. O'sha-o'sha, yonoqlari turtib chiqqan, dag'al yuziga xotiralar birpas-da dam xunuk soya soldi, dam chehrasini yoritdi. Beixtiyor shivirlab: «Hamshira!» dedi u ham.

Umida dadil qo'l uzatib yaqinlashganida, u qo'pol qo'llari bilan ikki yelkasidan ushlab, bag'riga bosdi:

– Hamshira!

Uning quchog'iga Umidaga o'xshaganlardan beshtasi sig'ar edi. Hansirab, mehmonni kichkina yelkalaridan ushlab, yuziga

tikildi-da, yana bag'riga bosdi. Sarg'ish kipriklari namlangan edi.

– Hamshira, hamshira... – derdi nuqul. Bu so'z shuncha xotiralar bilan bog'liq bo'lgani uchunmi, bu sodda odamning yodida saqlanganigami, hozir Umidaga juda yoqimli eshitildi.

– Avgust!.. Men sizning ismingizni kechagina bildim.

Nega? Qanday qilib? Hozir bularni so'rash Avgustning xayoliga kelmasdi. U garang edi. Kutilmagan uchrashuv! Nima qilishini, nimadan gap boshlashini bilmasdan, darrov maqtana boshladi. Uyiga boshlab, hamma xonalarini ko'rsatdi, yillik daromadini tushuntirdi, xotini bilan tanishtirdi. Umayder, aftidan, ancha o'ziga to'q, xonalari didsizroq bo'lsa ham, boy jihozlangan, ko'pirib turgan par yostiqlar, derazalarda ohorlangan oq to'r pardalar, katta toshoyna, burchakda zarhal ikona, duxoba divan suyanchig'i ustida bir-biridan kichik yettita marmar fil...

– Aytgandek, men nuqul «hamshira, hamshira» deyapman nima deb atashni bilmaganimdan. Xafa bo'lmang tag'in, ehtimol endi siz... – U Umidaning to'ladan kelgan qomatiga, sevinch to'la ko'zlariga yana tikildi.

– Ziyoni yo'q, shunday deb chaqiravering, – kuldi Umida. Keyin gapni chalg'itdi: – Axir olibsiz-da ustaxonani?

– Oldik. Mana, aytganimday, Gertruda bilan ikkalamiz teng sherikka, – dedi Avgust ancha hilvirab qolgan xotining yelkasiga qo'l tashlab. Ikkovlari ham baxtiyor kulib turishardi. Gertruda yoshligida chiroyli bo'lgan bo'lsa kerag-u hozir eridan qariroq ko'rinardi. Erini kutib yolg'izlikda so'lgan boyaqish. Umida unga bir yaxshi so'z aytgisi keldi:

– O'sha yerda ham sizni ko'p gapirar edi Avgust, – dedi u ayolga qarab. Biroq sezdi, «o'sha yerda» so'zi ikkalalariga ham yoqmadi...

– Qani, Gertruda, hamshirani mehmon qil! – dedi Avgust quvnoq tovush bilan. Xotini pildiragancha chiqib ketdi.

Bular ikkovlari divanga o'tirib o'z ahvollaridan, bola-chaqalaridan, o'tgan umrlari, bosgan yo'llaridan uzoq gaplashishdi. Umidaning hikoyasi Kurt Bergerga kelib taqalganda Avgust g'azablanib: «Obbo jallod-ey!» «Voy yirtqich-ey, tirik ekanmi-ya!» deb, ro'molchasi bilan terini artib o'tirdi. Gap matbuot konferensiyasi, guvohlik berishga kelganda ham, cho'qmorday mushtumini tugib: «Qoyilman sizga, hamshira! Fosh qilib adabini berish kerak qotilning. Butun dunyoga sharmanda qilish kerak!» deb ma'qulladi. Qizishib, tizzalariga shappatilab, o'rnidan turib ketdi.

– Qarang-a! Ilmga o'rmalabdi deng! O, yirtqich-ey! Oldingizga o'zi keldimi? Oyog'i kuyyapti-da, tipirchilab qolgan.

– Ha, Avgust, men butun voqeani ochib tashlayman, etagayoq butun dunyo biladi. Lekin bu oson emas. Men unga, matbuot konferensiyasi chaqiraman, deb ochiq aytib qo'ydim. U ham hozir tinch yurmagan bo'lsa kerak. Chora ko'radi, ig'vo qiladi, muxbirlarni sotib oladi, o'zingiz bilasiz, hech qanday qabihlikdan qaytmaydigan odam. Ehtimol, u yolg'iz emasdir... Mening esa birdan-bir ishonchim – siz. Borib, matbuot konferensiyasi vaqtida guvohlik berasiz, ya'ni, shunday-shunday voqealar haqiqatan ham bo'lgan edi, deb...

– Yo'q!!!

Bu Gertruda edi. Uning tovushi uzoq yig'lab tomog'i qurigan odamnikiday xunuk xirillab, bo'g'iq yangradi. U qo'lida vilka, pichoq ushlaganча stol oldida baqrayib tura-
rdi.

– Yo'q, yo'q, yo'q! Avgust, hech qayoqqa bormaysan! – deb qichqirdi u.

– Frau Gertruda... – deb o'rnidan turdi Umida hayron bo'lib. – Frau Gertruda, axir...

– Yo'q, dedimmi, yo'q! Hech qayoqqa bormaydi, bas! – deb, Umidadan qo'rqqandek orqasiga tisarildi Gertruda. Uning oppoq, so'lg'in yuzlaridan yosh oqar edi.

Umida Avgustga o'girilib, unga savol nazari bilan tikildi. Daf'atan ishning bunday pachavasi chiqishini sira o'ylamagan edi, ang-tang bo'lib qoldi. Lekin ishning bu xotin aytgandek bo'lishini ko'z oldiga keltirolmasdi.

– Gertruda... – dedi Avgust. Xotini qaramadi.– Asablari qattiq qaqshagan... – deb sersuyak yelkalarini qisib, xotini uchun juda o'ng'aysizlangandek, uzr so'ray boshladi. Lekin shu payt Gertrudaning qattiq shang'illagan yig'i aralash g'azabli tovushi yana eshitildi:

– Kim qaqshatgan mening asablarimni? Kim? Qani ayt-chi, kim? Sen! Sen! Sen! O'sha siyosatingni deb...

– Men siyosatga aralashgan emasman.

– Aralashmaganmisan? Konslagerdan kim qoq suyak bo'lib qaytib keldi? O'sha siyosat tufayli emasmidi? Mana, tag'in bosh suqmoqchisan! Kim oyoqqa turg'izdi seni, unutingmi? O'lsam o'lib bo'ldim-ku sening dastingdan... Endi uy-joyli bo'lib, jonim sal orom olganda... Yo'q, yo'q, toqatim qolmadi, tamom bo'ldim...

Uning yig'isi tinguncha, jim turishdi. Keyin Umida yana Avgustga yalingandek qaradi:

– Avgust... adash...

Avgustning birdan bo'shshib, chetga qaragancha bosh egib qolgani Umidani battar tahlikaga soldi: «Nahotki? Nahot-ki... Gap Gertrudaning o'zidagina emas shekilli...»

– Avgust, men sizga ishonaman. Frau Gertrudaga tushuntiring.

Avgust o'rnidan jilolmay, ikkilanib turganida yana xotining achchiq tovushini eshitib, bukchaydi.

– Gap tamom, xonim, biz bunday ishga aralashmaymiz! – derdi Gertruda nariroqda turib. Erining sal bo'shshaganini ko'rib, u yana dadillangan edi, ovozi ham yangrab eshitildi. Umidaning yana Avgustga yalinishdan boshqa iloji yo'q edi.

– Buning xech qanday xavfi yo'q, axir, sud emas, bor gapni aytib tasdiqlasangiz bo'lgani, Avgust.

– Biz, hamshira, Gertruda bilan ikkalamiz ustaxona sotib olib, ro‘zg‘orimizni biroz yo‘lga solib, bola-chaqamiz bilan endi shu kunga yetishgan edik...

– Qulay payt. Biz harakat qilmasak, kim qiladi bu ishni? –Minbarga chiqsa indamasak, partiya tuzsa – indamasak... Yaqinda, o‘sha yillardagidek, ko‘cha to‘latib marsh qila boshlashsa ham, yana deraza pardasini qiya ochib tomosha qilamizmi?..

– «U yillar...» «O‘sha yillar...» Nahotki unutib bo‘lmasa?! – deb dod soldi Gertruda.

– Avgust, siz mard odam edingiz-ku? Esingizdami...

– Yo‘q, yo‘q, esimizda yo‘q! O‘tib ketgan. Allaqachongi gap! Avgust hech qayoqqa bormaydi, tushundingizmi, xonim! – Gertruda yana yig‘lab kelib, erini yelkasidan quchoqladi, yosh boladek uning orqasiga pusib, yoshli ko‘zlarini javdiratdi.

– Bizning bolalarimiz bor, hamshira, – dedi lattaday bo‘shashgan Avgust ham yolvorib.

– Mening ham... bolalarim bor, – dedi sekin Umida, tovushi tovlanishidan qo‘rqib. Jujuqlarini sog‘ingan edi.

– Siz do‘zaxni to‘zg‘itib qo‘yib, bolalaringiz oldiga jo‘nay-siz-ketasiz, xonim, – dedi Gertruda, – biz bo‘lsak bu yerda bor-yo‘g‘imizdan ayrilib, yana...

– Keyin ular bizni qo‘yishmaydi, hamshira... – Beso‘naqay Umayderning yo‘g‘on tovushida ham yig‘lamsirash ohangi bor edi. – Men sizdan qarzdorman albatta, men sizni hech qachon...

– Gap menda emas, Umayder, men sizdan qarz talab qilib kelganim yo‘q. Bola-chaqalarimiz tinch-omon katta bo‘lishi uchun Bergerga o‘xshaganlar tahlikaga tushishi kerak, agar ular o‘zlarini bemalol sezishsa, o‘sha yillarning yana takrorlanishi hech gap emas, frau Gertruda! Ko‘rdingizmi, «o‘sha yillar»ni men emas, Bergerlar eslatyapti... O‘ylang, Avgust, bu juda muhim ish. Mardlik ishi. Shunday ish sizga bog‘liq bo‘lib turibdi.

– Yo‘q, bu ish bitta Avgustga qarab qolgan emas, bitta Avgust nima qilardi? – dedi ayol Umayderning orqasida turib. Erini hozir birov tortib olib qo‘yadigandek, uning ko‘ylagiga yopishgan edi. – Biz hech qayoqqa bormaymiz, tamom! – U erini chimdiladi, biqiniga turti. Umayder ham boshini quyi solib, yelkasini qisdi:

– Biz... borolmaymiz, hamshira... afv etasiz.

Umida eshikka o‘g‘irilib sovuq manglayini ushladi. Shuncha yugurib-yelishlaridan keyin ko‘ziga avliyo ko‘ringan bu odam birdan unga begona bo‘lib qoldi.

Sekin eshikka qarab yurdi. Er-xotinning orqasidan tikilib qolishganini sezib turibdi. Xotini balo-qazodan qutulgandek, xursand albatta. Ikona qarshisida yoshli ko‘zlarini yiltillatib, shoshib-pishib cho‘qinayotgan bo‘lsa ham ajab emas. «O, mayin got!» Avgust-chi? Nima qilishini bilmay, vijdon azobida qoldi...

– Hamshira...

Mehmon bir umid bilan to‘xtadi. To‘xtadi-yu orqasiga qayrilmadi, quloq soldi: nima der ekan, «Ertaga yetib boraman!» deb qichqirsa-chi?

Ancha jimlikdan keyin Umayder uzrli tovush bilan dedi:

– Qahva tayyor edi-ku... Hamshira? Endi ko‘rishmaymizmi?

– Bilmadim, Umayder... – dedi. Umida. Yo‘lida davom etdi. «Sizga bog‘liq» deb qo‘shib qo‘ymoqchi edi, indamadi. Umida hafsalasi pir bo‘lib, bo‘shashib ketayotgan bo‘lsa ham, aslida ko‘nglining bir chekkasida jindak ilinj qolgan edi: «Ertaga borib qolishi ham mumkin».

O‘ziga nechog‘liq tasalli bermasin, nimadandir umidvor bo‘lmasin, uning ahvoli og‘ir edi. Endi tavakkal qilishdan bo‘lak iloji yo‘q. Chekinish mumkin emas. Simpozium qatnashchilari, qancha-qancha olimlar undan izoh kutyapti. Muxbirlar har qadamda yo‘lini to‘shadi. Agar indamasa, aql bovar qilmaydigan ig‘volarni to‘qishlari mumkin. Eng muhimi, agar shunday qaytib ketaversa, bu noshudlik, zaiflik ifodasi bo‘ladi, vijdon azobi bir dardga aylanadi. Umida

o'zini biladi axir! Bemorlar yuziga boqqanida, qo'liga skalpel olganida chirkin his qiynamaydimi?..

Mehmonxonada yotog'iga kirsa, stolda samolyot bileti turibdi. Bugunga, Moskvaga. Kimdir unga tez jo'nab ketishni taklif qilibdi.

Umida biletni asta qo'liga olib, mayda-mayda qilib yirtida, o'rniga qo'ydi.

– Yo'q, ketmayman. Ishim bor, – deb yumshoq kursiga o'zini tashladi. Jilmaydi. O'zidan kimningdir qo'rqishi unga zavq bag'ishlar edi...

Matbuot konferensiyasi ertasiga, Umida turadigan eski otelning birinchi qavatidagi doim huvillab yotadigan «Konferens-salon»da ochildi. Salon tor, almisoqdan qolgan eski divanlar, ikkinchi qavatga buralib chiqib ketuvchi, doim g'irchillab turadigan yog'och zinalar ham liq to'la; labiga uzun mundshtukli sigareta qo'ndirgan muxbir xonimlar tizzalarini ochib derazalarga chiqib o'tirishgan; o'rtadagi uzun stol atrofida munkillab qolgan, keksa, lekin sipo olimlar suhbatlashar edi. Ko'pni ko'rgan, qari, bachkana kiyingan, yosh, doim serharakat muxbirlar kinoapparatlarini moslab, bloknotlarini varaqlab, ishchan qiyofada saqich chaynashar, bir-birlari bilan uzoqdan baqirib salomlashishar, sabrsizlik bilan alanglashar, sigaretalarini burqsitishar edi. Projektor yorug'ida hozirdanoq quyuq tutun suza boshladi.

Umida kirib kelganda ko'p tilli g'ovur-g'uvur asta bosildi. Elchixonaning press attashesi, diplomatlarga xos ixcham va sodda kiyingan yoshgina yigit, fotoapparatlar chiq-chiqi tugashini bir nafas kutib, konferensiyani ochdi. Bayonot uchun sovet olimi, doktor Qorievaga so'z berildi.

– Xonimlar va janoblari! – dedi Umida yeb qo'ygudek bo'lib tikilgan ko'zlarga qarab. – O'pka kasalliklari bo'yicha xalqaro simpoziumda o'z ilmiy axborotimdan voz kechganimdan buyon juda ko'p matbuot vakillari buning sababini so'rab,

menga murojaat qilishdi. Bu xatti-harakatimning sabablarini keng jamoatchilik bilishi zarur deb topganim uchun mazkur matbuot konferensiyasini chaqirib, siz muhtaram zotlarni bezovta qilishga jur'at etdim.

Umida ancha ravon, ortiqcha hayajonsiz so'zlay boshlaganini ta'kidlab qo'ydi ichida. U to'rdagi uzun, yaltiroq stol yonida yolg'iz o'zi tikka turardi. Qora atlas ko'ylak ustidan kiygan qora jaketi to'lagina belini qisib turar, boshiga chambarak qilib turmaklangan yo'g'on qora sochi uni yana ham qoramag'izroq qilib ko'rsatar edi. Qo'lida ham, stolda ham hech qanday qog'oz yo'q. Shoshmasdan, yangroq nemis tilida so'zlar ekan, dastlab sal bezovtalangan osuda qorachig'lari salonning dam u yeriga, dam bu yeriga alanglab turdi. U qidirgan odamlar yo'q, na Berger, na Umayder. Ko'zlari yuqori zinalarni ham, yo'lakda tikka turganlarni ham oralab chiqdi. U Avgustdan negadir hamon umidvor edi.

Vaqt yetib, Umida asosiy bayonotini ifodalashga kirishdi. Boshladi-yu, xuddi xotiralaridagidek, o'sha uzoq yillar ortida qolgan mash'um reviyerdagidek o'zini birdan yolg'iz sezdi. Tiriklayin tilkalangan o'sha odamlarning tanish yuzlari, o'lim oldidagi ingrashlari, so'nik g'azablari; oq xalat, qora etik kiygan «doktor»ning hissiz, sovuq ko'z qarashlari – hammasi ko'z o'ngida turibdi-yu, bular bari hozir ismsiz-jimsiz... Umida o'zi yolg'iz. Na guvohlar, na qurbonlar, na Bergerning o'zi...

Lekin bu yolg'izlik battar ishonch bag'ishlar, kuch berar edi. Zalidan yuziga qadalib turgan o'nlab foto-tele kino apparat obyektlari jonli ko'zdek tuyular, birontasidan hozir gumburlab o'q chiqib ketadigandek, Umida o'ziga o'qталgan qurol halqumlari qarshisida qo'rqmay yolg'iz turgandek edi.

Bir payt nutqi davomida o'tirganlarni so'zlariga ishon-tirish uchun ortiqcha urinayotganini payqab qoldi. Buning keragi yo'q edi. Uning gapi mutlaqo xolis bayonot va bir olimning qat'iy vijdon noroziligidan iborat bo'lishi kerak.

Masalaning doktor Bergerga bog'liq ekanini ko'plar ilgaridan taxminlab bilgan bo'lsa ham, bayonotning mohi-

yati ma'lum bo'lganda salon ari uyasiday g'uvillay boshladi, yog'och zinalar ogir g'irchilladi, ba'zi olg'irroq muxbirlar magnitofonlarini ochiq qoldirib, teletaypga yugurishdi. Bunday sensatsiyalarni ko'p ko'rib pixi qayrilganlari bo'lsa, oyoqlarini chalishtirib, gavdalarini orqaga tashlab o'tirgancha, beparvo quloq solishar, har zamonda bir-birlariga xat yozib uzatishar, yuzlarida g'azab ham, hayrat ham sezilmas edi.

– Sharmsorlik! Germaniyaga isnod! – degan tovush eshitildi orqadan. Uni kimdir tartibga chaqirib, tinchitib qo'ydi. Umida gapida davom etardi. U hech narsaga qaramay, deyarli osoyishta, batafsil gapirdi. Kurt Bergerdek kishining fan dargohiga, ilmiy kafedralarga, klinikalarga oyoq bosishiga qat'iy norozilik bildirib, barcha vijdonli olimlarni bu bayonotni qo'llab-quvvatlashga chaqirdi, eng insonparvar fan bo'lgan meditsinaning pokligini, oliyjanob an'analarini, uning ulug' gumanist daholari hurmatini, olimlik sharafigini himoya qilishga da'vat etdi.

Endi uning tovushi yana ham tiniq, dadil, yangroq edi.

Shundan keyin savol-javoblar, konferensiyaning eng og'ir, asabiy qismi boshlandi. U zo'r shovqin-suron bilan, go'yo hamma derazalardan, eshiklardan, yo'laklardan kirib kelgandek bo'ldi. Hamma oyoqqa turib ketgan edi.

So'z oluvchilar savolidan oldin o'z gazetasi yoki o'z radio-televideniye kompaniyasining nomi yozilgan lavhani baland ko'tarib ko'rsatar, yoki uni qichqirib e'lon qilar, savol e'tiborga loyiq bo'lmasa o'zidan-o'zi shovqin ichida ko'milib qolaverar edi.

– Doktor, ayting-chi, Bergerning o'sha paytdagi operatsiyalarida siz hamshira sifatida bevosita qatnashganmisiz, yoki operatsiyalar jarayonini o'z ko'zingiz bilan ko'rganmisiz?

Bu savol o'ziga yo'l ochib, zalda tinchlik o'rnatdi.

– Yo'q, – dedi Umida jimjit zal o'rtasiga qarab. – Mening vazifamga palatani ozoda tutish, bemorlarga qarash, ularni operatsiyaga tayyorlash singari yumushlar kirar edi. Men palata hamshiraligiga tayinlangan asira edim, xolos. –

U bilagini ochib konslagerdagi asirlik raqamini ko'rsatdi. Fotoapparatlar chiqilladi. Umida g'ijinib o'zini projektor yorug'idan chetga oldi. Odamning yuzini qadoq qilib yuborishadi bular, Umida umri bo'yi ham muncha ko'p suratga tushmagan edi.

– Sizning ilmiy axborotingiz bilan qayerda, qachon tanishish mumkin? Simpozium to'plamlarida chiqadimi?

– Agar u to'plamlarga Kurt Bergerning axboroti kirsa, chiqmaydi, – dedi Umida.

– Chiqmaydi! Asli bormi o'zi? – degan xushchaqchaq to'vush eshitildi.

Zinapoya tagidagi jimjimador eski divanda uch yigit saqich chaynab o'tirardi. Bu ovoz o'shalardan biriniki. Ular uchalasi ham bashang kiyinib, ko'krak cho'ntagidan oq ro'molchalari chiqib turgan, sochlarini moylab silliq taragan yosh jentlmenlar, hech narsa yozmay-chizmay halidan beri quvnoq gaplashib o'tirishibdi.

Hamma ovoz chiqqan tomonga qayrilib qaradi-yu, jimlik o'rnashmadi. Faqat, sochlari to'kilgan kekxa frantsuz o'rnidan turganda zal tinchidi.

– Madam, – dedi salmoqlab qari muxbir, ko'zoynagini hafsala bilan artarkan. U ruscha so'zlardi: – Siz tarixni ancha ishonarli qilib gapirdingiz. Lekin biz istardikki... ya'ni bu voqealarning guvohlari bilan qachon va qayerda uchrasha olamiz?

Umida bu savolni kutgan edi. Uning javobini necha kundan beri o'ylayotgan bo'lsa ham, topolgani yo'q, tayyor emas.

– Guvohlar yo'q... – dedi u zalga birinchi marta xavotir bilan qarab. Nemischa javob berardi. Zal asta guvillay boshladi. – Tushunib turibsizki, guvohlar hammasi halok bo'lgan, janoblar. Shuning uchun, mana men guvohlik beryapman. – Guvillash orta bordi, Umida terlab ketdi: hushtak chalishmasa bo'lgani. Eh, Avgust Umayder... Shu zumda bir ko'rinib qo'ysang nimang ketardi! Yurak o'z joningni saqlash uchun-gina ekan-da?!

– Qiziq-qiziq xotiralarinigizni hikoya qilib bermoqchi ekan-siz, bizni tinch qo'yib, bola-baqrani to'plasangiz bo'lmasmidi, xonim? – deb qichqirdi haligi uch oliftaning yana biri. Bu savol javob talab qilmasdi, shuning uchun g'ovur-g'uvur yana kuchaydi – bu baqiriqni kim ma'qullamoqda, kim qoralamoqda – bilish mahol edi. Qulog'i bitgan Umida boshlar ustida suzgan quyuq tutunga tikilib turib, na o'z qadrini, na o'lik-tirikning hurmatini biladigan bu bebosh to'daga nisbatan bir parvosizlik, befarqlik seza boshladi.

Bir ingichka, novcha xotin inglizchalab qichqirdi. Uning gapini Umidaga tarjima qilishdi:

– Qoriyeva xonim, bir daqiqa faraz qilaylikki, o'sha qurbonlar, o'sha tajriba jarayonida o'lgan odamlar mutlaqo bo'lmagan deylik. O'shanda siz doktor Berger kashfiyotining fan uchun ahamyatini tan olarmidingiz.

– Yo'q, men buni faraz qilolmayman, miss. Yarim daqiqa ham faraz qilolmayman! Chunki hayvon o'rnida tajriba stolidida o'ldirilgan o'sha o'nlab odamlar mening ko'z o'ngimda turibdi. Ular biron daqiqa va bir umr mening ko'z o'ngimdan ketmaydi... Men vrachman, odamlarni o'ldirish uchun emas, ularni o'limdan saqlash uchun yashayman.

Zal tinch edi.

– Bizningcha, siz ko'proq agitatorsiz!

Bu qichqiriq jimjit zal tepasida muallaq qoldi. Hech kim indamadi. Haligi silliq, sochli jentlmenlar tomonga hech kim qaramadi ham. Ovozning o'shalardan chiqqanligini hamma bilardi. Bu o'ng'aysiz jimlik uzoqroq cho'zildi. Buni o'zlariga e'tibor deb bilgan haligi uchovidan biri, keksarog'i o'rnidan turdi.

– Madam, siz doktor Bergerga qarshi hech qanday isbot yoki guvoh ko'rsatmadingiz, – dedi u beparvo tebranib, qo'lida kalitmi, qalammi – bir zanjirli narsani aylantirib o'ynarkan. – Xo'p, mayli. O'zingizning ilmiy axborotingizni ham e'lon qilmadingiz. Endi umuman fanga aloqangiz borligiga ham hech qanday isbotsiz ishonaveramizmi?

Zal bir to'lg'anib, jimjit bo'lib qoldi. Qog'oz shitirlagani ham eshitilmas edi. Umida bu kekxa oliftani qayerdadir ko'rganga o'xshaydi-yu, hozir bu haqda o'ylashning payti emas edi.

– Javob beraman, ser, – dedi u. – Janoblar, siz, uchalangiz ham, – u zina tagida oyoq chalishtirib o'tirgan haligi silliq sochli jentlmenlarni ko'rsatdi, – siz uchalangiz ham Kurt Berger a'zo bo'lgan partiyaga mansub ekanlingiz ayon bo'ldi. Men sizga hech qanday isbot keltirmayman. Sizga isbot kor qilmasligini tarix yaxshi biladi. Yuridik jihatdan sizning partiyangiz bilan biz hali ham urush holatidamiz. Biz fashizm bilan hech qachon yarashgan emasmiz!

Avval kimlardir qarsak chaldi, keyin zal portlagandek birdan guvillab, hech narsa eshitilmay qoldi. Birovlar qalam-qog'ozini yig'ishtirib yugurgancha to'dani yorib chiqib ketdi. Kimdir stul ustiga chiqib qichqirib so'z so'rar, boshqasi so'z olmasdanoq kimnidir baqirib so'kar edi. Suhbatni davom ettirishning imkoni qolmadi. Press-attashe Umidaning imosi bilan mikrofoniga bo'ynini cho'zib, bir nimalar dedi, bayonotning xolis yoritilishiga umid bildirdi-da, konferensiyani yopdi.

Umida yotog'ida yolg'iz qolgandan keyin asabini bosib olish uchun shoshib u yoqdan bu yoqqa yurarkan, salondagi boyagi suron miyasida hamon g'uwillayotgandek edi. Biroq asabi bosilmadi, qaytaga battar bo'lib, nafasi tiqilib, havo yetishmay qoldi. Tamaki tutuni singgan jaketini yechib tashladi. Nima bo'ldi o'zi? Uylagan gaplarining hammasini aytdi-ku? Ko'nglini bo'shatdi. Vijdoni oldida musaffo bo'lib oldi. Yengil tortishi kerak edi. Lekin orom topolmayapti.

Yo biron fikrini tushuntirolmadimi? Ortiqcha so'z qotdimi? Yo'q. Hammasi haqqoniy, puxta, tiniq. Ortiq chirangani ham yo'q, xotirjam, osoyishta gapirdi. Ammo nimagadir qoniqish yo'q, ko'ngli xijil, bezovta.

Nazarida u asosiy maqsadga erisholmadi, uning samimi-yatini anglamadilar. Ularga isbot kerak, guvoh kerak. Oddiy hisning, yurak nolasining bunda qadri yo'q.

Qiziq, Berger qayerda? Nima qilyapti? Uning bugungi gaplarni eshitmagan bo'lishi mumkin emas. U ahvolini Umidadan yashiryapti. Istehzoli kulib may ichib o'tirganmikan, yoki talvasadamikan?

Har holda, ertaga bir shov-shuv bo'ladi. Yo uning foydasiga, yo...

Umida derazani ochib yubordi. Yomg'ir hidi keldi. Bir haftadan beri yog'olmay, uzoqda bo'g'iq momaqaldiroq yumalardi. Umida namiqqan yoqalarini bo'shatdi. Qop-qora derazaga boqarkan, hatto ko'zlarini qisdi: tun qorong'isi shu qadar quyuq, tubsiz edi. Havo bo'lsa shunday ziq, dim, elektrlanganki, gugurt chaqsang portlab ketadiganday. Yurakni ezadigan jimlik chakkalarini og'ritdi. Endi bu qorong'i jimlik va dimlikka bardoshi tugadi deganda, qayerdandir, tun qa'ridan, qizigan temirdek oppoq chaqmoq otilib, yovvoyi kuchini qayoqqa qo'yishni bilmagandek, shunaqa gumburladiki, ko'k gumbazi chatnab, yer titrab ketdi. Umida yerga botib turgan og'ir qizil g'isht binolarning qog'oz o'yinchoqdek silkinib ketganini butun vujudi bilan sezdi. O'lik chaqin tomlarni, tomlardagi nayzalarni, daraxtlarni, shoxlarda ilinib turgan har bir bargni bir zum yoritib, keyin yer-u ko'kni ko'r qildi-qo'ydi.

Umida chiroq yoqishga qo'rqdi, devorlarni ushlab borib, kresloni topdi.

Bir nafasdan keyin shovillab yomg'ir quydi. Bir haftadan beri yog'olmay havoni dimiqtirib turgan bulutlar nurab to'kilmoqda edi. Umida bir me'yorda shovillagan kuz yomg'irining sarin salqinidan sal orom topgandek bo'ldi, bo'shashib kresloga cho'kdi. Xona qorong'i edi.

U bugun ham o'tirib tong ottiradi shekilli, a'zoyi badani majaqlangandek, tamom toliqqan bo'lsa ham, uyqudan da-

rak yo'q edi. Stolda maydalab yirtilgan bilet yotibdi. Yuragi uvushdi. Birdan bolalarini qo'msab uyiga qaytgisi kelib ketdi...

Kurt Berger baribir fosh etilmay qoldi. U hamon qomati tik, dadil yuraveradi, o'zidan mamnun, sal jilmayib ta'zimlarga bosh egib qo'yadi, oq xalat kiyib klinikalarga kiradi, minbarlarga chiqadi. Atoqli olim qiyofasida auditoriyalarni og'ziga qaratadi.

U shuning uchun odam o'ldirgan, soppa-sog' odamlarni... Ko'ksini yorib, oylar davomida o'pkasini qiymalab, asta-sekin o'ldirgan. Yashnab turgan navqiron hayotning kunlab, soatlab so'nishi, murdaga aylanishi necha martalab uning sovuq nazaridan o'tgan. Yillar davomida...

Kimlardir tirik vujudni, miya faoliyatini butun ilohiy qudrati bilan kibernetik modelda takrorlashga urinadi. Kimlardir moddaning tunganmas sirlariga, samoviy olamlarning sehrlarini fosh etishga intiladi. Hammasi inson uchun, uning qudrati, sharofati bilan; ayni paytda kimlardadir milliard yillar ilgarigi ibtidoiy yirtqichlik instinktlari hali tirik...

Yaqinda televizorda bir toshni, uning soyasini ko'rsatishdi, balki ertaga uni muzeyga qo'yarmiz. Oy toshi... Bizdan million-million nur yillari uzoqligidagi tumanliklarning kimyoviy tarkibi aniq. Ammo inson bilan hayvonning chegarasi qayerda – biz buni hali bilmaymiz.

Chindan ham insonlikning chegarasi qayerda? Ideal, oliyjanob insoniy poklikdan hali shunchalik uzoqmizmi? Yoki hamma odamlar ham inson emasmi? Nega bo'lmasa qonunlar bir, huquqlar bir, unvonlar bir?..

Bir yepiskop shunday degan edi: «Hayvoniy instinktlar insonga tahdid sololmaydi. Inson hayvonlik bosqichidan allaqachon o'tib ketgan. Endi unga iblislik tahdid solishi mumkin, xolos».

Ajabo! Iblislik. Qanaqa iblis? «Sariq iblis»mi?

Umidaning xayolida zamonlar, tushunchalar qorishib ketdi. O'ngi bilan tushi ham, kun bilan tun ham qorishib ketdi.

Bir vaqt ko'zini ochib qarasa, derazalar yorug'. Yomg'ir tinib, havo yorishdimi yoki tun o'tib, tong otdimi?

Eshik taqilladi. Junjikib qolgan Umida kreslodan shoshib turib u yoq-bu yog'ini tuzatdi.

– Kiring.

– O, frau doktor! Qanday ko'ngilsizlik! Qanday ko'ngilsizlik! – Xonaga Bertaning o'zidan avval ovozi kirdi: – Qarang-a, shunday jentlmenni o'ldirishibdi! Qanday xushbichim edi, qanday xushmuomala... – U yig'lagudek bo'lib bir dasta gazetani stolga qo'ydi. Qahvani doktorning qo'lga berdi.

Umida gazetadagi suratga ko'z tashladi: qayoqdagi ko'rimsiz, oriq, sal shishinqiragan ko'zlari ichiga cho'kib ketgan, shlyapasi g'ijim bir odam edi. Nimasi xushbichim buning? Berta tanisa kerak-da. Har kimning o'z dunyosi, o'z hasrati...

Bir mahal Umidaning qo'lidagi likopcha bilan kichkina quloqlik idish tebranib zirillay boshladi, qahva to'kilib ketdi, yaxshiki, Berta vaqtida qo'lidan oldi, bo'lmasa tushib sinardi. Umida ikki qo'llab gazetani yozib ushlagancha kursiga o'tirib qoldi. U shoshib qolgan, hali quvonishini ham, quvonmasligini ham bilmas edi. Haligi suratning tepasiga kechagi matbuot konferensiyasining hisoboti bosilibdi. To'laligicha. Savollar, javoblar, qarsaklar, shov-shuvlar hammasi! Qanday bo'lgan bo'lsa – shunday. Ikki joyda Umidaning gapirib turgan surati ham bor.

Umida shoshib ko'z yugurtirdi, ha, hammasi qanday bo'lsa shundayligicha bosilibdi. Xolis. Gazeta o'zidan hech narsa qo'shmagan. Nechuk bunday bo'ldi? Bu yerning gazetolari unday qilmas edi-ku? Bu yaxshimi, yomonmi?

Umida yana ko'z yugurtirib, o'z javoblarini o'qiy boshladi. Yonida Berta bir qo'lida qahva ushlagancha hamon zorlanar edi.

– Juda ko'nglim bo'sh, frau... o'lay agar, yig'lab yubordim. U jentlmenni bir martagina ko'rgan bo'lsam ham, shundoq ko'z oldimda turibdi. Juda achinarli voqea yuz berdi-da...

Umida unga qayrilib qaradi. Bertaning sepkilli yuzi qizari ketgan edi.

– O'ldirib ketishibdi...

– Kimni? – deb so'radi Umida.

– Voy, o'qimadingizmi, frau... Mana, axir, mana,– deb Berta yonoq suyaklari chiqib turgan haligi oriqli odamning suratini turtib-turtib ko'rsatdi. – O'sha kuni sizning yoningizga kelgan jentlmen-chi! O'qing! O, qanday achinarli voqea, doktor!

Umida hech narsa tushunmadi. Lekin yuragi «shuv» etib ketganini sezdi. Gazetaning qayeriga qarashni bilmay, sarlavhalarni o'qidi. Nima deyapti bu ayol? «O'sha kuni kelgan jentlmen?» Kim kelgan edi? Berger? Ha, Bergerdan boshqa hech kim kelgani yo'q...

– Men yo'g'imda kelibmidi?

– Yo'-o'-o'q, axir! Kelib siz bilan suhbatlashib o'tirdi-ku? Xushbichim, xushmuomala...

– U Berger edi, Kurt Berger! – dedi Umida negadir zarda bilan.

– Ha-ha! O'sha, axir! O'sha odamni aytyapman, frau doktor... Berger? Uni kim o'ldiradi? Qachon? Nega?

Umidaning xayoliga bir fikr chaqmoqdek urildi: «Umayder! Nahotki...»

Ko'zlariga ishonmagandek, yana suratga tikildi. Yo'q, bu boshqa odam edi. Umida uni hech qachon ko'rmagan.

Uf-f, nima balo bo'lyapti o'zi! Umida ikki qo'lini yuziga bosganicha bir zum o'tirib qoldi. So'ng yana gazetaga tikildi. Ko'zi birdan surat tepasidagi sarlavhaga tushdi: «Allo, politsiyami? Darrov yetib keling. Men odam o'ldirdim!» Qora, yirik harflarni yana bir ko'zdan kechirdi. Keyin xabarni o'qiy boshladi. Uning cho'g'lanib turgan ko'mirdek qorachig'lariga gazetani yondirgudek edi.

Bugun kechasi soat ikkilarda noma'lum bir odam doktor Bergerni o'z ish kabinetida otib o'ldiribdi. Qotil o'sha yerning o'zidayoq politsiyani chaqirib, o'zini qonun ixtiyoriga topshiribdi. Xabarda voqea butun tafsilotlari bilan bayon etilgan edi, suratdagi – o'sha noma'lum odam ekan.

Umida uning kirtaygan umidsiz ko'zlariga qarab, o'rnidan turib ketdi. Bunday ko'zlar... bunday ayanchli ko'zlarni u faqat konslagerdagina ko'rgan. Bu, shubhasiz, Bergerning qurbonlaridan biri. Lekin u qayoqdan chiqdi?

Umida shoshib kelib yana gazetani qo'liga oldi.

Haligi xabardan pastroqda «Qotil bilan intervyu» bosilgan edi. Qotil unda o'z nomini, tug'ilgan joyini aytadi. Bir vaqtlar juda baquvvat sportchi yigit bo'lgan ekan. Urush yillari, o'n to'qqiz yoshida gestapo qamoqxonasidan Berger klinikasiga ko'chirilibdi, bir necha operatsiya davomida bitta o'pkasi batamom olib tashlanibdi. Endi ikkinchi o'pkasini ham operatsiya qilishga tayyorlab yurishganda bombardimon bo'lib qolib, qochibdi. O'shandan buyon bir o'pka bilan yashab kelayotgan ekan. O'shandan beri umri to'shakda o'tibdi, o'shandan beri havoga, odamlar kecha-yu kunduz shimirib yurgan oddiy havoga zor bo'lib yashabdi. Bergerni ko'rmasdan o'lmaslikka qasd qilgan ekan. Kecha to'satdan radioda uni gapirib qolganlarida so'nggi dardomoni yig'ib to'shakdan turibdi, uyini topib kelibdi. Uchra-tibdi. «Bu yog'ini o'zlaringiz bilasizlar. Men shuning uchun-gina jon saqlab kelgan edim, endi... endi mana, qamanglar meni...» debdi qotil.

Sahifaning eng pastida politsiya boshqarmasi xabar berar edi: qotilni qamoqqa olishga qonun yo'l qo'ymaydi. Vrachlarning xulosasiga qaraganda, uning bir oylikkina umri qolgan...

O'sha za'faron yuzli, qoq suyak odam, xuddi narigi dunyoning darchasidan mo'ralagandek hali-hali Umidaning ko'z oldidan ketmasdi.

– Men uning o'n to'qqiz yoshlik navqiron chog'ini sira-sira ko'z oldimga keltirolmayman, – dedi Umida bir nuqtaga tikilib.

– Bir oy bo'lsa... hozir u...

– Endi u yo'q, Azimjon, – dedi Umida. – O'ychanlik bilan qo'shib qo'ydi. – Bir o'pkali qasoskor. Mening guvohim...

– Har narsa o‘z vaqtida bo‘lib o‘tgani yaxshi, bolam. Yana bir oy kechikkaningda shu so‘nggi guvohni ham topolmas eding.

– So‘nggi guvohmikan, dada?

Ochil buva uvushgan tizzalarini uqalab, o‘rnidan turdi. Piyolalarda choy sovib qolgan edi. Lim-lim oftob to‘la xonalar jimjit, faqat qaysi bir darparda orqasida qamalib qolgan qovoqarigina tinmay vizillar edi.

Chetroqda o‘tirgan Azimjon og‘ir xotiralardan keyin chuqur o‘yga tolgan bu ajoyib xolasiga tasalli bergisi keldi:

– Hech xafa bo‘ladigan joyingiz yo‘q ekan, Umida opa. Avvalo, uni siz o‘ldiribsizmi? Qasosli dunyo qaytadi. Xo‘sh... u yashab yuraversa-yu, siz shundoq qaytib kelganingizda ko‘nglingiz battar notinch bo‘lardi.

– To‘g‘ri aytasiz, Azimjon. Lekin o‘sha yerdan qaytganimdan beri, bir nopok narsani bosib olgan odamday dilim g‘ash.

– Mening ham... – dedi Ochil buva belini ushlagancha gilamda paypoqchan yurarkan, – mening ham ko‘nglim xira tortdi, bolam. Endi sening uyingdan asablarimiz qit-tak orom olib, ko‘nglimiz ravshan tortib ketarmiz, desam... bo‘lmadi.

– Bilasizmi, dada, borib-borib odamning axloq boyligi yetmay qolmasmikan – men nuqul shuni o‘ylaydigan bo‘lib qoldim. Odam yadro ichidagi dahshatli kuchlarni ozod qilyapti, bu bilan u o‘zi ham jismoniy jihatdan yuz marta, ming marta kuchliroq bo‘ladi. Bu qudratni o‘ziga qarshi qaratmaslik uchun axloqiy kuchi yetarmikan? Axloqiy irodani yadrodan olib bo‘lmaydi, fandan olib bo‘lmaydi, qayerdan oladi?..

Bobo-nabira tushundilarmi, tushunmay jim qoldilarmi, Umida ularga tikilib javob kutardi. To‘g‘rirog‘i, u o‘zidan kutardi javobni. Ammo ancha jimlikdan keyin Ochil buva uning ro‘parasiga kelib, serbo‘g‘in, titroq barmaqlari bilan qizining peshana sochini siladi.

– Qayerdan oladi deysanmi?.. Bizdan oladi. Bizning turmushimizdan, bizning ishlarimizdan, bizning odamlarimizdan. Mana sendan oladi, qizim.

Umida kekxa otasining ko'zlariga qarab turib charaqlab ketdi. Boboning gapi Azimjonga ham juda ma'qul bo'lgan edi, ajoyib xolasi haqida uning ham ko'nglida shunday yaxshi bir gap bor edi-yu, aytolmay turgan edi. Hozir Umidaning yana kechagidek chiroyli bo'lib ketganini ko'rib, undan ko'zini uzolmay qoldi.

Ular samolyotda tishlari uzoqdan yaraqlab turadigan bir muxbir yigit bilan yonma-yon o'tirib qolishdi.

– Cho'lga denglar? Juda soz bo'ldi-da, gaplashib ketamiz! – dedi yigit chaqqongina o'rnidan turib bularning narsalarini joylashga yordamlasharkan. U juda sergap edi, samolyot havoga ko'tarilguncha shang'illab quloqlarini bitirdi.

– Yo'ldosh akanikiga deng? – hamon gapdan tinmasdi muxbir, – u kishi o'zimizning akamiz-ku! Kechirasiz, siz Ochil buvasiz-a, men sizni tanimabman. Eshitgan edim-u ko'rgan emasdim.

Eshik tepasidagi tablo o'chishi bilan yigit sigareta tutatdi. Uning jag'i sira tinmasdi, dam gapirar, dam o'qir, nimanidir titar, ko'pincha esa bir yo'la ham gapirar, ham nimanidir o'qir edi.

– Yo'ldosh akani bu yil deputat qilib sayladik, xabaringiz bordir, u kishi kombinatga direktor-ku hozir, – dedi muxbir eski jurnalni varaqlay turib.

Ochil buva jyanining mansablaridan bexabar, lekin uning cho'lda obro'li odam ekanligini bilar edi.

– Yo'ldosh kam bo'lmaydi, bilaman. Bobosiga tortgan, – dedi Ochil buva gavdasini orqaga tashlab o'tirib. – Bobosi Abdulhad-duma ko'p bilimdon, alloma odam edi, rahmatlik.

– O'sha zamonda-ya, buva? U zamonlarda bir foiz ham savodxon bo'lmagan deyishadi-ku? – dedi bobosining irg'ay tayog'ini etagida ushlab o'tirgan Azimjon. – Sizning aytishingizcha, Komilaning dadasi ham, Yo'ldosh akamning bobolari ham...

– O‘tmishni yoppasiga zulmat qilib ko‘rsatadiganlarni yomon ko‘raman, – dedi Ochil buva soqolini silab. Bu uning shu topda gapga, suhbatga moyilligini bildirardi.

– «Nomi yo‘q, qashshoq, gado...» – deng? – kinoya qilib qo‘ydi muxbir.

– O‘zbek hech mahal gado bo‘lgan emas, – dedi buva. – Otabuvamiz yog‘ ichib, yalang‘och yotmagan albatta. Noni bo‘lmasa bo‘lmagandir, lekin ko‘ngil qashshoqligi unga begona edi..

– Menga qarang, aka, – dedi yigit Azimjonga qarab, – siz nima, oydan tushganmisiz? Shundoq bo‘lsa ham hazrat Navoiy-ni bilsangiz kerak hoynahoy. Ulug‘bekning Ptolomey bilan yonma-yon turgan suratini ko‘rganmisiz? Beruniy «Iliada»ni yunon tilida o‘qigan men sizga aytsam. Sanskritdan arabchaga tarjima qilgan. Al-Farg‘oniy Bag‘dod akademiasining akademigi edi. Uni Dante «Ilohiy komediya»da tilga oladi. Mashrabning o‘zini oling! Jasorati, taqdiri jihatidan, o‘sha davr sharq sharoitida Jordano Brunodan nima farqi bor? Al-Xorazmiyning... – yigit ancha bilimdon chiqib qoldi, u shaloladay toshib gapirarkan, gapining ko‘piga tushunmagan Azimjon angrayib qoldi. Ochil buva bo‘lsa tarixga tomir otgan o‘z ajdodlarini o‘ylar edi: kimdir Buxorodan Ivan Grozniyga amirning elchisi bo‘lib ketayotganda Volgada g‘arq bo‘lgan, kimdir «Pravda»ning birinchi sonini Orol baliqchilariga yetkazgan, kimdir Pyotr I ning Turon ekspeditsiyasida qatnashgan, kimdir Zavqiy bilan birga zindonda o‘lib ketgan... Eh-he!!!

– Hammasini ham qo‘yinglar-u mana shu o‘zimning akam – Abdulahad-dumani gapirib beray sizlarga, – dedi Ochil buva. Irg‘ay tayog‘ini olib tayandi..

HIKOYAT

Sentabrning oxirgi kunlari.

Ekin-tikin yig‘ishtirilib, dalalar shipshiydam bo‘lib qolgan, faqat o‘tloqlardagina pichan g‘aramlari kuzak yomg‘iridan qorayib, yakkam-dukkam qaqqayib turibdi; siyraklashib, ich-

karilari ko‘rinib qolgan o‘rmonlar kamalakdek tovlanadi. Avval eng yorqin ranglar, kumush tanli qayinlar, hanuz yam-yashil qarag‘ay, o‘tdek yonib turgan arg‘uvon, oltin barglari tinmay pildirab uchib tushayotgan eman, teraklar ko‘zga tashlanadi. Qirmizi quvoqzor etaklaridan buralib ketgan so‘qmoq yo‘llarda qo‘ziqorin hidi keladi. Endigina qazilgan kartoshka, lavlagi paykallarida bulut soyasi kezib yuribdi, u zax jarliklardan hatlab o‘tib, uzoqda yaltirab ko‘ringan graf qo‘rasining oq imoratlari tomon o‘rmaydi.

So‘qmoqda, archaning o‘tgan yili to‘kilgan xushbo‘y iganalarini yumshoqqina bosib, qo‘lini orqasiga qilganча kelayotgan odam kuzak o‘lanlarining talx hididan tabiati ochilib, atrofga suqlanib boqar, yo‘l bo‘yidagi milashning qip-qizil shodalariga qo‘l uzatib, bir-ikkita achchiq donasini og‘ziga solarkan, yuzlarini burushtirib, lablarini chapilatib qo‘yar edi. Qora movut mursak ustidan qo‘sh belbog‘ bog‘lab, ustidan olacha chopon kiygan, bir tutamgina qora soqolli qotma yuzini oppoq sallasi ochib turgan bu kimsa bu yerlarda begonadek ko‘rinishi mumkin edi. Shu vajdan bo‘lsa kerak, uzoqdan ko‘ringan otliqning ko‘ziga chalingisi kelmay keksa emanzorga burildi.

Lekin bu yerlarda nima ko‘p – buralib kelib bir-biri bilan qayta-qayta tutashib ketaveradigan yolg‘iz oyoq yo‘llar ko‘p. Nariroqqa borib otliq yana ro‘baro‘sidan chiqib qoldi. Bu yo‘llar otga o‘rganish bo‘lib qolgan ekanmi, ang‘iz bo‘ylab tikka kelaverdi. Boshqoq terib yurgan bolalar ham, o‘tkinchi mujiklar ham uni ko‘rishlari bilan boshlaridan qalpoqlarini olishar, egilib ta‘zim qilishar edi. Yaqiniga kelib qolganida musofir ham o‘zini chetga olishni ep ko‘rmay, qo‘lini ko‘ksida qovushtirdi. Otliq bu yoqlar uchun begona odamni ko‘rib tikilib qoldi.

Otliq oppoq soqoli ko‘ksiga tushgan keksa odam bo‘lsa ham, ot ustida qomatini tik tutib turar edi. U pastakkina otdan yengil sakrab tushdi. Shunda musofir xuddi Xizrga duch kelib qolgandek, bu bukchaygan, kichkinagina qariya

oldida o'zini yo'qotib qo'ydi. Oyog'ida eski mahsi, boshida tuya junidan bo'lsa kerak, yumshoq qalpoq, yelkasiga katta tivit ro'molni ikki buklab tashlab olgan, quloqlari katta, burni sergo'sht, oppoq baroq qoshlari ko'zlarini bosib tushgan bu odam uni ilgaridan taniydigandek, u tomon yurdi. Musofir ham payqadiki, yo avliyo, yo bir buyuk siymoga duch keldi, chunki podshoh oliy hazratlariga ro'para bo'lganida ham, uni bu qadar salobat bosmagan edi.

– Salom alaykum, – dedi qariya qo'lini uzatib. Qo'li katta, sertomir, issiq edi, – graf Tolstoy Lev Nikolayevich.

Uzoqdan yaxshi ko'rmas ekan shekilli, u musofirga yana boshdan-oyoq razm soldi. Keng manglayidagi, qonsiz yuzidagi dag'al ajinlari yana ham chuqurlashdi, paxmoq qoshlari ostida shiddatli ko'zlari po'latdek yiltilladi.

– Men Abdulahad-qori degan kimsaman.. – dedi musofir hayajondan tili bazo'r aylanib.

U buyuk adib haqida ko'p eshitgan, uning imeniesi shu atrofda ekanini bilar, ba'zi hikoya va ertaklarini o'qigan ham edi.

– Siz turkmisiz yoki eronlik?

– Men Turkistondanman, taqsir, o'zbekman.

– O, ajab qiziq. Qani, o'tiraylik-chi. – Tolstoy keksa emanlar orasidan o'tib, ikki-uch to'ngak qaqqayib turgan sarg'ish pichanzorga boshladi. U uzilmay so'lgan bu kuzgi moychechaklar orasida tez-tez dam olsa kerak, to'ngaklar silliqanib, yiltillab ketgan edi.

Lev Nikolayevich avval indamay, anchagacha nafasini rostladi. Mulla Abdulahad ham o'zini o'nglab, bu buyuk odam yoniga dadilgina kelib o'tirdi.

– Sihat-salomatligingiz durustmi, muhtaram Lev Nikolayevich?

– Yaxshi. Yaxshi. O'limga har dam yaqinman. Bu ham yaxshi. «Katta maraka»ning ham mavridi yetdi axir...– Uning tovushi yo'g'on, xotirjam. Gapirganida tishsiz jag'i bilan birga keng, sergo'sht burni ham qimirlar edi.

– Otingiz esli ekan, – dedi mulla Abdulahad, cholning shafqatsiz, xunuk gaplaridan chalgʻitmoqchi boʻlib.– Qoʻygan joyingizda turdi qoldi-ya, jonivor.

Yellari uzun-uzun pastakkina boʻz biya chindan ham toʻxtagan joyida qimir etmay turar, har zamonda pahmoq dumini silkib qoʻyar edi. Tolstoyning koʻzlari jonlanib, yuziga muloyim tabassum yoyildi.

– Delir... Feʻli odamlarnikiga oʻxshaydi. Sehrlangan shahzoda shu boʻlmasa, deb oʻylab qoʻyaman goho... «Ming bir kecha»dan, yodingizdami?

– Ha, – dedi mulla Abdulahad, uning soʻzida va koʻzida jonlanish paydo boʻlganidan quvonib. Graf, haqiqatan ham, birdan jonlandi:

– Qayoqlardan soʻraymiz, mulla, nechuk bu tomonlarda-siz?

Mulla Abdulahad qariyaning koʻzlaridan payqadiki, u bilan gaplashganda hamma gapni ochiq aytish, oʻz vijdoning bilan gaplashgandek samimiy boʻlish kerak. Aks holda baribir inonmaydi.

– Podsholik tomonidan bu yerga badargʻa qilinganman, Lev Nikolayevich.

– Shunday deng! – Lev Nikolayevich oppoq baroq qoshlarini chimirdi, boʻgʻinlari tugilib ketgan qoʻpol barmoqlari tivit roʻmolni besaranjom paypaslab qoʻydi. – Meni sira badargʻa qilmadilar. Riyozat cheksam edi, tashnaman. Atrofimda sizdek odamlar, minglab, yuz minglab mazlumlar azobda. Meni esa qamoqqa, yo taʻqibga arzitishmadi. Men ham podsholikka zararliman sizga aytsam. Men haqorat qilmagan podsho qolmagan, ha... Bir riyozat chekkim keladi.

– Orzu qilmang, Lev Nikolayevich.

– Bilaman, ogʻir. Ammo erkinlikda undan yengil emas. Xoʻsh, qanday tirikchilik qilyapsiz?

– Bir nav... Bu yerda oz boʻlsa ham musulmon urfdoshlarim bor. Qorachoylar, cherkeslar.. marosimlariga taklif qilishadi, yosin oʻqiyman, qurʻon tilovat qilaman...

– O, juda qiziq, xo’sh, xo’sh?

– O’z yurtimda domla, ya’ni muallim bo’lganman.

– Muallim? Qani, gapiring, gapiring, qanday gunohlaringiz uchun bu yerga badarg’a qilishdi? Yo siz osiyoliklar ham endilikda din-u ibodatni yig’ishtirib qo’yib, o’zlarinigizni siyosatga urganmisizlar?

Mulla Abdulahad kulib qo’ydi. Cherkov olamga suron solib la’natlagan bu buyuk qariyaning so’nggi so’zlarini kinoya yoki hazil deb tushundi. So’ngra, o’zining Davlat dumasiga a’zolik vaqtida ba’zi deputatlarning qutqusi bilan podshohi a’zamga arznoma yozishga bosh qo’shganini so’zlab berdi. U arznomada ikki narsa talab qilingan edi. Birinchisi – mol-dunyoga mukkasidan ketib, haddidan oshgan ba’zi boylarga ortiqcha davlatlarini o’zgalar bilan baham ko’rishni taklif etish...

– Menga qarang, mulla...

– Abdulahad.

– Mulla Abdulahad, bu g’oyat to’g’ri talab! – Lev Nikolayevichning qonsiz, dag’al barmoqlari uzun soqolining kumush to’lqinlari orasida qaltirab keza boshladi, yuzi nurlandi. – Bu ayni muddao! Siz Genri Jorjni bilasizmi?

– Yo’q, Lev Nikolayevich.

– Ha, mayli. Biroq talabingiz juda to’g’ri. Keragidan ortiq boylikka chang solib yotish – ashaddiy axloqsizlik! – uzoqqa tikilgan kichik chuqur ko’zlari xiralashib, unda qandaydir unutilgan bir dard yiltilladi, tovushi pasaydi Tolstoyning. – Qiziq, siz bilan biz maslakdosh chiqib qoldik. Bunday talabni oliy hazratlariga o’z vaqtida men ham izhor etgan edim. Ammo oqibati bo’lmadi. Aziyat chekdim, og’ir dardga chalingim. Hatto bir ingliz gazetasida ta’ziya ham chiqdi. Qabr uchun yer ham sotib olgan edik... – Qariya xayoli uzoqlarga ketib qolganini payqab, mavzuga qaytdi: – Xo’sh, ikkinchisi-chi?

– Ikkinchisi shuki, Lev Nikolayevich, janob Stolipinning buyrug’i bilan mahalliy aholining yerlari tortib olinib...

– Ha, qisqasi, arznomaning javobi mana shu badarg‘a bo‘ldi, deng?

– Shunday, taqdir.

Lev Nikolayevich xayolining allaqanday chuvalgan rishtalari bilan chalg‘ib borib, Yasnaya Polyanadagi bir yasovul haqida gapirib ketdi. «Yoningda osilib turgan nima, pichoqmi?» desa, «Yo‘g‘-e, qilich!» debdi yasovul. «Uni nima qilasan? Non kesasanmi?» «Qanaqa non?» – «Bo‘lmasa, seni boqadigan mujikni chopasanmi?» desa, «Nima, chopsam chopaveramanda», dermish. «Axir, o‘zing ham mujiksan-ku, uyat emasmi o‘z birodaringni qilich bilan chopsang?» desa, «Mening xizmatim shunday», dermish. «Bunday yomon xizmatga kirib nima qilarding?» desa, «Qanday qilay, o‘zimning bahom o‘n olti so‘m, bu xizmatda esa menga o‘ttiz ikki so‘m to‘lashyapti», dermish. Yasovulning bu gapi mening ancha chigal narsalarni tushunishimga yordam qildi, – deb davom etdi Lev Nikolayevich. – Mana, o‘sha siz aytgan Stolipinni olaylik. Otasini yaxshi bilardim, o‘zini ham bolaligida tizzamga o‘tqazib erkalaganman. Hozir u ham odamlarni osyapti, chopyapti. Chunki xizmati shunaqa. Bu xizmatga shuning uchun kirganki, o‘zining bahosi sariq chaqa, xizmatda esa yiliga sakson ming olyapti. Oliy tabaqa deb atalgan bu jamiyatning hammasi shunaqa, mulla. Podshoh ham mustasno emas. Agar u axloqi komil odam bo‘lsa, men undan iltimos qilardim: odamlararo mehr-u muhabbat hukmronligini joriy eting, deb...

Abdulahad-qori quloqlariga ishonmayotgandek bezovtalanib, nima deyishini bilmay qoldi, lekin e‘tiroz bildirgisi kelardi.

– Muhtaram Lev Nikolayevich...

Lekin Tolstoy, suhbatni sal yengillatgisi keldimi, payrovni buzib, to‘satdan boshqa savol berdi:

– Aytganday, siz bu dalaga qayoqdan kelib qoldingiz?

Mulla Abdulahad ham suhbatdoshining chigal o‘ylar dunyosidan «qaytib», oddiygina savol bilan murojaat qilganidan yengil tortdi:

– Men bu yerdan uzoq emas, Kozlova Zasekada istiqomat qilaman, Lev Nikolayevich. Bu oʻrmonlar, rus kuzi koʻnglimga oʻtirishib qoldi. Soʻnggi marta yana bir koʻrsam, koʻzlarim toʻyarmi deb, aylanib chiqqan edim.

– Soʻnggi marta?

– Ha. Yana ikki oydan keyin «muddatim» tugaydi, Lev Nikolayevich.

– Shunday deng? Undan keyin qayoqqa borasiz?

– Yurtimga qaytaman, nasib boʻlsa, bolalarim qoshiga. Oltita farzandim bor, Lev Nikolayevich.

Ular har biri oʻz oʻyi bilan boʻlib, ancha jim qoldilar. Nariroqda, tilla rang oʻrmon etagida pastakkina seryol Delir toʻngaklar soyasida qolgan yashil oʻtni qirtishlar edi. Bulut soyasi oʻtib ketdi. Surmadek qora kartoshka polizida lapanglab uchgan qargʻalar, uzoqdagi gʻaram tepasida sichqon poylab yerga shoʻngʻigan miqqiy, yakkam-dukkam qolgan kungaboqarlar, dala-tuz, quvoqzor jarliklar quyoshga chiqdi.

– Dilbar tabiat, – dedi Abdulahad-qori.

– Bu yerlarni men ham yaxshi koʻraman. Yasnaya Polyana mening onajonim...

– Bizda boʻlsa bu goʻzallik... Yuzlab shoirlar gʻazal, doston yozishar edi.

– Ha, Sharq, Sharq... Bir zamonlar men ham unga qattiq koʻngil qoʻygan edim, – Lev Nikolayevich mayin, hazin tovush bilan hikoya qildi: – Dekabristlar davri haqida roman yozish niyatim bor edi. Oʻsha vaqtda general Perovskiyning Xivaga yurishi, Xorazm haqida koʻp narsa oʻqidim. Ajab oʻlkalar, ajab shoirlar... Hozir hammasi yodimdan koʻtarilib ketibdi. Shoir-laringizdan oʻqing-chi menga, mulla Abdulahad.

Abdulahad-qori oʻngʻaysizlanib, barmoqlarini qirsillatgan-cha, bir nimalarni eslashga urindi. Qiyin ahvolda qolsa hamki, choʻziq, qotma yuzida hayajonli quvonch shuʻlasi oʻynardi.

– Sizga maʼnosini tushuntirib berishga qurbim yetmaydi-da, Lev Nikolayevich.

– Mayli, oʻz tilingizda oʻqing, tinglab koʻray.

Abdulahad-qori ko'ngliga kelgan bir g'azaldan o'qidi.

– Attang, men tushunolmas ekanman, – dedi aruzning musiqiyiligiga maftun bo'lgan Lev Nikolayevich. – Ammo nima-sinidir anglayapman. Bilasizmi, men Qozonda o'qiganimda turkiyni ancha o'zlashtirib olgan edim. Yoddan ko'tarilibdi. Siz menga boshqasini, soddarog'ini o'qiy olmasizmi?

– Xo'p bo'ladi. Soddarog'i mana bu – Yassaviy, – mulla qiroat bilan «Hikmat»ga tushib ketdi:

Oqil bo'lsang, g'ariblarning ko'nglin ovla,
Elni kezib yetimlarga mehr bog'la,
Nafsi yomon najislardan bo'yin tovla,
Ko'ngli butun xaloyiqdan qochdim mano.

Boshim tuproq, o'zim tuproq, jismim tuproq,
Haq vaslig'a yetarman, deb ruhim mushtog,
Kuydim, yondim, bo'lolmadim hargiz oppog,
Shabnam bo'lib yer ostig'a kirdim mano.

Qulni ko'rsam quli bo'lib xizmat qilsam,
Tuproqsifat yo'l ustida yo'li bo'lsam,
Oshiq'larning kuyib uchgan kuli bo'lsam, –
Deya zor-zor yer ostig'a kirdim mano.

Zolimlarni shikva qilma, zolim o'zing.
Ul yuzingga agar ursa, tut bu yuzing.
Dunyo molin to'la berdim, to'yimas ko'zing,
Bu nafs uchun xor-u hayron bo'ldim mano.

Zolim agar zulm qilsa, mango yig'la,
Yoshing sochib, mango sig'inib, diling tig'la,
Harom shubha tark etibon, yurak dog'la,
Zolimlarga o'zim rivoj berdim mano.

– Ajab, bu buyuk mutafakkir-ku! U sizda mashhurmi?

– Mashhur, qadimiy shoir.

– Otini nima dedingiz?

– Yassaviy, taqdir.

– Qiziq, nega men bilmayman bu odamni? Konfutsiyini bilaman, Gandini bilaman... Buni esa... Yassaviy dedingizmi? – Tolstoy yana butun vujudi bilan jonlanib, ko'zlarida savol alomati paydo bo'ldi: – Mana endi siz menga ayting: nima uchun bu ta'limotni hamma zamonlarning buyuk donishmandlari bu qadar zo'r berib targ'ib qilishadi? Hamma dinlarda, barcha xalqlarda nima uchun bular muncha ko'p: Krishna, Buddha, Laoszi, Sokrat, Epiktet, Mark Avreliy, Russo, Kant, Emerson, Channing, yana Yassaviy... Chunki, bu Isoning ta'limotigina emas, bu umumbashariy qoidalar. Axloqiy haqiqat bilan diniy haqiqat – ikkisi bir haqiqat. O'zaro mehr-u muhabbat – insonning birdan-bir oqilona faoliyati. Inson davlat qonunlari bilan emas, muhabbat qonunlari bilan yashab, o'z axloqiy kamolotini tinmay o'ylashi kerak. Podshoh hokimiyati buzuq, yaramas hokimiyat. U xalqni inqilob jariga itarmoqda. Dahshatli, qonli inqilob bo'ladi. Bu juda katta jinoyat, mulla.

Abdulahad-qori suhbatdoshini taniyolmay qolgandek, bezovta javdiray boshladi, nimadir aytgisi, e'tiroz bildirgisi kelar, ammo qariyaning so'zini bo'lolmas edi. Lev Nikolayevich to'xtamay davom etdi:

– «Jamiyat manfaati» degan gap bor. Odamlar u haqda qanchalik kam o'ylasalar, o'z ruhiy holatlari, axloqiy kamolotlari haqida o'ylashlariga shunchalik ko'proq vaqt qoladi va zulm, qatl, qon to'kishlar shunchalik kamayadi. Odam o'zi tufayli odam o'ldirmaydi, yor-u birodarlari tufayli o'ldirish osonroq, «jamiyat manfaati» uchun esa minglab odamlarni qirishadi!

– Lev Nikolayevich...

– Hozirgi jamiyat faqat zulmga asoslangan. Undan qanchalik uzoqlashsangiz, shunchalik yuksak va sof bo'lasiz.

– Siz mening fikrimni tushunmadingiz, Lev Nikolayevich.

Lev Nikolayevich unga quloq solmasdan Buddaning o‘z bolalarini ochdan o‘layotgan yo‘lbarsga yedirgani haqidagi afsonani gapira ketdi.

– Lev Nikolaevich, men sizga... Men unday emasman, Lev Nikolayevich, dumadagi paytim... Yassaviyni ham tasodifan... Endi men butunlay...

– Siz qur’onni yod bilasiz, lekin siyosatga chalg‘ib ketmang, Yevropa odamni shunday buzadi. Bilimdon odam ekansiz, suhbatingiz menga yoqdi... Sizning bahonangizda bekorchi muxlislardan sal dam oldim, rahmat, – deb kuldi Lev Nikolayevich va negadir birdaniga charchagandek o‘rnidan turib, bosh barmoqlarini belbog‘iga tiqdi-da, yengil xo‘rsinib, qayishgan belini rosladi. Yumshoq odimlab biyasi tomon yurdi.

– Aytganday, – dedi yana birdan to‘xtab, – siz Tulada professor Rumyansevning kutubxonasidan foydalaning. Bilimdon odamning kitobga zor bo‘lishdan yomoni yo‘q, – u uzun jun ko‘ylagining katta cho‘ntagidan daftar oldi-da, yoqasiga osig‘liq pufakli ruchkasi bilan bir parcha xat yozib, mulla Abdulhadga uzatdi. – Qo‘ramga keling, yana suhbatlashamiz. Hozir juda toliqdim. Xayr.

Mulla Abdulhad hech narsa deyoymasdan joyida turib qoldi. Yoldor pakana ot zamonning buyuk odamini butun fojiasi bilan birga asta olib ketib borardi. Mulla Abdulhad ichidagini aytolmay, unga intilgancha qoldi. «U nima deb o‘yladi meni?!» derdi quvonchdanmi, alamdanmi yoshlangan ko‘zlarini artib. Yuragida esa, afsus, armon, faryod qoldi: «Men unday emasman, Lev Nikolayevich! Siz yanglishyapsiz, men endi siz o‘ylagan odam emasman, nima desangiz deng!»

Rumyansev kutubxonasiga graf Tolstoy tavsiyasi bilan kelgan mehmonni birinchi kundanoq yaxshi ko‘rib qolishdi. Ayniqsa professorning qizlari. Ular mulla Abdulhadni hazillashib «shahzoda» deb ataydigan bo‘lishdi. «Shahzoda» kitobga juda chanqoq chiqib qoldi, Xudoning bergan kuni

eldan burun hozir-u nozir, kechgacha bosh ko'tarmay mutolaa qiladi. Bu ikki qavatli yog'och uy, uning rus uslubida yasalgan qandilli shinam zallari, ayniqsa keksa, xushmuomala shveytsari bilan ko'pdan-ko'p yosh-qari ayollari unga juda yoqib tushdi. Xazinaga yo'liqqan kishidek, butun vujudi bilan kitobga sho'ng'ib ketdi.

U Tolstoy asarlaridan boshlagan edi, shundan chiqolmay qoldi, kuniga kelib Tolstoyini so'rab oladi-da, oqshomda xayolchan uyiga qaytib ketadi. Kunlar, haftalar shu zaylda, atrofida hech narsani ko'rmagandek, tamoman o'zga olamda sehrlanib qolgan singari yuraverdi.

Qor uchqunlagan kechalari loy yo'llardan Zasekaga qaytarkan ko'z o'ngida o'sha o'zga olamning manzaralari jonlanar edi. Goh Austerlits dalalarida chalqancha yotgan yarador Andreyning shivirlashlari qulog'iga chalinadi. Yuksak-yuksak, cheksiz, sof osmon... Tiniq, sokin, ulug'vor! «Nima uchun ilgari yuksak tiniqlikni payqamagan ekanman? – deydi knyaz. – Hozir unga to'yib-to'yib tikilganimdan naqadar baxtiyorman! Ha! Shu bepoyon osmondan boshqa hammasi puch, hammasi yolg'on. Undan o'zga hech narsa, hech narsa yo'q... Shunga ham shukur!»

Goho «Shahzoda»ning ko'z o'ngida go'zal Natasha paydo bo'ladi. Yosh, sho'x, erka, oshiq qalbli qizaloq... Uni ba'zan xafa qilishsa, «Shahzoda»ning ko'ngli ozor tortadi.

Ertalabki g'ira-shirada yana o'sha yo'ldan loy kechib Tulaga kelarkan, uning qulog'ida Oleninning tovushi yangraydi: «Hamma yoqni o'rgimchak uyasidek muhabbat to'rlari bilan chulg'ab tashlayman...» «Uzilib ketadi, Dmitriy Andreyevich, o'rgimchak to'rlari uzilib ketadi». Bunisi ajoyib qariya Yerofeyning ovozi. Dono chol Yerofey. To'g'ri-da, hammani yaxshi ko'rib bo'ladimi! Yo'q, g'azab ham kerak.

Shunday o'ylab ketayotganida mulla Abdulahad bir kuni o'zidan-o'zi qichqirib yubordi:

– Yo'q, Lev Nikolayevich, siz ham unday emassiz! O'zingiz aytganday emassiz! Unday emassiz!

Baroq qoshlari oppoq, ko'zi po'latdek yiltillagan ulug'vor qariya ko'z oldiga keldi, uning tomirlari o'ynab chiqqan, dag'al, bo'g'in-bo'g'in barmoqlari soqolini paypaslardi. «Ha ayyor, mug'ambir chol, – deb jilmaydi mulla Abdulahad ko'nglida, – itoatkorlik, mehr-muhabbatdan gapirasiz-u, o'zingiz bir umr isyon ko'tarasiz, qahr-g'azab sohasiz! Nexlyudov inqilobchilarga ixlos qo'yadi. Simonson bo'lsa – nur, yorug'lik, kuch! Yo'q, Lev Nikolayevich, nima qilasiz dilingizdagi quyoshni mendan yashirib!»

O'sha kuni Tula yo'lidan bexos Yasnaya Polyanaga qarab burildi. Lev Nikolayevichni ko'rgisi keldi. Ko'rishmasa bo'lmay qoldi, buni dilidan sezib turibdi. U bilan boshqatdan gaplashmasa yorilib ketadigandek, hovliqib, hansirab, shoshib borardi.

– Yo'q, siz unday emassiz, Lev Nikolayevich! – deb pichirlardi ichki hayajonini bosolmoy. Go'yo olamshumul bir kashfiyotni Tolstoyga tezroq yetkazgani shoshardi.

...Yasnaya Polyanada hamma narsa oppoq: dalalar ham, kumush qirov ingan o'rmonlar ham, qo'shqavatli darvozaning qubbali ustunlari ham, qo'radagi hovuzlar, uylar ham. Qirtishlab kuralgan yo'llarning ikki cheti baland qor, chorahalarda chiroyli tarantaslar, otlari tumshug'iga kiygizilgan to'rvadan suli chaynayapti. Ayvonning zinasida, shiyponlarda to'p-to'p odamlar gurunglashib turishardi. Mulla Abdulahad tushundiki, bular hammasi uzoqdan kelib ertadan beri grafning qabulini kutishyapti.

O'h-ho', Lev Nikolayevichning «muxlislardan qochib dam olaman», deganicha ham bor ekan-da, endi nima qilish kerak? Qori asta nariroq borib shiyponga kirib o'tirdi. Kunning ko'zi ko'rinay deb, osmon yorishib kelayotgan bo'lsa ham, qor uchqunlamogda edi.

Burchakdagi kreslodada tulki po'stinga o'ralib oq piyima kiygan qalam mo'ylovli yoshgina boyvachcha kerilib o'tirar, kimgadir uqtirar edi:

– Graf o'zining «Dushanba» degan asarida...

– «Dushanba» emas, taqsir...

– Ha, «Dushanba» emas, «Chorshanba» degan romanida fohishalar hayotini tasvir etadi. U buni... haligi, qhi-qhi... qayoqdan biladi deb o'ylaysiz? – boyvachcha yana bir nima deb kaftiga qiqirlab kuldi.

Mulla Abdulahad bu shilqim nodonning yonidan ketib, ko'k skameykaning narigi boshiga borib o'tirdi. Skamenkaning suyanchig'iga, shiyponning yog'och ustunlariga pichoq bilan o'yib, qalam bilan har xil yozuvlar qoldirilgan edi. Qori ermak topib oldi, shu xatlarni o'qiy boshladi:

«O'lim jazosi yo'q qilinsin!» Imzo.

«Buyuk dahoga shon-sharaf! Studentlar!».

«Kurashda tolganlar, shu dargohga kelib, orom oling...»

Mulla Abdulahadning orqasida boldiriga qizil charm qo'ni – kraga kiygan novcha bir muhojir g'azablanar edi.

– Mayn gott! Qanday tartibsizlik! Men Kyolndan shu yoqqa naqd pul to'lab kelganman. Kecha kuni bilan kutdim. Bugun ham mayn gott!

– Shuncha zarurmidi, janob?

– O, ma'lumki, Rossiyada ikkitagina... haligi, nima edi... remarkable plases – diqqatga sazovor narsa bor: Vasiliy Blajenniy butxonasi-yu graf Tolstoy. Ko'rmay qaytsam, do'stlarimga nima deyman?

Qori ensasi qotib teskari qaradi-da, yozuvlarni o'qishda davom etdi:

«Butun dunyo proletarlari, birlashingiz va inson dahosiga ta'zim qilingiz! Yosh Rossiya».

«Men, xokisor darvesh oyog'ingni o'paman».

«Gigant mutafakkir, rahmat!» Professor (imzo).

Sal narida eski chakmon ustidan belini arqon bilan tang'igan shilpiq ko'zli bir bukri cholning xotinchalish ovozi eshitilardi:

– Haq taolo o'zi guvoh, bu dunyoda neki savob orttirgan bo'lsam, hammasi muhtaram graf sharofatlari tufayli. U kishining ta'limlari... – Bukrini yo'tal tutib gapi bo'lindi.

Saldan keyin yana tovushi chiqdi: – Chumoliga ozor bergan emasman. Go'sht, tuxum yemayman, tarki dunyo qilganman, Xudoga shukur...

Bu vaqt ayvonga yana shveytsar chiqib, Lev Nikolayevichning bugun qabul qilolmasligini e'lon qildi. Yana shovqin bo'lib ketdi.

– Mayn gott!

– Grafga aytsangiz, men birinchi gildiya...

– Menga qarang! Meni ayttingizmi?

Biroq shveytsar kirib ketgan edi.

Mulla Abdulahadning kekxa, darmonsiz Lev Nikolaevichga rahmi keldi. Bu odamlar unga nima uchun kerak? Qorining o'zi-chi? U nima qilib turibdi? Yonidagi og'zi shaloq boyvachcha, nodon ajnabiy, shilliq darveshni o'ylab, birdan xo'rliqi keldi, yuzini ikki qo'li bilan to'sib birpas o'tirdi-da, jo'nab qoldi. Qor astoydil gupillab yog'ib ketgan edi. Yo'llarni darrov yana qor bosibdi, oyoq tagi g'irch-g'irch qiladi.

Yo'q, kelib uni bezovta qilish kerak emas. Dam olsun. U mana bu boylikdan quturgan bekorchilardan juda bezor bo'lsa kerak. Bu olifta «muxlis»lar «falonchini ko'rdim» deb kerilish uchungina bu yerga kelib, eshigining turumini buzyapti. Yuzsizlar!

Mulla Abdulahad yana bir haftacha ikkilanib yurdi, Tolstoy ko'z o'ngidan ketmas edi. Butun vujudi bilan unga intiladi, ertalab «albatta boraman», deb o'rnidan turadi-yu, keyin o'ylab niyatidan qaytadi.

Kunlardan bir kun stansiyadagi do'konga non olgani borsa, o'sha kungi bukri shilpiqni qovoqxonada ko'rib qoldi. Bir mujik bilan o'rtaga yarimtani qo'yib o'tirib, qovurilgan cho'chqa go'shtini tushirib yotibdi. Og'izlari iflos, kayfdan ko'zlari yumilib ketibdi, qo'lida katta suyak, itday mujiydi! Obbo ablah-ey, et yemasmish, tarki dunyo qilganmish!

Nafrat turtki bo'ldi-yu, mulla Abdulahad shu yerning o'zidanoq yana Yasnaya Polyanaga jo'nadi. Omadi kelib Lev Nikolayevich bilan uchrashish nasib qilsa, nima

deyishini hali bilmaydi-yu, lekin nimadir uni o'qday uchirib borar edi.

Osmon bulut. Kech kirmagan bo'lsa ham, qorong'i, o'rmonlar bulutdek qorayib turardi. Qori tanish yo'llardan dadil yurib darvozadan kirib bordi. Uni hech kim qarshi olmadi. «Preshpekt»ning qori kuralmagan, qo'ra bo'm-bo'sh edi: na muxlislar, na izvoshtar, na xizmatchilar. Qori yaqinlashishi bilan tanish shiypon oldidagi ot tezagidan bir gala olaqarg'a ko'tarildi. Hammayoq huvillab yotar edi. Mulla Abdulahadning yuragi orqaga tortib ketdi...

Uni kimdir qo'ltiqlab darvozadan tashqariga olib chiqib qo'ydi.

– Ketdi, boyaqish, axir ketdi, – dedi o'sha kishi. Qori uning kim ekanligini bilmadi. Nariroqda mujiklar hasratlashib turishardi:

– Kechasi qochibdi, yo rab, oxiri baxayr bo'lsin...

– Yasnaya Polyanadan bosh olib ketibdi.

Mulla Abdulahad o'sha kuni Zasekada ham, Kosaya Gorada ham o'zini qayoqqa qo'yishni bilmay, maqsadsiz kezib yurdi, qayerga borsa odamlar to'planib «qochish» voqeasini gaplashishar edi. Qori notanish odamlarning suhbatlariga aralashib ketdi, sirli voqea gapirgan sari chuvalib, afsonaga aylanib borar edi. Lekin mulla Abdulahad bir narsani aniq biladi: bir Tolstoy bor! Buyuk isyonkor, mag'rur, baxtsiz Tolstoy bor!

Kechqurun bir gurunгда qulog'iga chalindi:

– Tarki dunyo qilib butxonaga ketibdi.

– U dunyoligini o'ylash vaqti ham yetdi-da axir.

– Cherkov bilan yarashmoqchi emish.

Shunda Mulla Abdulahad o'zini tutolmay to'dani yorib kirib, baqirib yubordi:

– Yo'q, u unday emas! Bilmaysizlar, u unday emas!

To'dadagilar buni tushunadigan odamlar emas edi, yelkalarini qisib, tarqab ketishdi.

– Hozir devona ko'payibdi... – dedi bittasi ketayotib.

Mulla Abdulahad hujrasiga holdan toyib qaytdi, qani endi uxlay olsa. Cho‘yan zavodining idorasida xat ko‘chiruvchi bo‘lib ishlaydigan o‘ta halol, kamgap Matveyning hujrasi chog‘roq bo‘lsa ham, issiqqina, yorug‘, shinam edi. Mulla Abdulahad hukumatning beradigan bir so‘m yigirma tiyiniidan to‘qson tiyini to‘lab, uch yildan beri shu yerda turadi.

Uch yil. Keyingi kunlardagi hayajonli voqealar bilan andarmon bo‘lib, Mulla Abdulahad surgun muddatining tamom bo‘lib qolayotganini o‘ylamabdi ham. Ilgarilar bu kunlarni qachon kelar ekan deb zoriqib kutar edi. O‘sha kunlar yaqinlashib ham qoldi. Hademay ona yurtiga qaytadi. Quvonchi terisiga sig‘masligi kerak edi. Ketishiga bir hafta qoldiya!.. Lekin negadir u osoyishta, butunlay boshqa narsalarni o‘ylaydi. Uyiga qaytganida nima ish qiladi? Bola-chaqasini bag‘riga bosadi, undan keyin-chi? Qozilik, qorilik endi zamonga ham, o‘ziga ham erish tuyulsa kerak. Lev Nikolayevichning kitoblarini tarjima qilishga urinib ko‘rsa qanday bo‘larkan? Eplagancha, baholi qudrat...

Mulla Abdulahadning o‘ylari «qaytish» mavzuyida as-toydil qaror topolmay, yana chetga burilib ketdi. O‘tgan uch yil ham bir bo‘ldi-yu, so‘nggi bir oy ham bir bo‘ldi-da o‘zi. Uch yilning qanchalik behuda, ma‘nosiz o‘tib ketganini o‘ylasa, endi o‘zi ham hayron qolardi. Keyingi kunlar uning hayot haqidagi barcha tushunchalarini ostin-ustun qilib, o‘zgartirib yubordi.

Yarim kecha bo‘lganda joy solib yotdi. Ertaga juma edi.

Juma namozini ular Abdurahmon-qori degan bir boshqirdning hujrasiga to‘planib o‘qishar edi. Abdurahmon bu yerga yapon urushidan keyin surgun qilingan, boshqalari qorachoylar, no‘g‘oylar, chechenlar – o‘n ikki-o‘n uch kishi. Ko‘pchiligi quvg‘indi. Ular Abdulahad-qorini Hazrat deb atashar, qiroatini yaxshi ko‘rishar edi.

Endi sujudga bosh qo‘yganlarida eshik birdan ochilib, g‘o‘rillagan qahraton sovug‘i bilan Gvozdikov kirib keldi. Kirdi-yu, eshikka orqa o‘g‘irgan namozxonlarni ko‘rib, bur-

chakdagi kursiga o'tirdi, mo'ylovida qotgan muzlarni terib, quloqchinini etagiga qo'yib kuta boshladi.

Uning kirib o'tirganini hamma sezdi, ko'rmasa ham tanidi, bu yerdagilar uni sharpasidan tanir edilar. Jandarmeriyada bularni har oyda ro'yxatga oladigan shu Gvozdikov. O'z ishiga berilgan, qotma, ko'zi o'lik qo'yning ko'zidek jonsiz, forma kiymay, po'stin bilan quloqchin kiyib yuradi. Uning kelishida bir gap bor. Namoz zohiran davom etsa ham, aslida allaqachon qazo bo'lgan edi. Namozxonlar «omin» deb yuzlariga qo'l tortishlari bilan Gvozdikov o'rnidan turib:

– Janoblar! – dedi. – Men sizlarga ministr janobi oliylarining yangi buyrug'ini yetkazish uchun keldim. Bugundan boshlab uchdan ortiq kishining bir joyga to'planishi qat'iyan man etiladi. Hozir tarqalinglar va bundan buyon bunday to'planishni qonunga xilof deb hisoblaymiz.

Namozxonlar kigiz ustida paypoqchan tikka turardilar, shuning uchun derazalar to'silib, uy qorong'i bo'lib qolgan edi. Qorong'idan mulla Abdulahadning ovozi chiqdi.

– Janob Gvozdikov, biz bu yerga toat-ibodat uchun to'planamiz, xolos. Har gal kelib quloq solishingiz mumkin...

Gvozdikovning mo'ylovi uchdi:

– Ministrning buyrug'i qonun! Mulla, sizga alohida gap bor, sizlar tarqalinglar! – Boshqalar chiqib ketgach, Gvozdikov qorini qo'l tiqlab oldi: – Gap bunday, mulla, siz anov imonsiz cholnikiga qatnab yurganmishsiz. Ehtiyot bo'ling, yaxshilikcha maslahat beraman. Besh kunlik muddatingiz qolibdi. Agar qonun-qoidani buzadigan bo'lsangiz, yana rosa shuncha va'da qilaman, – u qo'lqopini yechib, uch barmog'ini Abdulahad qorining burni tagiga olib kelib ko'rsatdi. – Yana, boshqatdan shuncha, – deb ko'ziga ma'noli qaradi. – Ayniqsa mana bu so'nggi buyruq – bilib qo'ying. – Gvozdikov shartta burilib, gurs-gurs yurib chiqib ketdi. U turgan joyda halqob bo'lib iflos qor suvi qoldi.

Uch kundan keyin, ertalab, mulla Abdulahad derazaning taqillashidan uyg'ondi. Derazani guldor qirov qoplagan edi,

kim taqillatganini ko'rolmadi. Eshikni ochsa – Matvey. Rangi oqarib ketibdi, undan uzr so'ragandek ming'illadi:

– Na chora... Shunday bo'lishi kerak ekan shekilli-da... Katta-kichik deb o'tirmas ekan... Astapovo stansiyasida. – Matvey yana allanimalar deb, po'ng'illaganicha nari ketdi. Mulla Abdulahad bu orada apil-tapil kiyinib bo'lgan edi, telpagini bostirib kiyib, choponini hilpiratgancha yugurdi, badanini sovuq ter bosgan, ko'kragi ochiq, izg'irin sovuqni sezmas edi.

Xabarning butun dahshatini Tulada poyezdga chiqib o'tirganidagina idrok etdi: «Tolstoy o'lgan! Lev Nikolayevich yo'q...» Ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Vagonlarda ham, perronlarda ham odam tirband, lekin shov-shuv yo'q, ibodat paytidagidek. Mulla Abdulahad buni endi payqadi. Nahotki hamma Astapovoga ketayotgan bo'lsa? U yerga hamma sig'adimi, Peterburg bor, Moskva bor, hammasi Astapovoga sig'adimi? Tolstoy o'zi qanday sig'di ekan? Uni olib ketishmasmikan? Mamlakat bo'ylab, jahon bo'ylab yelkalarida ko'tarib olib ketishmasmikan?

Mulla Abdulahadni qandaydir alam, xo'rlik ezar edi, Tolstoyning jonsiz jasadini ko'z oldiga keltirishga qo'rqadi. Bu odam uning huvillab yotgan ko'nglini allaqanday umidlarga to'ldirgan edi. U hali bilmaydi: yaxshi ko'rarmidi bu odamni yoki yo'qmi? Faqat bir narsani sezardi, bu odam hamma vaqt qandaydir buyuk narsalar bilan bog'liq edi: bashariyat bilan, o'lim, dahshat, baxt, inqilob bilan, taqdir, inson qadri bilan, hayot bilan, Xudo bilan... Endi bo'lsa... Endi nima bo'ladi?

Vagonda kimdir yig'lar, kimdir uh tortar, onda-sonda jandarmlar ham ko'rinib qolar edi. Lekin mulla Abdulahadning o'ylarini hech nima chalg'itolmadi. Alam qiladi, alam! Bir umr qabihlikka qarshi kurashib, shunday bir buyuk zot yana shu qabihlik qurshovida o'lib ketsa...

Tushdan keyin poyezd Astapovoga yetmasdan to'xtadi. Hamma tap-tap o'zini tashlab yugura boshladi. Oldinda ham sostav turar edi. Mulla Abdulahad eshikdan turib faqat ikki

rangni ko'rdi: oq-u qora. Oppoq qorda tumonat odam qop-qora bulutdek siljib borardi. Qandaydir bir to'da mulla Abdulahadni ham oyog'ini yerga tegizmay, surib olib ketdi. Tizzadan qor kechib, yalang'och daraxtlar orasidan o'tdilar, cho'yan panjaradan sakradilar. Stantsiya binosi uzoqdan ko'ringanda olomon taqa-taq to'xtab qoldi. Mulla Abdulahadning oyog'ida kavush-mahsi bo'lgani foyda qildi, chipta kavushliklar allaqachon qorga botib qolib ketgan edi. U bo'lsa olomoni yorib oldinga o'tib oldi. Bir joyga borib jandarmning keng yelkasiga taqaldi. Ular bu yerda ko'p edi, o'nlab, yuzlab... qo'l ushlab maydonni zanjirday qurshab, olomoni qaytarib turishibdi. Olomon zo'r beradi, zanjir uzilay-uzilay deydi. Lekin nariroqda nayzasini o'qtalغانlar ham turardi. Odamlar baqira boshlashdi. Kimlarningdir oyoqlari muzlab yiqilib qolgan, oyoq ostida bola-chaqa, xotin-xalaj chinqirar edi. Norozilik orta bordi, orqada kimdir jandarmni haqorat qildi, kimdir muzlab qotgan ot tezagi bilan birining basharasiga tushirdi.

Shu vaqt «zanjir»ning yonginasida turgan mulla Abdulahad o'ng yelkasida kimningdir qo'lini sezdi. O'girilib qarasa – Gvozdikov.

– Va'dani bajarishga to'g'ri keladi, mulla... – dedi qo'lini uning elkasidan olmasdan. Bu «qamoqqa olindingiz», degan ishora edi.

Mulla Abdulahadning qop-qora soqoliga qaynoq yosh yumalab tushdi. Qahraton buning qanday yosh ekanligini bilmasdi, tasbehning sadafiday qilib soqolida qotirdi-qo'ydi.

Samolyot tushga yaqin qo'ndi. Keng dalada bir qavatli ko'rimsizgina aeroport ekan, muxbir yigit zir yugurib zo'rg'a bir mashina topib keldi. O'n minut deganda ular guvillab turgan suronli shahar ko'chasiga kirib bordilar. Son-sanoqsiz platformali yuk mashinalari shaldirab o'taverdi, sanoat markazi ekan shekilli, lekin katta, ko'rkam, yangicha, planli shahar. Ko'chat qilingan sada, lipa qatorlari suratdagidek tekis, mashina yo'llarigina emas, ikki chekkadagi ariqlar ham betondan. Bayroq, gullar bilan bezangan maydonlar uchradi,

saf tortgan bolalar, maykasida nomeri bor estafetachi qizlar o'tib ketdi.

– Cho'lga boramiz, demovdingizmi, bobo? – deb so'radi Azimjon.

– Cho'leski nomi. Odamlar yangisiga ko'nikisholmayaptimi, yoki osonroqmi – hali ham «Cho'l» deyishadi. O'zi shahrimizning oti Cho'lobod, – deb tushuntira ketdi sergap muxbir.

Montyor simyog'ochga rang-barang lampochkalardan marjon taqayotgan joyda mashinani to'xtatib, bosmaxona oldida tushib qoldi.

– Sizniki narigi ko'chada, – deb xayrlashdi, olib borib qo'yishni haydovchiga tayinlab, zinaga sakradi.

Yo'ldoshniki gastronom tepasida, uchinchi qavatda edi. Eshigi berk ekan. Buva nima qilishni bilmay, xurjun ustiga o'tirib irg'ay tayoqqa iyagini tiragan edi, zinadan burnini torta-torta bir bola kuchugini ko'tarib tushib qoldi.

– Yo'ldosh amakimmi kalitlari namatti tagida, – dedi u.

Ochil buva oyoq artadigan namatni ko'tarsa, kalit yiltillab yotibdi. Obbo, zap ishonchli joyda ekan-ku. Eshikni ochishdi.

Uch xona. Kitob to'la ish kabinetidan boshqalari ancha qarovsiz, betartib, ammo issiq-sovuq suvlari, sovun-u atirlariga-cha tayyor ekan, egalari kelguncha maza qilib yuvinib-taranib olishdi. Azimjon anchadan beri soqolini olmagan edi, yasharib ketdi.

– Men bir narsaga hayronman, bobo, – dedi u o'zini oynaga solib, – shunday uyli-joyli nevaralaringiz, jiyanlaringiz, o'nlab-yuzlab jigarbandingiz bor ekan. Birini bir yil ko'rmabsiz, birini to'rt-besh yil. Ular ishdan bo'shamaydi shekilli, siz pensiyadasiz... Iloji bo'lsa aylanib hammalaridan xabar olib yursangiz bo'lar ekan...

– Qaydam... Qarindoshdan xabar olmagan bo'lsam, noqarindoshdan xabar olgandirman. Yashayverganingdan keyinchi, bolam, farqi qolmas ekan. Insonki bor, bari qarindoshday.

– Shunday oilaga bosh bo'lib, kattaroq bog'-rog' ham qil-mabsiz, Chinordagi hovlingizni qarang, – dedi Azimjon.

– Hovlimiz chog‘roqmi? Buni payqamagan ekanman. Uyda emas, bir umr el ichida yashadim. Bir zamon katta xonadon edik. Poloponlarim uchirma bo‘lib har tomonga oshyon qilib ketishdi. Bog‘-rog‘ xayolimga ham kelmadim.

Ammo toleim butun, Azimjon. Farzandlarimning tashvishi ko‘p, hammasining yelkasida elning yuki. Men ularni shuning uchun o‘stirganman. Yana nima kerak men keksa odamga?

Azimjonning bobosiga tikilib turgan quvnoq ko‘zlari yana o‘ychan bo‘lib qoldi. U ba‘zan bobosini endi ko‘rib turgandek, unga tikilib qolar, uni sira tushunib yetolmaydigandek bo‘lar edi.

Yo‘ldosh hovliqib uch-to‘rt yigit bilan kirib keldi. Hammasining yoqalari oppoq, bo‘ynida galstuk, egnida bashang kastum. Ko‘rishishdi, tanishishdi.

Yo‘ldosh xursand bo‘lib mehmonlarni o‘tqazdi, hol-ahvol so‘radi, lekin bilinib turardiki, vaqti ziq, o‘rtoqlari ham shoshib turishibdi.

– Zap kelibsiz, Ochil buva! Zora poyqadamingiz yoqib...

– Nima gap o‘zi, hammayoq yasan-tusan, biron marosim bormi? – so‘radi Ochil buva.

Bugun kombinatning yigirma yilligi ekan.

– To‘yning ustidan chiqdingiz, Ochil buva, – deyishdi. – Katta marosim, mehmonlar, shu kombinatni qurgan, o‘z kollektivimizdan chiqqan yor-birodarlar keladi. Ular orasida hatto kosmonavtlardan ham bor. Ichimizdan chiqqan!

– Uni-buni qo‘yinglar, mening xotinim qayoqda qoldi? Sen bilasanmi, injener? – dedi nima qilishni bilmay shoshib qolgan Yo‘ldosh.

– Aziza o‘sha yerda, Ra‘noning oldida, – dedi injener.

Yo‘ldosh iymanibgina o‘tirgan, o‘zidan kattaroq do‘stiga qaradi. Bu Ra‘no deganning eri ekan shekilli.

– Ra‘noni tug‘uruqxonada qoldirib keldim, o‘rtoq direktor. – dedi u.

– Qalay ahvoli?

– Bugun kutishyapti chamamda...

Yigitlar bir-birlariga qaradilar. Yo'ldosh qattiq o'ylab qoldi.

Bu vaqt yana bir odam kirib salom berdi. Bu keksa, katta ko'zoynakli odam edi, mehmon kelganini eshitib kiribdi, Ochil buva bilan keksalarcha uzoq so'rashib ko'rishdi.

– Nima qilamiz? – dedi Yo'ldosh, keyin o'z qarorini aytdi: – Tantanali majlisni bugundan qoldiramiz.

– A?

– Gap shu! – Yo'ldosh Ra'ning eriga murojaat qildi. – Master, siz o'sha yerda bo'ling, biz boramiz!

So'ngra u novcha gavdasini ko'tarishi bilan, hamma sheriklari o'rnilaridan turib, gurra chiqib ketishdi.

– Dada, siz mehmonlar bilan gaplashib o'tiring! – dedi master chiqib ketayotib haligi keksa odamga.

– Choy plitada! – deb qichqirdi Yo'ldosh ham chiqib ketayotib.

Ular chiqib ketganlaridan keyin Ochil buva yangi tanishidan so'radi:

– Nima bu, bironing ko'zi yorir ekan, deb butun shaharning bayramini kechiktirishyaptimi?

Ko'zoynakli chol avval choy damlab kelib, mehmonlarning ro'parasiga o'tirdi-da, shoshmasdan javob berdi:

– E, bularni bilmaysiz, taqsir, bir-birini desa, majlis ekan-ku, undan kattasini ham kechiktiradi. – Choyni qaytarib, choynakni sochiq bilan yopgandan keyin davom etdi: – Kechiktiradi, kechiktiradi. Qatordan bittasi to'lg'oqda yotadi-yu, bular majlisda o'tiradi deysizmi? Yo'q, taqsir, bular unday bolalar emas, bir-birini desa, Alining tig'iga uradi o'zini! Shunday tarbiyalanishgan, men bilaman bularni. Biri direktor, biri master, biri injener, biri partorg bo'lgan bilan, bari shu kombinatning bolalari. Qani, nonga qaranglar. Oling, mehmon o'g'lim, oling, taqsir, tortinmang... Xo'sh, – deb xushbo'y choy quydi qariya. – Ha, men bilaman bularni... Urushdan keyingi yillar edi, desangiz...

QISSA

Faqat tepadan qarab o'rgangan odamgagina pastdagilar
to'da bo'lib ko'rinadi, aslida esa pastda ham alohida-alohida
odamlar yashaydi, har birining o'z aqli, o'z istagi bor,
har qaysisi bir dunyo.

Andrey Platonov

Kakra gullagan payt. Hali yerning nomi qochmagan. Cho'l havosidan allaqanday achitqi hidi keladi.

Qurilish kombinatining oppoq gardga qoplanib yotgan chala korpuslari ham, qurum purkab, biqsib turgan xumdon mo'rilari ham, o'zining dim, g'uborli havosi bilan orqada qoldi. Siyrak yantoq ustidan yangi tushgan past-u baland yo'lda yelib ketayotgan shaqrloq mashina har sakraganda kuzovidan kul rang sement to'zoni to'zg'ib, yo'lning o'sha yeri choyshabdek oqarib qoladi. Kuzovda esa yasanib olgan yetti-sakkiz yigit tikka turgancha ketyapti. Ko'plari bosh yalang, cho'l havosini shimirib, mastona ko'zlarini uzoqlarga tikadilar, pidjaklarining bari qanotdek yoyilgan sari zavqlari oshib, yana ham tezroq uchgilari keladi, kabinaning tomini do'mbira qildilar:

– Qamchila qirchang'ini, hoy Pakana Pak!

Kepkasining soyabonini orqaga qilib kiyib olgan Said ularning qo'lidan ushlaydi:

– Bas qilinglar! Xafa bo'ladi, zo'rg'a ko'ndirganmiz.

Sirkasi suv ko'tarmaydiganroq koreys shofer – uni «Pakana Pak» deyishardi – avval bormayman deb rosa noz qildi. Lekin yigitlar gapni shunday aylantirib olib kelishdiki, kuyov Pakka «oftobda qatiq yalashgan» uzoq bir qarindosh chiqib qolib, axiri ko'ndi. Mashinasi shaloq bo'lsa ham, haytovur, piyoda qolishmadi. To'y qilayotgan cho'pon og'aynilariniki ellik chaqirim yo'l axir.

Saidjon hammadan ham Azizaning o'sha yerda bo'lishidan

xursand. Cho'ponga turmushga chiqayotgan uning egachisi ekan. To'y bahona, diydor g'animat. Saidjon bu xayolidan huzur qilib jilmayib qo'ydi. Bir mashina do'stlari bilan tushib boradi, Aziza yugurib chiqishga uyaladi, albatta, bir chekkada qarab turadi. «Qoch, bolalar, kimsan Saidjon keldi ulfatlari bilan!»

Ulfatlar orasida Yo'ldoshvoy ham bor. U jo'raboshi. Bu ham obro' Saidjonga. U hozir Saidjonning yelkasidan mahkam ushlab, bo'ydor gavdasini shamolda zo'rg'a tutib ketyapti. Yo'ldosh naynov lo'li bashararoq, qoshlari quyuq, qotma chayir yigit soqol-mo'ylovini har kuni ertalab rosa qirtish-lasa ham, ikki soatdan keyin yana chiqaveradi. Said esa uning aksi – semirishga moyil yum-yumaloq gavdasi kuzovning eng oldida, mixlab qo'yilgandek, qimir etmay ketyapti. Yuzida bir tuk yo'q, tirsillab turibdi.

Cho'l havosi dengiz suvidek tanga yoqadi, ufqlarga qarab uchgan saring uchging keladi. Orqada kimdir taroq tishiga suv qog'oz o'rab, «surnay» chalardi. Yo'ldosh naynov qo'ltig'idagi kitobni childirma qilaman deb, ag'darilib tushdi. Qiy-chuv, kulgi ko'tarildi. Yo'ldoshning tagida qolgan ikki yigit o'rnidan turayotganda, birdan ko'zlari g'alati bir manzaraga tushdi.

Yo'l chekkasidan ikki yuz metrcha narida ikkita katta mashina turibdi, biri ochiq, biri yopiq. Ochiq mashina yonida uch kishi nima haqidadir qizg'in bahslashyapti. Hatto bir-birlariga musht ko'tarib o'dag'aylashadi, agar birov ajratmasa, yoqalashishgudek.

– Hoy, qani, qaysi biring zo'r?! – deb qichqirdi Said.

Haligilar qayrilib ham qarashmadi. Janjal ancha jiddiyga o'xshab qoldi. Pak mashinasini sal sekinlatishi bilan avval Yo'ldosh, Said, keyin boshqalar tap-tap sakrab, o'sha yerga qarab yugurishdi.

Janjallashayotganlar to'satdan paydo bo'lgan bu olifta yigitlarni ko'rib, angrayib qolishdi.

– Otalarining molini talashyapsizlarmi? – dedi hansiraganicha Said.

Haligilardan keksarog'i etagidan mahkam ushlab turgan sherigining qo'lini siltab tashladi-da, «sen oliftalar yetishmay turuvding-da!» degandek Saidjonga bir xo'mrayib, yopiq mashina tomon yurdi. Sherigi bo'lsa Yo'ldoshga yolvorgan-namo qarab, siporog'i shu ekan dedi shekilli, yig'lagudek zorlana boshladi:

– Bunga bir narsa denglar axir, jon birodarlar, qaytib ketyapti, endi men nima qilaman, qayoqdagi qo'rqqoq odamni yuborishibdi...

– Gapirib nima qiladi, nodon, ana ko'rishsin, ko'rishsin!
– dedi keksa kishi mashina yonida to'xtab.– Qo'rqqoq emishman-a!

Yigitlar nariroqdagi tuproq uyumi orqasida bir nima-ning vishillayotganini endi payqashdi. Yugurib o'sha yerga borishdi. Magistral gazoprovod darz ketib, kuchli portlash yerni o'pirib tashlagan, katta o'pqqon tepasida hovur jimirlar edi. Burunlarini ushlab, orqaga tisarilishdi.

– Nimadan bo'ladi bu, a? – dedi kimdir boshqa gap topolmagandek.

Boyagi yordam so'rab, yalinib turgan odam tushuntirdi. O'zi trassada obxodchik ekan, avariya xizmatiga xabar qilsa, «mana bu qo'rqqoqni» yuborishibdi. «Qo'rqqoq» esa sal narida: «Ha, gapir, gapir, shu tirmizaklar sening dodingga yetadi, gapir!» degandek iljayib turardi.

– Quvurlarning qalin-yupqaligi har xil, shundan bo'ladi bu, uka, – dedi obxodchik kuyinib, – zavoddan chiqqan brak.

– Gaz bo'g'ildimi axir? – so'radi Said.

– Bo'g'ildi. Kompessor bilan tortildi ham.

– Hali ham sizib yotibdi-ku?

– Hammasini tortib olib bo'lmayapti, masofa uzoq, sirqindisi qoladi.

– Hali bu sirqindisimi? – Pak tuproq uyumi orqasida jimirlab turgan havoni ko'rsatdi.

– Ana, ko'rdinglarmi? – dedi avariya xizmatidan kelgan chuvakkina keksa ishchi bularga yaqinlashib, uning soqoli

o'sib ketgan, yuzlari burushgan. – Bu lodon bo'lsa meni payvand olovi bilan ana shuning ichiga tushasan deydi. Meni kavob qilib nima qilasan, tishing o'tmaydi, chandirman!

Bu hazilga hech kim kulmadi. Yo'ldosh Saidga qarab qo'ydi. Said uning nima demoqchi ekanini sezdi-yu indamadi.

– Behuda janjal ekan, yuringlar, to'yga kech qolmaylik, – dedi orqada kimdir.

Lekin unga ham hech kim javob bermadi. Shuncha odam qimmatbaho zangori to'lqinlarning tuproq ichidan vishillab chiqib, havoga uchayotganiga ojiz qarab turar, nima qilishini bilmas edi. Tajribali payvandchi Said ham kallasini sarak-sarak qildi: gorelka u yoqda tursin, gugurt bilan ham yaqinlashib bo'lmaydi.

– To'yingdan qolma, bolalar! – dedi «avariyachi» shaftoli qoqidek burushgan yuzini kir qo'li bilan siypab. – Gazi chiqib tugaganda o'zimiz kelib yamab beramiz.

Yigitlar bir narsa deyolmay asta orqaga qaytishdi. Pak motorni yurgizib yuborgan edi.

– Qanchada chiqib bo'ladi? – deb so'radi Yo'ldosh.

– Qaydam, – obxodchik yelkasini qisdi, – bir oy, ikki oy...

Kimdir hayratdan hushtak chalib yubordi. Yo'ldosh to'xtadi. Kombinatning yangi ishga tushgan yuz metrli sement pishirish pechlari ko'z oldiga keldi. Ular gaz bilan ishlar edi.

– Ungacha kombinat...

– Kombinat ham, yana etakdagi to'rt-besh korxonalar ham to'xtab turadi, akt qilinadi...

«Akt...» Yo'ldosh yana sheriklariga ergashib, beixtiyor yurib ketdi. Shu payt Said to'dadan chiqib, shoshgani-cha negadir avariya xizmatining yopiq mashinasi tomon yurdi. Borib mashinaning eshigini ochib ichkariga qaradi. Uzoq qarab turdi. Mashinaning xo'jayini – chol anqayib qolgan edi.

Said o'ylab turdi-da, hech narsa demasdan qaytib keldi. Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini tashlab, o'z mashinalari tomon yurdi. Bolalar kuzovdan oshib chiqishayotgan edi. Saidga

ham kimdir qo'l uzatdi. U og'ir, baquvvat gavdasini bortdan yengilgina oshirib chiqib oldi, keyin Yo'ldoshga qo'l cho'zdi, Yo'ldosh uning qo'lini oldi-yu, ko'z ko'zga tushib to'xtab qoldi. Ular nima qilishlarini bilishmas, lekin ikkalalarining ham ko'zlarida «ketaveramizmi?» degan savol bor edi. Yo'ldosh sherigining qo'lini qo'yib yuborib, kuzovga peshanasini taqagancha jim qoldi. Hali eshitilmagan gaz oqimi endi qattiq vishillab qulog'ini tindirar, asabiga tegar edi.

– Yigitlar, muncha imillaysizlar, borasizlarmi, yo'qmi? – deb qichqirdi Pakana Pak startyorni bosib. Yo'ldosh yurib ketgan mashinaga osilib chiqib oldi.

Endi kuzovda boyagi xushchaqchaqlikdan asar qolmagan edi. Yo'ldosh qopmi, brezent palatkami – burchakda uyilib yotgan iflos bir narsaga cho'qqayib o'tirib, taxi buzilmagan yangi kastumidan uyalgandek, boshini quyi soldi. Said bo'lsa yana «surnay»ini vizillata boshlagan sariq bolaning qo'lidan tarog'ini urib tushirdi. Hammalari jim bo'lib qolishdi. Mashina g'izillab ketib borar, lekin Yo'ldoshning nazarida u orqaga qaytib ketayotgandek edi. Siqilib ketib o'rnidan turdi, atrofga qaradi.

– Nega indamaysizlar? Nega?

Yana hech kim indamadi, ko'zlarini olib qochishdi. Nima ham deyishardi? Said hammaning yuziga bir-bir qarab chiqdi.

Mashina yelib boradi. Jimlik chidab bo'lmaydigan darajaga yetgach, Said birdan kabinaning tomini buzib yuborgudek, ikki qo'llab mushtlay boshladi. Pak ham, birovni bosdimmi, degan xayolda alanglab, tormozni shunday tortdiki, Saidning yumaloq gavdasi orqadan kelib urilganlarning zarbidan ezilib ketay dedi.

– Qayt, Pakana! – deb baqirdi u.

Bu ovozigga qarshilik ko'rsatish qiyin edi, mashina orqaga qaytdi.

Avariya sodir bo'lgan joyga yetib kelishlari bilan Said ham, Yo'ldosh ham mashinadan sakrab tushib, to'y kiyimla-

rini yechib irg'itdilar. Ular bir-birlarining niyatlarini tushungan edilar.

Haligi sariq «surnaychi» orqalaridan norozi ovoz bilan po'ng'illadi:

– Nima qilishmoqchi bu o'pkasi yo'qlar? Hayda, to'ydan qoladigan anoyi yo'q! Qolganlar qolaversin. Baribir uddalasholmaydi.

Keksa ishchi bilan birga yopiq mashinadan gaz payvand apparatining balonlarini, shlanglarini tushirayotgan Said bu gapni eshitmadi.

– Yechin, bolalar! Belkuraklar anov mashinada! Hoy, sen, surnaychi, palatkani sudrab tush! – deb qichqirdi u yonidagi cholning o'gitlariga quloq solmasdan.

– Yoshlik qilyapsan, uka, – deb ming'illardi chol, – gapimga ishon, o'n to'qqiz yildan beri shu ishdaman. Ovozini eshit-yapsanmi? Lop etsa besh metrdan jingirtob qiladi...

– Otingiz nima? – dedi Said uning gapiga javob berish o'rniga.

– Zokir...

– Zokir aka, nasosga qaysi mashinani yuboramiz? O'zingiznikini yubora qoling, tez topadi.

Zokir aka yelkasini qisib, shoferni qidirib ketdi.

Bu vaqt Yo'ldosh boshliq yigitlar belkuraklar bilan quvurning eski transheyasini ocha boshlagan edilar. Faqat «surnaychi» yechinmagan, «To'ydan qolgandan keyin, baribir emasmi?!» deb yangi pidjagining bari bilan burnini to'sar, bir kurak tuproq otmasdanoq o'zini gazdan chetga olib qochar edi.

– Boshim aylanyapti...

– Kurakni otma, quvurga tegib o't chaqnaydi! – deb ogohlantirdi Said.

Bu vaqt uning oldiga kelib to'xtagan Yo'ldosh o'ychan, tashvishli tovush bilan yerga qarab gapirdi.

– Said... qanday bo'larkin ...

– Bilmayman. Bilmayman! – dedi Said. Darhaqiqat, to'satdan ahd qilgan ishi to'g'rimi, yo'qmi, o'zi ham bilmasdi. Lekin

endi orqaga qaytib bo'lmaydi. Said qalin brezent palatkani ariqqa botirdi, atsetilen zapasini, keyin gorelkalarni qayta ko'zdan kechirdi.

Nasos yetib kelganda darz ketgan quvur ustidagi o'pqqon keng puxta transheyaga aylangan, gaz hididan gangib qolgan yigitlar badanlarini oq ko'ylak bilan artib, nariroqda belkurakka tayangancha turishar edi.

Yo'ldosh nuqul Saidning izidan ergashib yuribdi:

– Sen... hech bo'lmasa, asabingni bosib ol.

Said indamas, o'z ishi bilan band, cholning tor kombinezonini kuchanib-kuchanib oyog'iga tortar, temir qalqonining oynalarini latta bilan artar edi.

Yarim soatdan keyin uni og'ir nam brezentga o'rab transheyaga tushirishdi.

– Hoy yigitlar, men rozilik berganim yo'q, men yo'q dedim, hammang eshitting, – deb javrardi haligi chol. U bilan «surnaychi»ni nariroqda turishsin deb, ariq bo'yiga, nasosga qo'yishdi. Brandspoytni Yo'ldosh o'zi qo'lga olib, shaylanib turdi.

Qo'li bo'shlar bir chekkaga chiqib, damlarini ichlariga yutib turganlarida bir necha quloch joyda havoni lov etib o't oldi. Said tushib ketgan transheyaning ustini ko'm-ko'k alanga qopladi, atrofdagi o't-o'lan bir zumda qovjirab, qumli tuproq mazut to'kilgandek qorayib qoldi. Yaqin turganlar alanimalar deb baqirib, yuz-ko'zlarini to'sib tisarilishdi, lekin ovozlari eshitilmas, lovillagan o't, nasosdan sharillagan suv, payvand apparatining vishillagan tovushi quloqlarni qomatga keltirar edi. Yo'ldosh brandspoyt bilan o'tga yaqinroq bormoqchi bo'ldi, qo'rqqanidan rangi dokadek oqarib ketgan chol bilan «surnaychi» yigitga «Bos!» deb baqirdi, hamma tipirchilab qoldi, yuzlarini qurum bosgan yalang'och «to'ychilar»: «Nima qilib qo'ydik? Said qani?» degan vahimada o't atrofida zir yugurishar edi.

O't quvurdan yarim metrcha tepada zangori rangda lovlov yonardi. Yo'ldosh chuqurda qorayib yotgan brezentni

ko'rdi xolos. Said tirikmi, yo'qmi, bilib bo'lmaydi. Havo qizib ketgan, yaqinroq borish amri mahol. Qancha vaqt o'tdi o'zi? Soatga ham qarashmagan ekan, umuman, hech narsani shartlashishmabdi ham, qanday xabarlashish, qanday yordam berish, qachon... Pishiqroq reja tuzib olishmabdi. Bolalarcha ish bo'ldi, Zokir aka haq. Said sulayib yotgan bo'lsa yoki kuyib ketgan bo'lsa nima bo'ladi?

Yo'ldoshni vahima bosdi, oddiy qo'l nasosidan tizillab otilyotgan suv o'yinchoqdek tuyulib ketdi, uni o't yamlab yutib yuboryapti...

Qancha vaqt o'tdi – bir minutmi, bir soatmi – bilib bo'lmaydi, bir payt transheyanning yolqin yamlab turgan bir chetida qora narsa qimirlab, tuproq o'pirilib tushdi. Brezentga burkangan Said o'rmalab chiqib kelmoqda edi. Hamma o'sha tomonga yugurdi. Nasosni bug'lanib turgan brezentga to'g'rilashdi, ikki-uch yigit suv ostiga kirib Saidni dast ko'targancha o'tdan olib chiqishdi. Ko'targanda noqulay kelib qo'li lat yeganmi, ishqilib, Said brezentdan chiqiboq qalqonni boshidan olib irg'itdi-da, yonidagi yigitning ko'krigidan itarib yubordi: «Qo'pol! Ho'kiz!»

Gandiraklab orqasiga yiqilib tushayotgan «ho'kiz» Saidning tovushini eshitib quvonib ketgan edi, iljaydi. Said brezentga o'zini tashlab, chalqancha yotdi-yu, tiniq osmonga tikildi. Hushidan ketishiga sal qolgan, ko'kragi temirchining damidek tez-tez ko'tarilib tushar, vujudi suv bo'lib oqar edi. Uning fildek baquvvat ekanligini sheriklari endi tan olishdi. Sof havo uni birpasda o'ziga keltirgan edi. Yotgan yerida ko'zi bilan izlab Yo'ldoshni topdi.

– Qalay? – Yo'ldosh cho'kka tushib uning yelkalarini ushlab ko'rdi.

– Arqon kerak, – dedi Said sekin.

Hamma jim bo'ldi.

– Arqon kerak, – dedi Said yana. Ba'zilar nimadandir shubha qilib bir-birlariga qarashdi. Lekin Yo'ldosh uning rejasini tushungan edi.

– Said...

– Bir yarim, ikki minut chidash mumkin. O't tepada.

– Said... Sen shoshma, o'ylab ko'raylik. Hazil emas.

– Sen gorelkaga urma, boshni mo'ljalla, boshni. Havo yetishmayapti.

– Menga qara...

Said o'rnidan turdi. Olib kelingan arqonni beliga bog'ladi. Brezentni ariqqa botirib, yana burkandi.

– Esini yebdi, bola... jinni bo'libdi, – deb chol teskari qaradi.

– Arqon qimir etdi – tortasanlar! – dedi Said qichqirib, uning tovushi endi ancha tetik edi. – Ikki minutdan ortiq qolsam, qimirlatmasam ham – vira!

U og'ir ho'l palataga o'ralganicha ayiqdek lapanglab borib o'tga kirdi-yu, shu zumdayoq chuqurga sho'ng'idi. Hamma o'z postiga yugurdi. Yana guvillagan tovush, boshni aylantiradigan gaz hidi, yuzni yalaydigan yolqinli havo... Arqondagilar soatdan ko'z uzmay, yer bag'irlab o'tga yaqinroq borishdi.

Ikki minut bo'lar-bo'lmas arqon qimirladi, shoshib torta boshlashdi. Loy, suv oqib turgan brezent ko'rindi.

Bu safar Saidning ahvoli og'irroq edi. Ustidan paqirlab suv sepishsa ham, anchagacha hushiga kelolmay yotdi. Besholti minutdan keyingina ko'zini ochib, to'yib-to'yib nafas olgach, atrofdagilarga jilmayib ko'z qisdi:

– O'ylamanglar tag'in... kalla ishlab turibdi. Faqat yurak dosh berolmayapti, – dedi uyanaturib. Uningyuzi ertalabkidek tarang emas, biroz siniqqan, paylari bo'shshagan edi.

O'n minutchadan keyin yana tushdi. Birozdan so'ng chuqur ustida olovning kamaygani sezildi. Endi reja aniq, har kim o'z ishini biladi, natija ham ko'rinib qoldi. Hamma jonlanib ketgan edi. Lekin Saidni bu safar mutlaqo hushsiz tortib olishdi. U ingrar edi.

Biroq hushiga kelishi bilan yana o'tga, transheyaga ko'z tikdi...

Shu xilda uni yetti marta tushirib, yetti marta tortib olishdi. Oxirgi tushishida yarim minut o'tar-o'tmas olovning uni o'chdi. Hamma chuqur tomonga yopirildi, lekin quvurlarga hamon yaqinlashib bo'lmas, bitum, izolyatsiya qoldiqlari tutab yotar edi. Pastda hovur chiqib turgan ko'lmak suvda loy brezentga o'ralib g'ujanak bo'lib yotgan Saidni yana arqon bilan tortib olishdi. U keyingi yarim minutda qalqonsiz ishlaganga o'xshaydi, qalqon nariroqda, quvur ostida yumalab yotardi. Nega unday qildi ekan, qosh-kiprigi kuyib ketibdi, ko'zi omon bo'lsa bo'lgani.

Lekin sof havoga chiqarib yotqizishlari bilan o'pkasi yana temirchining damidek ishlay boshladi. Uning bahodirlar-cha hansirab hushsiz yotishiga o'rtoqlari havas bilan tikilib turishardi. Avariya xizmatidan kelgan keksa ishchi bilan obxodchik o'z ko'zlariga ishonmagandek, dam quvurning u yog'iga o'tishardi, dam bu yog'iga.

– Must-mahkam yamabdi azamat! – deb, chol soniga shapatilaganicha transheya yonidagi balchiqqa o'tirib qoldi. Boshda ancha sergap ko'ringan obxodchik endi minnatdorchilik bildirishga gap topolmasdi. Yigitlar ham «hozir gap ortiqcha» degandek, jim edilar. Saidning uyquga ketganini ko'rgach, tuproq uyumiga o'tirib, papiros tutatishdi. Shabada kuyuk islarini ham tarqatib yubordi. Kun yarmidan og'gan, atrof jimjit edi. Allaqayoqda, osmonda to'rg'ay sayradi. Yoz kiriyapti.

Said bo'lsa qo'llarini yozgancha chalqanchasiga yotibdi. Yerning bolasidek...

Shu yotgancha rosa bir soat uxlab, ancha tetik tortib turdi. Hammalari xursand bo'lib, hol-ahvol so'ray ketishdi. Zokir aka ham oldiga kelib, qo'llarini silkiy boshladi, qo'yib bersa, qo'llarini ko'ziga surtadigan.

– Menga qarang, – dedi Said uning minnatdorchiligidan o'zini biroz noqulay sezib, – transheyani ko'mmay turinglar, yamoqni yana bir tekshirish kerak, bitum bilan izolyatsiyalar ham yonib ketdi...

– Xo‘p, uka, xo‘p, hammasini aytganingday qilamiz... – dedi chol qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib. Obxodchik ikkalasi Said-dan ko‘z uzolmasdi. Yigitlar yangi kastumlarini qo‘ltiqqa urib, mashinaga yopirilishdi. Pakana Pak motorni yurguzib yuborgan edi.

– Hoy, uka, aqalli otingni ayt, oting nimadi, kimsan? – deb qichqirardi Zokir aka. Lekin uning tovushi motor shovqini, sho‘x qiyqiriq, suron orasida, o‘zi bo‘lsa to‘zon ichida qolib ketdi. Shafaq qizartirgan keng ufqlarga qo‘shiq taraldi:

Hay-hay o‘lan, jon o‘lan,
O‘lan ko‘pdir, yor-yor.
O‘lan aytgan tilingdan
Menga o‘ptir, yor-yor...

Mashina, orqadan tun quvlab kelayotganini sezgandek, tinmay yelar, kuzovdagi yigitlar bir-birlarinig yelkalariga qo‘l tashlab, tebranib borishar, oldinda Said bilan Yo‘ldoshning kir ko‘ylak ustidan yelvagay tashlagan pidjaklari hilpirar, «Yor-yor» esa hamon yangrar edi:

Seni desam ichim to‘lib,
Olov yonar, yor-yor.
Lablaringdan to‘yib o‘psam
Mehrimgonar, yor-yor.

Bularning kayfiyati motorga ham, butun tabiatga ham o‘tgan edi. Ko‘kimtir qorong‘i osmon, olamda faqat shularni ko‘rayotgandek, tepalarida jaranglab gir aylanar, qip-qizil shafaq esa xuddi bayroq singari oldinga chorlar, cho‘l bag‘rida go‘yo bir mashina quvonch, bir mashina g‘urur uchib borar edi.

Kombinat posyolkasining ko‘chalarida ularni «To‘ydan kelishdi, hammalari shirakayf», deb kutib olishdi. Hech kim bo‘lgan voqeadan gap ochmadi, ko‘zlari yonib, uchragan tanishlar bilan sho‘x-sho‘x gaplashib, uy-uylariga tarqalishdi.

Said bilan Yo'ldosh ham yelkalariga qo'l tashlashib, yotoqlariga jo'nashdi.

Bu ko'chalarda kombinatning allaqaysi sexida doim vishillab turadigan bug' tovushi kecha-yu kunduz payvast eshitalardi. Shuning uchun bemalol gaplashib bo'lmaydi, baqirib gaplashish kerak. Said ariq bo'yida yonboshlab o'sgan yosh qayrag'och shoxiga bir sakrab nihol sindirib oldi, tishladi. Bo'rtib turgan kurtakning nordon shirasi og'ziga yoqdi.

- «To'y» yomon bo'lmadi-ya? - dedi Yo'ldosh qichqirib.

Said hozir o'z hayotida qandaydir yuksak bir palla ekanini his qilari, bu favqulodda mardlik unga munosib shuhrat olib kelishini, ertadan boshlab hamma joyda duv-duv gap bo'lishini ham bilar, yuragida yongan yorqin mash'alni yashirgisi yo'q, o'rtoqlik, yigitlik hislarini oshkora qilgisi kelar edi.

- Menga o'ptir, yor-yor, bitta o'ptir... - deb kuylab yubordi u. Keyin do'stining qulog'iga cho'zilib dedi: - Azizani o'pgan emasman, ishonasanmi?

- Yo'g'-e, - bu Yo'ldoshga ham qiziq edi. Shu vaqtgacha uning yuradigan qizi yo'q.

- Bugun butun umrim birdan yalt etib yorishganday ko'zimga ko'rinib ketdi. O'shanda shu yodimga kelibdi.

- Ishonmayman, - dedi Yo'ldosh chin ko'nglidan.

- Ishonaver. To'ydan qaytib keldimikan? - Saidning ko'zlari yonar, u baxtiyor edi. Shu payt Yo'ldoshning ko'ngli sal xira tortdi. Said hozir albatta Azizani qidirib topadi, dilidagi qonuniy g'ururni, quvonchli, baxtli hisni u bilan o'rtoqlashadi. Bugun topmasa, balki ertaga Azizaning o'zi gazeta ko'tarib yugurgancha kelib qolar. Said uni bag'riga oladi, ilgari o'pmagan bo'lsa, endi...

Yo'ldosh yotog'iga qaytarkan, boshini quyi solgan edi. U hozir kimni, nimani o'ylashini bilmay, xayollarini eplolmay qoldi. Kombinatning tungi shovqini, goho xira, goho ko'zni oladigan chiroqlari osmonni tutgan edi. Bu kombinat hali cho'lda yolg'iz, xuddi qoya-oroldek qaqqayib turibdi. Kelgusida bu yer cho'lning poytaxti - katta shahar bo'ladi, atrofda o'nlab

sovxoz shaharchalari qad ko'taradi. Qurilish kombinati bu yerga shuning uchun tushgan, juda ko'p sement, g'isht, asbest, plitalar, yirik panellar, quvurlar, temir-beton karkaslar, yig'ma konstruksiyalar, bloklar kerak. Hozir yangi-yangi sexlar ochilyapti, birining havozaalarida elektrpayvand dugalarining ko'zni qamashtiradigan shu'lalari charaqlab turibdi, birining hali kotlovani ham bitmagan. Yo'ldoshning o'zi avvallari temir-beton konstruksiyalarni omborga uzatadigan kranda yordamchi bo'lib ishlar edi. Hozir bloklarni pechga tashiydigan vagonetkachilarning brigadiri. Asbest quvurlar konveyerida ishlaydigan Aziza bilan shu yerda tanishdi. Bu g'alati qiz avvallari Yo'ldoshga, hammaga aql o'rgataveradigan, kerak-nokerak yerga suqilaveradigan, hayosizroq qizdek ko'rindi. Yo'ldosh unga Said bilan yuradigan bo'lgandan keyingina qiziqib qoldi. Razm solsa, juda ajoyib qiz ekan, ko'ngli sof, to'g'ri so'z, mulo-hazali. Lekin endi kech edi.

Shunday qilib, «og'zidagini oldirgani»ga ichi kuyib yur-ganida, mana bugun bu voqea yuz berdi. Shu kungacha ko'ksida qandaydir umid o'ti miltillab turgan bo'lsa, hozir Aziza undan butunlay uzoqlashib ketgandek tuyuldi.

Kombinat posyolkasida kam kiyiladigan atlas ko'ylagi qorayib turgan daraxtlar orasida milt-milt ko'rinar, ihotasiz hovlilarni bosib o'tganida itlar vovillab qolar edi.

Yotoqxonaga yo'lagiga kirgach, Saidning eshigi oldida to'xtab, kalta qirqilgan to'liqinli sochlarini tuzatdi, keng yonoqli yuzida to'yda ichilgan jindak vinoning qizilligi hali ham balqib turar edi. Eshik ochilishi bilan qizni ko'rib yuz-ko'zi charaqlab ketgan Said uni darrov ostonadan ichkariga tortdi. U Azizani kutgan edi. Vannadan chiqib oppoq ko'ylak kiygan, yoqalari ochiq, ilhaq vujudi unga talpinib, ichki bir haroratdan lovillab turar edi.

Aziza kirishi bilanoq unga g'alati tikilib qoldi.

– To'y yaxshi o'tdimi? – deb so'radi Said. Aziza uning bezovta yuziga tikilgan:

– Ha, yaxshi o‘tdi, – deb bosh irg‘adi, keyin. – Said, hammasini eshitdim, – dedi Saidning yo‘g‘on bilagidan mahkam ushlagancha.

Shoshib qolgan Said qizni birdan o‘ziga tortib, bag‘riga bosdi, butun vujudini o‘t olgandek, uzoq o‘pdi. Bo‘shashib ketgan Aziza sal gandaraklab, darrov o‘zini qo‘lga oldi-da, yerdan ko‘z uzmay, yigitning g‘ijim bo‘lgan ko‘ylak yoqasini tuzatdi.

– Ammo lekin hovliqib ketmang... – dedi u. Ancha jim tur-gandan keyin: – Ertaga klubda uchrashamiz, – deb shartta chiqib ketdi.

Said proyektor shu‘lasiga tushib qolgan parvonadek o‘zini yo‘qotib, «to‘xta, sabr qil» ham deyolmadi, orqasidan yugurib chiqmadi ham. Ajab, labini kuydirdi-yu, ketdi-qoldi. Xuddi tushdagidek...

Said quvonchini ichiga sig‘dirolmay, quloch kerib borib o‘zini karavotga otdi. Kutilmagan baxtli hayajon uning so‘nggi darmonini olib qo‘ygan edi. Toshday qotib uyquga ketdi.

Ertasiga gazoporovod trassasida bo‘lgan voqea hamma-ning og‘ziga tushgan edi. Ko‘chada ham, sexda, idorada, uyda ham, qayerda ikkita odam to‘plansa – shu gap. Birov qo‘shib-chatib, ko‘pirtirib, afsona darajasiga olib borib qo‘ygan, birov bo‘lsa, to‘ydan kelayotganlarning mastlik bilan qilgan ishi, deb yerga urgan... Faqat uchinchi kuni, gazetada xabar bo-silib chiqqandan keyingina mish-mishlar sal bosildi.

Gazetani bir quchoq qilib ko‘tarib kelgan Salim edi. Bu o‘sha sariq «surnaychi». Platformadan sement tushirardi. Qosh-kiprigi doim chang. O‘zi qo‘rqoq bo‘lsa ham, o‘lgudek baqiroq, vahima.

– Hoy, gazetaga tushibmiz! Mana: «Fidokor yoshlar!» – deb qichqirgancha kirib keldi u nonushta vaqtida sexga. Bu sex hali bitmagan, tomi ochiq, deraza romlari yo‘q, burchak-larda taxta, g‘isht uyulib yotardi, ertalab yoshlar shu yerga to‘planishib, biri derazada, biri g‘isht ustida o‘tirib, biri tax-taga qiyig‘ini yoyib, nonushta qilar edi.

– Mana, «Fi-do-kor yosh-lar!» Uqdingmi? Shuni bittasi akang bo'ladi. Navbat bilan ol, shoshma, yirtasan. Shuning bittasi akang bo'ladi, ha! Nasosning lo'kidonini bosib turganman!

Salim bir dasta gazetani bir zumda ulashib chiqdi. Hamma qatig'ini, termosini, yong'og'-u turshagini bir chetga qo'yib, gazetaga yopishdi. Lekin jimlik, gazetaning shitirshitiri uzoqqa bormadi, hamma hech narsa bo'lmagandek, yana nonushtasiga tushib ketdi. Xabar kichkinagina, intervyu tariqasida berilgan edi.

– Vahimangni qara, mallavoy!

– Shugina gap ekan-ku.

– Lo'kidonini bosganmish.

– Shunaqalar tarqatadi-da...

Yana o'zlarining gaplari bilan bo'lib gazeta ham unutildi. Faqat novcha Yo'ldosh taxta ustida oyog'ini osiltirib hamon gazetaga tikilganicha o'tirar edi. O'qiyotgani yo'q, lekin ko'zini ololmayapti, rangi sal oqarinqiragan, do'stlarining gaplariga zimdan quloq soladi. Atrofga bir qarab, yana gazetaga ko'z tashlaydi. Intervyuni Farmonov bergan edi. Unda ongli, g'ayratli yoshlar haqida gap boradi. Kombinat kollektivi, bir guruh yoshlar... Dam olish kuni... Yo'ldosh qayta-qayta o'qib, Saidning nomini qidirdi. Yo'q, Saidning ham, boshqa biron-ta yigitning ham nomi tilga olinmagan xabarda. Bu qanday bo'ldi? Yo'ldosh atrofga qarab Saidni qidirdi-yu, lekin uni ko'rib qolishdan qo'rqardi. Xuddi bunga o'zi aybdordek... Badani qizib ketdi. O'sha kungi o't-olov, brezent ichidan chiqib kelgan hushsiz Saidning siniqqan yuzi, kuygan qoshlari ko'z oldiga keldi. Chindan ham u hozir Saidning oldida o'zini gunohkor seza boshladi, unga ro'para kelganda nima deydi, yuziga qanday qaraydi? Bu adolatsizlik-ku axir! Hayotini xavf ostida qoldirib...

Shu payt yuzidan temir qalqonini manglayiga ko'tarib, bir qo'ltig'ida elektrod qutisi, bir qo'ltig'ida gazeta, Said kirib keldi.

– O‘qidingmi? – dedi u Yo‘ldoshni ko‘rib. Uning yuzidagi xotirjamlikni payqab, Yo‘ldosh biroz o‘ziga keldi. Xayriyat. Yaxshi yigit-da. Boshqa odam bo‘lganda... Said taxtaga suyanib o‘tirib, papiros tutatdi.

– Chekmas eding shekilli?

– Bekorchilikdan.

– Bekormisizlar?

– Elektrod yo‘q, omborda zaxlatib qo‘yishibdi.

– Befarosatlar, – dedi Yo‘ldosh anchadan keyin g‘ijinib. – Gazetadagini aytaman, – deb qo‘shib qo‘ydi.

– E, qo‘ysang-chi...

– Yo‘q, qo‘ymayman, Farmonovga kiraman. Bilmagan-ko‘rmagan narsasiga aralashmasin.

– Jinni bo‘ldingmi? – Said etagini qoqib turib ketdi. – Men xalqimga ketdim, kollektivimga! – Dedi u derazadan sakrab. Ammo Yo‘ldosh sezdi, uning artistligida jindak alamzadalik bor, o‘zini xursand qilib ko‘rsatishga urinishi yasamaroq edi. Bu tabiiy. Uni qattiq xafa qilishdi. Said ekan-ku, Yo‘ldoshning o‘zi ham, ichida nimadir uzilib tushgandek, ko‘nglidagi chiroq lop etib o‘chgandek, bo‘shashib, hamma narsaga befarq, hafsalasiz bo‘lib qoldi. Adolatsizlik unga doim shunday ta‘sir qilardi.

Farmonov uni o‘z idorasida xushchaqchaq kutib oldi.

U Yo‘ldoshning otini bilmaydimi, unutib qo‘yadimi, xullas, doim shunday deb chaqirardi, Yo‘ldosh bundan xafa bo‘lmaydi. Faqat, hozir xushchaqchaqlikning xonasi emas, Yo‘ldosh jiddiy masalada astoydil gaplashgani kelgan.

– Mening ismim Yo‘ldosh, – dedi u jiddiy turib. Keyin bo‘sh stullardan biriga o‘tirib gap boshladi. Kuzovning burchagidan tasodifan brezent palata chiqib qolgani, yuzlari ajin Zokir aka to‘g‘risida, Saidning o‘zini gaz o‘pqoniga urib, uni yetti marta arqon bilan behush tortib olganlarida ko‘zlariga o‘lib qolgandek ko‘rinib, hammaning yuragi orqaga tortib ketganini, yana allaqanday ikir-chikirlarni gapirdi.

Bu voqeani birovga birinchi hikoya qilishi bo'lganidanmi, batafsilroq gapirgisi keldi. Farmonov eshitib o'tirar ekan, dam stoldagi presspapyeni, dam bloknotlarni u yoqdan-bu yoqqa olib qo'yar, dam tirsagi ostidagi oynani kuh-kuhlab g'ijim qog'oz bilan artib qo'yar edi.

– Hammasini eshitdim, qoyilman! Eshitdim, gapirib berishdi, – deb o'rnidan turib ketdi Farmonov. Serbar kamariga qo'llarini tirab, ikki qadam nari-beri yurdi. U elliklardan oshgan bo'lsa ham, ko'saroq oqish yuzi yosh ko'rinadigan, yumshoq sochi doim mashinkada olingan, katta ko'zoynakli, gapi ham, kiyimi ham puxta, ishchan kishi edi. – Ishchi sinfining haqiqiy sifatleri bu. Ko'pdan quyon qochib qutulmas, deb shuni aytadi. Ajoyib kollektiv. To'g'risi, katta kollektivning kichik bo'lagi! – dedi u g'urur bilan.

– Bu gaplaringizni biz intervyuda o'qidik.

– Xo'sh, biron narsadan norozimisiz?

– Axir bu o'ziga yarasha qahramonlik edi, o'rtoq Farmonov.

– Ha, ha, albatta! Xo'sh?

– Buni ayrim, konkret odamlar qildi. Jumladan, Said... To'g'rirog'i, asosan Said. Oramizda u birdan-bir payvandchi edi. Agar u bo'lmasa yoki Saidning o'rnida boshqa odam bo'lganida, balki...

– Nima gap o'zi, nima demoqchisiz?

– Gazetaga Said haqida yozish kerak edi. Sizning xabar-ingizda aqalli biron familiya ham yo'q. Bu...

– E-ha, gap bu yoqda deng? Nima, kollektivdan ayrim shaxs-larni ustun qo'yish kerakmidi sizningcha? – Farmonov stolga engashib, boshini qiyshaytirib, Yo'ldoshga kulimsirab tikildi.

– Bu adolatsizlik-ku, u qildi hamma ishni, u jonidan kechib...

– Qolganlar-chi, siz-chi, yana bir mashina yoshlar-chi? Faraz qilaylik, u qahramoningiz yolg'iz o'zi bo'lsa, qo'lidan nima kelardi?

– Axir, aqalli nomini tilga olish...

– Menga qarang, kim dedingiz, o’sha... mabodo o’shaning o’zi yuborgani yo’qmi sizni mening oldimga? Ehtimol, u gazetaga tushish uchun o’tga kirgandir?

Yo’ldosh shunday keskin o’rnidan turdiki, tagidagi kursi taraqlab, nariroqqa surilib ketdi.

– Nega haqorat qilasiz, o’rtoq Farmonov! – dedi u bo’zarib.

Farmonov stol ortidan chiqib, asta kelib Yo’ldoshning bilagidan ushladi:

– O’zini pesh qilgan odamni yomon ko’raman. Lekin ma’lumki, undaylarning davri o’tgan. Kollektivni, ommani oyoq osti qilishga endi yo’l qo’ymaymiz, akasi! – Farmonov uni bilagidan ushlaganicha eshik tomon yetakladi. – Yakka qahramonlik bizga yot mafkura, bizda alohida, tanlangan zotlar yo’q, omma bor, kollektiv bor...

Qabulxonaga eshik ochilishi bilan, Yo’ldosh to’xtab qoldi. Eshik yonidagi divanda boshini ikki qo’li orasiga olib, tizzasiga egilganicha Said o’tirar edi.

– Said? – dedi bunga hayron bo’lgan Yo’ldosh. «Hamma gapni eshitibdi!» degan fikr miyasiga kelib urildi.

Said sakrab o’rnidan turdi. Uning ko’zlari g’alati, yuzida allaqanday shubhalar aralash yetilib kelayotgan qat’iyat ifodasi bor edi.

– Ha, yigit, sizmidingiz o’sha... – Farmonov qiziqish bilan Saidning gavdasini ko’zdan kechirdi. Keyin qansharidan katta ko’zoynagini olib, hafsala bilan artarkan: – Tuzuk, tavakkalchi ekansiz, – dedi.

Uning Saidga aytgan gapi shu bo’ldi. Maqtab aytdimi, qoralabmi – bilib bo’lmasdi.

Yo’ldoshning fikricha, Saidning o’zgarishi ham, fojiasi mana shu kundan boshlangan edi. Odamning shu qadar keskin o’zgarishi mumkinligini haligacha aqliga sig’dirolmaydi. Saidning yurish-turishi ham, o’ylari, gaplari ham o’zgarib ketdi, o’zi ham tushunib bo’lmaydigan, g’alati bo’lib qoldi. Gap uqtirib bo’lmaydi, qaysar. Na do’stlikni, na yaxshilikni tan oladi. Yo’ldosh uning soyasi bunchalik yupqa-

ligini bilmas ekan. Hammani tashvishga solib qo'ydi. Ayniqsa Aziza bechorani.

Bir haftadan keyin Yo'ldosh xunuk gap eshitdi: Said kombinatdan ketish haqida ariza berganmish. Yo'ldosh munchaligini kutmagan edi. Shunchaki ketish bo'lsa mayli edi, har kim ham ketishi mumkin: Said ham, boshqasi ham. Lekin Saidning arizasi o'sha voqeaga bog'liq-da. Bunga hammaning ham aqli yetadi. Yo'ldoshning ko'ngli g'ash tortib ketdi. Axir u bu qilmishi bilan o'ziga ham, sheriklariga ham, dog' tushiradi-ku unda. Farmonovning gapi bashorat bo'lib chiqadi: nomim gazetada chiqsin, deb o'tga kirgan bo'ladi.

Ammo Yo'ldosh Saidning unday emasligiga ishonadi. Uni hozir topish kerak. Balki uydadir. Keyingi vaqtlarda kechqurunlari u klub-mlubga ham chiqmay qo'yan. Gaplashib ko'rish kerak, o'zi nima gap?

Borsa, payvandchi karavotda yarim yalang'och bo'lib papiros burqsitib yotgan ekan. Chirog'ini ham yoqmad. Qorong'i uy tutunga to'lgan. Yo'ldosh do'sti bilan salomlashib, chiroqni yoqdi, derazani ochib yubordi. Said baqaloq gavdasini asta ko'tarib, shimini kiydi, oldi ochiq ko'ylagini yelkasiga tashladi. Uning bir xonalik uyi ancha fayzli, polga cho'g'dek gilam to'shalgan, bu atrofning magazinlaridan topilmaydigan alomat torsher, hatto bufetida arzongina serviz ham bor edi.

Said stoldan allaqanday oldi-qochdi fantastik kitoblarni surib tashlab, ryumka, stakan qo'ydi.

– Almisodan qolgan choraktam bor... – dedi u.

Yo'ldosh o'zi kursi olib, stolga o'tirdi.

– Buning uchun kelganim yo'q... Menga qara, ariza berganing rostmi?

– Bersam nima bo'пти? – Said ryumka bilan stakanni ijazatsiz to'ldirdi. – Birov ketadi, birov keladi, har kimning ixtiyori o'zida. Qozonchining erki bor qaydan quloq chiqarsa, degan gapni eshitmaganmisan? Boshqa joyda ham bir ishlab ko'raylik. Yo buning aybi bormi?

Yo'ldosh oldidagi ryumkani urishtirmasdanoq, yakka o'zi suvdek ichib yubordi.

– O'zingni go'llikka solib nima qilasan, Said, – dedi labini yengi bilan artib, – men bilaman-ku, do'stlaringni, kollektivni osongina tashlab ketadigan odam emassan. Esingni yig', devona arazlasa to'rvasiga ziyon, deyishadi, qaytib ol ari-zangni. Odamlar nima deydi?

Said araqli ichmay, yana papiros olib karavotga cho'zildi. U o'zi ham haligi yotishda shu gaplarni o'ylab yotgan ekan chog'i.

– Buni araz deb o'ylasang, sen ham jo'n ekansan. Qaytib olmayman, ko'p o'yladim, – dedi u birozdan keyin.

– Qayoqqa borasan?

– Boshim oqqan tomonga. Shaharga, – Said birdan o'rnidan turib qizishib ketdi, papirosni kuldonga bosa-man deb, barmog'ini kuydirdi: – Men pulga qiziqmayman, o'ylama...

– Bilaman.

– Men qadrimga yig'layman. Bormanmi, yo'qmanmi? Mana sen ham Farmonovga o'xshab, ikki gapning birida «kollektiv», «omma» deydigan bo'libsan. Axir kollektiv mendaqalardan iborat bo'lsa, yomonmi? Nega buni tan olmaysizlar?

Ana, endi yorildi, deb o'yladi Yo'ldosh. U Saidning ariza berish sababini taxminan shunday deb bilar edi-yu, bu sababni o'zicha tahlil qilishga negadir cho'chib yurardi.

– Nega tan olmas ekanmiz?

– Tan olganlaring shumi? – Said qo'lini bigiz qildi: – o'ylab qara, axir bu yerda sen bilan bizning hatto otimiz ham yo'q.

– Bu bitta odamning odati. Uni sen... kollektivga tiqma, – dedi Yo'ldosh, – undan keyin, sen bu so'zga osilma! Yo'l qo'ymayman. Qudratli so'z bu. Men uni Farmonovingday bekorga ishlatayotganim yo'q. Kollektiv! U odamni qadrlaydi. Sen o'zingni yetimcha qilib ko'rsatmay qo'ya qol, diydimiz qattiq, yig'latolmaysan. Bizda ilg'orlar ishiga yarasha hurmatdaligini yaxshi bilasan.

– Ha, o‘tgan yili sen bilan biz olti oygacha hurmat taxtasida osilib turdik, – dedi Said. – Esingdami, darvozadan kiraverishda oltmishta ilg‘orning katta-katta fotosurat-lari osib quyilgan edi. Osilib turaverdik, turaverdik... Asta sarg‘aydik. Yomg‘irda bujmayib, shamolda yirtildik. Sening surating yirtilib, mening suratimni to‘sib qoldi. Meni sezmadideysanmi: har o‘tganda zimdan ko‘z qiringni tashlab qo‘yding, tuzatib qo‘yay desang – noqulay, tuzatmasang yana yaxshi emas. Axiri, yarming uzilib tushdi, men uning loyda yotganini ko‘rdim, kimdir bilmay bosib olibdi. Kuzgi shamolda men ham yirtilib tushdim...

– Hamma gap shunda degin?

– Yo‘q, gap bunda emas. Shunchaki esimga tushdi.

– Bo‘lmasa nima demoqchisan? O‘zimga alohida e‘tibor kerak, demoqchimisan? Sal kamtarroq bo‘lishi kerak odam. Kollektivda barcha barobar.

Said do‘stining yuziga tikilib kuldi.

– Tag‘in faqat Farmonov shunday, deydi deysan. O‘zing ustozingdan o‘tib ketibsan-ku...

So‘nggi gapi Farmonovnikiga o‘xshab ketganini Yo‘ldoshning o‘zi ham fahmladi-yu, lekin aytib bo‘lgan edi. Saidning ochiq kulib qarashidan yuzini chetga oldi. Said davom etdi:

– Kollektivda barcha barobar deysan, qani ayt-chi, nega? Nega hamma barobar bo‘lishi kerak? Yo shunday qonun bormi? Aksincha, «har kimning ishiga yarasha, qobiliyatiga yarasha» emasmi prinsipimiz?

Yo‘ldosh indamadi. U karavotda uzala tushib yotgan Saidga teskari qarab o‘tiribdi. Go‘yo har qaysisi o‘ziga-o‘zi gapirayotgandek edi. Bir bo‘sh ryumka bilan lim to‘la stakan stolda turganicha qolaverdi.

– Biron kishining nomi sal tilga tushib qolsa, «Shaxsga sig‘inish bu!» deb baqiradigan «demokratlar» chiqibdi. «Ommaviy ilg‘orlik» «ommaviy qahramonlik». Ommaviy bo‘lgandan keyin nimasi ilg‘orlik? Kimlarga nisbatan

ilg'orlik? Qahramonlik ham ommaviy bo'lishi mumkin emas, Yo'ldoshvoy. Agar ommaviy bo'lsa, u qahramonlik deyilmaydi.

– Kechirasan-u... Vatan urushidagi g'alabamiz-chi?

– Vatan urushining qahramonlari bo'lmaganmi? Gastelloni tilga olmay qo'yishgani bilan, baribir, u bor edi axir!

– Avvalo, tilga olmay qo'yishdi, deganing xato, – dedi Yo'ldosh, – ikkinchidan, birovlarini hadeb gapiraverib, bu yoqdagi million-million noma'lum soldatlarni unutish ham xato bo'lardi.

– «Noma'lum soldat» deyishning o'zi unutish emasmi? – Said o'rnidan turib ketdi. – Yo'q, men bu iborani tushunmayman. Unda achchiq bir alam bor, odamning qadriga yig'laging keladi. U o'zi yo'q... nomi ham yo'q. Nimasi bor? – U Yo'ldoshning ro'parasiga kelib o'tirib, asta o'ychan davom etdi. – Eshitganmisan, Afrikada bir xil chumoli bo'lar ekan. To'da-to'da bo'lib siljiganda ikki-uch tanob yer qop-qora bo'lib ketarkan. Agar yo'lda chuqurlik uchrasa, oldindagilar o'zini chuqurga tashlayverarkan, keyindagilar uning ustiga, undan keyin yetib kelganlar yana uning ustiga, ishqilib, chuqurni o'z gavdalari bilan to'latib, ko'prik hosil qilmaguncha bir-birlarining ustiga tashlayverar ekanlar. Bordi-yu bu chuqur emas, tubsiz jarlik bo'lsa-chi, Yo'ldoshvoy? Ma'lumki, chumolilardan birontasi buni bilmaydi ham, o'ylamaydi ham. Ular faqat birin-ketin yurish kerakligini, halok bo'lganda ham birin-ketin halok bo'lish kerakligini biladi. Milliardlar o'z jasadidan ko'prik yasaydi, orqadagi milliardlar shu ko'prikdan hech narsa bo'lmaganday o'tib ketadi. Men jarga o'zimni tashlamay orqaga qaytsam-chi, men chumoli bo'lishni istamasam-chi, shunga nima deysan?

– Menga qara, dahshat-ku bu! – dedi Yo'ldosh sherigini hozir ko'rib turgandek tikilib. – Kollektivchilik to'g'risidagi bunday mash'um tasavvurni sen kimdan orttirding?

Said yelkasini qisdi:

– Men hech qayerga borganim yo‘q, oralaringda yuribman...

– Oramizda yurganing bilan begona ekansan. Bundan ham uzoqlashib ketsang, holing nima kechadi? O‘ylab ko‘r, ko‘pga kesak otib, ro‘yobga chiqolmaysan, barmog‘ingni tishlab qolasan. Kollektivning eng yomoni ham yolg‘izlikdan afzal, bilib qo‘y. Muddaong nima, gapir?

– Menga hech nima kerakmas! – dedi Said stakandagi araqni derazadan sepib tashlab. – Men odamman, men borman, o‘zimga yarasha bir dunyoman, ishim, nomim, tuyg‘ularim bor, moyday erib, yon-atrofimga singishib ketishni istamayman, – dedi u ko‘kragiga urib, – istaymanki, o‘zligimni, o‘z shaxsiyatimni his etsam.

– Bu istaging ashaddiy xudbinlikka aylanib ketibdi! Maydonga chiqib o‘zingni os, hamma ko‘rsin! O‘zimga o‘zim xo‘jayinman, deb baqir! O‘zligingni ko‘rsat! – Yo‘ldosh yo‘lidagi kursini oyog‘i bilan taraqlatib surib, shartta chiqib ketdi. U qorong‘ida turtilib-surinib shoshib borarkan, o‘ylari chalkashib ketganidan peshanasini ter bosgan edi. Mana, nihoyat, Said dilida borini tiliga chiqardi. Chindan ham o‘zi bir olam ekan. Ammo uning bunday past-u baland o‘ylari borligi yo‘ldoshning xayoliga ham kelmagan edi. Bir chekkasi, Yo‘ldosh uning qaysarligini anglayotgandek bo‘lib turibdi. Bu to‘dachilikka, qiyofasizlikka qarshi isyon edi. Ammo unda kollektivga bunday qarash qayoqdan paydo bo‘ldi?

Bu vaqt yo‘lkada Aziza ko‘rindi. Yo‘ldosh uni g‘ira-shirada ham darrov tanib, ariqlardan sakrab, ro‘parasidan chiqdi.

– Aziza, men Saidnikidan chiqib kelyapman.

– Salom.

– Avzoyi buzuq. Siz ham o‘sha yerga ketyapsizmi?

Aziza qarab turdi-da, indamay jo‘nab qoldi. Yo‘ldoshga bu o‘lganning ustiga tepgandek og‘ir botdi. Juda xafa bo‘lib, xiyobonga o‘tib, skameykaga o‘tirdi. Ko‘rinib turibdiki, Yo‘ldoshning bu ishlarga aralashuvini Aziza o‘zicha tushunib, ma‘qul ko‘rmay yuribdi. Saidning o‘zgarib qolishida

Yo'ldoshning qo'li bor, deb o'ylasa ham ajab emas. Aslida-ku, Saidning daf bo'lishi Yo'ldoshga bir omad, chunki Aziza uning izidan ergashib ketmaydi albatta, qoladi. Ammo Yo'ldoshning ko'nglida bunday reja yo'q. Agar bo'lsa, bu g'arazgo'ylik, do'stga nisbatan insofsizlik bo'lardi.

Shunday qilib, Yo'ldosh Azizaning oldida aybsiz aybdor bo'lib turibdi.

Oradan sal vaqt o'tmay qayrag'och tagidan tanish ovozi eshitildi. Yo'ldosh Said bilan Azizani ovozlardan tanib, mushkul ahvolda qoldi: turib ketay desa, ularga yana ko'ringisi kelmasdi, indamay o'tiraveray, desa, gaplariga beixtiyor quloq solishga to'g'ri keladi. Shu o'ylar bilan bir qarorga kelolmay, ancha o'tirib qoldi. Narigi skameykadagilarning tovushi oqshom tinligida baralla eshitalardi. Azizaning qumri ku-kusi singari ko'krakdan chiqqan shirali ovozi «Seni olib qolishga o'zimning kuchim yetadi, birovlar aralashmasin», degandek ishonchli, dam past, dam baland, ehtirosli eshitar edi.

– Men sevgimdan uyalmayman, Saidjon aka, o'tinaman, qoling. Meni bilmaydi deysizmi, ko'rib-bilib turibman – tengi yo'q usta mutaxassissiz. Qani endi men ham shunday bo'lsam. Siz qilgan ishni hamma ham qilolmaydi. Biroq...

– Siz xato tushunibsiz, popuk... – Saidning yo'g'on ovozi eshitildi. (Ularning gaplashib o'tirgani mayli-yu, mana shunaqa «popuk-mopugi» yuragidan o'tib ketadi Yo'ldoshning.) – Xato tushunibsiz. Men o'zimni o'ylayotganim yo'q. Axir odamlarni bir yerga jamlab, keyin barobar taqsim qilib, o'rta miyona bir narsa hosil qilib bo'lmaydi. Kollektiv bir kaft mayiz emas. Unda odamlar bor, odamlar ichida yaxshi-yomoni, puchak-saragi bo'ladi...

– Sizning albatta boshqalardan farq qilib turgingiz keladimi? Imtiyoiz...

– Qo'ying, eshitdim bu gaplarni. Hozirgina Yo'ldosh bir soat javrab ketdi.

Bu zardadan Azizaning ko'ngli ranjidi shekilli, anchadan keyingina tovushi chiqdi:

– Begona bo‘lib qolibsiz...

– Til birikitib olganmisizlar, nima balo! – Saidning ovozi balandlashdi. – «Boshqalardan hech farq qilma, hamma yurgan izdan yur, chapga qarama, o‘ngga qayrilma, oldinga o‘tma, orqada qolma, yerga kirma, osmonga chiqma, to‘dadan ajralma, bo‘lmasa begona bo‘lib qolasan!» Shunaqami?

Aziza piq etib yig‘lab o‘rnidan turgancha yugurib ketdi.

– Aziza, popuk, popukjon! – deb Said ham gursillab chopdi orqasidan, – axir men shaharga sizni, seni...

So‘ngra shu yerda birpas mashmasha bo‘ldi, buning nimaligini Yo‘ldosh taxminlabgina bilishi mumkin edi: Said quchmoqchi bo‘ldi shekilli, ammo qiz yulqindi, tarsaki tushdimi, novda sindimi, xullas, nimaningdir qirs etgani ham eshitildi, keyin biri qolib, biri jo‘nadi. Qaysinisi?

Baribir emasmi...

Yo‘ldosh bu yerda pusib o‘tirganiga o‘zidan juda norozi edi, buning ustiga hozir dilida bir qil uzilgandek, g‘ashligi ortdi, iliq bahor oqshomida vujudi qaltirab, junjika boshladi. Azizadek dilbarning o‘z qizlik g‘ururini shunday yerga urgana xo‘rliги keldi...

Bu uch kishining ko‘nglini to‘lqinlatgan muammolar-dan ko‘pchilik bexabar edi. Kunlar o‘taverdi. Kombinatning sement gardiga botgan darvozalaridan xomashyo ortgan platformalar kirib, pritseplariga yirik temir-beton konstruksiyalar yuklagan avtomashinalar to‘xtovsiz chiqib turar, yangi sexlar asta qad ko‘tarar, mo‘rilardan burqigan tutun, xumdon va pechlardan ko‘tarilgan bug‘ cho‘l osmonini kul rang bulutlarga to‘ldirar edi.

Yakshanba kuni Yo‘ldoshni Farmonov chaqirtirib qoldi. U dam olish kunlarini ham idorada o‘tkazardi.

Yo‘ldosh uning qanday kutib olishi, nima deyishlarigacha oldindan biladi. Farmonov uncha murakkab odam emas edi.

Uning otini hech kim bilmaydi. Faqat «Farmonov» deyishadi. Otini bilishga ehtiyoj ham yo‘q shekilli. Chunki

Farmonov tom ma'nosi bilan «ijtimoiy odam» bo'lib, butun hayoti kollektivda, idorada, majlisda, minbarda o'tgan. «Falonchijon!» deb yaqin olib, yo erkalab chaqiradigan jigari, ulfati yoki qadrdonlari ham yo'q. Bitta-yu bitta qizi bor, deyishadi, u ham qayerdadir o'qishda.

Farmonov bo'yoqlar yotog'ida, kichkina bir xonada turadi. «Turadi» deyish ham uncha to'g'ri emas, u yotoqqa yotgani boradi, xolos. Qolgan vaqti idorada, ko'proq majlislarda o'tadi. Har majlisda uni qayergadir saylaydilar, bir zamonlardagi Osoavixim, MOPR uyushmalaridan tortib, kasaba, jamoat tashkilotlarigacha, nuqul saylab qo'yiladigan martabalarda, ba'zan bir nechtasida barobariga ishlab keldi.

Hozir u zavkom raisi. Lekin kombinat direktori unga ko'proq yoshlar bilan ishlashni topshirgan, hatto shu masalada o'ziga muovin qilib olgan desa ham bo'ladi Negaki, hozir kombinatda yuzlab yoshlar bor, ko'plari urush vaqtida, og'ir sharoitda, FZOda o'qigan bolalar. Yangi sexlar qurilishi munosabati bilan deyarli hammasi yordamchi ishlarga qo'yilgan. Ular bilan ishlashga alohida e'tibor berish kerak edi.

Farmonov juda ishchan odam. Eski gymnastyorka ustidan bog'lagan serbar kamariga bosh barmog'ini tiqib, katta, yumaloq ko'zoynagi ostidan talabchan nazar bilan tikilganida, Yo'ldosh aytmoqchi bo'lgan gapini ham yo'qotib qo'yadi. U Yo'ldoshni ko'pincha yoshlar bilan ishlash masalasida chaqirardi.

Yoshlarning ishdan tashqari vaqtlarini qanday «uyushtirish» to'g'risida gaplashishar, kundalik grafik, ish planlari tuzishar edi. Farmonov bu ishga katta ahamiyat beradi. Yosh ishchilarning har soat vaqti uchun g'am yeydi. Bu safar ham Yo'ldoshning kelishiga katta rangdor jadvallarni, grafiklarni stolga yoyib tashlagan edi.

– Xo'sh, – dedi u murakkab jadvallarga xuddi jangovar xaritani o'rganayotgan komandirdek tikilib. Keyin bir bo'sh grafaga barmog'ini nuqdi. – Mana bu soatda nima ish qilishadi, ayting-chi?

Yo'ldosh o'rgimchak uyasidek bo'lib ketgan jadvaling o'sha katagiga goh u yoqqa o'tib, goh bu yoqqa o'tib qaradiyu, javob berolmadi.

– Mana bu soatda-chi? – deb shoshirdi yana Farmonov va javob kutmay, ko'rsatma berdi: – Leksiya! Leksiya qo'ying!

– Bu haftada leksiya juda ko'p bo'lib ketdi, o'rtoq Farmonov, biroz bo'sh vaqt... biroz o'z ixtiyorlariga ham qo'ysak... – dedi Yo'ldosh.

Farmonov katta qizil qalamni qo'lida o'ynatib, stol atro-fida aylanardi.

– Bekorchilik...

– Bekorchilik emas, har kimning o'z ishi ham bor-da.

– Gapni chalg'itmang. Bekorchilik – har qanday noma'qulchiliklarning onasi! Ichkilik, bezorilik, buzilish, odobsizlik – hammasi bekorchilikdan kelib chiqadi. Yo'q, komsomol! Siz band qilnig ularni, ijtimoiy ish bilan band qiling, – Farmonov qizil qalamni yana o'sha katakka niqtadi: – Klubda bo'lishsin! Kollektivda. Leksiya bo'lmasa, tansa belgilang, tansa.

– Xo'p...

Keyin kecha va o'tgan kungi klub mashg'ulotlariga kelmagan «ba'zi shaxslar» haqida gap boshlandi. Farmonov ularning ro'yxatini, kelmaganlarining sababini bugunoq aniqlab, chora ko'rishni topshirdi.

– Kollektivda intizomni, birlikni buzishga yo'l qo'ymaymiz, ha. Hoziroq shu bilan shug'ullaning, shunday bo'lsin.

– Hozir? O'rtoq Farmonov... – deb chaynaldi Yuldosh, keyin ochig'ini aytib qo'ya qoldi. – Hozir juda qornim och... keyin, bir shaxsiy ish bor edi.

Farmonovning bilinar-bilinmas siyrak qoshlari chimirilib ketdi. Yo'ldoshga, xuddi ro'parasida qanotli tuya turgandek, hayrat bilan tikilib qoldi. Ajabo, gap kollektivning tarbiyasi haqida ketayotgan bo'lsa-yu, bu qorni ochligini gapiradi. Shaxsiy ish? Qanday shaxsiy ish bo'lishi mumkin?

– Menga qarang ...

Lekin Yo'ldosh uning fikrini ko'z qarashidan tushundi. Davom ettirishning hojati yo'q edi.

Yo'ldosh avval To'lagannikiga bordi. Yirik bloklar sexida takelajchi bo'lib ishlaydigan bu pismiqroq yigit bir keksa masternikida ijarada o'tirardi. Lekin ijaraga olgan xonasi qolib, butun vaqtini chordoqda o'tkazar, yoz kunlari o'sha yerda uxlar, o'qir, ishlar edi. Bir vaqt masterning armiyaga ketgan o'g'liga kaptarxona bo'lgan bu chordoqni To'lagan kengaytirib, deraza ochib, o'zicha jihozlab olgan. Radio havaskorlik ustaxonasi ham shu yerda, taraq-turuqi qo'shnilarga eshitilmaydi, tomida besh-olti xil antenna.

Yo'ldosh kaptar tezagidan oqarib ketgan yog'och zinadan chiqib borganida, maykachan o'tirgan To'laganning chehrasi yorishib ketdi. Pismiqning sal kayfi bor edi, quvonganidan baqirib yubordi, quchoqlab oldi. Yo'ldosh uni hech vaqt bunday xushchaqchaq ko'rmagan edi. Bir zumda yapaloq shishada bolgar konyagi ham paydo bo'ldi. To'lagan mashhur bir rassomning jiyani. Unda bunaqangi anvoyi narsalar bo'lib turardi.

– Yo'q, Tolya, qornim och... – deb Yo'ldosh kelishining sababini aytmoqchi edi, To'lagan gapirtirmadi.

– Menga qara, klub-mlubingni qo'y, gap bor, – dedi To'lagan. Bugun uning kayfi juda chog' edi. – Qorinni bo'lsa hozir to'yg'azamiz! Sen avval mana buni ko'r! – u qandaydir qizil daftarchani qo'ynidan olib, taq etib stolga qo'ydi, g'urur bilan Yo'ldoshga qaradi. – Ol, ol! Qara, qo'lingga olib ko'r!

– Nima bu? – Yo'ldosh daftarchani qo'liga oldi.

– Efirga chiqishimga ruxsatnoma! – To'lagan unga stakan tutqazdi, qattiq urishtirdi. – Ol! Arzimaydimi? Hammaga ham beravermaydi, yiliga ikki yoki uch kishi oladi. Radioklubga yetti yil qatnab yetishdim bunga. Ich! – Ichishdi. – Kecha shaharda, musobaqada edim.

– Musobaqada?

– Belgilar qabul qilish bo'yicha respublika musobaqasi. Chakki bo'lmadi, ko'rib turibsan. Sen bo'lsang tansa, klub deysan.

– Bu nimaga kerak? – dedi Yo'ldosh hamon qizil daftar-chani qo'lida aylantirib. To'laganning kayfiyati unga ham ta'sir qilgan edi.

– Bu degan so'zki, endi efirda mening o'z to'lqinim bor. Yer yuzida, tog'larda, sahrolarda, okeanlarda minglab do'stlarim bo'ladi, men ular bilan istagan vaqtimda gaplasha olaman.

To'lagan daftarchasini avaylab ko'krak cho'ntagiga soldi-da, Yo'ldoshning qo'lga buterbrod tutqazib, chordoqni aylantirib, ustaxonasidagi «xo'jaligi»ni tushuntira ketdi. Bu yerda jo'ngina ishlangan radio priyomniklar, plastmassa qutida radio telefon trubkasi, qo'lbola peredatchik, almisoqdan qolgan Morze apparati, xilma-xil lampalar, akkumulator, batareyalar, yana allaqanday elektr asboblari, o'ram-o'ram simlar, kichik stanokcha, tokarlik asboblari, bitmagan shassi taxtalari qalashib yotar edi.

Quvonchi ichiga sig'may uzoq gapirgandan keyin To'lagan kuygan rezinka va yelim hidi kelayotgan qadoq barmoqlari bilan faqat yonib turgan lampalardan iborat ochiq priyomnikni burab, qandaydir shovqin va hushtaklar orasidan birikki signal tutib, yozib oldi.

– Vaqtini beryapti... Bularning hammasi bilan tanishib olaman hali! – dedi u, go'yo endi butun osmon, hamma shahar-u qishloqlar o'z qo'limda, degandek. Chindan ham Yo'ldoshning ko'ziga u hozir fazo sirlarini qo'lga olgan, allaqanday mo'jizali bir til biladigan sehrgardek ko'rinib ketdi. FZOda sovuq qish kunlari doimo burnini tortib radio havaskorlari to'garagiga qatnab yurganida To'laganni hech kim pisand qilmasdi. Endi bo'lsa u chindan ham o'zi bir olam. «Vira!» «Mayna!» deb qichqirishdan boshqani bilmaydigan oddiy takelajchi deb kim aytadi uni!

Yo'ldosh zavqi oshib turgan do'sti bilan xayrlashib chiqqach, shularni o'ylab kelarkan, Farmonovning topshirig'i

xayolidan ko'tarilib ketganini esladi. Ha, mayli, To'laganning ko'ngliga unaqa gap sig'armidi hozir!

U Ergashnikiga qarab yo'l soldi. Ergash ham keyingi haftada klub mashg'ulotlariga qatnamay qo'yganlardan biri edi.

U oilalik bo'lgani uchun kommunal uydan ikki xonali sektsiya olgan. Yo'ldosh kirib borganda u o'n bir-o'n uch yoshli ikki o'g'li bilan ovora edi. Kichigiga ko'zgu ushlatib, kattasini kursiga o'tqazib, mashinka bilan sochini olyapti. Kattasi bo'yniga sovuq mashinka tekkan sari qitig'i kelib qiyqirarkan etagiga to'plangan uyum-uyum malla soch oyoq ostiga to'kilar, unisi bo'lsa akasidan qiqirlab kulib oynani eplab to'g'rilolmasdi. Aka-uka ikkalasi ham ko'k ko'z, malla rang, jajji bolalar. Yo'ldosh ostonada to'xtab, Ergashning bolajonligiga, bolalari sho'xlik qilgan sari zavqlanishiga birpas mahliyo bo'lib turdi.

Ergash bolaning sochini olib bo'lib, yoqalarini qoqdi-da, ikkalasiga javob berdi. Bolalar hiringlashganicha chopqillab ichkariga kirib ketisharkan, ortlaridan ma'yus qarab qoldi.

– Kel, uka, – deb Yo'ldoshning yelkasiga bir qo'lini tashladiyu, bolalar kirib ketgan eshikdan ko'zini olmadi. – Bilasanmi, uka... ketishyapti, – dedi u sekin. Charaqlab turgan ko'zidan bir tomchi yosh yumaladi. – Mariya Nikolayevna o'z tengini topibdi...

Ergash silikat g'ishtlari pishirish pechida master yordamchisi. U Yo'ldoshdan uch-to'rt yosh katta, bir oyog'i oqsab, o'zi sal bukchayib yuradigan, shirin suxan, odamoxun yigit. Hozir Yo'ldosh uning qattiq xafaligini payqadi.

– Butunlay ketishyapti... – deb takrorladi Ergash, – shuncha yildan keyin, birdan. Birdan yolg'iz qolaman...

Bu achchiq fig'on edi. Bu gapdan Yo'ldoshning ham eti jimirlab ketdi.

Mariya Nikolayevna bilan Ergashni ko'pchilik er-u xotin deb bilar, ularning totuvligiga havas qilar edi. Ishchilar tushlikka chiqqanda savat yo tugun ko'targan yumaloqqina, o'rta

yashar, chiroyli rus xotin ikki bolasi bilan kombinat darvoza-si oldida paydo bo'lar, bolalardan birining qo'lida bir shisha sut, birining qo'ltig'ida issiq non, otalarini ovqatga kutishar edi. Ergash ularni uzoqdan ko'rib yugurar, bolalarni bitta-bit-ta osmonga otib erkalagach, ariq bo'yidagi maysaga o'tirishar edi. Cho'l keng, ariq bo'yi shabada, lovillagan pech oldidan chiqqan Ergashning teri qotib, ishtahasi ochilib ketadi. Mariya Nikolayevna uning yarim yalang'och bo'lib ariqda yuvinishini, maysa ustida yonboshlab ishtaha bilan ovqat yeyishini, atrofda bolalarning chug'ullashi, qudratli kombi-nat shov-shuviga jo'r bo'lib yovvoyi o'tlar orasida ariqning ingichka shildirab oqishini yaxshi ko'rardi.

Bir necha yildan beri shunday. Bu ajoyib oilani hamma hurmat qilardi. Hatto xotin-xalaj Mariya Nikolayevnaning o'z eridan sakkizmi-o'n yosh kattaligini tilga olib qolgudek bo'lsa ham, buni qoralash ma'nosida emas, oilaning totuv-ligini ta'kidlash uchungina eslashardi.

Oiladagi asl munosabatlarni esa Ergashning yaqin do'st-larigina bilishardi.

1942-yili Berdichev shahri evakuatsiya qilinayotgan kun-lari yosh leytenant Ergash qiy-chuv, to'polon ustidan chiqib qoldi. Vaqt ziq, transport yetishmaydi, sarosimada tartib-intizom buzilib ketgan, ayniqsa uyushmagan aholi o'rtasida vahima, yig'i-sig'i, faryod, har oila o'zi eplagancha otda, pi-yoda kolyaskasini sudrab qochmoqda, it egasini tanimaydi. Ergash turadigan uyning bekasi – yumaloqqina, chiroyli beva xotin to'rtta kichkina bolasi bilan chinqirib ko'chada qoldi, tugunini tugib, go'dagini ko'ksiga bosganicha, qolgan uchta-sini yetaklab ko'chaga chiqqan-u qayoqqa yurishi, nimada ketishini bilmaydi. Ergash u yoqqa yugurdi, bu yoqqa yu-gurdi, qani endi bir mashina yoki aravaga o'tqazib yuborish-ning iloji bo'lsa! Transport, so'nggi ot-ulovgacha tashkilotlar, korxonalar, muassasalarga taqsimlab bo'lingan edi. Vaqt oz qolyapti, yana bir necha soatdan keyin shahar to'pga tutiladi, yong'in lovillaydi, yirtqichlar bostirib kiradi.

Ergash yugurganicha qaytib kelib bolalarni uyga qamadi-da, ko'ksidagi go'dagi bilan Mariya Nikolayevnani ZAGSga yetakladi. Ergash sudragan tomonga yelib ketayotgan Mariya Nikolayevna hansirar, qoqinar, qayoqqa ketayotganini bilmas edi. Ro'parasida ZAGS viveskasi paydo bo'lgandagina tushundi: ofitserlarning oilalariga benavbat transport berilayotgan edi. Mariya Nikolayevna avval gangib, o'ng'aysiz ahvolda qoldi, qaytib chiqmoiqchi bo'ldi, lekin Ergash uning bilagidan mahkam ushlagan edi: «Mariya Nikolayevna! Kolya, Irina, Misha haqi... Vitya uchun!» dedi va bekasining qo'lidan go'dakni oldi.

Keyin idoraning jihazlarini ortish bilan ovora bo'lgan registratorni topib keldi, registrator ulardan tezroq qutulish uchun apil-tapil qog'oz qilib berdi.

Shunday qilib, ular «er-xotin» bo'lib qolishdi. Mariya Nikolayevna O'zbekistonga evakuatsiya qilingan edi, urushdan keyin Ergash ularni mana shu kombinat qurilishidan topdi. Kolya o'qishda, Irina o'n yettidayoq erga chiqib ketdi, Misha bilan Vitya Ergashning qo'lida o'sdi.

– Birdan bo'lsa qiyin bo'larkan... Bo'lmasa o'zim ham bilardim, o'zim aytganman Mariya Nikolayevnaga, – derdi Ergash ostonada Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini qo'yib xomush turarkan. – O'zim aytganman, erga teging, deb. U meni qis-tardi: «Uylan, axir men sening qo'lingni bog'lab turganday qiynalyapman, qachon uylanasan», derdi. Men qanday qilib uylanaman, bularni tashlab, o'zing o'yla... – u ma'yus ko'zlari bilan bolalar kirib ketgan eshikni imlab ko'rsatdi.

Ergash bilan Yo'ldosh uzoq dardlashib o'tirdilar, Ergash juda ezilgan, cho'kkan edi. Qo'shni xonadagi bolalarning har qiyqirig'i, har kulgisi uning vujudini larzaga solardi. Shunday totuv oila, o'z farzandidek bo'lib qolgan bolalar, ularning mehr-oqibati, sho'xliklariga o'rganib qolgan, shularni deb yigitlik davrini o'tkazib yuborgan odam endi bular huvillatib ketadigan uyda so'ppayib yolg'iz qolsa chindan ham og'ir. Buni eshitib Yo'ldoshning ham yuragi ezilib ketdi.

Shu kayfiyat bilan ko'chaga chiqdi. Nima qilib yuribdi o'zi dam olish kuni? Ergashga ham na tasalli beroldi, na gapini aytoldi. Hozir shartta uyga borib o'zini karavotga tashlagisi, alamini uyqudan olgisi keldi-yu, lekin Farmonovning aytganini bajarmasa bo'lmaydi, ertaga so'raydi.

Hafsalasi pir bo'lgancha, sudralib Temir bilan Po'latnikiga ketdi. Ularni birga eslaganiki, yo Temir Po'latnikida bo'ladi, yo Po'lat Temirnikida. Ikkalasi ham yangi sex kotlavanida skreper haydaydi, ikkalasi ham bokschi, kombinatdagilar ularni, go'yo bir kishidek, doim birga «Temir-Po'lat» deb atashadi, klubda boks bo'lsa afishada ham «Birinchi juft Temir-Po'lat!» deb yoziladi. «Bugun Temir-Po'lat ekan!» deb klubga ham bola-baqra yopirilib ketadi.

Shunday bo'lsa ham, Yo'ldosh bularning biron minut bahslashmay turishganini ko'rmagan. Na ajralisha olishadi bular, na kelisha olishadi. Bu safar ham Yo'ldosh Po'latning eshigiga yaqinlashishi bilan ikkalasining ovozi eshitdi. Ba'zilar bu bahslarni mensimay, mahmadonalik deb qarashadi: «Ha, bularga treneri papirosni, araqni man qilgan, ichmasa, chekmasa, nima ham qiladi, gap sotadida!» deyishadi. Yo'ldosh esa boshqacha fikrda. Masalan, Po'latni olsa. U bundan bir necha yil muqaddam shaharda yoshgina bir vrach qizni yaxshi ko'rib qolib, o'shandan beri meditsinani o'ziga Xudo qilib olgan. Ibn Sinonimi yoki boshqa biron tibbiy kitobni o'qib o'tirgan bo'lsa, uni na to'yga, na azaga surgab bo'ladi.

Yo'ldosh kirganda Po'lat deraza rafida tizzasini quchoqlab o'tirar, stolda, yostig'i ustida meditsina ensiklopediyasining tomlari sochilib yotar edi. Temir bo'lsa ikki qo'lini cho'ntakka tiqib, u yoqdan-bu yoqqa yurardi.

– Inson avloddan avlodga o'sib, yuksalib borishi kerak. Har avlod – bir bosqich. Sen aytganday, o'zi bilan o'zi ovora bo'ladigan bo'lsa... – Temir Yo'ldoshga qo'l berib so'rashdi-yu, gapini to'xtatmadi, – agar o'zi bilan o'zi ovora bo'lsa, u yuksak ongli mavjudot bo'lib qayoqqa bordi?

– Kecha kechqurun qayerda edinglar? – deb so‘radi Yo‘ldosh oraga suqilib.

– Kecha ham shu yerda edik, – dedi Po‘lat. – Gap shunda-da, yuksak ongli mavjudot deb atalamiz. Biz o‘zga olamlarga intilsag-u, oyning tuproq tarkibini bilsag-u, o‘z qonimiz tarkibini bilmasak, jigarimiz qayerdaligini, uning nimaga kerakligini bilmasak unda yuksak mavjudot deb atalishimizning ma‘nosi qayerda qoldi? – Po‘lat bir nafas tinganda Yo‘ldosh yana tiqilinch qildi:

– Oldingi kuni-chi?

– Oldingi kuni ham shu erda edik, – Po‘lat yana to‘xtamasdan davom etdi, – inson dastavval o‘zini mukammal bilishi kerak. U hayotning toji – kishiga umr bir marta beriladi. Balki butun olamda eng bebaho narsa inson hayotidir. Inson aqli so‘nsa olamni zulmat qoplaydi... Ammo aql nima, miya nima – bilamizmi? Inson hamma narsadan avval o‘z fiziologiyasini: o‘zining yashash sirini, tuzilishini, asab, qon, miya, yurak qonuniyatlarini yaxshi bilishi kerak, toki...

– Buning uchun alohida ixtisoslar, jumladan meditsina bor, – dedi Temir hamon u yoqdan-bu yoqqa yurarkan.

– Balli, har bir odam avvalo vrach bo‘lishi kerak, – yana ilib ketdi Po‘lat, – ammo birovlarini davolash uchun emas, o‘zi uchun, o‘z ongi, davri saviyasida bo‘lish uchun. Inson nomi bo‘la turib, o‘zini bilmasa – uyat. Axir, mana sen yerdan olti milliard nur yili chamasi uzoqda uchib yurgan Kvazarlar to‘g‘risida gapirding, biroq hozir qorning og‘rib qolsa kimgadir muhtojsan, o‘jizsan, kimdir o‘zingdan so‘rab-so‘rab senga taxminiy tashhis qo‘yadi. Aslida esa organizmingni o‘zingdak yaxshiroq biladigan, vujudingda nimalar bo‘layotganini sendan yaxshiroq sezadigan odam yo‘q. Diagnostika sen qo‘yishing kerak, vrachlar esa davolasin. Meditsina alohida, katta, murakkab soha, har bir ongli kishi, aqalli, u bilan gaplasha olish uchun tilini bilishi kerak.

– Boshqa ishlarni kim qiladi?

– Inson bo'lmasa boshqa ishlar ham yo'q. Shunga ko'ra inson uchun inson fiziologiyasi – yashashning alifbosi bo'lib qolishi kerak. Boshqa ishlar – alifbodan keyin...

– Sen xudbinlikni targ'ib qilyapsan, o'zing uchun o'l yetim... – dedi Temir. – Hali o'zing aytding: insonga umr bir marta beriladi, deb. Umr esa qisqa. Shunday bo'lgandan keyin o'zgaralar uchun, kelajak uchun, avlodlar uchun yashash kerak. Biz ilmni, texnikani qaysi darajaga ko'tardik, olam sirlarini o'rganishga qanday hissa qo'shdik – kelajak bizdan shuni so'raydi. Yo'q, aka, yashashning qizig'i, tub ma'nosi – yaratish, yangiliklar ochish, mo'jizaning o'zagiga sanchilib, yulduzday chaqnash... Ana o'shanda yashadim, desang arziydi. Hali sen Kvazarlarni esga solding. Kvazarlar – koinot bolaligining guvohlari. Ularning milliard yillar avval yo'lga chiqqan nuri, radio to'lqinlari kosmosimizning qaysi bir galaktikasiga endi yetib kelibdi. Ular yerga yetib kelganda ne-ne dunyolarning tarixini so'zlab berarkan! Ular so'zlaganda biz tilini anglay olamizmi?.. Sen bo'lsang ichburug'dan kelasan.

Po'lat sherigiga «bachkana bo'lma» degandek, achchiq bilan qarab, derazadan tushdi, stoldagi kefiridan shimirdi. Ikkalasining bo'y-basti ham teng, o'zlari o'ratepalik. Sochlari jingalak, yag'rindor yigitlar. Yo'ldosh ularning bahsida o'ziga mustaqil yo'l topolmay, qaysinisi gapirsa o'shanisining fikriga qo'shilib uzoq o'tirdi. Lekin suhbatlari tugaydiganga o'xshamasdi. Qorong'i tushib qoldi. Hali Azizanikiga ham borishi kerak. Shuning uchun sekin o'rnidan qo'zg'aldi...

Aziza kombinat shaharchasining uch-to'rt qavatli binolar tusha boshlagan yangi qismida turadi. Bu yer kombinatdan chetroq bo'lgani uchun, eski odat bo'yicha uni hali ham «cho'l» deyishadi. Kelgusida shahar shu yerga qurilar ekan, hali nomi ham yo'q, faqat gazetachilar uni har zamonda maqolalarida «Cho'lobod» deb atashadi.

Eshikni Azizaning o'zi ochdi. Ochdi-yu Yo'ldosh ostonani hatlab o'tishi bilan, boshini uning ko'ksiga qo'yib yig'lab

yubordi. Qiz bosh yalang, yoqasi ochiq keng burma ko'ylakda, yalang oyoq edi. Uning yumshoqqina, pastak gavdasi yigitning ko'ksida titrab turibdi, atir aralash allaqanday sehrli bo'y dimog'iga urildi. Bu yig'iga tushunmay turgan Yo'ldosh battar esankirab qoldi.

- O'rtog'ingiz ketib qolibdi. Avval bola bechorani umidor qilib, keyin hech narsaga qaramay... Mana endi... - Ona yengini tushirib, teskari burildi.

Demak, Said axiri ketibdi-da. Yo'ldosh o'shanda uning ketaman deganiga ishongan edi, xozir bo'lsa ishonolmay turibdi. Ochig'i, Aziza buni shunchalik og'ir olar, deb o'ylamagan edi.

- Qiz boshingni xor qilma, yalinma, dedim. Yo'q, mana ko'rib turibsiz.. - Qizning yig'isidan yurak-bag'ri ezilgan ona kursiga behol o'tirib qoldi.

Yo'ldosh ham o'tirib, ona-bolani yupatgan bo'ldi: qayoqqa ham ketardi, qaytib kelar, kelmasa xat yozar, yaxshi o'rnashsa chaqirtirar, kombinatdan bo'lak joy yo'qmi, dunyo keng... Mehr-oqibat bo'lsa bo'lgani...

Yo'ldosh shu topda Azizaning ezilishini ko'rib, do'stidan voz kechishga ahd qilvordi. Saidning qizda jindak ko'ngli bo'lsa, bunday qilmasdi. Ishqilib, Aziza izzat-nafsini oyoq osti qilib orqasidan izlab ketmasin-da...

Yo'ldosh xayrlashayotib o'zi ham kutmagan ishni qildi; qizning yig'idan qizargan yonoqlariga kaftini tegizdi. Aziza buni qanday qabul qilganini bilmaydi-yu o'zi uchun bu katta voqea edi. Qizning yal-yal yongan yonoqlari yo'l bo'yi ko'z o'ngidan ketmadi, kafti esa o'tdek qizir edi...

Yo'ldosh bugun yana qolipchi Normat, laborant Olga, xumdongagi Zarif degan bolalarnikiga borishi kerak edi. Bormay qo'ya qoldi. Baribir ish chiqmaydi: Normat hozirgi rassomlarning suratlarini kolleksiya qiladi, botinka ipiga puli bo'lmasa ham, so'nggi chaqasiga borib surat oladi. Har dam olish kuni shaharda. Olga bo'lsa... Uni qandaydir general yaxshi ko'rib qolgan. Uning hozir klub-mlubing bilan ishi yo'q.

Generalga nima deb javob berish kerak – qarindosh-urug'ini yig'ib shuning maslahati bilan andarmon. Zarifni hozir o'tirgan joyidan bigiz bilan cho'qilab ham chiqarib bo'lmaydi: u kombinatning tarixini yozyapti...

Lekin Farmonov o'z topshirig'ini unutmagan edi. Uertasigayoq smenadan so'ng Yo'ldoshni chaqirtirib, bosh barmog'ini ayilday keng, sariq kamari ostiga suqdi. Bu uning «Xo'sh?» degani bo'lardi. Yo'ldosh chaynalibroq gapirdi, lekin hamma haqida bir-bir to'xtab, klub mashg'ulotlariga kelmaslik sabablarini batafsil aytib berdi.

– Bu deyman, ularni oqlagani keldingizmi, nima balo? – dedi Farmonov, uning gap ohangidan norozi bo'lib, – yo ular sizni dallol qilib yuborishdimi?

– Yo'q, nega, men bo'lgan gapni gapiryapman. Har birining o'z g'ami, o'z quvonchi, olam-olam tashvishi, manfaati...

– Men sizni shaxs manfaatini emas, kollektiv manfaatini himoya qiling, deb yuborgan edim, – Farmonov xafa bo'lsa ham, og'irgina gapirdi, u kamdan-kam qizishar edi. – Yo'q, bu gaplaringizning birontasini ham uzrli deb hisoblab bo'lmaydi. Ro'yxat qilib bering, chora ko'rish kerak.

– Siz ularning qanday odamlar ekanini bilsangiz edi, o'rtoq Farmonov... – dedi Yo'ldosh yalinganday.

– Bilgim ham kelmaydi, intizomidan ko'rinib turibdi kimligi. Ularning har qaysisi: men boshqalarga o'xshamayman, men alohidaman, deb o'ylaydi. Yo'q, biz hammamiz birmiz, biz yakdilmiz, biz kollektivmiz, ha!

– Shunday-ku, lekin har birining qalbiga kirib, qo'yniga qo'l solib ko'rsangiz...

Farmonov o'tirgan joyida ko'zini katta ochib, yosh bolani erkalaganday kulimsirab qaradi.

– Bilasizmi, mening qo'limda ikki ming, uch minglik kollektivlar ishlagan. Agar men har bir odamning qalbiga kirib chiqaversam, butun umrim kirdi-chiqdi bilan o'tardi. Rahbar degan hech vaqt har bir shaxsni alohida tarbiyalay

olmaydi, akasi, buning uchun qudratli kollektiv bor. Kollektiv bizning qo'limizda katta qurol.

«Qurol emas, bu sizga niqob!» deb yuborishiga sal qoldi Yo'ldoshning. Keyinroq o'zini bosib, o'ylasa: yaxshi ham ayt-magan ekan, naq Saidning gapi bo'lib chiqardi. Yo'ldosh endi Saidni nafratsiz yodga ololmaydi. Shuncha savlat, shuncha chiroyli gaplar bari puch ekan, uning kollektiv yuziga oyoq qo'yib ketishi Farmonov oldida Yo'ldoshning tilini qisq qilib qo'ydi.

–...Har biri bir olam emish-a!.. – davom etdi Farmov. – Har kim o'zini alohida olam, deb hisoblasa, jamoa nima bo'ladi?

Yo'ldosh Farmonovning nima demoqchi ekanligini tushunmay, kiftini qisdi. Garangsib chiqib ketdi.

Farmonovning yoshlar bilan ishlash ishtiyoqi har zamon-da xuddi isitmadek xuruj qilib qolar edi. Keyingi vaqtlarda avji pasaydi shekilli. Yo'ldoshni chaqirtirmay qo'ydi. Aytish-lariga qaraganda, qandaydir xo'jalik ishlari bilan juda qattiq band emish.

Yo'ldosh ham boshqa narsa ko'ngliga sig'may, Azizani kuzatish bilan band bo'ldi. Uning oldiga borolmas, tayyorlab qo'ygan gaplarini aytolmas, faqat zimdan kuzatar edi: Saidni izlab shaharga tushyaptimi, yo'qmi? Yo'ldosh uchun hozir eng muhim narsa shu edi.

Bahor o'tib, yoz quyoshi cho'lni shafqatsiz qovjirata boshladi. Oqshomlari istirohat bog'ida havaskor duxovoy orkestr hammaga tanish bo'lib ketgan kuylarni chalar, yosh-yalang o'zining sirli ishlari bilan band, faqat Yo'ldosh yolg'iz, Azizaning derazasi tagida aylanar edi. U qizni uchratib gap-lasholmasa ham, ko'ngli ancha tinchib qolgan edi: Azizaning shaharga tushganini ko'rmadi ham, eshitmadi ham.

Bu orada kombinatda ham keramzit sexi ishga tushib, ancha o'zgarishlar, yangiliklar yuz berdi. Yangiliklarning muhi-mi shu ediki, kombinatga xomashyo tashiydigan yangi yo'llar

ochish uchun yoshlardan brigadalar tuzila boshladi. Shunday brigadalardan birini tuzish Yo'ldoshga topshirildi. Yangi, notanish yerlarga ko'chish, o'z tengi yosh-yalang bilan daladashda chodir qurib yashash, katta pul ishlash hammani qiziqtirar, «Meni yoz! Meni yoz!» deydi-ganlar ko'p edi. Ammo Yo'ldosh ko'proq To'lagan, Ergash, Temir, Po'lat, Salim-vahima, Normat, Zarif singari o'z tanishlarini ro'yxatga oldi.

Hammalari ich-ichidan jonlanib, «Qachon ekan?» «Qayoqqa?» «Kim boshliq bo'ladi?» deb bir-biriga ming xil savol berib, shaylanib yurganlarida, birdan ma'lum bo'ldiki, tog'dagi silikat konlariga yo'l ochadigak bu brigadaga Farmonov boshliq bo'lib borar ekan. Boshda hamma birdan gangib qolgandek qosh chimirdi-yu, lekin mulohazaga vaqt yo'q edi – jo'nash muddatlari tezlashib ketdi. Faqat Yo'ldosh o'ylanib qoldi: Farmonov u tuzgan ro'yxatni ko'rib nima deydi? «Uni o'chir – buni yoz»ga tushib ketsa, ishni boshdan boshlashga, balki do'stlardan ajralishga ham to'g'ri keladi-ku?

Xayriyatki, Farmonov shaxslar bilan qiziqmadi, ro'yxatdagi-larning biron-tasini tanimasdi ham, familiyalari ham yodida yo'q, u Yo'ldoshning o'zini ham ba'zan tanimay qolar edi.

– Kollektiv tayyormi, – dedi u ishchan xushchaqchalik bilan. – Nechta bo'ldi? – deb ro'yxatning oxiriga qaradi-yu, kasblarini surishtirib, olib qoldi. Yo'ldosh xursand edi. Farmonov ham bu safar unga yoqdi: «Yomon odam emas bu, Xudo haqqi!» dedi ichida. Zinadan yugurib tusharkan, yalt etib esiga keldi: Azizaga borish kerak!

Ketishga ikki kun qoldi, har kuni borishi kerak. Xayrlashish bahona, balki dilidagini ham aytib olar. Ketishdan oldin aytib olsa yaxshi bo'lardi, taraddudda qiynalib yurishdan yomoni yo'q. Yangi boradigan joylarida hali ish qanaqa bo'ladi, sharoit qanday bo'ladi – har qanday og'ir paytda ham ko'nglingda bir umid bo'lsa, mushkuling oson ko'chadi.

U hech yerda to'xtamasdan Cho'lobodga yugurdi. U yerga endi tik yo'llar tushgan, Cho'lobodning nomi ham rasmiylashib, undan kombinatga avtobus qatnaydigan bo'lgan

edi. Odam ko'z o'ngida yuz bergan o'zgarishlarni sezmaydi. Yo'ldosh Azizalarning uyi ko'rkamgina suvoqdan chiqib, eshik oldida gulzor paydo bo'lganini, ariqlarga shildirab suv kelganini ham payqamabdi.

Tanish tugmani bosganida eshikni Azizaning onasi ochdi. U qiziga juda kuyunsa ham, unga gapi o'tmaganidan zorlanuvchi mushtipar.

– Ketdi, – dedi, ko'ziga yosh olib, – o'shani izlab ketdi.

Yo'ldoshning yuragi orqaga tortib, rangi quv o'chdi. Ilgarilari shunday bo'lishini kutsa ham, bu safar sira xayoliga keltirmagan edi. Ustidan sovuq suv quygandek, butun haya-jonlari, hislari, tayyorlagan o'tli so'zlari ham birdan sovib, mulzam bo'lib orqaga qaytdi. «Qayoqda edingiz, bolam, nega ilgariroq kelmadingiz?» – derazadan onaning tovushi eshitildi, lekin Yo'ldoshda javob qilgudek majol yo'q edi. Haqiqatan ham qayoqda edi, nega ilgariroq kelmadi? Bo'shangligidan, landovurligidan. Saidning ketishiga ham shu sabab bo'lgan edi. Said-ku go'rga, undan nari... Lekin mana bunisi oshib tushdi. Kelib-kelib, yo'l qurilishiga jo'nash oldidan...

Yo'ldosh yotoqxonaga qaytib, ichkariga kirgisi kelmay, hovlidagi gulpechak chirmashgan sersoya so'ri ostidagi chor-poyaga cho'zildi. Dam qayoqqadir shoshib ketayotgan Aziza, dam kamariga qo'lini tiqib tikilib turgan Farmonov ko'z oldiga kelar, goh vagonetkalarining tovushi, goh sershovqin do'stlari to'la mashinaning cho'llarda yelib borishi qulog'iga eshitar edi. Nimani o'ylashni, nimada to'xtashni bilmaydi. Qandaydir o't ichidan iljaygan Saidning basharasi ko'ziga ko'rinib, o'ylashga xalaqit beradi. Indinga ketishi kerak. Azizani ko'rmay ketadimi? Yuragidagi dardini aytmay ketadimi? Nahotki... Nahotki...

Bu payt Aziza shaharda Said ijarada turgan uyning eshigini taqillatmoqda edi. «Hovlida qopag'on it bor» deb yozilgan tunuka lavhadan vahimaga tushib, nariroqqa borib turdi. Eshik ochilavermadi. Yana oyoq uchida borib asta taqillatdi-da, undan ham nariroqqa qochdi. Muyushda bozorcha bor ekan, ko'cha

gavjum edi. Ertalabdan beri shahar kezib shu hovlini qidirgan Aziza sumkasini dam u qo'liga, dam bu qo'liga olib, oyog'ida zo'rg'a turar, g'uborli havoni oftob qizitgandan qizitar edi.

Nihoyat eshik sekin g'irchillab ochildi. O'rta yoshlardagi, do'mboqqina, istarasi issiq ayol eshikdan boshini chiqarib, u yoq-bu yoqqa alangladi. Aziza «Ayacha, ayacha!» deb yugurib bormasa, eshikni yopib kirib ketadigan. Aziza Saidni so'radi. Shu yerda turarkan, lekin hozir ishda ekan.

– Siz kimi bo'lasiz, aylanay? – deb so'radi shirin so'z «ayacha» qizning boshidan oyog'igacha razm solib.

– Men... Men u kishining ilgarigi ishlaydigan joylaridan... Singil qatori...

– Ha-a... – dedi ma'noli qilib ayacha. – «Singil»laringizni olib kelmaysiz, deb shartlashgan edik-ku u kishi bilan?!

U semiz gavdasi bilan bir to'lg'anib, ingichkagina ikki o'rim sochini yelkasiga silkib tashladi.

– Shunaqa shart ham bo'ladimi?—deb so'radi Aziza.

– Ho! Bu ijarachilarni ko'p ko'rganmiz, oyim qiz. Ayniqsa bo'ydoqlari... – ayachaning ko'zlari moylanib, Azizaga: «Tushunib turibsan. Xo'sh, o'zing qanaqasidansan?» degandek qadaliq turardi. – Shart qo'ymasa bo'ladimi, o'rgilay.

Bu ayolning g'alati tagdor gaplari Saidning sha'niga dog' tushirayotgandek tuyulib, Azizaning orini keltirdi.

– U kishini ko'rishim kerak edi. Uzoqdan kelganman. Qachon qaytarkin?

– Kira qoling, – dedi uy bekasi zarda qilgandek, burilib ichkariga yurdi.

Aziza vahima bilan o'ng-u so'liga alangladi:

– It-chi? It qayerda?

– It yo'q! – dedi xotin orqasiga qaramay. Eshikdagi it surati solingan tunuka esida ham yo'q ekan chog'i. Aziza uning izidan so'ri tomon yurdi.

Bu ko'rimsizgina bir hovli edi. Devorlari nuragan, ikkita qarib qolgan olma soyasida, zax, go'ngli tuproqda uch-to'rt jo'yak ola chiqqan qulupnay, besh-olti tup atirgul. Uzun ayvon-

ga tutashgan uch xonaga uch eshik. Beka past poshna amirkon tufisini g'archillatib, shu eshiklarning dam unisi, dam bunisiga kirib chiqar, nima qilayotganini bilib bo'lmas edi.

– Uzuklaringiz biram chiroyli ekan! – dedi Aziza. Bekaning qo'lidagi qo'shaloq oltin uzukka boyayoq ko'zi tushgan edi. – Qayerda ishlaysiz, ayacha?

– Voy, siz tomonda odatmi deyman, Saidjon ham meni avvallari «ayacha» deb yurdi. Nahotki shunaqa qarib qolgan bo'lsam?! Otim Malohat, o'rgilay.

– Yolg'izmisiz, Malohat opa?

– Yolg'iz bo'lmasam mana bu yer yutgurlarga cho'ri bo'lib yurarmidim, aylanay! Bularning tashvishi oz deysizmi?

– Ijarachilaringiz ko'pmi?

– Uchala uyimda ham odam. So'qqabosh bo'lsa go'rga-yu, kampir-sampirligi ham bor, jonimdan to'yib ketaman.

– Said aka qaysi uyda turadi?

Malohat imo bilan ko'rsatdi. Boyagi uch xonadan biri ekan.

– Ko'rsam maylimi? – Aziza Said turadigan xonaga kirdi. Bu katta xonada avvalo devordagi katta qizil gilam lov etib yuziga urildi. Polda ham kattaligidan ikki buklab solingan xitoy gilam. Toshohnali garderoab tepasida chinni vazalar, Berlinda chiqadigan qimmatbaho garnitur yilt-yilt etadi, baxmal pardalar, televizor, magnitofon... Azizaning og'zi ochilib qoldi, hech kimning uyida bunaqa dahmazani ko'rmagan edi.

– Muncha chiroyli! – dedi u ko'zlari o'ynab.

– Voy, topganiga yarasha-da, o'rgilay, qandini ursin! Kimsan gorgazning kontrolyori turadi bu uyda, sal kam injener-a!..

– Shularning hammasi Saidjonnikimi!

– Voy, meniki bo'larmidi? Men bir beva bechorada bunaqa narsalar qayoqdan bo'lsin, aylanay? Bozor-o'charimga yetib tursa bo'lgani.

Aziza jihozlardan hamon ko'z uzolmay, kursiga omonatgina o'tirdi. Malohat yilt-yilt qilib turgan servantni dam yengi bilan, dam etagi bilan artib gapirardi.

– Said akamning oyliги shunaqa kattami? – deb so‘radi Aziza.

– Voy, o‘rgilay, tushunmagan odamday gapirasiz-a. Kim hozir oylikning o‘zi bilan turadi? Bunaqangi avliyolar qayoqda deysiz!

– Bo‘lmasa qayoqdan...

– Ajab sodda ekansiz! Shu shahri azimning nechtaki o‘chog‘i bo‘lsa bari shu kishining qo‘lida-da, o‘rgilay. Yon desa – yonadi, o‘ch desa – o‘chadi. Undan keyin, bularning hamma-sining ruxsati bor deysizmi? Biri o‘g‘richa, biri texnikaga xilof, deganday... Men sizga aytsam, gaz plita qo‘ydirish bir dunyo tashvish: navbati deysizmi, plani deysizmi, ruxsati, balloni deysizmi! Bir yillab navbat kutib yurganlar bor. Shunaqalar Saidjonning qalovini topsami – bir kunda tappa-tayyor-da: ruxsati ham, sxemasi ham, plitasi ham, hammomida ham, oshxonasida ham! Imi-jimida, tushudingizmi?

Azizaning yuragi o‘ynab, yuzlari oppoq oqarib ketdi.

«Tuhmat! Tuhmat! G‘alamis ayol ekansiz!» deb qichqirib yubormaslik uchun tishini tishiga qo‘yib o‘tirardi. Said bunday bo‘lishi mumkin emas. Yo‘q, yo‘q!..

Malohat jihozlar orasida lapanglab yurib davom etardi:

– Pulini qo‘ying, martabasini ayting, o‘rgilay, nima desangiz ham, ishi savob ish-da, hozir shaharda eng taniqli odam kim desangiz, shu Saidjon. Ha, aytganday, ochiqroq aytmadingiz, kimi bo‘lasiz, o‘rgilay?

Buning unga nima qizig‘i bor? Saidjonga butunlay begona bo‘lsa. Birovning ishiga aralashib nima qilar ekan.

Ayol Azizaning ko‘ziga birdan sovuq ko‘rinib ketdi. Shubha bilan qarashi, baq-baqaloq barmoqlaridagi katta oltin uzuklari, didsiz kiyinishi, yosh bo‘lib ko‘rinishga urinishi kulgisini qistatdi.

Bir vaqt Said kelib qoldi. Uyda birov borligini payqadi shekilli, shoshib kirdi. Dik etib o‘rnidan turgan Azizani ko‘rib to‘xtab qoldi. U yana ham to‘lishgan, yuzi shaharliklarni-kiga o‘xshab oqarinqiragan, ustida yangi chiqqan lavsan

kostyum. Asbob sumkasini ostonaga qo'ydi-da, nariroqda surbetlik bilan tikilib turgan Malohatga o'qrayib qaradi. Ayol buni tushunib, zarda bilan tuflisini g'irchillatib chiqib ketdi. Shundagina Said Aziza tomon intildi, ammo Aziza ilgariyidek quchog'iga tashlanmay, sekin bosh egdi.

– Endi xat yozay deb turgan edim... – dedi Said chaynalib.

– O'zingizni oqlamang.

– O'zimni nega oqlarkanman, biron jinoyat qilibmanmi?

– Said Azizaga yoqadigan odatdagi muloyimligini qilib suykalib kelaverdi: – O'zingiz tuzukmisiz, popuk, kelganingiz juda yaxshi bo'пти-da. Og'aynilar qalay, nima yangiliklar bor?

Aziza yon berdi, yuzidan o'ptirdi. Said ham shu bilan savoliga javob olgandek, boshqa gapga o'tdi. Choy damlab keldi, hashamatli bufetdan qimmatbaho konfetlar bilan tuzalgan kumush patnis oldi.

– Qachon keldingiz, yo'lda xo'p charchagandirsiz?..

U ko'p gapirar, ko'p so'rar edi, lekin Aziza payqadiki, javobiga uncha qiziqmayapti.

Jajjigina yiltiroq stolchada o'tirib choy ichishdi

– Issiq, – dedi u yengil hansirab. Sal qalqib chiqa boshlagan qornining past-u baland tebrangani bilinib turardi.

– O'zingizdan juda mamnunsiz deyman? – so'radi Aziza choy ho'play turib. Said iljaydi. Jiringlagan telefonga o'tirgan joyidan qo'l uzatdi.

– Qo'yishmaydi, – dedi gaplashib bo'lgach.

Sal o'tmay telefon yana jiringladi. Said qo'ng'iroq qilgan odam bilan pisand qilmay, hafsalasiz gaplashar edi.

– Qayoqdan izlab topishadi-ya? – dedi trubkani qo'yib. – Bilishadi, ishqilib. Hurmat qilishadi.

– Ishlaydigan kollektivningizdanmi?

– Kollektiv... Aytganday, Yo'ldoshlar yurishibdimi «kollektiv, kollektiv» deb? – beozor jilmaydi u. Keyin savoliga javob kutmay davom etdi: – Bizda kollektiv bori-yo'g'i o'n uch kishi. Bir-birimizni ko'rmaymiz ham. Bu telefon qilgan ular emas, xalq.

– Maqsadigizga erishibsiz-da? – Aziza yer tagidan qarab so‘radi: – Kollektivdan ozodsiz, mustaqilsiz, xalq orasida mashhursiz.

Said iljaydi. Ajabki, u ilgari gidek ehtiros bilan suhbatlashmas, pichinglarga ham parvo qilmas, umuman u bilan gaplashish ancha zerikarli edi.

– Bu mol-u mulkni darrov qayoqdan orttira qoldingiz? – dedi Aziza atrofga imo qilib.

– Be, mening bu yerda hech narsam yo‘q. Mana, magnitofon oldim, bu meniki.

– Qolgani-chi?

– Qolgan bari Malohatniki, bularga ham pul oladi.

Azizaning boshi qotib qoldi. Qaysi biriga ishonish kerak.

– U qayerdan oladi? Ishlamasa..

– E, u usta xotin, – dedi Said. Maqtab aytdimi, qoralabmi – bilib bo‘lmasdi.

– Menga qarang, Saidjon aka... – Azizaning keng yonoqlari qizardi, qisq ko‘zlari chaqnab, shaddodligi tutdi: – O‘zgarib ketibsiz. Tashlab ketgan uch ming kishilik kollektivgizni eslaysizmi? Do‘stlaringizni-chi? Klubdagi, bog‘dagi oqshomlarni? Anov o‘t ichiga kirgan kuningizni-chi? Siz unda ko‘rkam edingiz, qalban ko‘rkam edingiz, eslaysizmi?

Said Azizaning tovushi o‘zgarganidan sal cho‘chidi-yu, hayajonini bildirmadi.

– Eslayman, nega eslamas ekanman, – dedi sovuqqina.

– Yo‘q! Eslamaysiz. Siz so‘la boshlabsiz. Pechak chirmasha boshlabdi sizga. Hamma narsaga loqayd, befarqsiz. Qayoqqa ketayotganingizni...

– Men sizni... axir, popuk, meni ko‘rgani kelibsiz, deb xursand bo‘lsam... Siz tashviqotga kelgan ekansiz.

– Ha! – deb qichqirdi Aziza. – Sizni ko‘rgani kelish kerak, ziyorat qilish kerak sizni, siz buyuk shaxssiz! Alohida, benazir, noyob shaxs! Maxsus ekskursiya uyushtiramiz! Maydonga borib, pedestalga chiqib turing!

– Bo‘lmasa, mayli, qiling tashviqotingizni, nima deysiz?

– Biz sizni odam deb, qutqazamiz, yo'lga solamiz, deb yuribmiz. Essizgina... Lekin yo'q, baribir qo'ymaymiz, qulog'ingizdan tortib chiqaramiz bu botqoqdan! Hali Yo'ldoshlar bilan kelamiz! – Aziza sumkasini olib shartta chiqib ketdi.

– Aziza! Popuk, menga qarang...

Aziza chiqishi bilan hovli eshigi taraqqat etib yopilib, zanjiri tushdi. Bu uy bekasi Malohat edi. Baland devor, yopiq eshik orqasidan Saidning chaqirgan tovushi eshitilmay qoldi.

Umidlari puchga chiqib, qattiq iztirobga tushgan Aziza ko'chada it surati solingan muzdek tunukaga peshanasini tirab, ho'ngrab yig'lab yubordi.

«Hali Yo'ldoshlar bilan qaytib kelamiz» derdi u yig'lab. Azizaning birdan-bir umidi shu edi.

Yo'ldoshlar esa bu mahal kombinatdan ikki yuz o'ttiz kilometr uzoqda, tog'-toshlar orasida yangi ish joylarini ko'zdan kechirmoqda edilar. Negadir Dovtepa deb ataladigan bu joylar qadimda ham karvon yo'li o'tmagan, yovvoyi dasht ekan. Bir tomoni yalang'och yassi tog'lar bilan o'ralgan, bir tomonidan pastlab nafsiz daryo oqib o'tardi. Kombinatga bu yerdan birdan-bir yo'l – shu daryo. Agar tog'dagi konlardan daryoga tikka yo'l ochilsa, silikat ma'danlari qariyb tekinga tushadi. Yo'ldoshlar Dovtepaga mana shuning uchun kelib o'tirishibdi.

Ularni barjalarga ortib, o'n besh-o'n olti kun deganda butun lash-lushlari bilan keltirib tashlashdi. Loyihachilardan qolgan ikki chayla yoniga uchta yotoq-vagon, oshxona bilan omborlar uchun yana bir nechta brezent tomli taxta palatalar o'rnatildi. Tabiiy pristanday qulay qirg'oq ekan, skreperlar, ekskavatorlar barjadan «o'z oyoqlari» bilan yurib chiqaverishdi. Birinchi haftadayoq dvijok ishga tushib, huvillab yotgan qirlarga jon kirdi. Yuk tashish, joylashish, loyihani o'rganish, grafik tuzish, smenalarga bo'lish ishlarining hammasi bilan Farmonov shaxsan o'zi shug'ullandi. U osh-

xona ichkarisidagi kichkina taxta katalakni idora qilib olgan, kechalari bilan chirog'i o'chmas edi. Ish ko'pligidanmi, bu yerda vazminligi yo'qolib, tez-tez asabiylashadigan bo'lib qoldi. Yo'ldoshni idoraga chaqirib, panjasini kamari orqasiga suqib, ko'zoynak tagidan savol nazari bilan uzoq qarash uchun vaqt ham, sharoit ham yo'q edi. Qayerga borsa Yo'ldosh ham, boshqalar ham yonginasida, yaxshi-yomon qiliqlari, xulq-atvorlari bilan – hammasi ko'z o'ngida, tovushi, suroni, hazili, qo'shig'i hamisha qulog'ida. Yoshlar tenglaridek bo'lib ketdi.

«Mana buni ko'tarishib yuboring, o'rtoq Farmonov!» deb murojaat qiladi kimdir ba'zan sherik yetishmay qolganda. Farmonov ham u bilan xoda ko'tarshga majbur bo'ladi. O'zini qanday tutishni bilmaydi, ba'zan huda-behudaga jahli chiqadi, hamma ham gapiga jim turib quloq solavermaydi-da, axir, majlis emas, keng dala.

Xullas, u hali sira bunday ahvolga tushmagan edi. Ochiq havoda birga yotib, birga turib, birga nonushta qilgandan keyin, katta-kichik farqi qolmas ekan. Farmonov uch-to'rt kunning ichida yigitlardan ba'zilarining ismlarini ham bilib oldi.

Texnika zapas qismlari bilan portlovchi moddalar kelgan kuni aksiga olib yomg'ir savalay boshladi. Qorong'i tushmasdan tashitib olish tashvishida turgan Farmonov yashik, qog'oz qop turganda uch-to'rt bog'lam kitob ko'tarib o'tayotgan yigitni ko'rib joni halqumiga keldi.

– To'xta, qayt! Nima bu? – deb qichqirdi Farmonov, yomg'irdan paltosi shalobbo bo'lib ketgan, sal qaltirar edi.

– Kitob bu, kitob, o'rtoq Farmonov, men hozir! – Kitob ko'targan yigit etigini loydan sug'urib, to'xtamay yuguraverdi.

– To'xta deyman! Oting nima?

– Otim Po'lat! Po'lat! – dedi to'xtamay, yomg'irda ivib ketgan kitobiga achinib, qirg'oqdan tikka yo'l soldi. – Men bir zumda qaytaman!

Lekin vajohati o'zgargan Farmonov uning ro'parasidan to'sib chiqdi, yelkasiga qo'l tegizishi bilan, Po'latning oyog'i

toyib ketib, bir bog'lam kitob yelkasidan tushib ketdi. Yomg'ir shibbalab yog'ar, yoshlar: «Po'sht! Po'sht!» deb baqirib-chaqirib, loy so'qmoqlardan yiqilib-turtinib yuk tashishar, ivib ketgan Farmonov g'azablanib «vijdonsizlik», «shaxsiy lash-lushlar» haqida allanimalar deb qichqirar, Po'latning esa qulog'iga gap kirmas, loyga qorishib yotgan kitoblariga yig'lagudek bo'lib tikilib turar edi.

Nihoyat, u Farmonovga qarab o'qrayib, kitoblarini yig'ishtirib oldi-da, vagoncha tomon ketdi. Farmonov uning ism, familiyasini surishtirib, yozib qo'ydi. Endi u bu ismni unutishi mumkin emas edi.

Ertasiga u Po'latni chaqirishni buyurdi. Lekin Yo'ldosh yugurib chaqirib kela qolmasdan, ostonada depsinib turaverdi.

– Endi, o'rtoq Farmonov, ishni shundan boshlamasak, – dedi u odatdagidan dadilroq turib.

– Nimadan?

– Shu... chaqirib koyishdan-da. Uning o'zi shunaqa, kitob-siz turolmaydi.

– Kitobni men ham yaxshi ko'raman, akasi. Yana anchagina narsalarni yaxshi ko'raman, lekin ko'pchilik davlat ishi deb jon fido qilib turganida, shaxsiy manfaatimni ustun qo'yib, o'sha o'zim yaxshi ko'rgan narsalarim bilan mashg'ul bo'lolmayman. Bu xudbinlik, intizomsizlik! Birinchi kundan oq kollektivni to'zitib yubormoqchimisizlar?

Farmonovning kamariga tayanib turishi bu yerda yarashmabdi. Gimnastyorkasi g'ijim, hujra tor, qorong'i, tepadagi selluloid tuynukchadan xiragina nur tushib turibdi, xolos, stol yo'q, pol yo'q, burchakda yupungina yig'ma karavot...

Yo'ldosh juda charchagan. Buning ustiga-ustak tomog'i shamollagan edi. Namakob bilan g'arg'ara qilib yurib, kechagina zo'rg'a tuzatib oldi. Bugun kuni bilan trassa-ga parma tishlari, burg'u to'qmoqlarini tashib, hozir-gina qaytib keldi. Po'lat ham o'sha yerdan kelib hansirab o'tiribdi. Yo'ldoshning uni chaqirib bergani ko'ngli bo'lmadi.

– Po‘latni o‘zimizga qo‘yib bering, rahbar odam hech vaqt har bir shaxsning tarbiyasi bilan alohida shug‘ullanmaydi. Buning uchun kollektiv bor, – dedi Yo‘ldosh.

– Bekor gap!

– Bu o‘zingizning gapingiz, o‘rtoq Farmonov.

Farmonov uni tanimay qolgandek, ko‘zlarini pirliratdi.

– Ammo o‘sha gapingizning joni bor edi: agar sizga o‘xshash rahbar tarbiya ishiga kirishsa, Po‘latlarning ham kollektivni tashlab ketishi hech gap emas. Said nima bo‘lganini...

– Gapirmang menga u shuhratparastni! Bilasiz-ku uning bizdan nima talab qilganini! Siz kimlarning tarafini olmoqchisiz, akasi?

– Akasi demang, o‘tim bor. Aslida Said nima-yu siz nima! U kollektivni mensimay ketib qoldi. Siz-chi? Siz mensiysizmi? Siz hech qaysimizni tanimaysiz, bilmaysiz. Said-ku dilidagini har holda ochiq-oydin bildirdi. Siz bo‘lsangiz mensimasligingizni yashirmoqchi bo‘lasiz, «kollektiv», «omma» og‘zingizdan tushmaydi, ashaddiy «demokrat»siz. Shoshmay turing hali sizni ham tarbiyalab olishga kuchi yetadi kollektivning. Tarbiyalay olmasa ham, esingizni kiritib qo‘yadi.

Yo‘ldosh taxta eshikni taraqlatib yopib chiqib ketdi. Farmonovning rangi o‘chib g‘ujanak bo‘lib qoldi. U birinchi marta o‘zini bunchalik ojiz sezishi edi, xo‘rligi keldi. Qanday adolatsizlik? Bular nega uning yuziga oyoq qo‘yishadi? Nega bunchalik yomon ko‘rishadi? Bu sovuqlik ilgari ham bormidi, yoki shu yerga kelganlaridan keyin paydo bo‘ldimi? Ilgari ham bor edi shekilli. Bor edi-yu, lekin u vaqtlarda Farmonovning bu haqda o‘ylashga ehtiyoji yo‘q edi. Mana endi o‘ylanib qoldi. Nega bunday?

Nahotki boshliq bo‘lsa-yu, o‘z kollektivi bilan bo‘lgan munosabatni o‘zi belgilab berolmasa? Yo bu unga bog‘liq emasmi? Nega?

Nega? Nega? Nega? Qo‘l ostidagi odamlar bilan yuzmayuz yaqinlashgan sari, Farmonov o‘chakishganday nizolarga

tikka qarab boraverdi. Bu uning asabini buzar, ayni choqda zavq ham berar, qiyinar, ming xil savollar tug'dirar edi.

Oradagi munosabat tobora tarang tortmoqda edi. Yo'ldosh ba'zan o'zining Farmonovga qilgan shaddodligidan pushaymon bo'lar, lekin boshliq ba'zan yoshlar bilan qattiq olishib qolsa ham, idoraga chaqirtirmay, o'sha yerning o'zida ishni bir yoqlik qila boshlaganini ko'rganda esa, munosabatlarining mana shunday tarang turgani ma'qulmikan, deb o'ylab ham qo'yar edi.

Bu vaqt hamma jabhalarda ish boshlanib ketgan edi. Qirlarning orqasidan skreperlarning ovozi eshitila boshladi, qiyalikdagi tandirda chirsillab archa yonadi, daryo sohiliga yangi so'qmoqlar tushdi, smenaga chaqiruvchi rels jarangi quloqlarga sinashta bo'lib qoldi. Trassaning o'zi uzun emas, lekin ishning qiyini bo'lg'usi yo'lni to'sib turgan ikki yassi tepalikni qirqib olib tashlash edi. Ayniqsa narigisi, tog' etagidagisi devor kabi tikka, uzoqlarga cho'zilib ketgan, go'yo bu yerdan yo'l o'tmasin deb ataylab yasab qo'yilgandek, Dovtepa degan nom ham ehtimol shu bilan bog'liqdir. Bu tepa nuqul qoya toshli tog' jinslaridan iborat bo'lib, uni portlatishdan boshqa chora yo'qligi loyihadayoq ko'rsatilgan edi. Shuning uchun bu tepada hozirdan o'nlab qiya quduqlar, shurflar kovlash zarur deb topilib, asosiy kuch o'sha yerga tashlandi, cho'kichli parma stanoklari o'rnatila boshladi.

Farmonov, bolalarning ishidan mamnun bo'lsa ham, muomalalarini hazm qilolmasdi. Ularning muomalalari juda jo'n, sodda, «boshlig'imiz» deb hayiqish yo'q, go'yo o'z tengqurlaridek. Aslida hech kim boshliqning obro'sini tushirishga urinayotgani yo'qdir, lekin Farmonovga ularning har bir qiligi shunga qaratilgandek tuyular edi.

Bir kuni portlatish tarmoqlarining montaji haqida instruktaj bo'ldi. To'lagan bilan yana bir-ikki yigit «bilamiz» deb, kelishmabdi. Farmonovning qattiq g'azabi keldi: «Bilsa bilar, axir boshliq aytgandan keyin kelish kerak-da!»

Kechga yaqin Farmonovning o'zi yotoqqa borib, o'z-boshimcha To'laganning adabini berib qo'yishga qaror qildi.

Tajang bo'lib borib eshikni ochsa, yotoqda hech kim yo'q. Lekin g'ira-shira qorong'i puchmoqdan ovoz chiqdi:

– Nega so'roqsiz kirding, yo'qol! Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonovning sochi tikka bo'lib ketdi: bu qanaqa muomala? Ichkariroq kirdi. Karavot saranjom, darpardalar tushirilgan, hech kim ko'rinmaydi-yu, haligi ovoz yana takrorlandi:

– Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonov burchakka qarasa, butun boshli ustaxona – usti ochiq radiopriyomniklar, telefon trubkalari, antennalar, chuvalib yotgan simlar, g'altak, bolg'a, qisqich... Bularning hammasi To'laganniki edi. Mana u nima bilan band!..

Farmonov buni o'ylab ulgurmay, haligi ovoz yana eshitildi:

– Nega so'roqsiz...

Farmonov payqadiki, bu magnitofon ekan. Jahl bilan shartta tugmasini bosib, ovozini o'chirdi. Biroq shu payt boshiga taq etib kaltak tushdi. Boshini ushlab tepaga qarasa, shiftda lapanglab o'qlog'i osilib turibdi. Qayirib olib tashlayman deb jon-jahdi bilan ushlab tortgan edi, ustiga qayoqdan-dir shuvillab qum to'kildi, oyoq ostida mushak portlab, ko'zi tindi.

Qoni miyasiga urib, darg'azab bo'lib ketganidan na ko'zini uqalash, na ust-boshini qoqish xayoliga kelar, atrofga alanglar edi.

– Bezorilar! – deb baqirib, telbalarcha borib burchakdagi qandaydir asboblarni tepib ag'dardi, ustiga chiqib yana tepkiladi, nima balolar taraq-turuq ag'darilib, lampalar chilchil sindi. Farmonov otilib eshikdan chiqqanida, hamma yog'idan shuv-shuv qum to'kilar, ust-boshi iflos, ko'zi tingan edi.

Vujudi g'azabdan lovillab turgan bo'lsa ham, ko'zlarida: «Hech kim ko'r madimikan vajohatimni?» degandek savol bor edi.

Xayriyat, atrofda deyarli hech kim yo'q ekan, faqat boshliqni uzoqdan ko'rgan oshpaz xotingina: «Voy o'lay!» deganicha uyning panasiga o'tib ketdi.

To'lagan bilan og'aynilari ishdan qaytishganda oshpaz xotindan bu gapni eshitib, avvaliga qotib-qotib kulishdi, keyin eslarini yig'ib, «Yaxshi bo'lmabdi, borib uzr so'rash kerak», degan qarorga kelishdi. Axir To'lagan bu hazil «texnika»ni qurganida, vagonga boshliq kirib qolar, deb xayoliga ham keltirmagan edi-da. U buni hazilkashi Temir uchun qilgan. Temir: «Qisqa to'lqinli radioperedatchik orqali qizlar bilan tanishamiz», deb To'laganlarning vagoniga kelaverdi. Kechasi ham, kunduzi ham. To'laganning borida ham, yo'g'ida ham kelib, apparatlarga ruxsatsiz tegaverdi. Ma'lumki, ruxsatsiz, parolsiz efirga chiqish mumkin emas. Shuning uchun To'lagan haligi «texnika»ni o'ylab chiqarib, Temirning adabini bermoqchi edi. Bu «qopqon»ga kelib-kelib Farmonov ilinibdi. Yo'q, undan borib uzr so'rash kerak. Ya'ni shundoq-shundoq edi, o'rtoq Farmonov, kechirasiz, deb...

Biroq vagonga kirib, apparatlarining pachoq-pachoq bo'lib yotganini ko'rgach, To'laganning fig'oni falakka chiqib ketdi. Bu insofdan emas, hazilni tushunish kerak axir, boshliq bo'lmay Xudo bo'lsang ham! Axir bularni bunyodga keltirguncha...

To'lagan yig'lagudek bo'lib, majaqlanib ketgan peredatchigining qoldiqlarini yig'ishtira boshladi. Chilparchin bo'lib ketibdi-ya apparati. To'lagan uzr so'ramadi, boshliq ham chaqirtirmadi. Ko'ngilsiz voqea shunday qilib bosdi-bosdi bo'lib ketgandek edi-yu, biroq oradagi munosabat borgan sari keskinlashib borardi.

Xuddi shu kunlari Dovtepaga Farmonovning qizi keldiyu, ahvol o'zgardi-qoldi. Qiz rassom edi. Yozgi kanikulini cho'lda o'tkazmoqchi bo'lib, kombinatga kelgan ekan, otasi-ning Dovtepadaligini eshitib, yo'lni bu yoqqa solibdi. Esankirab qolgan dadasini darrov tinchitdi: «Xuddi men qidirgan manzaralar shu yerda ekan: tog', daryo, toshkesarlar!»

Farmonovning oilaviy, qarindosh-urug'lik muomalalarini sira ko'rmagan yoshlar bu uchrashuvga juda qiziqib qolishdi. Ajabki, sira o'ylamagan joyda Farmonovning otalik mehri jo'sh urib, yurishi, tovushida, yuz-ko'zida muloyimlik paydo bo'ldi. Qizi yolg'izlanib, qiynalib yurgan kunlarda keldi shekilli, qayerga borsa, Ra'nosini yonidan uzoqlashtirmas edi.

Ra'no – cho'pdekkina, ozg'in, qoracha. Ko'rimsizgina bo'lsa ham, ancha esli, bama'ni, hunariga juda berilgan qiz ekan. Shuning uchun avvallari faqat Farmonovning qizi sifatidagina diqqatni tortgan Ra'no ko'p o'tmay yigitlarning tinchini o'g'irlab qo'ydi. U hamma joyda o'zi haqida gap bo'layotganini, yigitlarning ataylab u ishlayotgan so'qmoqlardan yurishga harakat qilishini, serashula bo'lib, kechroq yotadigan bo'lib qolishganini sezar, lekin buni o'z jozibasidan deb bilmay, kollektivda boshqa qiz zoti yo'qligiga yo'yar edi. Yigitlar esa uning bunday gaplarini eshitganlari sari atrofida battar parvona bo'lar edilar.

Ra'no etyudlarini oshxona devoriga suyab qo'yardi. Yigitlar bo'lsa etyudlaridan ham ko'ra, ko'proq o'zini ko'rish payidan edilar. Uni har kim o'zicha tasavvur qilib, o'zicha fazilat qo'shar, har qaysisi ko'nglida o'z Ra'nosini ardoqlar edi. Uylanish pallasi o'tinqirab qolgan Ergash bir kuni unga qarab turib ochiqdan-ochiq uzun uh tortib qo'ydi. Buning ma'nosini o'zi biladi-yu, Xudo biladi.

Ish vaqtida Ra'no ko'k bluzkasi bilan jigar rang cholvarini kiyib, dam u tepalikda, dam bu tepalikda paydo bo'lar, ba'zan portlashlarning gard-g'ubori ichida, qoya tosh ustida kun bo'yi o'tirib, smena bilan birga qaytar edi. Uning molbertini ko'tarishib qaytayotgan yigitlar yangi etyuddagi manzaralarni tanib faxrlanar edilar:

- Mana bu bizning uchastka, orqadagi tog'ni ko'rdingmi?
- Mana bu chang buluti – bizniki. Parma-stanok ham.

– Ra'noxon, yaqinda biz tepani portlatamiz, ellik trotil, ikki yuz atmosfera! Ana shunda ko'rasiz chang bulutini, o'n minutgacha tosh yog'adi, ajoyib manzara! Borasizmi?

Yigitlar Ra'no qurilishda bir kun ko'rinmasa zerikadigan bo'lib qolishdi, ilgari usiz qanday ishlashganiga endi o'zlari ham hayron. Bir kuni jindek tobi qochib, hujrasidan chiqmay qolgan ekan, ishlagandek bo'lishmadi. Buning ustiga o'sha kuni Farmonov obi havoni eshitib, ko'ngli g'ash bo'lib yurgan edi, ish suratini ko'rib battar tutuni chiqdi. Taxminga ko'ra, tog' rayonlarida kuchli yomg'ir, sel kutilar ekan. Agar bu tosh quduqlarga zaryad berish vaqtiga to'g'ri kelsa, butun ish, bir necha oylik mehnat chippakka chiqadi. Quduqlarga suv to'lib, portlovchi moddalar namiqadi, oqib ketadi. Selgacha zaryadlarni portlatib ulgurish uchun sur'atni yana ham oshirish lozim edi... Bular bo'lsa...

Bular bo'lsa mana bugun ham kechki ovqatdan keyin oshxonada stollarni bir chetga surib, yarim kechagacha tansa qilishdi. To'lagan bisotidagi magnit lentalarini ikki martadan aylantirib chiqdi. Ra'no hali u yigit bilan, hali bu yigit bilan aylanib pildirar, hansirab, yuzlari olmadek qizarib ketgan edi. U bugun kaltaroq, keng yubka kiygan, bir yigit quchog'idan uchib, ikkinchisiga otilganda etaklari hilpirab, o'zi qiyqirib kular, Temir yoki Po'latdek baquvvatlari esa uning yengil gavdasini aylantirganda ko'tarib-ko'tarib tashlashar edi. Ra'no faqat Ergash quchog'iga tushganda sal damini rostlaydi, chunki Ergash bosiq, boshini egib, boshqalardek qizning yuziga tikilmay, unga ozor bermay salmoq bilan aylantiradi. Oshxonaning tuprog'i o'ynab, changi chiqib ketdi.

Shunday qilib, o'sha kechasi brezent tom tagida rosa to's-to'polon, qiy-chuv, o'yin-kulgi bo'ldi. Shuncha yigit bilan barobar o'yinga tushgan Ra'no oxirida juda holdan toyib, yigitlarning tungi daryo sayri haqidagi takliflariga ham unamasdan, rangi oqarinqirab otasining hujrasiga kirib ketdi. Yigitlar ham bu kecha dong qotib uxlashdi.

Ertasiga havo shunday sarin, shunday mayin ediki, navqiron kun xuddi hozirgina, xuddi shu yerda, Dovtepa etaklarida tug'ilgandek, endi esa uzoq safarga otlanayotgandek edi.

U chindan ham hozir, jahon bo'ylab keza boshlaydi, chang yutadi, tutunga to'yadi, havoning bu qadar shirin ekanligini bilmaydigan odamlar yoniga boradi, charchaydi, qariydi...

Qirda bong urdi, tinch ufqlarda temir sadosi uzoq yang-rab turdi. Trassada smena tugagan edi.

Yigitlar yuvinib-taranib endi ishga otlanganlarida Salim-vahima xunuk xabar topib keldi: Ra'no to'satdan qattiq kasal bo'lib, yotib qolganmish!

Yo'ldosh soatiga qaradi:

– Birrov kirib ko'rib chiqamiz!

Bu gap hammaga ma'qul tushdi. Farmonovning hujrasiga oshxona orqali kirilar edi. Yigitlarning ko'ngil so'ragani kelishganini ko'rib qizining boshida o'tirgan Farmonovning ko'zidan yosh chiqib ketdi. Ra'no burchakdagi yig'ma karavotda yuzigacha burkanib yotardi. Uning avzoyidan hamma qo'rqib ketdi: kechagi loladek yonib turgan Ra'no qayoqdayu bu qayoqda! Yuzini sovuq ter bosgan, yallig'lagan mijjalari nam, ko'zlarining oqi sarg'aygan, isitmadan qaltirar, nafas olishi og'ir, har zamonda ko'ngli behuzur bo'lib, turishga intilar, lekin qayt qilolmay azoblanar edi. U kelganlarni tanimadi shekilli, ingrab to'lg'andi.

Kelganlar Po'latga yo'l berib, oldinga o'tkazishdi.

– Ra'no, Ra'noxon! – dedi Po'lat qizning yonidagi kursiga o'tirib. Qiz kipriklarini zo'rg'a ochib, uni tanidi. Po'lat uning issig'ini o'lchadi, tomir urishini ko'rdi.

– Tilingizni ko'rsating-chi, Ra'noxon.

Keyin Po'lat o'rtoqlariga:

– Chiqib turinglar, havoni to'smanglar... – dedi qo'l siltab. Ra'no bilan yolg'iz qoldi. Ota eshik oldida turardi.

– Anov kuni kasal bo'lganingizda ham isitmangiz baland-midi?

– Ha, – dedi qiz zaif tovush bilan.

Po'lat uzoq o'ylanib o'tirdi-da, tasalli beradigan bir so'z aytolmay, o'rtoqlari oldiga chiqdi. Hammalari oshxonada kutib turishardi.

– Hech nima biloldingizmi? Tuzalib ketarmikan? – deb so‘radi Farmonov. Bu savol hammaning ko‘zida bor edi. Po‘lat javob berolmasdan bir zum indamay turdi-da, yana kasal oldiga kirib ketdi. Hamma eshikka yopirilib, quloq soldi. Oradagi omonatgina taxta eshik yaxshi yopilmas, xunuk g‘irchillar, uning boridan yo‘g‘i durust edi, baribir hamma gap eshitilib turibdi.

– Ra‘no... nima bo‘ldi sizga? Qayeringiz og‘riyapti?

Qiz ingrab bosh silkidi:

– Bilmayman...

Po‘lat sochiq bilan uning manglayini artib, yana so‘radi:

– Menga qarang, portlatilgan toshlar orasida yurganingizda, qoyada o‘tirganingizda sezmadingizmi... biron narsa chaqmadimi?

Ra‘noning ko‘zlari katta ochildi. Ko‘z qorachig‘lari vahimada yiltillar edi. Keyin bosh qimirlatib, sekin: «Ha, chaqqan edi», dedi. Dedi-yu «Siz qayoqdan bilasiz!» degandek savol nazari bilan tikilganча qoldi. Po‘latning peshanasi tirishdi.

– Qachon? Eslay olasizmi?..

Qiz o‘pkasi og‘ziga kelgandek, nafasi bo‘g‘ilib, qayt qilolmay, to‘lg‘ana boshladi. Tomirlari bo‘rtib, yuz-ko‘zi birpasda jiqqa suv bo‘lib ketdi.

– Nima edi? Nima edi, Po‘lat aka?

– Mayli, gapirmang, hech gap emas. O‘zingizni urintirmang, charchaysiz...

Po‘lat oshxonaga chiqdi. Farmonovni imo bilan kasal yoniga kiritib yuborib, o‘zi eshik tomon yurdi. U atrofda o‘rtoqlarini ko‘rmayotgandek, besaranjom, parishon edi. O‘rtoqlari undan javob kutishardi. Nima gap? Xavfli emasmi?

Buni bu yerda Po‘latdan boshqa kim ham bilishi mumkin?

Po‘lat eshik oldida to‘xtadi, Yo‘ldosh bir nimani sezgandek xavotirda u tomon yurdi.

– Xo‘sh? Bir nima deyolasanmi?

Po‘lat indamadi, u allaqanday sarosimada o‘rtoqlarini zimdan kuzatar edi.

– Qani bo'lmasa tashqariga chiqaylik, o'sha yerda bir maslahatga kelarmiz, – dedi Yo'ldosh soatiga qarab. Hamma qo'zg'aldi.

Shu payt Po'lat ildam yurib borib, eshikni orqasi bilan to'sdi. Shu turgancha orqada qo'li bilan paypaslab, oldin temir tambani tushirdi.

– Nima qilyapsan? Bu nimasi?

Po'lat indamay, eshikni ichkaridan qulfladi-da, kalitni cho'ntagiga soldi.

– Iye, ha?!

– Och eshikni!

– Mumkin emas! – dedi Po'lat, xuddi bunga o'zi aybdordek, past va keskin ovoz bilan.

Yigitlar bir-birlariga qarab, oz vaqt jim qolishdi-yu, yana g'ala-g'ovur ko'tarildi.

– Nima qilmoqchisan, nima gap?

– Gapir axir!

– Eshikni och!

– Ochmayman, – dedi Po'lat va o'z gumonini tushuntira boshladi. Uning gumonicha, Ra'noning kasali og'ir, yuqumli kasal bo'lishi mumkin. Chunki uni ag'darilgan g'or tuprog'i orasida yomon kana chaqqan. Po'latga aniq ma'lumki, bunday kanalarning ba'zilar jazirama cho'l sharoitida tabiiy epidemiya o'chog'i bo'lib, chaqqanda badanga spiroxeta degan xavfli infeksiya tarqatadi.

– Mening diagnoz qo'yishga hech qanday haqqim yo'q, bilganimni aytyapman, kasalning barcha belgilari shundan dalolat berib turibdi... – dedi Po'lat boshini egib. U birdan majolsizlanib eshik tagidagi yog'och skameykaga o'tirib qoldi. Yo'ldosh ham o'tirdi, boshqalar lol, tikka turishar edi. Qizining yonidan chiqqan Farmonov ichkari eshik ostonasida bu g'alati jimlikdan xavotir olib, qotib qoldi, katta ko'zoynagi g'ira-shirada g'alati yiltillar edi. Anchadan keyin Ergashning vazmin ovozi jimlikni buzdi:

– Bu tushunarli... Ra’no, afsuski... – dedi u Po’latga yaqinlashib, – xo’sh, bu eshikni qulflaganing nimasi? Bizlar...

Po’lat ortiqcha tushuntirishni, negadir, ep ko’rmadi, ko’ngliga kelgan fikrdan o’zi cho’chidimi, yo o’z gumonlariga ishonchi komil emasmi, xullas, bejo ko’zlari bilan do’stlariga yalinganday qaradi-yu indamadi. Gap o’zi tushunarli edi, kecha axir bular hammasi yarim kechagacha Ra’no bilan o’yinga tushishdi, bugun xonasiga kirishdi... Hamma jim edi. Kimdir voqeani hali ham miyasiga singdirolmay norozilik bildirish uchun, qizishib, nafasi tezlashib, so’z qidirar, kimdir tuzoqqa tushganini tan olgandek, fikrni bir joyga to’plash uchun o’ziga o’zi: «Xo’-o’-o’sh...» der, kimdir bosh eggan, kimdir vahimada baqrayib qolgan edi. Bu yerda butun bir smena, boshliq bilan to’qqiz kishi, tungi smenadagilarning hali bu voqeadan xabari yo’q, ular ertalab ishdan kelib uxlab yotishibdi.

Birdan Farmonov o’zini eshikka urib qoldi. Voqeaning jiddiyligini endi tushundimi, yoki hech narsani tushunmaganmi, birdan qo’llarini siltab, qizishib ketdi:

– Qani oching! Oching deyaqman! – deb qichqirdi u Po’latga. – Sizga kim huquq berdi? Kim huquq berdi!

Yo’ldosh borib eshikni to’sdi.

– O’rtoq Farmonov... – keyin u ham ovozini balandlatishga majbur bo’ldi:—O’rtoq Farmonov!

– Oching deyaqman! – Farmonov yana eshikka intildi. – Kim boshliq bu yerda? Kim boshliq? Sizdan so’rayaqman!

– O’rtoq Farmonov...

– Axir, axir... – Farmonovning tovushi o’zgardi, ayanchliroq eshitila boshladi, – axir kasalga doktor chaqirish kerakmi, yo’qmi? Erta-indin sel kelyapti, quduqlarning zaryadini tugatish kerakmi, yo’qmi? Men bu yerda boshliqmanmi, yo’qmi? Nima, qamab qo’ymoqchimisalar! Oqibati yomon bo’ladi, bilib qo’y!

– O’rtoq Farmonov, – Yo’ldosh uni chetroqqa boshlamoqchi bo’ldi, – nahotki tushunmasangiz... ahvolni?!

– Taxmin! Gumon!

– Bunaqa ishda taxmin bilan gumonning o‘zi yetarli. Tashqarida odamlar bor... Bizning haqimiz yo‘q.

Farmonov shashtidan sal qaytdi.

– Nima qilmoqchisizlar?

– Maslahatlashaylik.

Hamma bularning atrofiga g‘uj bo‘lgan edi.

– Birinchi vazifa... – Bu vaqt ichkaridan Ra‘noning ingragan ovozi eshitildi, Po‘lat gapini bo‘lib, bemor oldiga kirib ketdi. Yo‘ldosh davom ettirdi:

– Birinchi vazifa o‘taldi: kasal va u bilan munosabatda bo‘lganlar alohida ajratildi, – u eshikka ko‘z tashlab qo‘ydi, – sarosima bo‘lmasin. Ikkinchi vazifa – tezlikda vrach chaqirishning yo‘lini topish...

Shapkasini g‘ijimlab burchakda sportsmen haykaliday qotib turgan Temir shart kesdi:

– Buning yo‘li yo‘q.

– Yuk barjasi qachon keladi?

– To‘rt kundan keyin.

Yana jimlik cho‘kdi. Har kim har qayerga joylashib o‘tirib oldi. «Ana xolos, pishdi gilos», deb qo‘ydi ustunga suyanib o‘tirgan Ergash.

Birdan shovqin ko‘tarib o‘rnidan turgan Salim-vahima Yo‘ldoshning yoqasiga yopishib qoldi:

– Eshikni ochasan! Menga yuqqan emas! Men soppasog‘man! Haqing yo‘q, ochasan! – deb chinqirardi u. Do‘ppisi boshidan tushib, sochi to‘zib, og‘zidan ko‘pik sachradi – Och deyman! Menga yuqqan emas! Kim aytdi? Kim doktor? Qani, doktor aytsin! Och!

Uch kishi bo‘lib zo‘rg‘a joyiga o‘tqazishdi.

– E, juda ingichka ekansan-ku, xumpar, – dedi Ergash kaf-tini qoqib.

Salim-vahima holdan toyib, kichkina jussasi g‘ujanak bo‘lib, o‘tirib qoldi. Ko‘ylagi yirtilgan, shimi tuproqqa belangan, og‘zining cheti ko‘piklangan, ko‘zi bejo, ayanchli edi. Far-

monovning unga ko'zi tushib rangi so'lib ketdi, o'zi ham boyagina shu tutqanoqqa o'xshab dag'daga bilan baqirganini esladi shekilli...

Ichkaridan Po'lat chiqdi.

– Isitmasi tushyapti. Menimcha, har kim uning oldiga kiraverishi shart emas. Mana men... bundan keyin ham faqat...

– Kelishdik, – dedi Yo'ldosh. – Aytib qo'yay, intizomni ko'rsatishning xonasi keldi. Gap boshqalarning hayoti haqida ketyapti. Ehtiyotsizlik qilishga haqimiz yo'q...

– Gap o'zimizning ham hayotimiz haqida ketyapti. Bir yo'lini topishimiz kerak, – dedi Po'lat. Uning bu gapi hammani hushiga keltirib, o'ylatib qo'ydi: yo'l yo'q edi.

Bu orada Yo'ldosh tashqariga chiqib, oshxonadan nariroqdagi ustunga boshqalarni ogohlantiradigan qog'oz yopishtirib kirdi.

– Qani, nima qilamiz?

Hech kim indamadi.

Quyosh ham tikkaga kelib, o'tovdek yumaloq brezent toinning tepa tuynuklaridan tushgan yolqinli shu'la oshxonaning havosini dim qilib yubordi. Birov taqdirga tan berib, skameykaga cho'zilgan, yana birov hamon nima bo'layotganiga aqli bovar qilolmay, sonini shappatilab o'kinar, uh tortar edi. Birdan Ergashning hovliqqan ovozi eshitildi.

– Menga qaranglar! – dedi o'rnidan sakrab turib. – To'laganning peredatchigi-chi? To'laganning peredatchigi qutqazadi! Unga xabar qilish kerak.

O'tirganlar turib, yonboshlaganlar o'tirib, hamma qimir-lab qoldi, shovqin ko'tarildi. Ammo shu vaqt Temirning burchakdan kelgan ovozi hammaning hafsalasini pir qildi:

– Dabdala bo'lib ketgan. Peredatchik yo'q, – dedi u.

Bu gapdan keyingi jimlik Farmonovga cho'yandek og'ir tuyuldi. U o'tirgan joyida g'ujanak bo'lib qolgan, ko'zi yerda bo'lsa ham, atrofdagilarning nazarini sezardi. Shu payt u boshliq ekanligini ham, obro'si tushishini ham unutib, ko'ziga yosh oldi:

– Jon ukalar, bolani qutqazish kerak... Ra’noni qutqazish kerak, jon birodarlar, Yo’ldosh, Po’latjon, inim...

«Ajabo, otlarimizni bilib olibdi!» deb o’yladi Yo’ldosh hayron bo’lib. Farmonov unga hozir shu do’stlaridek sodda, yaqin tuyulib ketdi. «O’zining ismi nima ekan-a?»

Kun og’ib qoldi. Hali hech qanday chora topilgani yo’q, o’ylab o’ylariga yetisholmadi. Hamma nimanidir kutar, nima ekanligi ma’lum emas edi. Yuk barjasinimi? Xo’sh, undan keyin-chi? Unda ham vrach yo’q-ku? Tashqaridagilarning biron tadbir topishiga umid bog’lash ham behuda. Ular nima qilishi mumkin? Buldozer bilan yo’lga tushsa necha kunda yetadi, yo’l topoladimi? Yo’q, hamon o’sha yuk barjasini kutish qoladi.

Hamma ko’nglida bir iloj qidirar, lekin sirtdan buni bildirmaslikka urinib, o’zi bilan o’zi band, boshqa, ahamiyatsiz gaplar bilan o’zini chalg’itib o’tirar edi. Yaxshi ham oshxonada qamalib qolishgani. Bu yerda suv ham, oziq ham bor. Burchakda Ra’noning suratlarini, qandaydir temir-tersak, buzuq priyomnik. Goho Ra’noning bezovta alahlashi eshitiladi, Po’lat uning oldiga kirib-chiqib otasini yupatgan bo’ladi. Keyin u bir chekkada shumshayib o’tirgan Salimning peshanasini ushlab ko’rdi. Isitmasi yo’q edi.

– Xafa bo’lma, vahima, – deb qo’ydi kulib. Borib Yo’ldoshning yoniga o’tirdi.

– Nimani o’ylayapsan?

– Ahvolimizning bema’niligini-da, – dedi Yo’ldosh past ovoz bilan. – Har narsada ham qandaydir ma’ni bo’lishi kerak. Yashashda ham, o’lishda ham...

Nariroqda Ergash, yana bitta qora bola, Farmonov o’tirishibdi. Qora bola juda kamsuqum, kamgap, doimo qandaydir darsliklar qo’ltiqlab yuradi. Shu yerda ham «Fizika»ni varaqlab o’tiribdi. Xuddi ertaga imtihonga kiradigandek. Ergash, bekorchilikdan, avval boshliqqa murojaat qildi:

– Mana shunaqa, o’rtoq Farmonov, kelajagimiz porloq...

– U qo’llarini yoydi. Boshliq achchiq kinoyasiga javob qilmagach, qora bolaga qaradi:

– Shu yerdan eson-omon chiqsam, shartta uylanaman. Sen-chi, akasi? Sen nima qilasan?

Bola yelkasini qisib, darsligiga tikilib o'tiraverdi. Uning o'rniga nariroqdan boshqa yigit javob qildi:

– Menmi? Men omon chiqsam, odamlarga qo'limdan kelgancha yaxshilik qilaman. O'ylab qarasam, umrimda hech kimga bir tuzukroq yaxshilik qilmagan ekanman.

Bu gap qorong'ida ko'ngillarga cho'kib ketdi. O'qtin-o'qtin gap, gurung eshitilib qolardi. Farmonovning diqqati Ergash-da: boshliq uni xotin, bola-chaqalik, deb o'ylar, Yo'ldoshning bir vaqtlar u haqda aytgan gaplariga ishonmagan edi. Hozir suhbatiga quloq solsa, hammasi rost ekan. Boqib olgan bolalari onasi bilan ketib qolibdi. Ularni deb uylanmay o'tayozgan Ergash bolalarni sog'inganini yig'lagudek bo'lib gapirib o'tiribdi. Farmonov birdan so'rab qoldi:

– Menga qarang, inim, sizning otingiz Ergash-a?

– Ha, o'rtoq Farmonov.

Farmonov boshini sarak-sarak qilib, yerga qaradi, indamay qoldi.

Tepa tuynuk tagida o'tirgan Temir yonidagilarni nuqul osmoni falak haqidagi aql bovar qilmaydigan hikoyalari bilan band qilgan edi. Tuynukdan Somon yo'li ko'rinib turibdi. Yonidagilar Temirni savolga tutishadi.

– Hammasi yulduzmi? – dedi kimdir jimir-jimir etgan Somon yo'liga qarab.

– Hammasi, soni-hisobi ham ma'lum.

– Be, sanab bo'larmidi?

– 150 milliard yulduz! – dedi Temir.

– Biri-biri bilan urishib ketishi mumkinmi?

Temir yulduzlarning to'qnashish imkonlari haqida gapga tushadi.

– Taxminan bir necha milliard yilda bir marta to'qnashish ehtimoli bor. Masalan, bizga eng yaqin Sentavr yulduzini olaylik. U bizdan atigi 4,2 nur yili uzoqda. Quyosh bu masofani yuz ming yilda bosishi mumkin. Bordi-yu, agar u tikka

Sentavrga qarab yursa ham, uni quvib yetib to'qnashishi uchun besh milliard yil kerak...

Ichkaridan Ra'noning qattiq alahlab ingragani eshitildi. Po'lat skameykaga cho'zilib uxlab qolgan edi. Uni chaqirishdi, turtishdi, uyg'otisholmadi – juda toliqqan ekan. Farmonov o'rnidan turib atrofga bejo alangladi, Po'latni yana silkib ko'rdi. Qizining tovushi uning yuragini tilmoqda edi. Shu vaqt Ergash shartta turib, to'zg'igan sochlarini tuzatdi-da, taxta eshikni g'irchillatib kasal oldiga kirib ketdi.

– Ergash! Ergash!.. – deb chaqirgancha qolishdi.

U qaytib chiqqanda Po'lat uyg'onib, ko'zlarini uqalayotgan edi.

– Uxlayver, uxlayver, hech gap yo'q, suv ichirdim. Nega odam ko'p, nima qilib o'tiribsizlar deyapti...

Po'latning uyqusi tamom qochgan edi, Ergashga afsuslanib qaradi:

– Chakki qilibsiz...

Keyin kursini ko'tarib borib, Ra'noning eshigi tagiga o'tirdi.

– Ergashvoy... – dedi Farmonov sekin.

Ergash uning yoniga o'tib o'tirdi.

– Yotib dam olsangiz bo'lardi... Ra'nodan xavotir olmang, xabardor bo'lib turamiz.

Farmonov bir nima demoqchi-yu, aytolmay qiynalyapti.

– Kechirasiz, o'rtoq Farmonov, ismingizni bilmaymiz...

– Ismim... Ismim Muhammadjon, – dedi Farmonov. O'zi yayrab ketdi. Xuddi shuni aytolmay qiynalib turgan ekanmi.

– Muhammadjon aka... Shunday iliq, sodda otingiz bor ekan-ku, bilmas ekanmiz, – dedi Ergash. Mudrab o'tirganlar ham bir yangilik topgandek, hushyor tortib, Farmonovning ismini takrorlashdi.

– Yigitlar sel o'tguncha quduqlarni zaryadlamay turishsa edi, siz nima deysiz, Ergash inim? – dedi Farmonov.

– Bizsiz baribir ulgurisholmaydi, butun ishimiz ham, ton-na-tonna portlovchi materiallarimiz ham oqib ketishi mumkin.

Yo‘ldosh ham ularning yoniga kelib o‘tirdi.

– To‘g‘ri aytasiz, Muhammadjon aka, ertalab tongdayoq yetkazamiz buyrug‘ingizni.

– Yetkazing, Yo‘ldoshvoy.

– Xo‘p, Muhammadjon aka.

Tong yaqin. Ko‘pchilik pinakka ketgan. Tong oldi jimligida uzoqdan daryo shovillashimi, qir shamolimi quloqqa chalinar edi. Shu payt qayerdadir bir nima taraqladi. Uyg‘oq yotgan Ergash eshikka yugurdi, eshikda hech kim yo‘q. Po‘lat Ra‘nodan xabar oldi, bemor ham isitma azobidan darmonsizlanib, tong salqinida uyquga ketgan edi. Yana jimlik cho‘kdi. Lekin bir nafasdan keyin oshxonaning orqa tomonida yana bir nima qattiq taraqladi. Uyqudan uyg‘onganlar esini yig‘ib ulgurmay, devorning ikki taxtasi gurs etib qayrilib tushdi-yu, teshikdan birovning hansiragani eshitildi, sharpa ko‘rindi. Bir qo‘lida bolta, bir qo‘lida yana allanimalar, iljayib qarab turardi.

– To‘lagan?!

Yo‘ldosh, Po‘lat, Ergash oyoqqa turishdi.

– Qayt orqangga!

To‘lagan qaytish o‘rniga, qayrilgan taxtani joyiga qoqib, yerdan yana allanimalarni ko‘tardi-da, bular tomonga iljayib kelaverdi.

– Jinni bo‘pti bu!

– Tentak!

Lekin uyqusi qochgan yoshlar uni qurshab olishdi: «Nima gap?» «Biron chora ko‘rdinglarmi?» «Yo‘li topildimi?» «Xabar berildimi?»

To‘lagan bo‘lsa, hech narsa bilmasdi. U voqeadan xabardor bo‘lgandan beri yigirma soat davomida vagonga qamalib ishladi. Ovqat yegani yo‘q, suv ichgani yo‘q.

U qo'lidagi qutichani avaylab yerga qo'yib, eshik tagidagi suv bakiga bog'langan zanjirli krujkaga yopishdi. To'kib-sochib yutoqib suv ichdi, qolganini yuziga sepdi-da, Po'latning yoniga keldi.

– Qani, nima deymiz?

Ergash bilan Yo'ldosh ham ularning yoniga kelishdi. Yo'ldosh To'laganni quchog'iga olib:

– Bo'lar ish bo'ldi, molodes! – deb ko'kragiga musht tushirdi.

– Ra'noning ahvoli qalay? – derdi To'lagan. Unga hech kim javob bermasdi.

– Lekin ahmoqlik bu, – deb Po'lat qutichadan peredatchikni oldi, – g'irt ahmoqlik, – dedi yana avaylab qo'lida aylantirarkan. – Buning uchun bu yerga o'g'rincha bostirib kirishing shartmidi?

– Eshikdan kelsam kirgizarmidinglar? Sizlarsiz bunga nima deyishimni qayoqdan bilaman?

– Bu faqat peredatchik, qabuli yo'q, shundaymi?

– Ha, ko'p aylantiraverma, tushirib yuborasan. Bir marta pachaqlangan edi, yetar... – To'lagan nariroqda hayajon ichida indamay turgan Farmonovni ko'rib, ko'zi ko'ziga tushdi. – Shuni ham zo'rg'a eplastirdim. – Peredatchikni ikki qo'llab ushlab devor oldidagi stolga olib borib o'rnatdi. – Qani, tezroq ber tekstingni, mening ishim bor.

– Qanaqa ish? Endi chiqib bo'psan bu yerdan.

– Mayli, ber tekstingni. Har o'n besh minutda takrorlayversam, biron havaskor albatta tutadi. Mening to'lqinim yaxshi.

Po'lat tekst yozishga o'tirdi.

– Qisqa, aniq bo'lsin! – dedi To'lagan, yengini shimarib. Uni hammalari qurshab olishgan, ularda umidvorlik paydo bo'lib, yuz-ko'zlari jonlangan, tinmay so'roqqa tutishar edi.

– Demak javobini ololmaysan?

– Signalingni birov tutdimi, yo'qmi, qayoqdan bilamiz?

– Kim buzgan o'zi, nega buzgan?

– Jim!.. Jim! Tarqalinglar, xalaqit bermanglar.

Yo‘ldosh bilan To‘lagan stolni to‘sib o‘tirishdi, Po‘lat tekstni olib kelib berdi.

«Biz Dovtepadamiz. Tibbiy yordam kerak. Tezda tibbiy yordam kerak. Vrachga yetkazing, kana chaqqan, deb taxminlanadi. Spirocheta Sogdiana! Yoki ornithodorus papillipes! Karantindamiz».

To‘lagan peredatchikning kalitini bosdi. Uzun-kalta, uzun-kalta «bi-bi, bi-bi-biyp»lar qator tizilib kumush g‘ildirakchalarday efirga singib ketdi. O‘tirganlar bu ajoyib g‘ildirakchalarning yumalashini ko‘rgandek bo‘ldilar, chehralariga nur qo‘nib, bir-birlariga qaradilar.

Faqat Farmonovning chiroyi ochilmay, peshanasi terlab, nimagadir azob chekar edi. Bu yigitlarning har biri uning ko‘zi oldida da‘atan bir kashfiyotdek ochilib ketdi.

To‘lagan degan shu ekan-da. Noyob hunari bor ekan-ku. Unday desa, boshqalari ham... Mana, Po‘lat, Ergash, Temir... Yo‘ldosh aytgandek, har biri bir olam deganicha bor. Anov bittasi ham g‘alati edi.

Farmonov birdan eslab, go‘yo hozir eng muhim masala shudek, jiddiy so‘rab qoldi:

– Yo‘ldoshvoy, hov bir og‘ayningiz bor edi, gaz trassasida o‘tga kirgan-chi, keyin bizdan xafa bo‘lib ham yurdi, oti nima ham edi?

– Said, – dedi Yo‘ldosh. – U o‘sha ketgancha ketdi, Muhammadjon aka. Nobud bo‘ldi u.

– Nechuk?

Yo‘ldosh Azizaning xatlaridan o‘ziga ma‘lum bo‘lgan voqealarni aytib berdi: Said borib-borib o‘sha uy bekasi Malohatga uylangan edi. Malohatning o‘zi kechasi bostirib kiribdi, deydimi – xullas, birga turadigan bo‘lib qolishibdi. Ikki haftadan keyin esa orada muhabbat tugul, biron insoniy ilinj ham yo‘qligi ma‘lum bo‘lgan. Said Azizaga tavba-tazarru qilib, yolvorib xat yozibdi. Aziza undan yuz o‘giribdi. Shundan keyin Said tushkunlikka tushib, ichkilikka berilib ketibdi.

– Malohat bilan sudlashibdi chogʻi, oʻzi ham militsiya nazoratida emishmi, nima balo... xullas, quridi, soʻldi bola... – dedi, Yoʻldosh yer chizib oʻtirib.

– Attang-a! Ketmasa-ku, koʻpchilik yoʻlga solib olardi.

– Albatta! Kimlarni hushiga keltirmaydi deysiz kollektiv!

Bu payt yana Raʼnoning bezovta tovushi eshitildi. U qusolmay qiynalar, oʻqtin-oʻqtin hushidan ketar edi. Ovozi eshitilganda Farmonovning jussasi kichrayib, koʻzlari javdirab qoladi, Poʻlat uni qizining oldiga kiritmaydi. Bu yoqda peredatchikning ovozi tinmaydi. Toʻlagan har oʻn besh minutda «bi-biyp»lab turibdi. Oʻzicha hijjalab qoʻyadi:

– Spi-ro-che-ta Sog-di-a-na...

Salim-vahimaning tutqanogʻi yana boshlandi. Asabi juda chatoq ekan bolaning. Kasalning ingrashlariga ham, jimlikka ham bardosh berolmaydi.

– Havoga ketyapti bari! Foydasi yoʻq! – deb avval Toʻlaganga baqira boshladi, keyin borib Yoʻldoshga yopishdi: – Och eshikni! Ketaman, piyoda joʻnayman! Bu doʻzaxda qamalib oʻlib ketaveramanmi! – Keyin borib Farmonovga osildi: – Sizga baribir, Eshmat oʻladimi, Toshmat oʻladimi, qirilib ketsin, sizga kollektiv qolsa bas! Bilamiz! «Kollektiv!» «Kollektiv!» ogʻzingizdan tushmaydi!

Qizining betob boʻlib qolganidan ezilib oʻtirgan Farmonovga Salimning bu dagʻdagʻasi oʻlganning ustiga tepgan boʻldi. Chol bechora yosh boladek burchakka suqilib qoldi. Unga juda rahmi kelib ketgan Yoʻldosh Salim-vahimaning koʻpik sochayotgan ogʻziga qarab bir musht tushirdi. Salim gandi-raklab ketdi.

– Qoʻying, Yoʻldoshvoy... – dedi Farmonov yiqilayozgan Salimning bilagidan ushlab qolib. – Yaxshi emas. U toʻgʻri gapiryapti. Oting nimadi, oʻgʻlim?

Salim yigʻlamsirab otini aytdi.

– Salimjon. Kel, qizishmasdan gaplashaylik...

Ular ota-boladek bir yerga oʻtirdilar.

Nariroqda To'lagan katta stolga qutisidagi barcha asbob-uskunalarini sochib tashlab, buzuq radiopriyomnikning ham astar-avrasini ag'darib, goh kichkina stanokchasida sim g'altak o'rar, dam bir nimalarni ular edi.

– Menga qara, sen tekstga o'zingdan bir nimalarni qo'shyapsan shekilli, – deb so'radi Temir uning yoniga kelib.

– Aloqa vaqtini tayinlayapman.

– Aloqa vaqtini? Qabulni ham yo'lga qo'ya olaman deb o'ylaysanmi?

– Bekorga terlab-pishyapmanmi?

– Faqat vaqt... vaqt yo'q. Kechgacha korrespondentimni tutolsaydim!

U yana peredatchikka borib, qo'lini kalitga qo'ydi.

Kun og'ib qolgan edi. O'tirganlar kechadan beri qorin ochganini endi sezib, birinchi marta non chaynashdi.

Temir yigitlarni atrofiga to'plab kosmosdagi allaqanday portlashlar haqida safсата sotayotgan edi, birdan yer qattiq silkinib, tashqarida yer-u ko'kni titratuvchi kuchli portlash yuz berdi. Hamma o'rnidan turib ketdi, quloqlar ding bo'ldi. Portlashning guvillashi hamon tinmay, havoni zirillatib, osmonda muallaq turgandek edi.

– Biznikilar! – deb qichqirib yubordi Yo'ldosh.

Hamma Farmonovni qurshab, ko'zlarini katta ochganicha, undan gap kutar edi.

– Biznikilar portlatishdi, o'rtoq Farmonov!

– Ha-ha, ha-ha... – derdi boshliq hamon tashqariga quloq tutib. – Bu to'qqiz quduqning hammasi! Kuchli portlash. Eshittinglarmi? Lekin zaboyka qilishdimikan? Zaboykasiz portlatishgan bo'lsa chatoq bo'ladi, hammasi bekorga ketadi. Bilisharmikan?

Hamma jim bo'lib qoldi. Chindan ham bundan bexabar bo'lishsa-chi? Hovliqib bekorga portlatib qo'yishgan bo'lsa-chi?

– Zaboyka... Zaboyka, – deb pichirlardi Ergash u yoq-bu yoqqa asabiy yurib. – Yo'q, nahotki...

– Xavotir olmanglar, hammasi joyida! – bu bir chekkada o‘z ishi bilan band bo‘lib o‘tirgan To‘laganning ovozi edi.
– Hammasi joyida, sizlarning bunday ahvolda qolganlaringni bilgandan keyin bir nafas ham tinch turishgani yo‘q. Zaboykani ham bilishadi. Menga, aytmagin, deyishuvdi, o‘rtoq Farmonov man qiladi deb qo‘rqib...

– Azamatlar... – dedi Farmonov sekin. Yuziga qon yugurdi. Vujudida yoqimli charchoq sezib, yonidagi kursiga o‘tirib qoldi. Ilgarilar uning ko‘zi qayerda ekan. Nega bunchalik hissiz, sovuqqon bo‘lib yashar ekan-a? Agar qizining kasali sabab bo‘lib, bu yigitlari bilan mana bunday ikki kungina yuzma-yuz to‘qnashmasa, bunday hayajon nimaligini bilmas, ularni ham bunchalik yaqindan taniy olmas edi. Bularning har biri bir olam, turgan-bitgani yangilik, voqea.

Kechga borib haqiqatan ham qissamizni shartta kesadigan bir voqea yuz berdi. Qir, sohillarga mayin oqshom sokinligi cho‘kib, kechki shabada yovvoyi o‘tlarning namxush hidlarini tarata boshlagan bir paytda osmonda vertolyot parraginging vag‘illashi eshitildi.

Bu yoqdan qulog‘iga qo‘l bola naushnigini tutgan To‘lagan baqira boshladi:

– To‘xtanglar! Jim bo‘linglar! Men korrespondentimni tutdim. Jim bo‘linglar axir!

Qani endi jim bo‘lishsa! Vertolyot go‘yo bularning yuraklarida vag‘illayotgandek edi.

– Jim bo‘linglar deyapman!

– Jim! – dedi Yo‘ldosh. Biroz tinchishdi. – Qani gapir korrespondent nima deyapti?

– Oqmolmi, Oqshommi degan qishloqdan bir havaskor qozoq bola ekan, – deb kulib yubordi To‘lagan. – Meni ertalabdan beri eshitayotgan ekan. Erta bilanoq rayonga xabar beribdi. Vrach bilan maslahatlashibdi. Karantin eng birinchi, eng to‘g‘ri chora, debdi doktor! – Yasha, azamat! Bundan keyingi shovqin-suronni pastlab kelayotgan vertolyotning guvillashi bosib ketdi.

Qissamiz oxirlashga oxirladi-yu, lekin biromadida bir uchrashuv haqida aytib o'tmasak, tugallanmaganga o'xshab qolyapti.

Dovtepadan qaytib kelgandan keyin o'rtoq Farmonov to'satdan pensiyaga chiqib ketdi. Undan buni hech kim kutmagan, o'zi ham bu qarorga to'satdan kelgan bo'lsa kerak. Bir umr ko'nikib, havosini olib olgan bu ishi endi o'ziga ham vahimali ko'rinib qoldimi, xullas, «Yo'q, yo'q, baholi qudrat ishlab keldik, endi javob beringlar», deb turib oldi.

Pensioner bo'lib olgandan keyin, zerikib, ko'pincha shaharga borar, qadimiy xiyobonlarda sof havodan nafas olib o'tirar edi. Shunday kunlardan birida u o'tirgan skameykaga birov kelib o'zini tashladi. Ko'm-ko'k, soya-salqin, ozoda xiyobonda har qanday begona hid darrov seziladi. Farmonov burnini jiyirdi: yonidagi qo'pol odamni, gavdasini gurs etib tashlab, skameykani mayishtirib yuborganidan tashqari, hiqichoq tutib, og'zidan sarimsoq bilan aroq hidi gupillab turar edi.

Farmonov ensasi qotib, turib ketmoqchi bo'lib yoniga qaragan edi, haligi odam tanishga o'xshab tuyuldi. G'alati bo'lib ketdi. Tungi yomg'irdan paydo bo'lgan xalqob yonida ikki musicha ku-kuvlab yurgan edi, mastning hiqichog'idan cho'chib, uchib ketdi. Farmonov peshanasini tirishtirib o'ylar edi: bu o'sha Said-ku! Yopiray, odam ham shunaqa o'zgaradimi!

Saidni haqiqatan ham tanib olish qiyin edi. U beso'naqay qorin qo'ygan, ust-boshi g'ijim, iflos, kamarining to'qasi uzilib ketay deb turibdi. Baqaloq yuzini soqol bosgan, ko'zlarining tagi xaltacha bo'lib osilgan, og'zi, iyagi irkit, to'shiga ham bir narsalar tomgan. Eng hayratda qoladigani: tanib bo'lmaydigan darajada qarmsiq bo'lib qolgan edi, ilgari Saiddan asar ham yo'q...

Farmonov Yo'ldoshning u haqidagi hikoyalarini esladi: qandaydir o'zidan katta xotin, shubhali tirikchilik, qaltis ishlar, sud, ichkilik...

Said yon-verida birovni tanimas, ba'zan ko'ngli behuzur bo'lib ko'zi olayar, atrofga alanglasa ham, hech kimni ko'rmagandek yana ko'zini yumib, har zamonda butun gavadasi bilan silkinib «hiq-hiq» qilar edi.

Farmonov muzdek bo'lib ketdi. Turay desa, nimadir yelkasidan bosib turgandek edi.

– Menga qarang... – deb qoldi Said qo'pol, mast ovoz bilan, – hazar qilyapsizmi? Nega hazar qilasiz? Meni... meni kim yaratdi? Xudo yaratdi! Ha! Sizni ham, mejduprochim. Shuning uchun, nimaiki aybimiz bo'lsa, Xudodan! – U qo'lini skameyka suyanchig'iga siltab tashlab, ko'zini yumdi. Shu bilan indamay qoldi.

– Sho'rlik... – dedi Farmonov shivirlab. Keyin o'rnidan turib, yoqasini ko'tardi-da, asta jo'nadi. Xiyobon jimjit, havo iliq. Lekin Farmonov junjikib ketdi. Orqasidan haligi odam ko'lanka singari sudralib kelayotgandek tuyulardi. Farmonov qadamini tezlatdi:

«Xudo yaratdi...» Yo'q, seni men yaratdim. Lekin aslida sen nima-yu men nima! Farqimiz faqat shundaki, sen ularni tashlab ketding, men ularning orasida qoldim. Oqibatda mana: men o'zim haqimda fikr qilishga qobilman. Sen esa...

Kimsasiz xiyobonda bukchayib ketayotgan Farmonov o'zicha shunday deb pichirlar, orqasida qadam tovushi eshitayotgandek shoshar, lekin qayrilib qaray desa, o'zidan uyalar edi...

Tashqarida qosh qoraydi. Cho'lobodning prospektlarida chiroqlar yonib, kombinatning kunduzi eshiltilmaydigan o'ziga xos suroni oqshom sukunatida yana qalqib chiqdi.

Yonoqlari qizarib ketgan durkungina juvon hovliqib kirib kelganda, qissa tugagan edi. Juvonning ko'zlaridan ko'rinib turibdiki toliqqan, lekin hayajoni ko'ksini tebratardi.

– Assalom-alaykum...

Avval kim bilan ko'rishishni bilmay, ostanada bir zum turib qoldi, keyin ko'zoynakli qariya oldiga yugurib borib, qo'lini siqdi:

– Nevaracha muborak! Ra’no qiz tug’di..

Chol ko’zlariga yosh olib, juvoning kiftiga qoqdi. Ochil buva bilan Azimjon ham ularga yaqinroq kelishdi. Tikilib qo-lishdi.

– Demak, siz...

– Men o’sha Farmonovman, taqsir... – dedi chol ko’zidagi quvonch yoshlarini eplolmay. Ochil buvaga qo’l berdi, boshqat-dan tanishdilar.

– Farzand muborak bo’lsin, – dedi Ochil buva ham uni endi ko’rayotgandek, boshdan-oyoq kuzatib. Keyin juvonga qaradi: – Siz Azizaxonsiz, shundaymi?

– Ha... – dedi Aziza kelinlik ibosi bilan bosh egib. Keyin yana birdan ochildi: – Voy o’lay, juda uyat bo’ldi-ku, a! Quruq non bilan choy ichib o’tiribsizlar... – U oshxonaga yugurdi. Keyin uning xushchaqchaq ovozi o’sha yoqdan eshitildi. – Hozir Yo’ldosh akamlar hammalari tug’uruqxonadan kombinatga ketishdi. Bayram ertaga qoldirildi-ku, xabarlaringiz bordir... Undan aeroportga chiqishadi...

Haligi qissaning ichidan chiqolmay o’ralashib qolgan Azimjon hamon Farmonovga tikilardi.

– Menga qarang, ota... Ergash deganingiz haligi master, shundaymi?

– Balli. Kuyovim, – dedi faxrlanib Muhammadjon aka.

– Injener-chi? To’laganmi?

Farmonov «topdingmiz» deb, bosh irg’adi.

– Kosmanavt-chi, kosmonavt? – negadir sekinroq so’radi Azimjon. Farmonov kuldi.

– Bunisi sir. Bunisini o’zinglar topinglar, – dedi u Aziza keltirgan sabzi taxta bilan pichoqni qo’lga olib. Stolga joylashib o’tirib sabzi to’g’rashga kirishdi. – Lekin u hali haqiqiy kosmonavt emas, faqat nomzod ekan, deyishadi. O’zimning ham ko’rgim kelyapti. Hammasini ham sog’inaman, Ertaga bayramda ko’rishamiz nasib qilsa... Kahrabodek sap-sariq sabzi uning pichog’i ostida ipak singari eshilib, taralib chiqar edi. Oshxona tomondan ishtahani qo’zg’atadigan piyoz dog’ hidi keldi.

...Kombinatning yubileyi uch kun davom etdi. Mehmonlar uch kungacha tantanadan tantanaga, majlisdan ziyofatga yurib, izzat-hurmat ko'rdilar. Azimjon ham qayerga borsa bobosi bilan Yo'ldoshning yonida, to'rda o'tirar, qissada tanishgan oshnalarini qidirar edi. Ularni tanib olish qiyin, deyarli hammalari kollektivning rahbarlari, ishlab chiqarishning komandirlari bo'lib ketishgan, undan tashqari, bu bayram kunlari rahbar qaysi-yu, ishchi qaysi – ajratib olish mushkul, hammasi bir xil, hammasi apoq-chapoq, gapdon, shirakayf... Lekin shunday bo'lsa ham, Azimjon «tanishlari»ning hammasini, hatto Salim-vahimagacha taxminlab tanib oldi. U faqat shularni, shularning bosib o'tgan yo'lini, taqdirini, iqbolini o'ylar edi. Hammasi unga qandaydir yaqin, qarindoshdek tuyular, Orif aka, Komila, Umida, Yo'ldoshlar bilan birga o'zini ham Ochil buva atrofidagi shu azim oilaga bir jigarband deb sezar, lekin bular orasida o'zi kim – buni sira aniqlab ololmas edi. U hali ko'p narsani o'ylashi, ko'p chigallarni yechishi kerak, hozir xayoli chuvalib turibdi, bu voqealar, yangi tanish-u yangi qarindoshlar, safar tashvishlari, bayram shov-shuvlari orasida fikrni bir joyga to'plolmayapti. Shuning uchun to'rtinchi kuni Ochil buva:

– Endi qaytaylik, bolam, Chinorga qaytaylik, – deganida Azimjon shoshib qoldi. Chinor! Afsonaviy, osoyishta go'sha! Har qancha o'y bo'lsa ana o'sha yerda o'ylab, tagiga yetish mumkin. Azimjon xuddi o'sha yerda tug'ilib o'sgandek, butun safari davomida Chinorni o'yladi, uni sog'inib qolgan edi.

– Chinorga qaytamiz, buva!

Ular xayrlashishdi. Yo'ldosh, Muhammadjon aka, Aziza, Ergash, To'lagan, Ra'no, Temir, Po'lat, Salim yana ancha odamlar stansiyagacha chiqib, kuzatib qolishdi. Ochil buva safarni tugatganidan, ezgu bir farzni bajo keltirib, koni savobga botgan odamdek mamnun ko'rinar, sokin va sobir edi.

Poyezd ularni bir kechada olib borib qo'ydi. Safarga chiqib ketganlariga necha yillar bo'lgandek edi, lekin halihali o'sha kuz, Chinor tog'ning etagidagi bobo qishloq o'sha-

o'sha, kuzning sovuq kechalariga chidam bergan chinor hali ham ko'm-ko'k shovillab turibdi, soyasida guzar-u choyxona gavjum.

Ochil buva odati bo'yicha ko'channing boshidayoq mashinadan tushib, piyoda yurdi, beqasam to'n kiygan Azimjonning etigi chang, xurjunini yelkasiga ko'tarib olib, otaning ketidan ergashdi. Qishloq tepasida yomg'ir sevalardi, jo'xori poyasi o'rib olingan tomorqalar ko'pchib, halimdek bo'lib yotibdi.

Ochil buva muyushdagi temirchilikning bostirmasiga qarab burildi. Badanidan sharros ter oqqan bo'z bola yomg'ir shabadasidan rohat qilib bolg'a urar, uchqun sachratar edi. Azimjon yukni qo'yib, ko'cha boshidagi chinorga tikildi, chinor bu balandlikdan yaqingina bo'lib ko'rinar, mayda yomg'irda ulug'vor tovlanib, bug'lanib turar edi.

– Zo'g'atasi bo'shab qolibdi sandonning, kundasini er-tagayoq boshqa qil, – deb tushuntirardi buva temirchi bolaga. U bostirmaga yomg'irdan qochib emas, bolg'aning g'alatiroq ovozi uzoqdan eshitib, nasihat qilgani kirgan ekan, gapini aytiboq ko'chaga chiqdi, sevalab yog'ayotgan yomg'irni pisand qilmay ko'cha bo'ylab pastga, chinor tomonga yurdi.

Chinorning tagi qup-quruq, tosh so'rilarda choyxo'rlar u yoq-bu yoqdan suhbatlashib o'tirishar edi. Uzoqdan boboni ko'rishi bilan katta-kichik o'rnidan turdi. Uni hamma qurshab oldi, boboning o'rni yo'qlanib qolgan ekan, biri quchog'ini ochar, biri qo'lini uzatar, xullas, har kim qo'lini olish payidan edi. Bobo hammasiga o'ziga yarasha gap topib, hamqishloqlarining diydoriga to'ygandan keyin, boshini ko'tarib chinorga ko'z tikdi, kumush soqolini siladi.

Xurjunni yerga qo'yib, nariroqda to'xtagan Azimjon qadim chinor bilan keksa boboning ko'rishuvini, so'zsiz so'rashishlarini tomosha qildi. Chinorga qarab, baland bir shoxida lip-lip uchib yomg'irdan yashirinmoqchi bo'lgan chittakni ko'rdi. Tuxumdakkina qushcha tovlanib, ko'pirib, sho-

villab turgan yashil bulut qo'ynida ko'zga arang chalinardi. Bu qadimiy, ulug'vor chinor ehtimol qachonlardir mana shunday kichkinagina bir qushchaniq tumshug'ida olib kelgan bitta urug'dan unib chiqqandir...

Ochil buva bilan ko'rishish uchun chinor tagiga yana to'da-to'da odamlar oqib kelaverdi. Odam odamga aziz. Azimjon bu yurtga kelganidan beri shuni ko'radi: ko'rishish, xayrlashish, ko'rishish, xayrlashish. U katta oilasining bir qismi bilan tanishib, Chinorga qaytdi. Bobosini qurshab olgan mana bu guzardagilar ham o'sha oilaning odamlariga o'xshashadi. Har birining katta-kichik o'z qissasi bo'lsa kerak. Azimjon o'zini yangi bir olamga kirib qolgandek, undan qaytib chiqolmaydigandek his etdi.

Yomg'irda chinor hamon shovillar edi.

Guzardagilar bobo-nabirani hovligacha kuzatib qo'yishdi. Darvoza tagida unga Tolibjonning bolalari chug'urchuq galasiday yopirilishdi, bir zumdan keyin brigadirning o'zi paydo bo'lib, qoramoyga bo'yalgan qo'llarini shoshib artib qulochini yozdi. Qo'shnilar tog'orada osh, savatda issiq non ko'tarib chiqishdi. Ochil buva o'zi ham o'yga toldi: endi astoydil qarib, hamqishloqlariga tabarruk bo'lib qolibdi shekilli, safardan kutish marosimi har yildagidan ham uzoqroq, yarim kechagacha cho'zilib ketdi. Odamlar boboning suhbatiini sog'inishgan edi.

Hamma jo'nab ketgach, kechasi Tolibjon jiyaniga bir xat tutqazdi. Ajnabiy markalar yopishtirilgan bu xatning kelganiga ancha bo'lgan ekan.

Azimjon xatni olib chiroq ostiga keldi. Ochil buva uy to'rida o'tirib, uning oqarinqiragan yuziga, konvert yirtganida sal tit-ragan qo'llariga qarab turdi.

– Xayrli xabarmi, bolam?

Azimjon xatni yana bir qayta o'qigandan keyin, bobosiga g'alati bo'lib qaradi:

– Ha...

– U yoqdanmi?

- Ha.
- Tinchlikmi?
- Shirkatimizning bosh direktori vafot qilibdi.
- Attang... Yaxshi kishimidi?
- Dadamning do'sti, dadam o'rnida edi...

Ochil buva bilan Tolibjon yuzlariga fotiha totishdi.

- Yaxshi bo'lsa, joyi jannatdadir. O'lim hammaning ham boshida bor. Qolganlar omon bo'lsin. Qayg'urma, bolam.

- Bobo... - Azimjon anchadan keyin kelib bobosining ro'parasida cho'kkaladi, - shirkatda eng katta ulush - dadamniki, ya'ni hozirda meniki. U yerning odaticha bosh direktor kursisi nasldan naslga meros qolar edi. Marhumning esa farzandi yo'q, o'rnini menga vasiyat qilib, xat qoldiribdi...

- Bu nima degani bo'ladi?

- Bu... avvalo, juda katta mol-dunyo, bobo, juda katta pul!

Buva bexosdan darmoni qurigandek boshini og'ir-og'ir tebratib qo'ydi:

- Unda jadal yetib borishing kerakdir?

-...Shunday.

Keyin uyga vazmin jimlik cho'kdi. Tungi bu jimlik ularning orasida qalin qora devordek o'sib chiqdi. Uning og'irligi chigirtkalarining chirillashini ham, chiroq atrofidagi parvonalarining pirpirashini ham bosib tushdi.

- Nima ham qilardik, - dedi bobo yerga qarab, - nasibang o'sha yoqlarga sochilgan ekan. O'tlan, bo'tam, hayallama.

Azimjon chamadonlarini saranjomlay boshladi. Tizzasida o'tirib uxlab qolgan qizchasini ichkari uyga yotqizib chiqib Tolibjon ham unga qarashdi. Buva nevarasiga so'nggi o'gitlarini aytarkan, tovushi uzoqlardan zo'rg'a yetib kelgandek, siniq eshitalardi.

Ular tun yarimlab qolganda yotishdi.

Lekin Azimjon uxlayolmadi. Tong oldida sarpoychan eshikka chiqib, oq tosh zinapoyada uzoq o'tirdi. Tun qorong'i,

hatto chinor ham ko'rinmas, lekin uning qayerdadir shu atrofda osmonni to'ldirib turganligi sezilar edi. Ko'p o'tmay bir qushcha chirq etdi. Kechagi chittakmikan? Xuddi shu zaif tovushni eshitgandek, ufqda bilinar-bilinmas ilk tong nuri chizildi. Azimjon birdan osmonni ko'rdi. Xuddi ro'parasida har joy-har joyida kuzgi bargi oltinsimon tovlanib turgan ulug'vor chinorni ko'rdi. Kechagi xat bilan konvert hali ham qo'lida edi. Pul! Bu uni yana qanchadan-qancha dushmanlarga, xavf-xatarlarga, nizolarga duchor qiladi! Ajab: bobosi bilan shuncha yo'l yurib, shuncha odamlarni, shuncha voqealarni ko'rdi, ammo birontasi pul bilan bog'liq emas... Azimjon o'tirgan joyida xatni asta maydalab yirtdi. Bobosi orqasida tikka turgan edi, shu payt o'zining shu yerdaligini bildirib qo'ydi. Nabirasi sapchib o'rnidan turdi. Ular bir-birlarining ko'zlariga tikilib qolishdi.

– Bobo, – dedi Azimjon hayajonda, – xatoni tuzatish uchun mardlik kerak, degan edingiz, esingizdami?..

Kumush soqoliga tong nurlari oralagan Ochil buva nevarasining qarorini tushunib, boshini sarak-sarak qildi. Nevarasining yelkasiga qoqdi...

Adabiy-badiiy nashr

Asqad MUXTOR

Chinor

Roman

Muharrir: *Axtam RO'ZIMURODOV*
Badiiy muharrir: *Oloviddin SOBIR O'G'LI*
Texnik muharrir: *Dilmurod JALILOV*
Sahifalovchi: *Madina ABDULLAYEVA*
Musahhih: *Rayhon IBRAGIMOVA*

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.
2018-yil 14-noyabrda bosishga ruxsat etildi.
Bichimi 84x108 1/32. Cambria garniturası.
Ofset bosma. 27,75 shartli bosma toboq. Nashr tobog'i 25,5.
Adadi 10000 nusxa. 296-18 raqamli buyurtma.
Bahosi shartnoma asosida.

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,
Navoiy ko'chasi, 11-uy.